MUZEJ HERCEGOVINE
MOSTAR
Sig. H 29
Inv. br. 1946

1983.

IZDAVAČ:

ARHIV HERCEGOVINE MOSTAR

MUZEJ HERCEGOVINE MOSTAR

REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE I PRIRODE MOSTAR

Za izdavača:
Zulfikar Džankić
Obrad Samardžić
Braco Popovac

Redakcioni odbor

mr Tomislav Anđelić, urednik, Branko Dželetović, Veljko Galić, dr Ahmed Hadžirović, mr Velimir Laznibat, dr Božo Madžar, dr Vlajko Palavestra, Boro Pištalo, dr Ahmed Popo, mr Marijan Sivrić, dr Smail Tihić, Šaban Zahirović, urednik, mr Anđelko Zelenika, urednik.

Odgovorni urednik
Mr Anđelko Zelenika

Lektor i korektor
Mr Velimir Laznibat

Sekretar Redakcije
Branko Antelj

Naslovna strana
Bobo Samardžić

Časopis sufinansira SIZ kulture opštine Mostar i SIZ nauke BiH

hercegovina

časopis za kulturno
i istorijsko nasljeđe

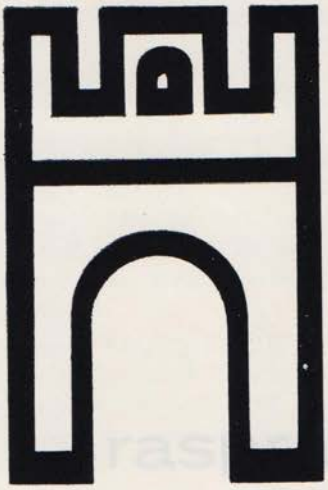

Mostar
1983.

3

rasprave, studije i članci

Mr TOMISLAV ANĐELIĆ

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA BRATAČKOM GRACU KOD NEVESINJA

Bratački Gradac je praistorijski i rimski lokalitet koji se nalazi sjeveroistočno od Nevesinja oko 7 km. Brdo gdje su smješteni kulturni ostaci okruženo je sa svih strana travnjacima. Uz zapadnu stranu Graca protiče rijeka Zalomka koja u toku ljeta gotovo presuši. S druge strane Zalomke, nasuprot Bratačkom, nalazi se tzv. Kifljanski Gradac na kome su također konstatovani arheološki površinski ostaci. Stanovnici Bratača i Kifina Sela Gradac (lokaciju sa kulturnim ostacima) nazivaju i Hercegovo guvno, jer su, navodno, postojale vjetrenjače za ređenje žita. Ta legenda, kao i mnoge druge, čuvaju nam uspomenu na Hercega Stjepana koji je svojevremeno vladao ovim krajevima.

Nije suvišno napomenuti i sjećanje Marka Šešlije iz sela Bratača,[1] koji kaže da se davno prije na Bratačkom Gracu trebala graditi pravoslavna crkva, ali se iz nepoznatih razloga odustalo od te namjere, pa je sagrađena na Drenoviku, nedaleko od Bratačkog Graca. Tvrdi se da je tom prilikom čak i zaravnan teren na Gracu, ali se, i pored toga, odustalo od gradnje. Ako bismo povjerovali tvrdnji Marka Šešlije, poravnavanje terena površine lokaliteta poremetilo je površinske kulturne slojeve. Prije nego što se pristupilo arheološkom iskopavanju na Bratačkom Gracu, rukovodilac radova na iskopavanju (autor ovog priloga), u društvu s akademikom Borom Čovićem, drom Pavom Anđelićem iz Zemaljskog muzeja i Obradom Samardžićem iz Muzeja Hercegovine, obišao je lokalitet i na osnovu vidljivih površinskih nalaza zaključio da se radi o prvobitno praistorijskom, a zatim antičkom, odnosno kasnoantičkom lokalitetu.

Jugozapadno od Graca, na velikom prostoru, i s jedne i s druge strane Zalomke, nalaze se brojni površinski ostaci rimskog materijala (cigle, ulomaka grnčarije i dr.). Na desnoj strani Zalomke, na prostoru Ćeramida, i danas leže ostaci arhitekture rimskih objekata (kamen u obliku žrtvenika bez natpisa, dva oštećena kamena praga i jedan debeli profilisani kamen).

U arheološkoj literaturi nema podataka (direktnih) o Bratačkom Gracu. Dimitrije Sergejevski smatra Drenovik (vjerovatno se tu podrazumijeva u širem smislu i B. Gradac) značajnom rimskom aglomeracijom na Nevesinjskom polju. I dr Ivo Bojanovski spominje Drenovik kao vrlo veliko i važno rimsko naselje, koje je ležalo na rimskoj magistrali što je vodila od Narone prema Sarajevu.

Imajući u vidu sve te činjenice, Muzej Hercegovine, smatrajući lokalitet vrlo interesantnim za istraživanje, odlučio je da u 1979. godini na njemu izvrši sondažno iskopavanje.

Tok iskopavanja i rezultati istraživanja

Sondažno arheološko iskopavanje na Bratačkom Gracu vršeno je od 23. do 31. jula 1979. godine.[2] Cilj iskopavanja je bio da se probnim iskopavanjem ispita i utvrdi karakter tog važnog arheološkog nalazišta i da se ustanove eventualni bedemski zidovi koji su okruživali lokalitet. Na zapadnoj strani zaravnjenog brda, gdje je bilo i najviše površinskih arheoloških ostataka, iskopane su dvije sonde: br. 1 i br. 2 (vidi plan).[3]

SONDA BR. 1 čije dimenzije iznose 7 x 2 m (vidi profil br. 1) pokazala je sljedeće slojeve: prvo sloj humusa, a zatim sloj crnice sa krupnim i sitnim kamenom i, najzad, sloj ilovače koji prelazi u zdravicu sa kamenom. Po čitavoj dubini i na cijelom prostoru sonde br. 1 bilo je dosta ulomaka keramike raznih vrsta i faktura. Najviše je komada svijetlocrvene boje, a ima ulomaka koji nas podsjećaju na rimsku luksuznu keramiku. Od brojnih izvađenih komada odabrani su karakteristični primjerci oboda, dna i trbuha.

Na dubini od oko 0,30 m ustanovljena je na sjevernoj strani sonde unutrašnja ivica zida koji je, po svoj prilici, opkoljavao cijeli uzvišeni plato. Negdje na dubini od 0,40 m, uz unutrašnji zid, pronađeno je i jedno željezno koplje (T I, sl. 1) slabe očuvanosti i jako korodirano. Dimenzije su mu: dužina 18,5 cm, najveća širina lista 4 cm, promjer usadnika 2,7 cm. U iskopu je bilo malo nagorjelih kostiju životinja. Na dubini od 0,60 m otkrivena je korozijom oštećena bronzana pločasta fibula (T I, sl. 2) dimenzija 8,9 x 5,2 cm i jedan željezni šiljak četvrtastog presjeka (T I, sl. 3). Sonda br. 1 produbljena je do 0,85 m.

S I T U A C I J A

SONDI 1. i 2. I ZIDINA NA PLATOU ZV „BRATAČKI GRADAC"

R = 1:500

K.O. KIFINO SELO

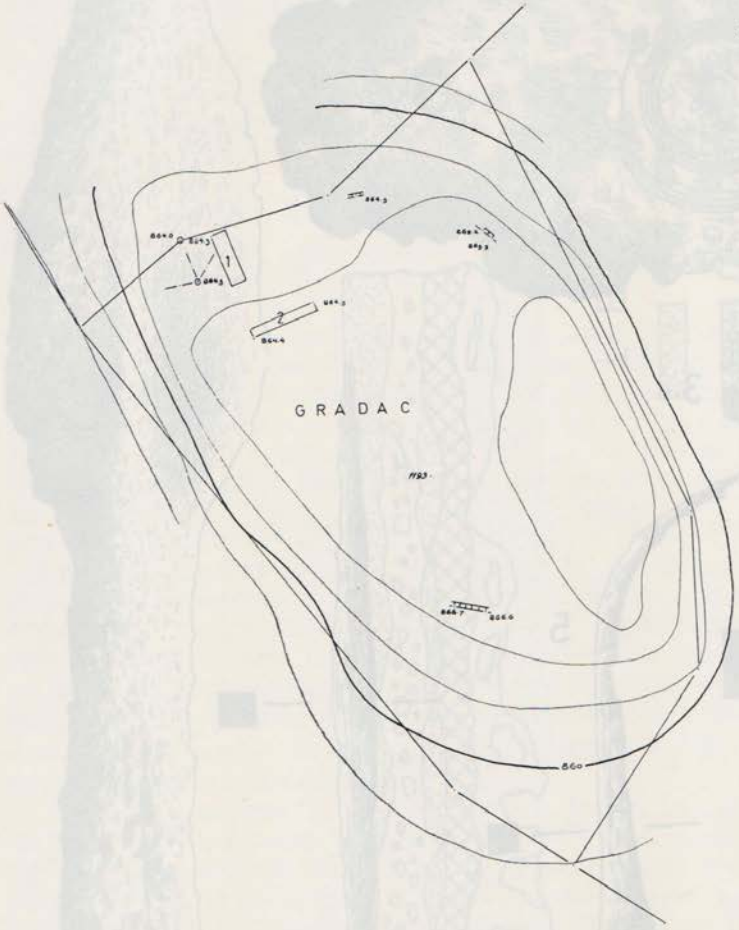

NEVESINJE, jula, 1979.

Ekvidistancija 2,5m

Izradila:

TABLA I

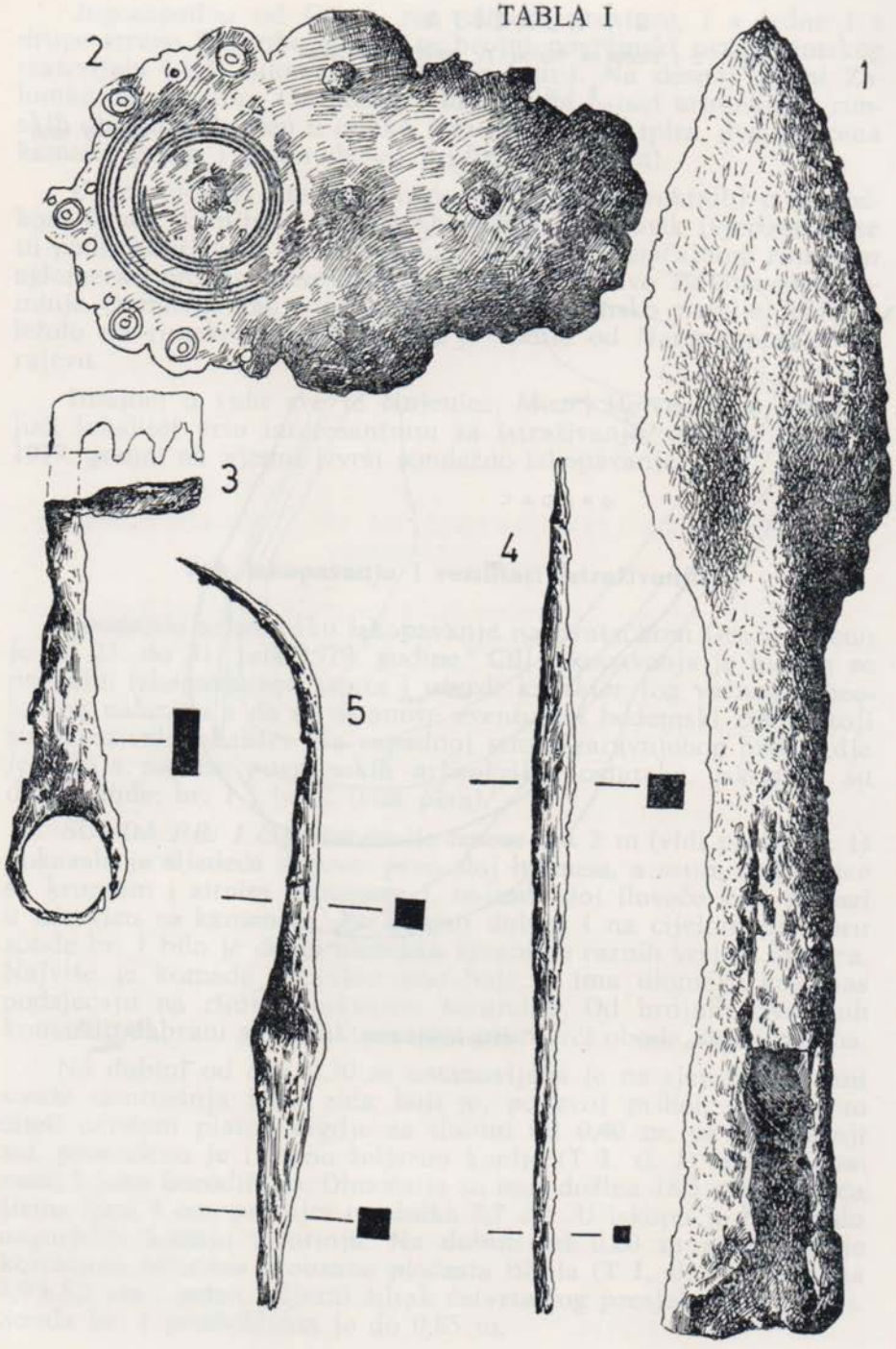

SONDA 1
istočni profil
R 1:50

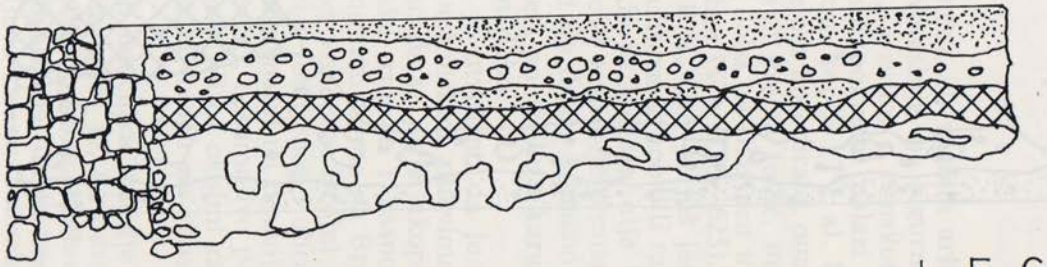

LEGENDA

- sloj crnice humus
- sloj crnice sa sitnim i krupnim kamenom
- sloj sa ilovačom
- živi i lomljeni kamen sa zdravicom

SONDA 2
južni profil
R 1:50

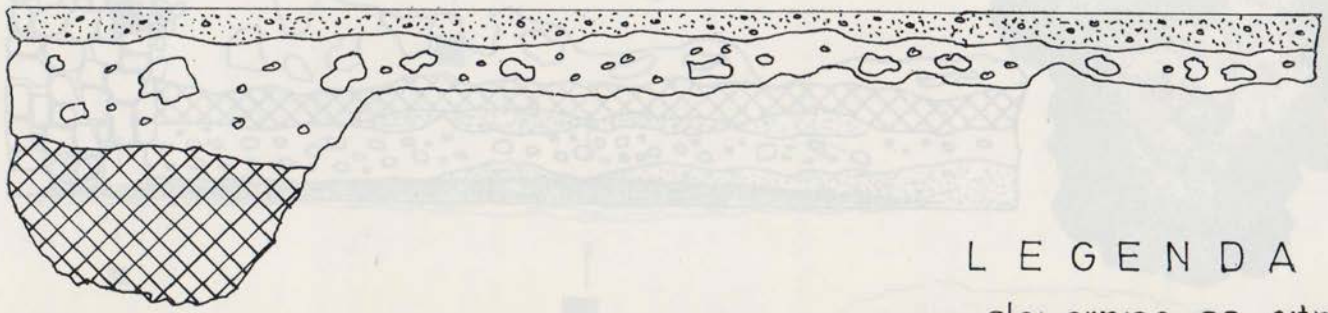

LEGENDA

- sloj crnice sa sitnim i krupnim kamenjem
- sloj sa ilovačom
- živi i lomljeni kamen sa zdravicom

SONDA BR. 2 (vidi profil br. 2 i situaciju) leži okomito na sondu br. 1. Dimenzije su joj 9 x 1 m. Ova sonda je dala mnogo manje arheološkog materijala. I ovdje se ponavlja slična situacija kao kod sonde br. 1. U iskopu je bilo dosta keramike. Mnogo je plići kulturni sloj nego u sondi br. 1. U ovoj sondi došlo se do dubine od 1,25 m.

Nakon završetka sondi 1 i 2 nastavlja se ispitivanje bedemskih zidova koji su okruživali cijeli zaravnjeni plato. Zid je konstatovan na 4 mjesta (vidi situaciju). Širina zidova je uglavnom oko 1 m.

* *
*

Sudeći prema oskudnim, ali važnim arheološkim nalazima na Bratačkom Gracu kod Nevesinja, sa sigurnošću se može reći da se radi o praistorijskom, a zatim o rimskom, odnosno kasnorimskom nalazištu. Najvažniji pokretni nalazi su pločasta bronzana fibula (T I, sl. 2) i željezno koplje (T I, sl. 1). Što se tiče pločaste fibule, koja je većim dijelom korodirala, ona svoje analogije nalazi na Gubavici kod Mostara.[4] Prema tome, možemo je okvirno svrstati u objekte željeznog doba na Glasincu u Bosni, tj. po svoj prilici pripada glasinačkoj fazi IV b (750—625).[5] Sličnih fibula nađeno je na više lokaliteta u BiH. Ovo je još jedan novi dokaz da su objekti tzv. glasinačke kulturne grupe bili rasprostranjeni i po prostorima Hercegovine i da ta kultura nije bila zastupljena samo na uskom pojasu Glasinca i teritorije prema Drini nego i na širem području, čije granice ni do danas konačno nisu definisane.

Željezno koplje, sudeći po obliku i karakteristikama, najvjerovatnije pripada rimskom dobu.

Tokom iskopavanja je utvrđeno da je sav zaravnjeni prostor na Gracu bio okružen bedemskim zidovima sa malterom koji su do temelja porušeni tako da se prije iskopavanja nisu ni primjećivali. Nalazi praistorijske, rimske i kasnorimske keramike, kao i zidova, govore o kontinuitetu života na Bratačkom Gracu od praistorije do kasnoantičkog vremena. Brojni ostaci antičke arhitekture (obilje crijepa, opeke, lomljenog i obrađenog kamena, zidova u malteru, pragova, postamenata) na desnoj strani rijeke Zalomke, kod lokacije zvane Ćeremeti, nesumnjivo potvrđuju da se na Bratačkom Gracu i u njegovoj bližoj okolini radi o velikom rimskom naselju koje je imalo važnu ulogu na rimskoj komunikaciji koja je tuda prolazila.

Prema tvrdnji nekih naučnika, naselje se prostiralo samo uz desnu obalu Zalomke, na kojoj je, navodno, bio most, čiji su se temelji kula vidjeli još 1926. godine. Međutim, tome treba dodati, prema najnovijim istraživanjima, da je naselje sa fortifikacionim objektima zahvatalo i lijevu stranu Zalomke.

Prema mišljenju dra Ive Bojanovskog, na tom mjestu bio je priključak na magistralnu rimsku cestu za Sarajevo, zatim na pravac Gatačkog polja, prema Morinama, te prema Zovom Dolu itd.

Iamjući sve to u vidu, Bratački Gradac (omanje zaravnjeno uzvišenje koje dominira okolinom) mogao je poslužiti kao utvrđenje za zaštitu raskrsnice i naselja, a sasvim je moguće da se radi o kasnoantičkom refugijumu s obzirom na otkrivene bedemske zidove, koji su okruživali glavicu.

Treba reći i to da je sondažno iskopavanje na Bratačkom Gracu pokazalo da se zaista radi o kompleksnom arheološkom nalazištu, na kome je život trajao u dugom vremenskom intervalu. Da bi se lokalitet u potpunosti ispitao, bila bi potrebna veća materijalna sredstva, koja je za sada nemoguće obezbijediti.

Bilješke

[1] Marko Šešlija je poljoprivrednik iz sela Bratača kome pripada i sam lokalitet. Legendu o Hercegovom guvnu čuo je davno od nekih starih ljudi iz Bratača.

[2] Ekipu koja je vršila iskopavanje i istraživanje na Bratačkom Gracu sačinjavali su: mr Tomislav Anđelić i Stevo Janjić, viši preparator Muzeja Hercegovine u Mostaru.

[3] Situacioni plan izradila je Mila Stanišić, geometar Ureda za katastar SO Nevesinje, kojoj i ovom prilikom najljubaznije zahvaljujem.

[4] T. Anđelić, Nekoliko praistorijskih nalaza iz Hercegovine (Gubavica, Rabina, Dolac), GZM, n. s. XXIV, Sarajevo 1969, str. 110—111. T I, sl. 3. i 4.

[5] A. Benac i B. Čović, Glasinac 2, Sarajevo 1957, str. 18, T XXXV, sl. 12. i 13.

Mr Tomislav Anđelić

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN AN DER LOKALITÄT BRATAČKI GRADAC BEI NEVESINJE

Zusammenfassung

Im Jahre 1979 wurden archäologische Sondenausgrabungen an der Lokalität Bratački Gradac bei Nevesinje durchgeführt. Auf Grund der Ausgrabungen und archäologischen Überreste an der Oberfläche kann man feststellen, daß es sich um eine größere römische Ansiedlung handelt, durch die römische Straße von Narona bis Sarajevo führte. Auf Grund der entdeckten Wälle kann man annehmen, daß auf der Lokalität Bratački Gradac zur Zeit der späten Antike auch ein Refugium gebaut wurde.

GOJKO KRALJEVIĆ

RIMSKI NOVCI IZ MOSTARA I OKOLINE

Dolina rijeke Neretve bila je u antičko doba vrlo gusto naseljena, a naročito njen donji i srednji dio. Koncem 19. i početkom 20. vijeka ovi su krajevi privukli pažnju prvih arheologa koji su ovdje otkrili vrlo mnogo prethistorijskih i antičkih lokaliteta. Donji tok Neretve (predjele oko Čapljine i Metkovića) temeljito je proučio Karlo Patsch (Pač),[1] a predjele oko Mostara i njegove okoline znanstveno je ispitao i proučio Vaclav Radimsky.[2] On je prvi otkrio rimske grobove u Potocima kod Mostara i dva velika rimska sarkofaga u Baćevićima južno od Mostara, te rimske razvaline u Biogracima na Mostarskom blatu.

Naši poznati arheolozi[3] koji su poslije drugog svjetskog rata nastavili proučavanje Hercegovine u arheološkom pogledu pronašli su još mnogo novih lokaliteta, utvrdili su trase nekadašnjih rimskih cesta, pronašli mnogo kamenih spomenika, grobnih priloga, nakita i drugih arheoloških predmeta. Skoro niko se nije pozabavio nalazima antičkog novca kojeg je ovdje nađeno mnogo više nego u unutrašnjosti. Jedino je baron Karlo Pitner[4] objavio kraći članak o iliro-grčkim novcima koji su nađeni u Hercegovini.

U zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu ima 40 rimskih novčića koji su nađeni u Mostaru i u okolini. Nijedan novčić nije nađen u nekoj skupnoj ostavi, nego su sve pojedinačni (slučajni) nalazi. Za nauku je osobito važno što se za svaki novčić zna gdje i kada je nađen i ko ga je našao. Treba naglasiti da su svi novčići dobro očuvani tako da se lice i naličje može pročitati i kataloški odrediti.

Kronološki redoslijed novčića

Drugi vijek stare ere	1 kom.
Prvi vijek stare ere	9 kom.
Prvi vijek nove ere	5 kom.
Drugi vijek nove ere	5 kom.
Treći vijek nove ere	10 kom.
Četvrti vijek nove ere	10 kom.

Novci po nominalima

Denarius	16 kom.
Sestertius	7 kom.
Dupondius	1 kom.
Antoninianus	5 kom.
Follis	11 kom.

Novci po kovnicama

Roma (Rim)	12 kom.
Siscia (Sisak)	8 kom.
Ephesus (Efes)	3 kom.
Viminacium (Kostolac)	2 kom.
Colonia Patricia	2 kom.
Lugdunum (Lyon)	2 kom.
Alexandria	2 kom.

U ostalim kovnicama kovan je samo po jedan novčić, što se vidi na priloženom spisku.

Najstariji novac je iz drugog vijeka stare ere i pripada monetaru Liciniusu. Pošto je i u drugim krajevima južne Hercegovine pronađeno dosta novaca iz drugog vijeka stare ere, to se pouzdano može zaključivati da su rimski trgovci ovamo dospijevali mnogo ranije nego je uspostavljena rimska vojna okupacija ovih krajeva. Prema tvrđenju antičkih pisaca (Apijan, Ptolomej, Plinije) u ovim krajevima živjeli su NARENSIOI koji su dobili ime prema rijeci Neretvi koja se zvala NARENTA. Administrativno i trgovačko središte bila je NARONA (Vid kod Metkovića). Rimski su trgovci imali u NARONI svoje dućane i svoja skladišta i često su zalazili u unutrašnjost da bi prodavali svoju robu i da bi od domorodačkog stanovništva kupovali ono što im je potrebno. Budući da je najviše rimskog novca pronađeno pored rimskih puteva, to se pouzdano može pretpostavljati da su putevi bili uz riječna korita.

Prirodno je da su rimski trgovci išli u unutrašnjost dolinom Neretve, Trebižata, Bregave, Rame i Neretvice. Domaće stanovništvo se bavilo uglavnom stočarstvom i zemljoradnjom i nije bilo vješto zanatstvu. Stoga su rimski trgovci donosili oružje, alat, nakit i druge zanatske proizvode, a od domorodačkog stanovništva kupovali su kože domaćih i divljih životinja, meso, sir, žito, vino i druge proizvode.[5]

Numizmatički nalazi, koji se ovdje obrađuju, kao i drugi nalazi koji su pronađeni na području južne Hercegovine potvrđuju da je ovdje u drugom i trećem vijeku stare ere intenzivno cirkulirao rimski novac. Za vrijeme rimske vladavine trgovina se obavljala gotovo isključivo uz posredstvo novca pa je opticaj rimskog novca bio toliko živ da se danas na svakom lokalitetu i uz svaku rimsku cestu nađe veliki broj preostalog rimskog novca. Ni u jednom kraju naše Republike nisu česti nalazi rimskog novca kao u području južne i srednje Hercegovine. Šteta je što se o nalazima tog novca malo piše. Tek u posljednje vrijeme počelo se više pisati o pojedinačnim i skupnim nalazima rimskog novca u Hercegovini.[6] Kad se objelodane svi numizmatički nalazi i kada se kolacioniraju s pisanim izvorima i s pronađenim arheološkim predmetima, moći će se mnogo više znati o trgovačkim i privrednim prilikama ovih krajeva u antičko doba.

Najmlađi novčić u ovoj skupini je follis cara Valensa. Za vrijeme barbarskih provala koje su uslijedile koncem četvrtog i početkom petog vijeka rimski je novac slabo pristizao u ove krajeve. Vjerovatno su se zatečene količine rimskog novca zadržale u opticaju u 6. i 7. vijeku. Rijetki nalazi bizantijskog novca u Hercegovini potvrđuju da se u ranom srednjem vijeku ovdje većinom trgovina obavljala zamjenom robe za robu. Takvo stanje trajalo je sve do 13. vijeka. Najnoviji numizmatički nalazi iz ovih krajeva potvrđuju da je ovamo tek u 13. vijeku počeo pristizati venecijanski, dubrovački i srpski novac.[7] U 14. vijeku ulazi u opticaj i bosanski novac koji je najvjerovatnije kovan u kovnici grada Fojnice.[8]

Karakteristike nekih rjeđih novčića koji se ovdje objavljuju

Antonijev legionarski denarius (red. br. 4) posvećen drugoj legiji (legio secunda) kovan je najvjerovatnije u maloazijskom gradu EPHESUSU 32. godine stare ere, tj. u vrijeme kad se Antonije pripremao za obračun s Oktavijanom i stoga je svakoj legiji (a bilo ih je tridesetak) kovao posebne srebrne novčiće. Pošto je za tako veliki broj novčića bilo potrebno mnogo srebra, a on ga nije imao, naredio je da se u metalnu smjesu dodaje veća količina gvožđa. O tome piše Plinije: »Miscuit denario triumvir Antonius ferrum.« Poznato je da je 31. godine Antonije poražen kod Akcija i da je pobjegao i počinio samoubojstvo.

Oktavijanov denarius (red. br. 5) kovan je u 27. godini stare ere, tj. kad je proglašen AUGUSTUS i kad je posjetio Galiju.

Augustov denarius (red. br. 6) kovan je u 19. godini stare ere, tj. kad se imperator vratio sa Istoka i kad je u Rimu podignut oltar FORTUNA REDUX.

Augustov denarius (red. br. 9) kovan je u 15. godini stare ere u mjestu Lugdunum (današnji Lyon) kad je osvojena pokrajina Raetija.

Galbin denarius (red. br. 13) kovan je uskoro poslije Neronove smrti u kovnici Tarraco (Hispania) jer je novi vladar želio da narod što prije zaboravi Neronovu strahovladu pa je naložio da se na novcu upiše LIBERTAS PUBLICA i ženska figura koja drži kapicu slobode (pilleus) i sceptar.

KATALOZI PO KOJIMA JE NOVAC DETERMINIRAN

Ernest Babelon: Description historique et chronologique des monnaies de la république romaine, Paris 1885.

BMC = Coins of the roman empire in the British Museum, London 1923.

RIC = Roman imperial coinage, London 1923—1967.

B. Pick und K. Regling: Die antiken Münzen Nordgriechelands, Berlin 1898—1910.

Bilješke

[1] Carl Patsch: Die Herzegowina einst und jetzt, Wien 1922, passim.

[2] Vaclav Radimsky: Rimski grobovi kod Han Potoka blizu Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja, II, str. 337.
Isti: Prehistoričke i rimske starine kod Baćevića blizu Mostara, GZM, IV, str. 332.
Isti: Rimska razvalina Biograci na Mostarskom blatu, GZM, IV, str. 443.

[3] Esad Pašalić: Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, str. 66.

[4] Karlo Pitner: Apollonija i Dyrrhachium — novci iz moje zbirke, GZM, XVI, str. 237.

[5] Esad Pašalić: Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Godišnjak Istorijskog društva BiH, godište X, Sarajevo 1959, str. 314.

[6] U Glasniku Zemaljskog muzeja od 1970. do 1980. objavljeno je više članaka o nalazima antičkog novca iz pojedinih dijelova Hercegovine.

[7] Tomislav Anđelić: Ostava srednjovjekovnog novca iz Međina kod Mostara, »Hercegovina«, 2, Mostar 1982, str. 45.

[8] Desanka Kovačević: Gdje je bila kovnica bosanskih vladara, Godišnjak Istorijskog društva BiH, Sarajevo 1959, str. 269.

Red. br.	Ime vladara (nominal)	Godina kovanja	Kovnica	Katalog	Podaci o nalazištu i o nalazniku u inventarskoj knjizi od 1883. do 1905.
* 1.	Licinia (denarius) A. ROMA (boginja Roma nalijevo) R. P NERVA (tri rimska građanina u togi)	106. godine st. ere	Roma (Rim)	Babelon 7	Gekauft in Mostar 1902. a
* 2.	Sicinia (denarius) A. Q SICINIVS III VIR (Apollonova glava) R. CORONIVS PR SC (Herkulova toljaga pokrivena lavljom kožom)	49. godine st. ere	Roma (Rim)	Babelon 1	Gekauft in Mostar 1902. a
* 3.	Cassia (sestertius) A. OB CIVIS SERVATOS (u dvostrukom vijencu natpis) R. C CASSIVS CF CELER AAA FF SC	15. godine st. ere	Roma (Rim)	Babelon 22	Gespendet vom Bürgermeister in Blagaj 1883. b
* 4.	Antonia (denarius) A. ANT AVG III VIR RPC (pretorijanska lađa) R. LEG II (legionarski orao između dvije vojničke zastave)	32. godine st. ere	Ephesus	Babelon 105	Gespendet vom Bürgermeister in Blagaj 1883. b
* 5.	Augustus (denarius) A. IMP (Marsova glava nadesno) R. CAESAR (okrugli štit i dva koplja)	27. godine st. ere	Ephesus	BMC br. 644	Gekauft in Mostar 1902. a
* 6.	Augustus (denarius) A. Augustova glava (bez natpisa) R. CAESAR AVGVSTVS SPQR CL V (2 lovorove grančice i štit s natpisom CL V)	19. godine st. ere	Colonia Patricia (Hispania)	BMC br. 354	Gekauft in Mostar 1902. a
* 7.	Augustus (denarius) A. CAESAR AVGVSTVS (glava nalijevo) R. DIVVS IVLIVS (zvjezdasta kometa)	18. godine st. ere	Colonia Patricia (Hispania)	BMC br. 326	Gekauft in Mostar 1902. a

Red. br.	Ime vladara (nominal)	Godina kovanja	Kovnica	Katalog	Podaci o nalazištu i o nalazniku u inventarskoj knjizi od 1883. do 1905.	
* 8.	Augustus (denarius) A. Augustova glava nadesno R. IMP CAESAR (četvoropreg u kojem sjedi August)	30. godine nove ere	Ephesus	BMC br. 624	Gekauft in Mostar 1902.	a
* 9.	Augustus (denarius) A. AVGVSTVS DIVI F (Augustova glava nadesno) R. IMP X ACT (Apollon drži liru i plectrum)	15. godine st. ere	Lugdunum (Lyon)	BMC br. 461	Gekauft in Mostar 1902.	a
* 10.	Augustus (denarius) A. CAESAR AVGVSTVS (Augustova glava nadesno) R. SPQR (na štitu piše CL V)	18. godine st. ere	Caesarea Augusta (Hispania)	BMC br. 340	Gekauft in Mostar 1902.	a
11.	Nemausus (sestertius) A. IMP DIVI F R. COL NEM (krokodil)	16. godine st. ere	Nemausus (Nimes) (Gallia)	Cf. BMC I str. XXIII	Gekauft in Mostar 1902.	a
12.	Claudius I (denarius) A. TI CLAVD CAESAR AVG PM TRP X IMP PP (glava nadesno) R. SPQR OB CS (natpis u okruglom hrastovom vijencu)	50. godine nove ere	Roma (Rim)	BMC br. 66	Gekauft in Mostar 1902.	a
* 13.	Galba (sestertius) A. IMP SER SVIP GALBA IMP CAES AVG TRP (glava nadesno) R. LIBERTAS PVBLICA SC (Libertas drži kapicu slobode i sceptar)	68. godine nove ere	Tarraco (Hispania)	BMC br. 71	Erworben von Pero Krndelj in Blizanci durch Marko Selnik Lehrer in Gradnići 16. 4. 1898.	

Red. br.	Ime vladara (nominal)	Godina kovanja	Kovnica	Katalog	Podaci o nalazištu i o nalazniku u inventarskoj knjizi od 1883. do 1905.
* 14.	Otho (denarius) A. IMP OTHO CAESAR AVG TRP (glava nadesno) R. SECVRITAS PR (Securitas drži vijenac i sceptar)	69. godine nove ere	Roma (Rim)	BMC br. 16	Fundort Mostarer Bahnstrecke. Gespendet von Praeparator E. Zelebor, 15.5.1897. d
15.	Vespasianus (sestertius) A. IMP CAES VESPASIANVS AVG PM... R. (potpuno izlizan)	70. godine nove ere	Roma (Rim)	neidentificiran	Gefunden auf einem Berge rechts vom Ličtica-ursprung. Gespendet von Lehrer Jakov Barbarić in Široki Brijeg. e
* 16.	Faustina I (sestertius) A. DIVA FAVSTINA (glava nadesno) R. AVGVSTA S C (Ceres drži baklju)	138—161. godine n. e.	Roma (Rim)	BMC br. 1517	Gekauft in Mostar von Genarmeriebezirkswachmeister A. Dietrich, 26.9.1905. f
* 17.	M. Aurelius (denarius) A. ANTONINVS AVG TRP XXVI (glava nadesno) R. IMP VI COS III	171. godine nove ere	Roma (Rim)	BMC br. 558	Fundort Bijelo Polje bei Mostar 1903. g
18.	Clodius Albinus (sestertius) A. CLOD SEPT ALBINVS CAES (glava nadesno) R. CONCORDIA AVG (Concordia drži pateru i dvostruki rog obilja)	193. godine nove ere	Roma (Rim)	BMC br. 463	Fundort Bijelo Polje bei Mostar 1903. g
19.	Caesarea Capadocia (denarius) A. (izlizan) R. (izlizan)	193. godine nove ere	Caesarea Capadocia	cf. BMC G 218	Fundort Bijelo Polje bei Mostar 1903. g

Red. br.	Ime vladara (nominal)	Godina kovanja	Kovnica	Katalog	Podaci o nalazištu i o nalazniku u inventarskoj knjizi od 1883. do 1905.
* 20.	Septimus Severus (denarius) A. SEVERVS PIVS AVG (glava nadesno) R. PM TRP XVI COS III PP (Genius drži pateru i dvostruki rog obilja)	208. godine nove ere	Roma (Rim)	BMC br. 564	Gekauft in Mostar 1902. a
* 21.	Julia Domna (denarius) A. IVLIA DOMNA AVG (glava nadesno) R. BONA SPES (Spes drži cvijet i suknju)	197. godine nove ere	Laodicea	BMC br. 413	Umgebung von Mostar. Erworben von Tabakregiebeamten W. Walaschek, 13.3.1896. h
* 22.	Julia Maesa (denarius) A. IVLIA MAESA AVG (glava nadesno) R. PIETAS AVG (Pietas diže ruku ispred oltara)	218. godine nove ere	Roma (Rim)	BMC br. 73	Fundort Blagaj bei Mostar. Gekauft in Mostar 30.7.1904. i
23.	Viminacium (dupondius) A. IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG R. P M S COL VIM AN...	242. godine nove ere	Viminacium (Kostolac)	Pick 72	Zahumlje, Vukodol in Hofe J. Zelenika in einer Ascherurne, 30.3.1901. j
24.	Viminacium (sestertius) A. A. IMP C AEMILIANVS A... R. P M S COL VIM AN XIV	252. godine nove ere	Viminacium (Kostolac)	Pick 179	Mostarer Bahnstrecke. Gespendet von Praeparator E. Zelebor, 15.5.1897. d
25.	Gallienus (antoninianus) A. GALLIENVS AVG (glava nadesno) R. FIDES MILITVM (Fides drži zastavu i sceptar)	253—268. godine n. e.	Siscia (Sisak)	RIC br. 571	Blagaj bei Mostar. Gekauft durch Praeparator Vejsil Ćurčić, 19. 3. 1899. k
26.	Gallienus (antoninianus) A. GALLIENVS AVG (glava nadesno) R. PAX AVG (Pax drži grančicu i sceptar)	253—268. godine n. e.	Siscia (Sisak)	RIC br. 575	Gekauft in Mostar von Pero Gavranović 30.11.1901. l

Red. br.	Ime vladara (nominal)	Godina kovanja	Kovnica	Katalog	Podaci o nalazištu i o nalazniku u inventarskoj knjizi od 1883. do 1905.
27.	Claudius Gothicus (antoninianus) A. IMP CLAVDIVS AVG (glava nadesno) R. AEQVITAS AVG (Aeqvitas drži vagu i rog obilja)	269. godine nove ere	Roma (Rim)	RIC br. 15	Umgebung von Mostar. Erworben von Tabakregiebeamten W. Walaschek, 13.3.1896. h
28.	Aurelianus (antoninianus) A. IMP AVRELIANVS AVG (glava nadesno) R. VICTORIA AVG (Victoria drži vijenac i palmu)	273. godine nove ere	Siscia (Sisak)	RIC br. 236	Blagaj bei Mostar. Gekauft durch Praeparator Vejsil Ćurčić, 19.3.1899. k
29.	Probus (antoninianus) A. IMP C M AVR PROBVS PFAVG (glava nadesno) R. ORIGINI AVG (Vučica doji Romula i Rema)	276. godine nove ere	Siscia (Sisak)	RIC br. 701	Fundgebiet Mostar. Gekauft in Mostar 1902. m
30.	Diocletianus (follis) A. IMP C DIOCLETIANVS AVG (glava nadesno) R. GENIO POPVLI ROMANI (Genius drži pateru i rog obilja)	294. godine nove ere	Ticinum (Pavia) Italija	RIC br. 23a	Erworben von Pero Krndelj in Blizanci durch Marko Selnik Lehrer in Gradnići 16.4. 1898. c
* 31.	Diocletianus (follis) A. IMP C DIOCLETIANVS PF AVG (glava nadesno) R. GENIO POPVLI ROMANI (Genius drži pateru i rog obilja)	300. godine nove ere	Londinium (London)	RIC br. 1a	Umgebung von Mostar. Erworben von Tabakregiebeamten W. Walaschek, 13.3.1896. h
32.	Constantius Chlorus (follis) A. FL VAL CONSTANTIVS NOB CAES (glava nadesno) R. GENIO POPVLI ROMANI (Genius drži pateru i rog obilja)	299. godine nove ere	Treveri (Trier)	RIC br. 327	Fundort Krehin Gradac. Gekauft in Mostar 1905. n

Red. br.	Ime vladara (nominal)	Godina kovanja	Kovnica	Katalog	Podaci o nalazištu i o nalazniku u inventarskoj knjizi od 1883. do 1905.
33.	Severus II (follis) A. SEVERVS NOB CAES (glava nadesno) R. GENIO POPVLI ROMANI (Genius drži pateru i rog obilja)	306. godine nove ere	Lugduunum (Lyon)	RIC br. 199	Gekauft in Mostar von Gendarmeriebezirksmeister A. Dietrich, 26.9.1905. f
34.	Licinius I (follis) A. IMP C VAL LICIN LICINIVS AVG (glava nadesno) R. IOVI CONSERVATORI (Jupiter drži victoriu i sceptar)	315. godine nove ere	Alexandria	RIC br. 8	Gespendet von E. Havelka, 10.5.1903. o
35.	Licinius I (follis) A. IMP LIC LICINIVS PF AVG (glava nadesno) R. IOVI CONSERVATORI (Jupiter drži victoriu i sceptar. Pred njegovim nogama čuči zarobljenik)	315. godine nove ere	Siscia (Sisak)	RIC br. 8	Erworben von Pero Krndelj in Blizanci durch Marko Selnik Lehrer in Gradnići 16.4.1898. c
36.	Licinius I (follis) A. IMP C VAL LICIN LICINIVS PF AVG (glava nadesno) R. IOVI CONSERVATORI (Jupiter drži victoriu i sceptar. Pred njegovim nogama orao drži krunu u kljunu)	315. godine nove ere	Alexandria	RIC br. 6	Umgebung von Mostar. Erworben von Tabakregiebeamten W. Walaschek, 13.3.1896. h
37.	Licinius I (follis) A. IMP LICINIVS PF AVG (glava nadesno) R. IOVI CONSERVATORI (Jupiter drži munju i sceptar)	317. godine nove ere	Arelate (Arles)	RIC br. 123	Blagaj bei Mostar. Gekauft durch Praeparator V. Ćurčić, 19.3.1899. k

Red. br.	Ime vladara (nominal)	Godina kovanja	Kovnica	Katalog	Podaci o nalazištu i o nalazniku u inventarskoj knjizi od 1883. do 1905.
38.	Constantinus I (follis) A. CONSTANTINVS PF AVG (careva bista nadesno) R. SOLI INVICTO COMITI	317. godine nove ere	Siscia (Sisak)	RIC br. 31	Gekauft in Mostar von Gendarmeriebezirksmeister A. Dietrich, 26.9.1905. f
39.	Constantinus I (follis) A. IMP CONSTANTINVS PF AVG (careva bista nadesno) R. VICTORIAE LAETAE PRINC PERP (dvije victorie stavljaju štit na oltar. Na štitu piše VOT P R)	318. godine nove ere	Siscia (Sisak)	RIC br. 47	Blagaj bei Mostar. Gekauft durch Praeparator V. Ćurčić. 19.3.1899. k
40.	Valens (follis) A. DN VALENS PF AVG (careva bista nadesno) R. SECVRITAS REI PVBLICAE (Victoria drži vijenac i palminu grančicu)	375. godine nove ere	Siscia (Sisak)	RIC br. 22a	Fundort Blagaj bei Mostar. Gekauft durch Praeparator V. Ćurčić, 19.3.1899. k

PREVOD INVENTARSKIH PODATAKA

a Kupljen u Mostaru 1902. godine.

b Poklonio gradonačelnik u Blagaju 1883. godine.

c Nabavljen od Pere Krndelja u Blizancima posredstvom Marka Selnika, učitelja u Gradnićima, 16.4. 1898. godine.

d Nalazište mostarska željeznička pruga. Poklonio ga preparator E. Zelebor 15.5.1897. godine.

e Nađen na brežuljku desno od izvora Lištice. Poklonio ga učitelj u Širokom Brijegu Jakov Barbarić.

f Kupljen u Mostaru od sreskog žandarmerijskog predstojnika A. Dietricha 26.9.1905. godine.

g Nalazište Bijelo Polje kod Mostara 1903. godine.

h Okolina Mostara. Nabavljen od činovnika Duhanske stanice W. Walascheka 13.3. 1896. godine.

i Nalazište Blagaj kod Mostara. Kupljen u Mostaru 30.7.1904. godine.

j Zahumlje, Vukodol u dvorištu J. Zelenike, u urni za pepeo, 30.3.1901. godine.

k Blagaj kod Mostara. Kupljen posredovanjem preparatora Vejsila Ćurčića 19.3. 1899. godine.

l Kupljen u Mostaru od Pere Gavranovića 30.11.1901. godine.

m Nađen na području Mostara. Kupljen u Mostaru 1902. godine.

n Nalazište u Krehinu Gracu. Kupljen u Mostaru 1905. godine.

o Poklonio E. Havelka 10.5.1903. godine.

Gojko Kraljević

RÖMISCHE MÜNZEN VON MOSTAR

Zusammenfassung

In der Münzsammlung des Landesmusums befinden sich 40 Stück römische Münzen, die in Mostar und in der Umgebung gefunden wurden. Unter diesen Münzen gehören nur 4 Stück der Römischen Republik an, und alle anderen (36 Stück) der Römischen Kaiserzeit. Herkunftsort der gefundenen Münzen sowie ihre Finder sind dem Museum bekannt.

Dieses Gebiet liegt in der Nähe von NARONA, und es ist selbstverständlich, dass römische Händler aus NARONA oft hier herkamen und Getreide, Käse, Leder und Vieh kauften.

Die oben beschriebenen Münzen stammen meistens aus folgenden Münz-Prägestätten: Roma (12 Stück), Siscia (8 Stück), Ephesus (3 Stück) usw.

Die jüngste Münze wurde am Ende IV. Jahrhunderts geprägt und gehört dem Imperator Valens (364—378). Auf Grund dieser Münzen kann man vermuten dass römische Münzen im V., VI., und VII. Jahrhundert in Gebrauch blieben. Erst im VIII. Jahrhundert erschienen in diesem Gebiet die byzantinische Münzen die hier bis ins XII. Jahrhundert zirkulierten. In XIII. Jahrhundert begannen hier venezianische, ungarische, ragusanische und serbische Münzen zu zirkulieren.

TABLA I

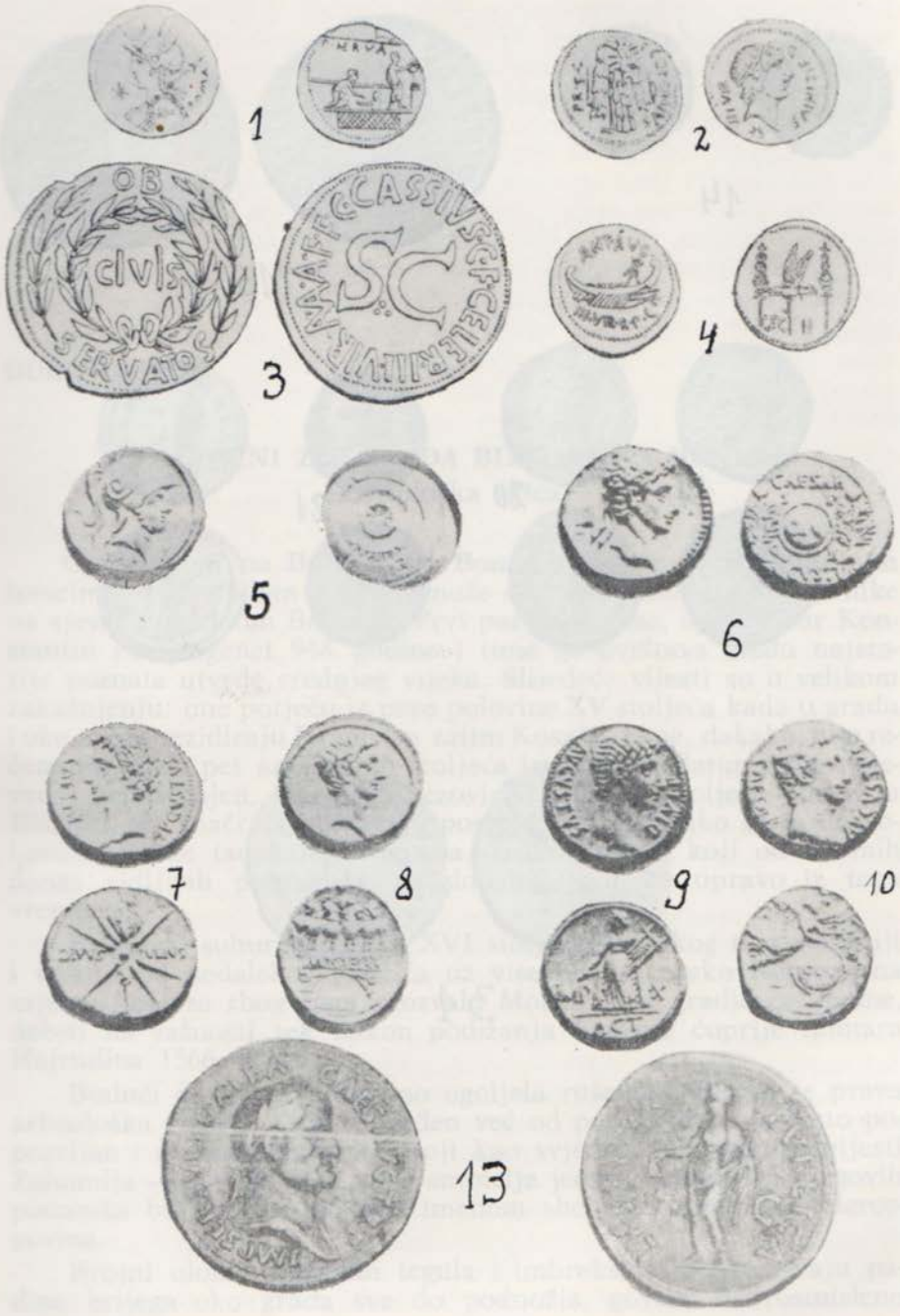

TABLA II

ĐURO BASLER

ISTOČNI ZID GRADA BLAGAJA NA BUNI
(arheološka skica)

Grad Blagaj na Buni, stara Bona, spominje se u povijesnim izvorima onim redom koji se može smatrati šablonom za prilike na sjeverozapadnom Balkanu. Prvi put ga, naime, opisuje car Konstantin Porfirogenet 948. godine i time ga uvrštava među najstarije poznate utvrde srednjeg vijeka. Slijedeće vijesti su u velikom zakašnjenju: one potječu iz prve polovine XV stoljeća kada u gradu i oko njega rezidiraju Hranići, a zatim Kosače. Time, dakako, nije rečeno da je on pet anonimnih stoljeća između tih datuma bio ruševan i nenastanjen. Humski knezovi XII i XIII stoljeća borave u Blagaju, što znači da održavaju postojeće zidove kako su to dozvoljavale prilike tadašnjeg vremena. Teško je reći koji od brojnih danas vidljivih popravaka na zidovima potječe upravo iz toga vremena.

Blagajski suburbium je u XVI stoljeću gradskog tipa, snažniji i važniji od nedalekog gradića uz viseći most preko Neretve, na mjestu koje se zbog toga prozvalo Mostar. Taj gradić će, naime, dobiti na važnosti tek nakon podizanja kamene ćuprije mimara Hajrudina 1566. godine.

Budući da danas stoji kao ogoljela ruševina, Blagaj je prava arheološka riznica. Čvrsto građen već od prvoga dana, a često popravljan i uzorno održavan, stoji kao svjedok vrlo duge povijesti Zahumlja — zemlje koju zbog ambicije jednog feudalca i njegovih podanika bolje poznamo pod imenom »hercegova zemlja«, Hercegovina.

Brojni ulomci antičkih tegula i imbreksa, što prekrivaju padine brijega oko grada sve do podnožja, govore nedvosmisleno

o vremenu kada su, u IV stoljeću, bili udareni njegovi temelji. Masu mu čine zidovi i tornjevi koji zatvaraju nepravilan prostor približno na oblik segmenta kruga, čija je sferična strana okrenuta prema sedlu brijega. Zidovi su na tom mjestu bili pojačani sa tri isturena, uska i visoka tornja, a na oba kraja nalazio se još po jedan toranj, no ne mnogo viši od zidova. Ti bočni tornjevi su onemogućavali pristup neprijatelju do slabije utvrđenih dijelova građevine poviše litica na kojima se grad nalazio.

Zidovi prve faze izvedeni su od grubo lomljenog kamena složenog u vodoravne slojeve od približno 20 cm visine. Na sličan način podignuta je oko 300. godine nove ere utvrđena palača Mogorjelo u Čapljini, a nešto kasnije i najstariji dijelovi grada Stoca.

Istočno pročelje Blagaja, ono prema pristupnoj strani, izvedeno je slično zidovima kojima je car Aurelijan sedamdesetih godina III stoljeća dao ograditi Rim. To je zapravo najpoznatiji primjer sistema karakterističnog za kasnoantičku fortifikacionu arhitekturu. Što se tlocrta tiče, na Blagaju se nije mogao razviti sistem pravilnog četverokuta, kao što je slučaj na Mogorjelu, nego je, slično Stocu, prilagođen mjestu pa je samo na ravnom dijelu terena razvijen tip zidina s isturenim tornjevima. Tu najstariju građevinu ne bismo mogli datirati kasnije od IV stoljeća, možda bliže njegovoj sredini ili drugoj polovini.

Blagaj se od 490. godine nalazi u graničnom području između države Istočnih Gota i Istočnorimskog Carstva, no nije poznato kome je pripadao. U sarsenteronsku biskupiju, što je osniva Sabor u Saloni 533. godine, spada nekoliko starih municipija, od kojih je jedino Dilluntum moguće ubicirati u područje Stoca, dok drugi, tako Stantinum, Potuaticum, Beuzavaticum i Novae per Rasticiarum, nisu identificirani na terenu, pa ni sam biskupijski centar koji je mogao biti u dolini Neretve: u Žitomisliću, Kosoru na Buni ili na Cimu u Mostaru. Sarsenterum pripada salonitanskoj metropoliji, a nalazi se nedaleko od Narone, u sklopu Istočnogotske Države. Ukoliko se vlast Gota protezala nešto dalje, u brda, onda je i Blagaj mogao pripadati njima, pa se tim lakše mogu datirati velike popravke na njegovim zidovima tek u vrijeme nakon »oslobođenja« provincije u doba Justinijana I.

Nakon rekonkviste zapadnog dijela Rimskog Carstva u vrijeme gotskog rata (535—555) Blagaj je djelimično stajao kao ruševina, pa su preko zdravih ili tek malo narušenih zidova podignuti novi u tehnici inverzno koso položenog kamena u redovima od po 20 do 25 cm visine. Ta tehnika zidanja, poznata u terminološkom rječniku antike kao *opus spicatum*, karakteristična je za doba Justinijana I (527—565) koji već u prvim godinama spomenutog rata postaje gospodar velikog dijela provincije Dalmacije. Mogućnosti za datiranje te građevinske faze na Blagaju mogu se zato stegnuti na vrijeme između 535. i 600. godine, što je krajnji termin jer pod konac VI stoljeća zamire vlast Istočnorimskog,

odnosno tada već Bizantskog Carstva u ovim krajevima. Slaveni su Naronu razorili oko 621. godne.

Popravci u VI stoljeću osobito su vidljivi na srednjem tornju istočnog pročelja koji je tada bio više od polovice razoren.

Osim toga se i zdravi zidovi na bokovima grada dograđuju za 1 do 3 metra u visinu, što je znak da je pritisak neprijatelja postao žešći, a ratna tehnika savršenija.

Iz rasprava na salonitanskim saborima 530. i 533. godine vidljivo je da su privredne prilike u Istočnogotskoj Državi bile vrlo slabe. Dobri vojnici Goti nisu bili sposobni upravljači državom, pa je manje vjerojatno da bi popravci na Blagaju mogli biti vršeni prije 535. godine. Uostalom, građane Blagaja je i nakon »oslobođenja« pritisnuo novi problem: horde Avara i Slavena počele su već tada polako preplavljivati i pljačkati carsko zemljište, što je i bilo razlogom da se zidovi grada pojačaju.

Dio popravaka na Blagaju moguće je okvirno datirati u srednji vijek bez osobite mogućnosti distinkcije po epohama. Jedno je sigurno: on je 948. godine vrijedan spomena, pa je tako dospio u opis Bizantskog Carstva, što znači da postoji i da predstavlja sigurnosni ili ekonomski faktor u tom dijelu države. Vrstu i obim zahvata od VII do XV stoljeća nije, osim toga, moguće odrediti zbog popravaka koji su vršeni na gradu u kasnije doba, sve do XIX stoljeća, jer su svi ti radovi izvođeni u tehnici *opus incertum*. S obzirom da je Blagaj u XVI stoljeću izgubio značaj na račun Mostara, održavanje zidova bilo je prepušteno lokalnim dunđerima, a oni su radili i gradili onako kako su najbolje umjeli.

U nepoznato vrijeme, možda u XVIII ili na početku XIX stoljeća, u srednjem tornju eksplodirala je veća količina baruta, pa je njegov vanjski i unutrašnji, istočni i zapadni zid naprosto raznesen. Veliki blok kompaktne mase zida i danas još stoji na zaravanku ispred grada kao dokumenat o silini razaranja. Popravak oštećenih zidova izveden je nemarno i nevješto, tako da je tek prividno vraćen zidu stari izgled.

Posljednji zahvati na zidovima Blagaja izvedeni su 1910. godine i bili su zaštitnog karaktera. Kustosi Zemaljskog muzeja, koji su tada bili i čuvari spomenika kulture na terenu, bili su 1908—1912. zauzeti podizanjem novih zgrada svoje ustanove i postavljanjem izložbi, pa se nisu mogli posvetiti arheološkom istraživanju terena. Zbog toga su novac iz redovnih dotacija za taj rad upotrijebili za konzervaciju starog grada Doboja, Maglaja, Tešnja i Blagaja. Ti poslovi su bili povjereni Vejsilu Ćurčiću. Na unutrašnjem dijelu istočnog zida Blagaja izvršeni su tada manji zahvati oko vrata u sjevernom tornju, a vjerojatno je izgrađen i veliki potpornjak uz ostatak zida južnog tornja.

Zanimljivo bi bilo pitanje u kolikoj mjeri je grad Blagaj za svoga postojanja prilagođavao izgled vremenu i običajima. Čini se da su te promjene bile minimalne: prvobitna građa bila mu je po

svojoj konstituciji čvrsta i masivna, a oblikom odgovarala defanzivnoj svrsi, pa su potrebe za preinakama bile gotovo nepotrebne. To je i bio razlog da su temelji ostali za sve vrijeme isti, pa je tek plašt zidova održavan, a mjesta koja je zub vremena nagrizao plombirana su novom masom.

Veliki polukružni otvori visoko na unutrašnjem zidu tornjeva čini se da su postojali već i u prvobitnoj građevini. Služili su, vjerojatno, za unošenje ratnih sprava, korištenih u svrhu odbrane. Ti otvori su zadržani za vrijeme pregradnji u VI stoljeću. Isti sistem otvora naslijedila je iz kasne antike i bizantska fortifikaciona arhitektura, pa ga i zadržala sve do kasnog srednjeg vijeka.

Uski, mali otvor u sjevernom tornju naknadno je zazidan, možda već u doba prve pregradnje u doba Justinijana I. U VI stoljeću većina zidova je povišena, ali je gabarit zdanja ostao u biti nepromijenjen. Nije moguće ustanoviti da li su dogradnje vršene na tornjevima koji su već u VI stoljeću bili primjerno visoki. U srednjem vijeku donji dijelovi zidova jedva nose teret vremenom znatno povećane mase, a nije isključeno da su u nedostatku njege gornji dijelovi tornjeva obrušeni, pa su novi prsobrani postavljeni nešto niže od onih iz vremena antike. Sve do izuma topova u osmoj deceniji XIV stoljeća ofanzivno oružje bilo je slabo, pa je i postojeća visina tornjeva bila dovoljna za svoju svrhu. Nakon tog tehnološkog prijeloma, dakle pod konac XIV i u XV stoljeću, na Blagaju su izvršena velika pojačanja zidova — tolika da je danas gotovo nemoguće doći do prvobitnog lica kurtina. One se podebljavaju s vanjske strane prizidama koje su u prizemnom dijelu vrlo debele, pa se prema vrhu suzuju, što umanjuje mogućnost rušenja izazvanog udarcima topovskih kugli. Ispred grada se, na daljini od desetak metara podiže zid, tako da međuprostor izgleda kao rov, cvinger. Tornjevi su još u IV stoljeću bili poduprti niskim kosim kontraforima koji su se i do danas sačuvali. Oni su onemogućavali približavanje neprijatelja zidovima.

Na vanjskom licu grada ne vide se tragovi nekog većeg razaranja, izuzev već spomenutog rascjepa srednjeg tornja uslijed eksplozije baruta. Herceg Stjepan Kosača je sretno izbjegao iskušenju da bi gradom prkosio protivniku; on je radije sa svojim legendarnim blagom pravovremeno i bez borbe napustio ovaj kraj 1466. godine. U toku borbi za likvidaciju vlasti Kosača u Hercegovini, a koja je trajala do 1482. godine, Blagaj je zapao u vakuum strateških interesa. U ratnom poprištu našli su se tada Počitelj i Drijeva, kasnije Gabela, pa Ljubuški i Stolac. Grad od tada drijema s malom posadom kao hondavenkjarov, carski, zapravo ničiji posjed, kao tiha rezerva za slučaj nekog sukoba koji nikada nije izbio niti se proširio sa drugih strana pa se o njega slučajno okrznuo. Suviše blizu bio je miroljubivi Dubrovnik, a suviše daleko ratoborni Mleci i Habsburgovci. O starim gospodarima ostala je u narodu vrlo živa i — za veliko čudo — sasvim realna tradicija.

Hercega se trezveni potomci živo sjećaju kao historijske ličnosti; oni su zapamtili i njegovu selidbu u Dubrovnik. On nije opreden fantastičnim pričama kao što se to dogodilo »crnoj kraljici« Barbari Celjskoj, udovici kralja Žigmunda Luksemburškog († 1451), niti Mariji Tereziji Habsburškoj († 1780), koje su, zajedno sa bizantskim carem Emanuelom Komnenom († 1180), u sjećanju naroda pretvorene u mitološka bića.

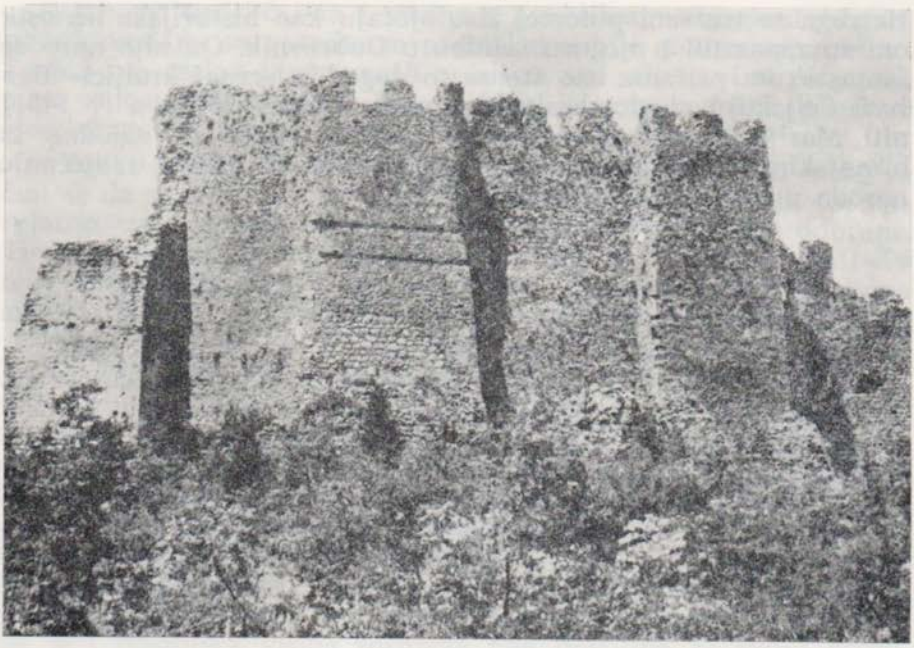

Sl. 1. Istočni zid Blagaja na Buni, vanjski izgled (foto Ć. Rajić)

Sl. 2. Istočni izgled Blagaja na Buni, unutrašnji izgled (foto Ć. Rajić)

Dr PAVAO ANĐELIĆ

SREDNJOVJEKOVNA HUMSKA ŽUPA ŽABA

Žaba spada u red onih humskih župa čije područje ni do danas nije u cjelini identificirano.

Stariji povjesničari, Rački, Črnčić, pa ni Jireček, u svoje vrijeme nisu znali u koji bi kraj Humske zemlje smjestili župu koja je kod popa Dukljanina bila zabilježena kao Yabsco, Yambsco, Yabasco. Stojan Novaković pokušao je identificirati sa Gackom.

Prvi korak u teritorijalnoj identifikaciji žapske župe učinio je Ilarion Ruvarac. On je najprije ukazao na planinu Žabu, a zatim i na predio Zažablje, o kojemu je mogao ponuditi samo dokumentaciju XVII i XVIII stoljeća.[1]

Prvi, koji je jasno i odlučno locirao Dukljaninovu župu Yabsco u predio Zažablja, između planine Žabe i mora, bio je Marko Vego. On je 1937. godine,[2] a zatim ponovno 1957. godine,[3] pružio uvjerljivo tumačenje pisanih vrela i ukazao na geografski smještaj današnjeg Zažablja. Na kraju svojih razmatranja Vego ipak ostaje kod naziva Zažablje kao pravog imena za čitavu staru župu.

Etnološka istraživanja u okolici Neuma koja je 1957—1958. organizirao Zemaljski muzej BiH iz Sarajeva pokazala su koliko je pojam Zažablje još i danas zastupljen u svijesti žiteljstva toga kraja.[4] U prikupljenoj građi za našu temu najveću vrijednost imaju članci V. Palavestre.

Značajan korak u definiranju prvotnog područja i imena župe, koja nam se u prvom javljanju očituje u obliku Yabsco (Žabsko) učinio je J. Kovačević. On se, u prvom redu, odlučuje za naziv Žapsko, a za teritorij kaže da je to »oblast Zažablje oko planine Žabe i Bregave ka moru«, s tim što bi prvotno tu spadalo i selo Ošlje sa 3-4 sela na zapadu (koja su 1939. pripala Dubrovniku). Za samo Ošlje Kovačević misli da se u njemu nalazilo i samo središte župe Žapskog.[5]

Neovisno od Kovačevića, M. Dinić bez dvoumljenja kaže da je župa Žapsko kraj oko planine Žabe i da je pripadala vlasteoskom rodu Nikolića.[6]

Zajednička je karakteristika dosadašnjih auktora da su govorili o župi Žabi samo usputno, u okviru neke šire problematike, da nisu uzimali u obzir svu raspoloživu građu, da se nisu upuštali u precizno određivanje teritorija i granice, pa ni prvotnog pravog imena župe. Pokušao sam prikupiti svu objavljenu građu i glavnu literaturu, a zatim sam sa stručnom ekipom historičara arheologa obišao čitavo područje. Konfrontirajući pisanu građu terenskim opservacijama, mislim da je sada moguće, bar donekle, zaokružiti sliku o ovoj župskoj organizaciji.

Izvori

Najstariji pisani izvor o našem kraju kao teritorijalnoj političkoj zajednici je spomen Ošlja kao jednog od naseljenih gradova u zemlji Zahumljana polovinom X stoljeća. To je općenito poznati popis Konstantina Porfirogeneta, koji, osim Ošlja, navodi još i gradove: Ston, Galumainik, Dobriskik i Mokriskik.[7] Logično je pretpostaviti da su malobrojni naseljeni gradovi X stoljeća ujedno i politička središta teritorijalnih političkih jedinica. Tako se može pretpostaviti da je i Ošlje najznačajnije naselje, a time i politički centar svoga kraja. Kasnije ćemo iznijeti razloge zbog kojih smatramo da je Ošlje u starije doba pripadalo žapskoj župi; to je potrebno tim više što se od kraja XIV stoljeća Ošlje nalazi u sastavu Dubrovačkog primorja ili Novih zemalja.

Prvi neposredni podatak o žapskoj župi nalazi se u Ljetopisu popa Dukljanina i obično se datira u sredinu XII stoljeća. U gotovo potpunom spisku župa Humske zemlje navodi se i župa Yabsco, koja se u raznim rukopisima ljetopisa pojavljuje i u obliko Jabasco ili Yambasco.[8] Gotovo ne može biti sumnje da je pravi izgovor hrvatskosrpskog oblika takve grafije glasio Žabsko. Ne zna se da li je to izvorni oblik (Žapsko) ili je pogrešno prepisana forma Žabska. Značajno je da se Yabsco ovdje izričito naziva župom, odnosno županijom (jupania) i da je u popisu smješteno između županija Popova i Luke.

Godine 1336. tužili su se neki Dubrovčani da ih je opljačkao u Žapskoj (Sapsca) Milten Draživojević dok su tjerali stoku sa ušća Neretve u Dubrovnik.[9]

Kroničar Lukarević odnekle donosi vijest da su Dubrovčani godine 1373. od bosanskog kralja Tvrtka kupili grad Brštanik na Neretvi, koji je bio podignut za čuvanje Slivna, Starog Drijeva i Žabe (Zaba).[10] Ta vijest nije u svim detaljima točna, jer se ne radi o kralju Tvrtku, nego vjerojatno o kralju Dabiši i 1392. godini, ali dio teksta o Žabi koji nas ovdje i zanima zadržava svoju vrijednost.

U detaljnom zemljišnom katastru Primorja ili Novih zemalja (Terre Nuove) koje su Dubrovčani dobili od bosanskog kralja Ostoje 1399, odnosno 1405. godine, na području sela Imotice zabilježeno je i zemljište »Župa Žapsko« (Giupe Giabscho).[11] Taj podatak je dragocjen iz dva razloga: prvo, što je ovdje zasvjedočen jedan od autentičnih naziva za župu Žabsko (ili Žabska); drugo, što pouzdano saznajemo da je Imotica nekada pripadala župi Žabi, iako je sa Primorjem ušla u sastav dubrovačkih Novih zemalja 1405. godine. Na temelju toga podatka može se sa velikom vjerojatnošću zaključivati da su Žabi, u ranija vremena, pripadala i susjedna sela: Topolo, Ošlje i dr.

Pod 1401. godinom dubrovački kroničar Lukarević, govoreći o uroti koju su predvodili dubrovačka vlastela Zamanja i Bodača, spominje i njihove saučesnike iz Huma i Trebinja, pa između ostalih i Milisava Kučića iz Žabe.[12] Ovdje bez sumnje riječ Žaba označuje župu, jer se paralelno s njom navode i Popovo, Dubrave i dr. Taj Milisav Kučić iz Žabe spominje se i u drugim spisima toga vremena.[13]

Određenu vrijednost za sagledavanje cjelovitog teritorija nekadašnje župe Žabe ima i jedan dokumenat iz 1590. godine. To je molba Fausta Vrančića austrijskom nadvojvodi Ernestu da uzme u zaštitu njegov posjed Primorje, te Zažablja gornjeg i donjeg (»possessiones: Primorye, Gornye Zaxabye et Dolnue Zaxabye, Quae sunt in Herzzegovina id est extrema parte Dalmatiae«).[14]

Slično značenje ima i često spominjano Zažablje u djelima A. Kačića.[15]

Narodnu svijest o nekadašnjoj čvrstoj političkoj zajednici predstavljaju i razni upravni distrikti kasnijih vremena.[16] Tako je u XVII vijeku crkvena župa (parohija) Gradac obuhvaćala gotovo čitav prostor nekadašnje političke župe Žabe.[17] To, u glavnim crtama, važi i za austrijsku kotarsku ispostavu Donje Hrasno,[18] kao i za današnju općinu Neum.

Ime

Naziv Žaba i njegove derivacije potekle su, bez sumnje, od imena planine Žabe, koja se uzdiže gotovo u geometrijskoj sredini župskog teritorija. Za kraški kraj u kojem nema riječnih tokova sasvim je razumljivo da se ime formira prema najizrazitijoj geografskoj pojavi — planini.

Za pravi izvorni oblik imena po formalnom svjedočanstvu izvora konkuriraju tri varijante: Žapsko, Žapska i Žaba, i to baš tim redom. Ne bi trebalo sumnjati da su se, i u vrijeme punog djelovanja starog župskog sustava, upotrebljavale sve tri varijante. Mi ipak smatramo da je najstariji naziv glasio Žaba, kao što je slučaj kod župa koje su dobile imena po rijekama (Neretva, Pliva,

Vrbas). Stoga, ali i radi jasnoće, odlučujemo se u prvom redu za oblik Žaba. Formu žapska upotrebljavamo samo pridjevno — žapska župa.

U stručnoj literaturi već duže vremena povlači se i naziv Zažablje kao sinonim za čitavu žapsku župu. Kao što se vidi iz citirane isprave Fausta Vrančića, a zatim i iz smisla nekih Kačićevih pjesama, takav se pojam ponekad pridavao Zažablju već u XVI i XVII stoljeću. Po samom smislu riječi, Zažablje označuje neki prostor iza (planine) Žabe, a on je očito manji nego žapska župa, koja podrazumijeva planinu Žabu i sav prostor oko nje. Pobliže posmatranje manjih distrikata, koji su tijekom vremena formirani na župskom području, pokazat će i pravi sadržaj naziva Zažablje.

Područje i granice

Područje žapske župe obuhvaća planinu Žabu sa njezinim proširenim podnožjem, pa bi u općem smislu bio opravdan i naziv Požablje.

Izduženi hrbat planine Žabe proteže se u pravcu istok—zapad, od zapadnog kraja Popova polja do delte rijeke Neretve. Proširena podnožja planine dopiru do mora u Stonskom (Pelješkom) kanalu na jugu i do slivnog područja rijeka Bregave i Krupe na sjeveru. Naseljena su samo podnožja, i to pretežno južno i sjeverno.

Čitavo područje oko Žabe izrazito je krševito. Minimalni uslovi za zemljoradnju praktično postoje samo na nekoliko minijaturnih i degradiranih kraških polja ili nešto brojnijih vrtača. Ostali prostor moguće je koristiti samo za ispašu stoke »sitnog zuba«. Pomorska privreda, usprkos duge morske obale, nikada nije imala većeg značaja za ovo područje.

Po današnjoj upravnoj podjeli najveći dio područja nekadašnje Žabe pripada općini Neum; manji periferni dijelovi nekadašnje cjeline, zbog specifičnih povijesnih prilika, nalaze se u okviru današnjih općina Dubrovnik, Metković i Čapljina. Kao što je poznato, Neum i Čapljina pripadaju SR Bosni i Hercegovini, a Metković i Dubrovnik SR Hrvatskoj.

Razlozi zbog kojih smatramo da je stara župa Žaba obuhvaćala upravo opisani prostor mogu se svesti na slijedeće: prirodna konfiguracija terena koji se naslanja na planinu Žabu u punoj mjeri opravdava naziv žapska župa i Žapsko. Područja susjednih humskih župa — Primorja, Popova, Dubrave i Luke — znatno su određenija. Najveći broj upravnih šema iz kasnijih vremena, kao što su katolička vjerska župa Gradac u XVI i XVII stoljeću, austrijska kotarska ispostava Donje Hrasno i današnja općina Neum, redovno obuhvaćaju gotovo sav prostor oko planine Žabe. Neposrednim provjeravanjem na više mjesta mogli smo ustanoviti da je sve okolno stanovništvo, koliko doseže narodno pamćenje, koristilo pravo ispaše na planini Žabi.

Istočna granica žapske župe polazila je približno sa Debelog vrha (kota 382) istočno od zaliva Bistrine kod Stona, a zatim preko Debele glave (321), Susvida (475), Volujaka (661), Međeg brda (524), Velikog vrha (475) i Stijene (519) izbijala na Treskavac (731) i Ivan-brdo (487) iznad Popova. Dalje, na sjever, granica prema Popovu, po svoj prilici, išla je na Čavašku gradinu (584), a zatim na Malu gradinu (631) i Golo brdo (641).

Toj osnovnoj liniji potreban je i poseban komentar. Sjeverni dio istočne granice je od davnina poznato razmeđe između (Gornjeg) Hrasna i ljubinjskog kotara, a danas granica između općina Neuma i Ljubinja. Linija između Čavaške gradine, Ivan-brda i Treskavca je stara granica između Žabe i Popova, a danas između općina Trebinja i Neuma. Zanimljivo je upozoriti da je znatan dio Popova polja, od Zelenikovca na južnoj i Čavaške gradine na sjevernoj strani, pa sve do Hutova na zapadu, pripadao žapskoj župi, a ne Popovu, kako bi se po samom pružanju polja očekivalo. Višekratnim provjeravanjima na terenu moglo se ustanoviti da je još i danas u svijesti stanovništva jasna ta granica, a posebno, da kraj od Zelenikovca zapadno pripada predjelu Čarićima i po tome Zažablju (ili Neumu) i da su stanovnici Hutova i Gornjeg Hrasna Hrašnjani. Stoga je nerazumljiv postupak etnologa M. S. Filipovića da i Hutovo i Čariće uklopi u Popovo.[19]

Pobliže objašnjenje potrebno je i za južni dio istočne granice. Ona se ne poklapa sa današnjom granicom između neumske i dubrovačke općine, kao što bi se moglo očekivati. Kao što je poznato, 1399. godine Dubrovačka Republika kupila je od bosanskog kralja Ostoje tzv. Nove zemlje, primorski pojas od sela Kurila (u dubrovačkoj Rijeci) do Stona.[20] Ta dubrovačka kupovina obuhvatila je cijelu nekadašnju župu Primorje, ali i grupu sela koja su se nekada nalazila u sastavu žapske župe. Tu grupu čine današnja sela: Ošlje, Stupa, Topolo, Imotica i Štedro. U detaljnom katastru dubrovačkih Novih zemalja (Terre Nuove), koji je sastavljen odmah nakon kupovine, jedan kompleks zemljišta u selu Imotici nosi naziv »Župa Žapsko« (Giupa Giapscho).[21] To u najmanju ruku znači da je i selo Imotica bilo sastavni dio žapske župe. U postupku oko kupovine Primorja zapažaju se određene pojedinosti koje pokazuju da se područje kupljenih zemalja nije sasvim poklapalo sa općepoznatim terminom Primorja.[22] Tako se ni sam naziv Primorje u Ostojinoj povelji nikako ne pojavljuje. Tek nakon pregovora sa vojvodom Radićem Sankovićem tvrdi se da je selo Lisac u kotaru Primorja,[23] što se ponovilo i za sela Imoticu i Trnovicu, u povelji kralja Tvrtka II iz 1405. godine.[24] Sama okolnost da za neka sela (kao što su Imotica i Trnovica) Dubrovčani traže posebnu povelju i da se posebno pregovaralo »o onim selima što su naspram Stona« (a to je upravo grupa sela sa Ošljem) govori o posebnom tretmanu tih sela u odnosu na ostalo Primorje. Značajno je da sela Ošlje, Topolo i Imotica čine

izrazitu geografsku cjelinu sa Vranjevim Selom, gdje se u kasnijem srednjem vijeku nalazilo sjedište žapske županske i kneževske obitelji Nikolića, pa se mora pretpostaviti i nekadašnja politička cjelina. Pored toga, u ranijim stoljećima srednjeg vijeka Ošlje je razvijen politički i kulturni centar, a u konkretnim geografskim okvirima kao njegov areal (»ager«) može fungirati samo područje žapske župe.[25]

Sjeverna granica župe Žabe je izdužena kosa Crnoglava (572, 552, 538, 547) zatim Osoja (342, 488), Budisavine (568) i poluotoka Ostrova, a zatim matica rijeke Krupe sve do ušća u Neretvu. Stari autentični nazivi za pojedine dijelove Blata su nacrtani i na vojnim kartama i zovu se: Svitavsko blato, Hutovsko blato, Sjekoštak, sve prema imenima sela koja su se njima u starini koristila. Korito rijeke Krupe je ujedno granica između župa Luke i Žabe, dok citirani vijenac planinskih kosa dijeli Žabu od Dubrave, odnosno općinu Neum od Stoca.

Zapadna granica Žabe prema župi Luki i nekadašnjoj Rastoki ujedno je i stara granica između Huma i zemlje Neretljana. Praktično, to je korito Neretve od utoka rijeke Krupe do Neretvinog ušća u more. Takav je i smisao vijesti Konstantina Porfirogeneta (X st.) koji kaže da se arhontija Zahumljana pruža do rijeke Neretve. Jedan podatak o župi Luki, s početka XV stoljeća, kaže da se Luka proteže s obje strane Neretve. Međutim, Luka je na istočnoj strani Neretve zauzimala samo predio oko ušća Bregave (sela Gnjilišta, Nerezi i Loznica). U samoj delti rijeke, čak i otok Posrednica, između Male i Velike Neretve, pripadao je žapskoj župi. Takav zaključak se nameće iz jedne, relativno kasne, vijesti koja kaže da su Posrednicu pasle »Šimraka, sluge hercegova kobile«. A za Šimrake se zna da su bili žapska vlastela.[26]

Da su gospodari Žabe koristili vode rijeke Neretve u prometne svrhe, svjedoče vijesti o brodicama (barkama) vlastele Nikolića u tim krajevima u XV stoljeću, a sa riječnim saobraćajem ima veze i posebna carina koju su oni pokušavali ustanoviti negdje kod ušća Krupe.[27]

Granicu žapske župe prema jugu čine vode Malog mora i Malostonskog kanala, od sela Blaca na zapadu do uključivo zaliva Bistrine na istoku.

Manji upravni distrikti

Teritorij žapske župe dijeli se na dvije podjednake cjeline: kontinentalni dio na sjeveru i primorski južno od planine Žabe.

Sudeći po posebnim nazivima, izgleda da su se po prirodnim cjelinama još u davnini formirala i dva upravna kotara: Hrasno na sjeveru i Zažablje (ili Župa) na jugu. Oskudica obradivog zemljišta na sjeveru uvjetovala je i odgovarajuću ekonomiku: rijetka i manja naselja nastajala su samo po periferiji, uz Neretvu. Blato

i Popovo. Ostalo područje Hrasna služilo je uglavnom za ispašu, pa je to i razlog da su se ovdje, relativno rano, počele naseljavati skupine vlaških stočara.[28]

Južni dio žapske župe ima nešto više obradivog zemljišta, a primorska klima omogućava intenzivniju obradu, pa su, uz određenu komponentu pomorskog gospodarstva, i ekonomski uvjeti života bili nešto povoljniji. Otuda je i politički dinamizam toga kraja bio nešto veći. Sudeći po izvorima XV—XVIII stoljeća, staro zajedničko ime toga kraja glasilo je Zažablje. Današnje značenje pojma Zažablje znatno je suženo, ali smatramo da je do toga došlo zbog neprirodne političke rasparčanosti od početka XVIII stoljeća. Oblik Zažablje označuje prostor iza Žabe, pa bi trebalo pomišljati da je glavno središte Požablja ležalo s druge, dakle sa sjeverne, strane planine Žabe. Takva situacija ne može se u poznatim povijesnim situacijama zapaziti. Sudeći po analogijama sa područja drugih župa i po tragu imena žapske župe u toponomastici s kraja XIV stoljeća, može se pomišljati da se i čitav primorski kotar te župe — ili bar njegov središnji dio — nazivao žapska župa. To bi bio pendant (Žabskom) brdu ili Vrhovini — Hrasnom.

U okvirima tih glavnih distrikata zapažaju se i manja područja koja će po svoj prilici odgovarati starim seoskim općinama ili vlastelinstvima. Tako se u sjevernom kotaru izdvajaju Donje i Gornje Hrasno, a zatim i jedno vlastelinstvo — Hutovo. Sudeći po onomastici, sve tri teritorijalne jedinice formirale su se veoma rano.

U južnom kotaru etnolozi danas raspoznaju četiri manje cjeline: Zažablje u zapadnom podnožju Žabe, Slivno na Slivanjskom poluotoku, Čariće na istoku, te tzv. neumsku oblast u središnjem dijelu kotara. Ta situacija uglavnom odgovara i područjima katoličkih župa Vidonja, Slivna i Graca, koji obuhvaća tzv. Neum i Čariće. Odmah treba upozoriti da je pojam neumske »oblasti« sasvim recentan: u starije doba, po najznačajnijem vjerskom središtu, to je bilo šire područje Graca ili se uklapalo u pojam Zažablja odnosno Požablja, kao njegov glavni dio.[29] Moguće je da je u dubljoj starini taj središnji, te politički i ekonomski najznačajniji, dio župskog teritorija nosio i naziv Župa kao svoje vlastito ime.[30]

Organizacija lokalne uprave

Na području Žabe ostavile su znaka sve jedinice lokalne uprave, tipične za naš srednji vijek.

Tako se za manje skupine sela, koje i danas nose zajedničko ime, može, sa velikim stupnjem vjerojatnosti, zaključivati da je to zajedničko ime ostatak nekadašnjih čvrsto organiziranih seoskih općina. Takve su Slivno, Gradac, Čarići, Vidonje (Zažablje u današnjem smislu), a zatim Donje i Gornje Hrasno. To se isto može

pretpostavljati za predio od Duži do Ošlja, koje se vjerojatno i posebno zvalo Župa.

O župskoj organizaciji Žabe govore nedirektni navodi Ljetopisa popa Dukljanina, posredna svjedočanstva nekoliko drugih izvora o kojima je već bilo riječi, zatim i relikti u upravnim sistemima kasnijih vremena. Kronološki, ranofeudalni sistem, sa nasljednim županima i župskim zborovima, funkcionirao je od svojih početaka u VII ili VIII stoljeću pa do trećeg decenija XIV stoljeća, kada se teritorij žapske župe izjednačio sa područjem feudalne oblasti Nikolića. Naime, župan Nikola, iako je nosio formalnu titulu župana, bio je u stvari feudalni gospodar Žabe i vazal bosanskog bana.[31]

Bljeđi trag nekadašnje župske organizacije u Žabi predstavlja i mjesni naziv žapska župa koji je zasvjedočen na području sela Imotica krajem XIV stoljeća.

Povijesni izvori spominju još dvojicu feudalaca sa titulom župana pod vlašću žapskih feudalnih gospodara Nikolića. To su Božićko Brlić i Petar Pavlović. Vrijeme i okolnost pod kojima se spominju prije ukazuju na kasnofeudalne upravne činovnike koji stoje na čelu upravnog kotara manjeg od župe. Osim toga, sudeći po položaju obiteljskih posjeda, Brlići su popovska, a ne žapska vlastela.[32]

Kao posljedica raspadanja župskog sistema, relativno rano je došlo do formiranja upravnih kotareva — Hrasna na sjeveru i Župe (?) odnosno Zažablja na jugu.[33] Sasvim je moguće da su im upravnici bili činovnici sa titulom župana. Vjerojatno je takav i onaj Petar Pavlović, »zupan de Nikoliche« iz 1416.[34]

Od srednjovjekovnih vlastelinstava na području Žabe mogu se, sa velikim stupnjem vjerojatnosti, identificirati Hutovo (Selo), Vranjevo Selo i Dobrovo (Selo).[35] Općenito se može zapaziti da feudalizam u području agrara nije uhvatio dubljeg korijena. To je, uostalom, i razumljivo s obzirom na veliku oskudicu obradivog zemljišta.

Ne može se znati da li su u sistemu lokalne uprave imali poseban status »naseljeni« gradovi X stoljeća Ošlje i (eventualno) Glumina. Neki daleki eho takvog položaja možda bi predstavljalo nejasno sjećanje na nekadašnjeg ošaljskog kneza.[36]

Bar jedno mjesto, ako ne i dva, na području žapske župe bilo je postiglo, u stvarnom i u formalnom smislu, status varoši. To je Brštanik, u kojemu je zasvjedočena ne samo trgovačka i zanatska djelatnost nego i kolonija dubrovačkih trgovaca. Osim toga, u integraciji sa tvrđavom ovdje se nazirao razvitak u stvaranju varoši, grada. No, kao što je poznato, Brštanik je kao varoš i trgovište trajao vrlo kratko, svega 10—12 godina.[37]

Karakter trgovišta donekle je imalo i naselje u Kleku—Slivnu, gdje se spominje pomorski promet i prodaja soli.[38]

Zbog širokih ovlaštenja svojih upravitelja znatnog utjecaja na lokalnu upravu imale su i carine feudalnih gospodara žapskih. A takvih je, bar povremeno, bilo u Kleku, Brštaniku, Ledenicama (kod ušća rijeke Krupe), u Hutovu (Zablatku) i Zelenikovcu.[39]

Neposredni izvori o specifičnoj vlaškoj organizaciji poznati su tek iz prvih godina turske uprave i u vrijeme samostalne bosanske države. Tako su npr. sela Hrasno i Svitava ulazili u sastav jednog vojvodaluka koji je još obuhvaćao i vlaške zajednice sa područja Ljubinja i iz bliže okoline Stoca (tzv. Donji Vlasi).[40]

Počevši još od polovine XIII stoljeća, Žaba predstavlja jezgro feudalne oblasti koju su držali potomci humskog kneza Andrije, kasnije prozvani Nikolići. Njihovu oblast sačinjavale su župe Žaba, Popovo i Primorje. Početkom XIV stoljeća izgubili su Primorje i Popovo, da bi se u XV stoljeću opet domogli Popova. Neposredni feudalni seniori Nikolića bili su humski knezovi (dok ih je bilo), a od trećeg decenija XIV stoljeća bosanski banovi i kraljevi. Sredinom XV stoljeća Nikolići su se ubrajali u vlastelu Hercega Stjepana Kosače.

Porodično groblje, bar od vremena župana Nikole, nalazilo se u Vranjevu Selu.[41]

Politički, ekonomski i kulturni centri

Najstariji centar župe Žabe nalazio se u selu *Ošlju*. To proizilazi iz smisla vijesti Konstantina Porfirogeneta, koji polovinom X stoljeća zna za svega 4—5 »naseljenih« gradova u Humskoj zemlji, a među njima je i Ošlje (τὸ Λοσλὴ).[42] S obzirom na vrijeme o kojem se radi, ne može biti sumnje da su ti gradovi politički centri svoje okoline i središta odgovarajućih teritorijalnih političkih jedinica — župa. Takvu ocjenu pisanog izvora u punoj mjeri opravdava i arheološka situacija u današnjem Ošlju. Naime, ostaci staroga grada leže na nevelikom brdu koje se u sredini svoje visine otvara u poluamfiteatralni prostor dužine oko 300 i širine (dubine) oko 100 m. Sa zapada, sjevera i istoka amfiteatar zatvaraju visovi: Markov do, Gradac i Strmica. Središnji, ravni prostor zove se Bijela lokva, a s južne strane prilaz amfiteatru zatvara kamena litica koja se gotovo okomito spušta prema selu. Jedini normalan prilaz (npr. za stoku) do Bijele lokve i Graca nalazi se na jugoistočnoj strani. Na središnjem visu — Gracu — raspoznaju se tragovi omanje utvrde iz rimskog doba, o čemu svjedoči tehnika gradnje (temelji zidova u krečnom malteru) i građevinski materijal (ulomci krovne cigle). Na južnim padinama Graca razasut je keramički materijal, pretežno prethistorijskog podrijetla, a u nižim zonama padine naziru se konture terasa, od kojih su bar neke podržavale i manje građevinske objekte. Po tim terasama češće se nailazi na keramiku i ulomke rimske cigle. Na za-

padnom visu — Markovu dolu — nalaze se relativno prostrane ruševine utvrđenja koje je bilo građeno u suhozidnoj tehnici; ulomci keramike po padinama pokazuju tipičnu prethistorijsku fakturu. Na istočnom visu — Strmici (ili Antunovoj glavici) — također se nalaze tragovi omanje utvrde građene u prethistorijskoj (suhozidnoj) tehnici. U samoj sredini amfiteatralnog prostora koji se zove Bijela lokva stoje ruševine osmeroapsidalne crkvice (»Rotunde«) sa prilaznim trijemom koju arheolozi preliminarno datiraju u period od VIII do XI stoljeća. Opća arheološka situacija, dakle, pokazuje tragove naselja zaštićenog prirodnim položajem i vještačkim gradnjama, posebno građene fortifikacijske objekte i crkvu kao centar kulta. Kronološki, arheološki ostaci posvjedočuju život u prethistoriji i antici, ali i u ranom srednjem vijeku. Takva arheološka situacija vrijedna je posebne pažnje jer može poslužiti kao pouzdan putokaz pri pokušajima identifikacije ostalih naseljenih gradova u južnoslavenskim zemljama ranog srednjeg vijeka. Korisno je ukazati i na značaj preromaničke crkve, koja je tako rano mogla biti izgrađena samo u značajnom političkom centru.[43]

U okviru starog seoskog područja nalazi se i romanička crkvica Sv. Petra sa srednjovjekovnim grobljem i stećcima.[44] T. Marasović je 1957. godine zabilježio i narodnu predaju o gradu ošljanskog kneza.

Kako je zabilježeno u Dubrovačkom arhivu, godine 1350. primljen je za dubrovačkog građanina Prven Hlapović iz Ošlja (Parvien Clapovich de Osle).[45] To praktično znači da je u Ošlju u to doba živio čovjek koji je Dubrovačkoj Republici bio koristan, bilo zbog svoje političke bilo zbog ekonomske moći.

Izloženi arheološki i pisani izvori jasno ukazuju na Ošlje kao važno političko i kultno središte u ranijim stoljećima srednjeg vijeka. Stoga i mislim da se tu nalazio i glavni centar stare žapske župe u to doba. Ulogu župskog centra Ošlje je djelomično izgubilo ranom feudalizacijom lokalne vlasti u tom kraju, a konačno uklapanjem u okvire dubrovačkih Novih zemalja 1399. godine.

Važno je spomenuti da Ošlje u X stoljeću, i po smislu pisanog izvora i po arheološkoj situaciji, ima osobine antičkog grada. S obzirom na tehnologiju gradnje, urbana slika je najviše odgovarala nekim prethistorijskim gradovima. Nastupanjem feudalizma Ošlje nije imalo uvjeta za prerastanje u novi tip trgovačkog i gradskog naselja (trgovišta, naselja, burga) pa se sasvim rustificiralo, zadržavši još samo funkciju kultnog središta. To propadanje vjerojatno se desilo još prije XII stoljeća.

Slijedeće mjesto sa kojim — kao političkim središtem — treba računati je *Vranjevo ili Vranje Selo.* Danas je to seoce od svega nekoliko domaćinstava, ali se po nadgrobnim spomenicima u selu zna da je tu bilo sjedište županskog i kneževskog roda Nikolića, koji su u XIV stoljeću bili feudalni gospodari žapske župe. Mjesto

je privlačno zbog izdašnog izvora pitke vode. Arheološka situacija pokazuje ostatke značajnijeg latifundija iz rimskih vremena, na čijim je ruševinama smještena i velika srednjovjekovna nekropola sa 145 sačuvanih stećaka. Nekoliko fragmenata danas uništenih spomenika pokazuju da su tu bili grobovi župana Nikole, njegove žene Katarine i sina mu kneza Vladislava.[46] Lokalitet sa grobljem zove se Crkvina, a može se pretpostavljati da je na tom mjestu bila i crkva, za čiju je izgradnju knez Grgur Nikolić tražio majstora u Dubrovniku 1437. godine.[47] Sam naziv sela govori o imanju nekog vlastelina, čije je ime moglo biti Vran, Bran-Branivoj, Hran ili sl., ali se o njemu ništa bliže ne zna ni u pisanim izvorima ni u predaji. S obzirom na karakter sačuvanih arheoloških ostataka, koji ne protuslove pisanim izvorima, mislim da se o groblju i sjedištu Nikolića može govoriti od početka XIV pa sve do sredine XV stoljeća.

Važan ekonomski, a donekle i politički punkt Žabe nalazio se u *Slivnu, odnosno Kleku.* Kada se u cjelini posmatra konfiguracija terena, onda se jasno vidi da je, zapravo, Klek prirodna luka naselja Slivna i da stari grad Smrdan u isto vrijeme štiti i Klek i Slivno. U pisanim izvorima XIV i XV stoljeća spominje se pomorski promet između Slivna i Stona, te carinarnica i trg soli i žita u Kleku.[48]

Kratko vrijeme, krajem XIV stoljeća, iznenada se, kao snažan ekonomski i strateški centar, pojavio *grad Brštanik* na Maloj Neretvi. Tu je kralj Tvrtko I podigao tvrđavu, u njezinu podgrađu osnovao trgovačko naselje i ozbiljno se pripremao za izgradnju vlastitog brodogradilišta. U to vrijeme u Brštaniku se formirala i manja kolonija dubrovačkih trgovaca. Pod nedovoljno razjašnjenim okolnostima trgovište je likvidirano 1394—1395. godine, a Dubrovčani su, po nalogu svoje vlade, morali svoje kuće i dućane porušiti.[49]

Centralni položaj i relativno znatniji areal obradivog zemljišta učinili su da se i *Gradac* u pojedinim povijesnim epohama ponaša kao najizrazitiji politički centar svoga kraja. To se npr. desilo u XVI i XVII stoljeću, kada je tu smješteno i sjedište katoličke župe, parohije.[50] Veliki broj sačuvanih stećaka u bližoj okolini Graca (u Dobrovu, Gracu i Dubravici — 178 primjeraka), zatim lokalitet Crkvina u selu Dubravici govore o intenzivnom življenju u tom kraju i tečajem XIV i XV stoljeća.[51] Nije bez značaja ni okolnost da su se tu nalazili i »dvori« feudalnog roda Šimraka.[52] Ovome predjelu pripadaju i Moševići, gdje su registrirani tragovi crkve starije od XIII stoljeća.[53]

Jedino mjesto koje se donekle ističe u sjevernom dijelu žapske župe (Hrasnu) je Hutovo. Po onomastičkom značenju radi se o vlastelinstvu nekoga, bliže nepoznatog, Hota, Huta, Hotjena ili sl., a puni naziv morao je glasiti Hutovo Selo. Prirodni položaj jedinog prolaza između Popovskog polja (Blata) i glavnog grebena

planine Žabe daje Hutovu poseban značaj: tuda su morali proći svi putovi koji su imali svoje ishodište u Stonu, Kleku (Slivnu) ili Slanom i vodili prema unutrašnjosti Humske zemlje i Bosni. Stoga se tu često ubirala i carina. Uspomena na jednog carinika uklesana je u živoj stijeni, a o carini u Zablatku kod Hutova, sačuvane su i pisane vijesti.[54] Arheološka situacija također ukazuje na jedan lokalni centar kultnoga značaja, jer u selu postoje ruševine stare crkve (lokalitet Crkvina) i tri srednjovjekovna groblja sa 156 sačuvanih stećaka.[55] O značaju Hutova u raznim povijesnim epohama govore i dvije impozantne prethistorijske gradine s obje strane Hutovskog polja, kao i zidine Hadžibegova grada iz XVIII stoljeća. Isto značenje ima i naziv relativno udaljenog Hutovskog blata na sjevernoj strani žapske župe; Hutovo vlastelinstvo očito je bilo vrlo prostrano (protezalo se od Popova do Hutova blata).

Ovdje je mjesto da se nešto kaže i o problemu ubikacije grada Galumainika, koji Konstantin Porfirogenet također spominje među naseljenim gradovima Zahumlja. Naime, selo Glumine, na koje ukazuje većina dosadašnjih historičara, nalazi se u Hrasnu, dakle na području nekadašnje župe Žabe. Tako npr. B. Ferjančić ovako rezimira dosadašnje pokušaje bliže ubikacije toga grada:

»Za toponim Γαλουμαήνικ Novaković, Srpske oblasti, 43 sl. daje dve hipoteze: mesto Glumine severno od Ošlja ili selo i brdo Komanje kod Stoca, Skok, Ortsnamenstudien 233, prihvata prvo tumačenje, objašnjavajući i ovde krajnji glas K kao skraćenicu za Κάστρον = grad. Isto: Šišić, Povijest 454, Vego, Povijest, I, 45 sl., pretpostavlja da je u pitanju selo Glumine na levoj obali Neretve ili mesto Gurmlane u Popovom Polju.«[56]

Konzonantski »kostur« oblika Galumainik identičan je suglasničkom sklopu u formi Glumine, pa se mora ozbiljno voditi računa o podudarnosti, posebno zbog toga što su i nazivi ostalih gradova koje Konstantin spominje vrlo bliski današnjem izgovoru, a osim toga mjesni nazivi s takvom ili sličnom osnovom vrlo su rijetki.

Selo Glumina, koje smo obišli u jesen 1981. godine, smješteno je u kraškoj udolini uklještenoj među brdima, svega 5-6 km zračne linije istočno od Hutova. Selo je izolirano od drugih naselja, a pristup mu je sa svih strana težak. Ipak, najlakši je prilaz od zapadnog kraja Popova polja, odnosno od Hutova. Arheološka situacija pokazuje nekoliko, relativno velikih, kamenih tumula u nizu, brdo Gradinu neposredno iznad sela, seosko groblje sa minijaturnom kapelicom i manjom skupinom stećaka (5-6) suhozidne omeđine brojnih zgrada u podnožju Gradine, te impozantnu nekropolu sa velikim brojem ukrašenih stećaka na izdvojenom lokalitetu Međugorje.[57] U selu postoji još uvijek aktivna cisterna, koju narod zove Grčki bunar, a čija gradnja podsjeća na antiku. Zna se da je u starije doba u Glumini postojala i crkva Sv. Petra, ali je srušena u potresu 1667. godine.[58] Sitni arheološki materijal je vrlo oskudan i ukazuje u prvom redu na prethistoriju, s tim

što sam vrh Gradine nije detaljno pregledan. U svemu, terenska i arheološka situacija donekle podsjeća na Ošlje i u krajnjoj liniji omogućava smještaj manjeg naselja sa svojom utvrdom (citadelom) na Gradini, te perimetralnim obrambenim linijama na Gradini i kosi sa kamenim tumulima. Nije bez značaja ni postojanje crkve Sv. Petra, koji je jedan od najstarijih crkvenih patrona u našim krajevima (Ston, Stupa-Ošlje, Popovc-Zavala, Čičevo kod Trebinja itd.). Stoga mislimo da i dalje treba računati sa mogućnošću da je Galumainik Konstantina Porfirogeneta bio u selu Glumini. Razumije se, konačni sud će se moći donijeti tek nakon opsežnijih istraživanja ili pojavom novih pisanih izvora. Određenu rezervu treba staviti i zbog činjenice što je Galumainik u Glumini bio vrlo blizu Ošlju, pa se ne bi moglo raditi o župskom centru. Ipak, ovaj prigovor ne može biti odlučan za odbacivanje ove hipoteze, jer je Glumina smještena gotovo u sredini Hrasna. Hrasno, istina, predstavlja malen kotar, ali ni danas ne poznajemo ni približno sve suvremene okolnosti koje su mogle utjecati na postojanje takvog gradskog naselja u X stoljeću.

Vlasteoski rodovi

O župskoj vlasteli malo se zna.

Sasvim je moguće da su na području Žabe imali svoje baštine dobro poznati *Branivojevići*, nepomirljivi protivnici Dubrovnika i bosanskog bana Stjepana.[59] Možda u imenu Vranjeva Sela treba gledati uspomenu na samoga Branivoja (nazivi Branivojevo Selo—Vranjevo Selo nisu tako daleko). Smještanje Nikolića na tome mjestu — poslije propasti Branivojevića — sasvim bi odgovaralo ondašnjim političkim prilikama.

Najznačajniji su Nikolići, čije se obiteljsko groblje, a vjerojatno i sjedište nalazilo u Vranjevu Selu. Oni su direktni potomci (velikog) humskog kneza Andrije iz XIII stoljeća (1217—1249). Zna se da su bili i članovi bosanskog velikaškog zbora (barones regni).

Sumarna genealogija potomstva humskog kneza Andrije izgledala bi ovako:

Andrija, sin kneza Miroslava, veliki knez humski (1214—1217, 1247—1249);[60]

Prva generacija potomaka:

Radoslav, župan humski (1247—1249, 1254), sin kneza Andrije;[61]

Bogdan, župan (1247—1249), sin kneza Andrije;[62]

Đorđe, sin kneza Andrije (1280);[63]

Druga generacija:

Tvrtko, župan u Primorju (1284—1285);[64]

Treća generacija:
Bogdan, župan Popova (1312);[65]

Četvrta generacija:
Tvrtko, sin župana Bogdana, vjerojatno župan Popova (1319);[66]
Toljen, župan (prije 1319);[67]
Nikola, župan (poslije 1327);[68]

Peta generacija:
Petar, sin župana Toljena (1319, 1324, 1325, 1327);[69]
Brajko, sin župana Toljena (1363. spominje se kao postojnik);[70]
Vladislav, knez, sin župana Nikole (1349, 1363);[71]
Bogiša, knez, sin župana Nikole (1349, 1363);

Šesta generacija:
Vukoslav, knez (1391—1403);
Petar, knez (1391, 1396);
Miliša, knez (1391, 1396, 1415);

Sedma generacija:
Grgur, knez, sin Vukoslava (1412—1436);
Radoje, vojvoda, sin Vukoslava (1430—1445);

Osma generacija:
Vuk, sin Radoja (1436);
Stjepan, sin Radoja (1450);
Vukašin, vojvoda, sin Grgura (1436—1453).

Ne zna se pouzdano gdje su se pokopavale starije generacije potomaka kneza Andrije. Mavro Orbini zabilježio je da je sam Andrija pokopan u crkvi Sv. Marije u Stonu.[72] Knez Vukoslav, koji je poginuo u ratu sa Dubrovčanima 1403. godine, također je sahranjen u Stonu, ali je to bilo sticajem izvanrednih okolnosti.[73] Natpisi na stećcima u Vranjevu Selu svjedoče da su tu sahranjeni: knez Vladislav i njegova majka Katarina, žena župana Nikole, a sestra bosanskog bana Stjepana Kotromanića.[74] Logično je očekivati da su se i svi kasniji Nikolići pokopavali na tome mjestu. Vjerojatno je tu knez Grgur 1436. godine gradio i grobnu crkvu.[75]

Osim o Nikolićima, pisani izvori znaju nešto više samo o još jednom vlasteoskom rodu iz Žabe. To su *Šimraci, ili Šimrakovići*, čije razorene dvore i danas pokazuju sjeverno od Graca. Prema podacima, koje je prikupio M. Dinić, traga u dokumentima ostavili su slijedeći:[76]

Grgur Šimrak spominje se zbog pljačke i tuče 1433, a 1442. dvanaestorica njegovih ljudi oteli su neku stoku u Bitunji (kod današnjeg Stoca).

Stjepan Šimraković zabilježen je 1449. kao vlastelin, čiji je čovjek učestvovao u nekoj pljački zajedno sa ljudima iz Bitunje i Prijedolja. Stjepan je bio oženjen Milicom, kćerkom Tvrtka Borovinića, velikog kneza bosanskog, i unukom hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića.

Radoje Grgurević Šimraković javlja se u jednom nedovoljno jasnom dokumentu.

U jednoj ispravi turskog sandžak-bega Hamzabega utvrđeno je 1472. godine »da su negda pasle Posrećnicu Šimraka sluge hercegova kobile kako hercegovu zemlju«.

Petar Šimraković, vojvoda, navodi se kao svjedok na jednoj ispravi o posjedu Franjevačkog samostana u Zaostrogu i u nekim drugim aktima.

Vladislav Šimraković bio je sin Stjepana i Milice, njegova žena bila je Anđela, a sin mu je

Pavao.

Petar Pavlović (bio je vojvoda).

Za Vladislava Šimrakovića, koji se 1514. godine nalazio u Slanom zajedno sa čitavom obitelji, ne zna se da li je to stari Vladislav, sin Stjepanov, ili neki od njegovih potomaka istog imena.

Svi ilirski grbovnici XVI i XVII stoljeća znaju za slavne »Šimrake« — Šimrakoviće (od Zažablja).[77]

U djelima fra Andrije Kačića Miošića oni također zauzimaju ugledno mjesto.[78]

Cnaj *Prvjen Hlapović* iz Ošlja, koji je 1350. godine primljen za dubrovačkog građanina, svakako je bio vlastelin.[79]

Godine 1456. spominje se neki Radovan Stjepković iz Hrasna kao čovjek »iuris proprii«, dakle slobodan i po tome plemenit.[80]

Svakako je vlastelin bio i *Radovac Vukanović*, carinik vojvode Radoja ili Vukašina Nikolića u Hutovu.[81]

Možda bi među moćniju žapsku vlastelu trebalo uračunati i *Budisaljiće*. Istina, jedini neposredni pisani izvor ne dozvoljava da se pouzdano utvrdi geografska lokacija njihovih posjeda, ali neki indiciji ukazuju na mogućnost da im je glavno sjedište bilo na području Žabe.

U povelji kralja Ostoje iz 1408. godine kaže se da braća Radivojevići dobivaju u feud župu Večenike sve do Neretve, izuzev prava vlastele Milatovića i Budisaljića.[82] Za Milatoviće se zna iz drugih izvora da su imali posjede oko rijeke Neretve, pretežno u Dubravama. Po analogiji može se zaključivati da su i Budisaljići imali glavno sjedište izvan Večenika, ali ipak u njihovoj blizini. Iz okolnosti da su Milatovići spomenuti u društvu Budisaljića i Sandalja Hranića vidi se da su bili feudalci višeg ranga.

Moguće je da se na taj vlasteoski rod odnosi i jedan podatak, sačuvan u kronici dubrovačkog kroničara Lukarevića, koji kaže da je u pobuni humske vlastele protiv bosanskog bana Stjepana II — u drugom deceniju XIV stoljeća — sudjelovao i neki Čubren Budisaljić.[83]

Sasvim je moguće da se uspomena na taj rod sačuvala i u toponomastici. Naime, vis koji na istočnoj strani dominira Svitavskim i Hutovskim blatom i Deranskim jezerom, oko izvorišta rijeke Krupe, nosi naziv Budisavina.

U povelji kneza Grgura Vukosalića Nikolića o ukidanju carine u Zablatku (1418) navedeni su kao svjedoci Ostoja Pićević, Hrnjak Kostadinić i Krasoje Ivanović. Za Ivanoviće se zna da su bili popovska, a Pićevići dabarska vlastela. Jedino bi Kostadinić mogao biti Žabljanin.[84]

Vjerojatno je žapski vlastelin bio i *Petar Pavlović*, koji se spominje kao župan Nikolića 1416. godine.[85]

Kao izvjesnu tradiciju XVII stoljeća bilježimo i zažapske obitelji koje Andrija Kačić Miošić svrstava u »stare knezove i vlastelu naroda slovinskoga« od Zažablja. To su *Tvrtkovići*, *Novakovići* (vjerojatno Nonkovići), *Žarkovići*, *Margeritići* i *Maslardići*.[86]

Nekoliko vlasteoskih rodova spominju i natpisi sa stećaka u Hrasnu.

Bilješke

[1] Ć. Ruvarac, Zažablje u Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1892. (II), 12—17. Ovdje je citirana i dokumentacija o mišljenjima starijih povjesničara.

[2] M. Vego, Povijest Humske zemlje, Samobor 1937, 72, 73, 76.

[3] M. Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo 1957, 160.

[4] Rezultati istraživanja objavljeni su u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH, Etnologija, n. s. XIV, Sarajevo 1959, str. 77—306. Za našu temu najvredniji je članak Vlajka Palavestre.

[5] J. Kovačević u Istoriji Crne Gore, 1, Titograd 1967, str. 295, 296, 339, 342. Nerazumljivo je zašto na Kovačevićevoj karti nema žapske župe među slavenskim županama u Humskoj zemlji.

[6] M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, Beograd 1967, 14—15.

[7] B. Ferjančić, Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom II, Beograd 1959, 61.

[8] F. Šišić, Ljetopis popa Dukljanina, Beograd-Zagreb 1928, 327.

[9] J. Jireček, Humska vlastela na natpisu u Veličanima, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, IV, Sarajevo 1892, 283.

[10] G. Luccari, Copioso ristretto degli annali di Ragusa, Ragusa 1790, 110. O Brštaniku vidi: D. Kovačević-Kojić, Gradska naselja u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1978, 49—53, te dr Đ. Tošić, Donji tok Neretve u srednjem vijeku s posebnim osvrtom na trg Drijeva, »Hercegovina«, 2, Mostar 1982, 48—51.

[11] I. Sindik, Dubrovnik i okolina, Srpski etnografski zbornik, XXXVIII, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 23, Beograd 1926, str. 28.

[12] Lukarevićevi navodi su važni i za poznavanje ostalih humskih župa, pa izvod citiramo u cijelosti: »Nel 1401. la famiglia di Giamagno e di Bodaza fatta congiura con Stefano Despot di Servia, con Vukascin Vukosaglich Voevoda di Trebigne, con Vlatko Vucetich di Popovo, con Milisavo Cucich di Scjaba, con Stefano ed Andrea Michleusich di Dubrave, con Demetrio Maroevich di Bregava et con Pietro di Selenagora.« (Luccari, o. c., 128).

[13] M. Vego, Naselja, 160. Na tome mjestu citiran je: De Diversis, Situs aedificiorum, izd. Brunelli, 1882, 99, što nismo imali prilike provjeriti.

[14] Podatak je citiran u članku I. Ruvarca, GZM 1892, 14 (vidi bilj. 1).

[15] Fra Andrija Kačić Miošić, Korabljica (priredio za štampu T. Matić), Zagreb 1945, među knezove i vlastelu naroda slovinskoga broji i: Margeritiće od Zažablja, Novakoviće i Maslardiće od Zažablja, te Žarkoviće i Žimrakoviće, također od Zažablja (str. 293—295).

[16] Svijest o Žabi kao općepoznatom pojmu posvjedočuje i navod kroničara Lukarevića, koji kazuje kako je Dubrovnik kupio od bosanskog kralja Tvrtka grad Brštanik na Neretvi, koji je on 1373. bio izgradio za zaštitu Slivna, Starih Drijeva i Žabe (Luccari, o. c., 110).

[17] O crkvenoj župi Gradac vidi: Ambrozije Benković, Katoličke župe Bosne i Hercegovine, Đakovo 1966, 58. Auktor ga zove Donji Gradac, a za crkvenu župu kaže da postoji od XVI stoljeća.

[18] Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini 1895, Sarajevo 1896, 567—570. Razumije se, ovdje su popisani samo oni dijelovi nekadašnje župe Žabe koji su pripali Hercegovini 1718. godine, dakle bez Slivna i Zažablja u najužem smislu (Vidonjâ) koji su ušli u sastav Dalmacije.

[19] M. S. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, antropogeografski prikaz, Sarajevo 1959, 187—194.

[20] Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I/1, Beograd-Sremski Karlovci 1929, 420—423.

[21] Vidi bilj. 11.

[22] Dubrovački poslanik na bosanskom dvoru dobio je zadatak da se posebno brine »o onim selima što su naspram Stona«, a to su upravo sela Ošlje, Topolo, Imotica (Podatak u članku G. Čremošnika, Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399 i kralj Ostoja, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo 1928, 110).

[23] Lj. Stojanović, o. c., 130—133.

[24] Lj. Stojanović, o. c., 490—493.

[25] O Ošlju će još biti govora u ovom članku.

[26] Prema tome, žapska župa je na zapadu graničila sa Velikom Neretvom.

[27] M. Dinić, o. c., 15—19. Takav smisao ima izvor iz 1454. godine, koji kaže da su Ledenice blizu Neretve — Drijeva (»in la gabella de Narente se debia intendere Ledenize che sono apresso Narente«).

[28] Taj bi predio približno odgovarao pojmu Vrhovima u zapadnoj Bosni, gdje se npr. livanjska Vrhovina spominje već u srednjem vijeku.

[29] Te manje predione cjeline koje su, po našemu mišljenju, ostaci nekadašnjih sela — seoskih općina — zapažene su prilikom obilaska terena, a registrirali su ih u svoje vrijeme i stručnjaci Zemaljskog muzeja u Sarajevu prilikom etnoloških istraživanja, o kojima je već bilo riječi (vidi bilj. 4).

[30] Analogija za slične situacije ima po Bosni i Hercegovini mnogo. Konkretni trag takvog naziva u Žabi predstavlja toponim Župa žapsko, koji je bio u upotrebi još krajem XIV stoljeća (vidi bilj. 11).

U jednoj Ostojinoj povelji Radivojevićima iz 1408. godine, među poklonjene posjede kralj ubraja i neku »Neumsku zemlju« (Neumscam regionem). Već sam imao prilike ukazati da se radi o pogrešnom prijepisu (i prijevodu) povelje. Originalni tekst morao je glasiti Humscam regionem (Humsku zemlju). Vidi moj članak: Srednjovjekovna župa Večenike — Večerić i postanak Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Arheologija, n. s. XXIX, Sarajevo 1976, 267.

[31] Nitko od potomaka župana Nikole više ne nosi županske titule. Vidi genealogiju Nikolića na kraju ovog rada.

[32] M. Dinić, o. c., 15, 39.

[33] Takav zaključak se nameće iz činjenice da su određeni teritoriji dobili jedinstvena imena: Hrasno na sjeveru i Zažablje (žapska župa) na jugu i zapadu. Takva su imena, po pravilu, ostaci nekadašnje političke organizacije, ali ih je vrlo teško i vremenski odrediti zbog pomanjkanja pisanih izvora.

Dinić je mislio da je Hrasno neko vrijeme (kao npr. 1436. godine) pripadalo Pavlovićima (Zemlje hercega sv. Save u Zborniku radova M. Dinića: Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 190. Ako se ne radi o nekom drugom Hrasnu, taj bi posjed trebalo povezati sa ratovanjem Petra Pavlovića u ovom kraju 1416. godine. Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I/1, 531).

[34] M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 15.

[35] Posesivni antroponimi redovno su se odnosili na neko agrarno zemljište (selo, polje, brdo i sl.). Do danas su se sačuvali nazivi samo nekih većih agrarnih cjelina — posjeda, a takvih je bilo samo u feudalizmu.

[36] Narodnu predaju o ošaljskom knezu objavio je 1957. Tomislav Marasović u članku Ranosrednjovjekovna crkvica u Ošlju kod Stona, časopis »Peristil«, II, Zagreb 1957, 86. Samu tradiciju prvi put je zabilježio neki ošaljski župnik u Kronici rkt. župe u Ošlju. U istom članku spominje se i tradicija o dvorima kneza Mihajla Viševića, ali mi se čini da je to literarno domišljanje nekih romantičarskih povjesničara.

[37] O Brštaniku vidi radove citirane u bilj. 10.

[38] Osnovne podatke o Kleku vidi u knjizi: M. Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države, 53—54, i kod M. Dinića, Srpske zemlje u srednjem veku (Trg Drijeva), Beograd 1978, 372—373.

[39] Maslina kod Stona spominje se 1395. godine. (Lj. Stojanović, o. c., I/1, 239—240) Danas toga sela nema, ali postoji Zamaslina na Stonskoj prevlaci.

[40] O hutovskoj carini znamo po natpisu u živoj stijeni u Novkovića-klancu kraj Zablatka u Hutovu, gdje se spominje Radovac Vukanović, carinik vojvode Radoja ili Vukašina Nikolića u četvrtom ili petom deceniju XV stoljeća. (M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa iz Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1962, str. 48—49.)

Na hutovsku carinu odnosi se više dubrovačkih vijesti i jedna povelja kneza Grgura Nikolića koje govore o carini u Zablatku. Iako se u dokumentima govori o Zablatku »prid Stonom«, mišljenja smo da je Zablatak, zapravo krajnji izdanak Popova polja, jedino mjesto koje dolazi u obzir za ubikaciju te carine. (M. S. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, 11, 43, 188, 193, navode i toponim Carine na području sela Zelenikovca. Povelju kneza Grgura objavio je Lj. Stojanović, o. c., I/1, 538—542.) Dokumentacija za tursko doba nalazi se u knjizi: Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 157, 159, 161, 167.

[41] O Nikolićima opširnije i na osnovi izvorne građe govori M. Dinić u citiranom djelu: Humsko-trebinjska vlastela, 6—15.

[42] B. Ferjančić, Vizantiski izvori, 61.

[43] Prvi i do sada jedini opis arheoloških ostataka u Ošlju dao je T. Marasović u već citiranom članku (vidi bilj. 36). Neke pojedinosti zapazila je i ekipa Zemaljskog muzeja (P. Anđelić, T. Glavaš i T. Anđelić). Konzervatorski ured iz Dubrovnika izvršio je solidnu konzervaciju ruševina, otkopavši prethodno i prilazni trijem.

[44] Crkvicu je obišla i naša ekipa, a Marasović je zabilježio i tradiciju mještana da je to najstarija župska crkva Ošlja.

[45] J. Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, prijevod sa njemačkog Đ. Pejanovića, Sarajevo 1951, 45, bilj. 82.

[46] M. Vego, Novi i revidirani natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n. s. XV-XVI, Sarajevo 1960/61, 268—270; Dr A. Benac, Stećci od Sivna do Čepikuća, Anali Historijskog instituta JAZU Dubrovnik, 1953, 64—66.

[47] M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 11.

[48] Glavni pisani izvori o Kleku i Slivnu navedeni su kod M. Vege, Naselja, 53—54, 105. i kod M. Dinića, Trg Drijeva u zborniku Srpske zemlje u srednjem veku, 372—373.

Tvrđava Smrdan nije arheološki ispitana, ali njezin arhaični naziv upućuje na veću starinu nego što joj daje narodna tradicija (XVII st.).

[49] Đ. Tošić, u časopisu »Hercegovina«, 2, Mostar 1982, 48—51.

[50] Vidi bilj. 17.

[51] Šefik Bešlagić, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 322.

[52] U selu Broćancu, koje leži neposredno ispod planine Žabe, na lokalitetu Kućetine, nalaze se ruševine Šimrakovih dvorova. Po vrlo raširenoj tradiciji, koju zna svaki stanovnik toga kraja, Šimrake su pobili Senjani (senjski uskoci). Glavna zgrada dvora je pravokutnik približne veličine 50 x 20 m, zidan krupnim blokovima pažljivo klesanog kamena i, prema

površnoj ocjeni, podsjeća na monumentalnu renesansnu građevinu. Po tome ove ruševine predstavljaju jedinstvenu pojavu na području Bosne i Hercegovine. Lokalitet je obišla ekipa Zemaljskog muzeja u Sarajevu (P. Anđelić, T. Glavaš i B. Marijan) krajem maja 1983.

[53] M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM, Arheologija, n. s. XV-XVI, Sarajevo 1961, 270—271. Radi se o danas zagubljenom ulomku kamene ploče s ostacima natpisa koji spominje crkvu Sv. Petra. Paleografske osobine slova ukazuju na XII ili neko ranije stoljeće. Po kazivanju mještana, stara crkva se nalazila na lokalitetu Uzglavak u Moševićkom polju, u blizini staroga bunara i nedaleko od novog seoskog groblja, uz glavnu cestu Neum — Gradac. Na čitavom lokalitetu raspoznaju se tragovi rimskih ruševina sa pojedinačnim temeljima antičkih građevina.

[54] Vidi bilj. 39.

[55] Š. Bešlagić, o. c., 323—324.

[56] B. Ferjančić. o. c., 60, bilj. 215.

[57] U Bešlagićevom Kataloškom pregledu stećaka registrirana je nekropola u Međugorju, ali se ne spominje skupina od 10 stećaka u seoskom groblju (Bešlagić, o. c., 324).

[58] A. Benković, Katoličke župe BiH, Đakovo 1966, 56.

[59] Branivojevići su zadnji humski knezovi koji su vodili, ili bar pokušali voditi, nezavisnu politiku u okvirima nekadašnje Humske zemlje. Monografsku studiju o Branivojevićima objavio je Veljan Trpković u Istoriskom glasniku, 3-4, Beograd 1960, 55—87.

[60] Povelje kneza Andrije izdate su u navedeno vrijeme (Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I/1, 4—6; M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 4—5).

[61] Dvije povelje župana Radoslava izdate su 1254. godine. Osim toga spomenut je kao župan i u očevoj (Andrijinoj) povelji iz 1247—1249. Lj. Stojanović, o. c., 5, 24—28.

[62] Spomenut je u očevoj (Andrijinoj) povelji iz 1247—1249. Lj. Stojanović, o. c., 5.

[63] Te godine u jednom dubrovačkom izvoru spominje se na ušću Neretve Đorđe, sin humskog kneza Andrije. J. Jireček, Glas SKA, 35 (1892), 2.

[64] G. Čremošnik, Prodaja bosanskog primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja (Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1928, 109—110; M. Dinić, o.c., 5).

[65] M. Dinić, o. c., 5.

[66] M. Dinić, o. c., 5.

[67] M. Dinić, o. c., 5—6.

[68] M. Dinić, o. c., 6—7.

[69] M. Dinić, o. c., 5—6.

[70] M. Dinić, o. c., 6.

[71] Iz često citiranog rada M. Dinića preuzeti su i svi daljnji podaci o potomcima kneza Andrije, s tim što se oni od tada zovu Nikolićima (str. 6—15).

[72] M. Orbini, Kraljevstvo Slovena, prijevod Zdravka Šundrice, komentar Sime Ćirkovića i dr., Beograd 1968, str. 190.

[73] M. Dinić, o. c., 8.

[74] M. Vego, GZM, n. s. XV-XVI, Sarajevo 1961, 268—270.

[75] M. Dinić, o. c., 11.

[76] M. Dinić, o. c., 37—38.

[77] U Fojničkom grbovniku Šimrakovića (Ximracovich) grb je na str. 25. Kao plemenita obitelj iz Zažablja svoj grb imaju i Žarkojevići (Xarkoevich) na str. 43.

[78] Andrija Kačić Miošić, Korabljica, priredio T. Matić, Zagreb 1945, 295.

[79] J. Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, 45, bilj. 82; I. Sindik, o. c., 118.

[80] M. Dinić, o. c., 97.

[81] M. Vego, GZM, A, n. s. XV-XVI, Sarajevo 1961, 281—282. Mislim da je Radovac bio carinik baš u Hutovu. Neposredno do Radovčeva natpisa dopire predio Zablatak, a jedan uži prostor ispod stijene sa natpisom nosi naziv Carska kuća. Osim toga, vrijedno je napomenuti da ta carina nije bila Sandaljeva, nego Nikolića, jer se i među Nikolićima nalaze dvojica vojvoda.

[82] Radivojevića povelja sa topografskim komentarom objavljena je u mome članku u GZM, Arheologija, n. s. XXIX, Sarajevo 1976, 263—267.

[83] G. Luccari, o. c., 76. Vidi o tome i komentar S. Ćirkovića uz prijevod M. Orbina, Kraljevstvo Slovena, 341—342.

[84] Lj. Stojanović, o. c., 542; M. Dinić, o. c., 9.

[85] M. Dinić, o. c., 15.

[86] U Pismi od Stipana Kristića i njegovih svatova Kačić spominje i ovu žapsku vlastelu: od Utova Gizdelinovića; od Zažabja dva mlada plemića: Tvrtkovića i Novakovića; od Zažabja kneza Žarkovića (Razgovor ugodni naroda slovinskoga, priredio T. Matić, Zagreb 1956, 72—73). U Korabljici (priredio T. Matić, Zagreb 1945) Kačić u popis knezova i vlastele naroda slovinskoga svrstava i slijedeće žapske obitelji: Margeritiće, Novakoviće (uz dodatak »od ovoga plemena izlaze i Maslardići«) zatim Žarkoviće i Žimrakoviće.

Dr Pavao Anđelić

DER MITTELALTERLICHE GAU VON HUM »ŽABA«

Zusammenfassung

»Žaba« gehört zu den am schwächsten erforschten Gauen im Land von Hum. Das erste Mal wurde er besonders in den Annalen des Geistlichen Dukljanin in der Mitte des 12. Jh. als Yabsco, Yambsco, Yabasco (Žapsko), erwähnt, während K. Porfirogenet zwei Jahrhunderte früher nur von der Stadt Ošlje spricht, wo sich, wie der Autor annimmt, der ursprüngliche Mittelpunkt des Gaues »Žaba« befand. Im 14. und 15. Jh. wird dieser Gau als feststehendes und allgemein bekanntes Territorium als »Žapsko und Žaba«, später im 16. und 17. Jh. als »Zažablje« erwähnt.

Bei Betrachtung des Gebietes und der Grenzen beweist der Autor, dass vom alten Gau »Žaba« noch Ende des 14. Jh. eine Gruppe von Dörfern im Osten weggenommen und an Dubrovnik abgetreten wurde zusammen mit dem Gau »Primorje«. Unter diesen Dörfern befand sich auch Ošlje, das ursprüngliche Zentrum des Gaues. Die übrigen Grenzen sind gut bekannte Gaugebiete: Popovo im Osten, Dubrave im Norden, weiters Luka mit den Flußläufen der Krupa und Neretva im Westen. Zu Beginn des 18. Jh. gehörte der Westen des Gauterritoriums — die Neretva flußaufwärts — Dalmatien an, während der Hauptteil des Gebietes im Gefüge der Herzegowina verblieb. Zur Zeit der österr.ungarischen Verwaltung war das ein Verwaltungsbezirk — eine Expositur von Stolac — mit der Bezeichnung Donje Hrasno und heute gehört dieses Gebiet zum Gemeindebezirk Neum in der Sozialistischen Republik Bosnien und Herzegowina.

Der Gau von »Žaba« wurde noch in ältester Zeit in zwei kleinere Verwaltungsbezirke geteilt: »Župa oder Zažablje« im Süden und »Hrasno« im Norden. Im heutigen Bewußtsein der »*Žaba*«.

Bevölkerung und Onomastik sind auch die Spuren alter Dorfgemeinden erhalten: D. Hrasno, G. Hrasno, Čarići, Zažablje, Gradac, Slivno. Es werden auch die Spuren von einigen Großgrundbesitzern wahrgenommen, wie Hu-

tovo, Dobrovo, Vranjevo Selo und auch die spezifische Organisation der Walachen hat ihre Spuren hinterlassen.

Als wichtigsten historischen Faktor hebt der Autor Besonders hervor, dass der gesamte Gau ein dauernder und Hauptbesitz des Feudalbezirkes des Edelmannes Nikolić, eines direkten Nachkommen der Fürsten Miroslav und Andrija war, die in der 2. Hälfte des 12. Jh. und in der 1. Hälfte des 13. Jh. im Land vom Hum herrschten.

Als politische und wirtschaftliche Zentren lokaler Bedeutung kann man hervorheben; Ošlje — in der älteren Zeit, Vranjevo Selo — wo sich das Familiengrab des Edelmannes Nikolić befand, Slivno mit Klek, wo der bedeutendste Meereshafen war, die Stadt Brštanik an der Neretva, Gradac, das Sitz der Pfarre in der späteren Zeit wurde, weiters Hutovo und Svitava in Hrasan.

Indem der Autor über herrschaftliche Geschlechter auf Grund schriftlicher Quellen spricht, weist er auf die Möglichkeit hin, daß im Gebiet von Žaba die bekannte Familie Branivojević ihre Besitzungen hatte. Immerhin, das bedeutendste Herrengeschlecht war die Familie Nikolić, die man durch 8 oder 9 Generationen verfolgen kann und die Mitglieder des Staatsrates des bosnischen Staates waren (barones regni). Von den übringen Edelleuten war die Familie Šimraci bedeutender, die ihren Hof im Dorf Broćanac hatte.

Humska župa Žaba u srednjem vijeku

Dr JOSIP LUETIĆ

IZ MEĐUNARODNE NAUTIČKO-TRGOVAČKE I LUČKE DJELATNOSTI LUKE NA NERETVI U DRUGOJ POLOVICI 16. STOLJEĆA

Davno je to bilo kada sam prvi put postavljao neka pitanja oko Drijeva ili luke Narenta s velikom željom da dođem do barem nekih odgovora. Naime, naši vrlo poznati historičari su pisali da je ta luka bila vrlo važno i značajno mjesto za prodaju i trgovinu soli, pa vrlo važno tržište, pa da je to bosanska luka i tome slično, a mi smo tražili da li u tom pisanju ima nešto i o tome tko je bio nosilac tog lučkog života i kakvi su bili brodovi koji su obavljali lučko-trgovačke poslove u Neretvi itd. Dakle, mene je zanimalo doznati tko je bio nosilac (ljudski faktor) pomorsko-trgovačke i lučke djelatnosti u luci Neretve u prošlosti. S kakvim prometnim sredstvima se obavljala ta djelatnost (da li s drijevima, lađama ili poslije s kokama ili galijunima itd.)? Ali prije nego što počnemo odgovarati na ta pitanja, da vidimo što o Drijevima i luci Neretva kaže naša Pomorska enciklopedija: »DRIJEVA, srednjovjekovno tržište na donjoj Neretvi, danas Gabela. Ime dolazi prema slavenskom lađa — drijevo; u latinskim spomenicima naziva se forum mercatum Narenti. Drijeva su bila središte žive trgovine dolinom Neretve, jedno od glavnih mjesta između Neretve i Bojane za prodaju soli i tržište gdje se prodavalo bosansko roblje. Dubrovčani su u Drijevima imali jednu od svojih najjačih trgovačkih kolonija.«[1] Eto, Pomorska enciklopedija samo toliko — i premalo za jednu luku pa barem to bila u prošlosti. Ali o Drijevima se na drugim mjestima ipak pisalo više. Mihajlo Dinić je 1936. godine objavio studiju o trgovištu Drijeva i o njegovoj okolini u srednjem vijeku.[2] Vinko Foretić je 1952. godine u opširnoj

radnji o dubrovačkoj srednjovjekovnoj pomorskoj trgovini također obratio posebnu pažnju na Drijeva i trgovište na Neretvi.[3] Marko Vego je u knjizi o naseljima srednjovjekovne Bosne nešto prostora odvojio i za Drijeva.[4] Naravno, i Desanka Kovačević je posebnu pažnju obratila pisanju o Drijevima i o forum Narenti.[5] O Drijevima i o pristaništu na Neretvi posebno je pisao Đuro Tošić,[6] a o tome su pisali i neki drugi autori. Tako je, na primjer, i Irmagard Manken, pored ostalog, pisala da se u prvoj polovici 14. stoljeća kod podjela prava dubrovačkog građanstva nalazilo nekoliko novih dubrovačkih građana porijeklom iz Neretve: godine 1350. dobili su dubrovačko građanstvo Branko Bogojević i Stojislav Mirojević, pa 1380. Pribil Radetković, Volkus Gojsalić iz Neretve itd.[7] Nadalje, za naša razmatranja svakako je najzanimljiviji prilog Viktora Morpurga koji je donio vrlo vrijednu građu o veletrgovcu i privredniku Danielu Rodrigezu, koji je bio židovski konzul u Neretvi (baš u drugoj polovici 16. stoljeća), spominjući trgovačke brodove (općenito, bez pojedinosti), o trgovini, trgovcima itd., ističući da su židovski trgovci naročito podsticali trgovačku djelatnost u Neretvi,[8] što ćemo u ovom prilogu novim i drugim arhivskim (dubrovačkim, a ne mletačkim kao u Morpurgovom radu) izvorima potvrditi i dopuniti ta izlaganja. Stoga ćemo prestati s nabrajanjem o dosadašnjem pisanju o Drijevima. Na ovom mjestu ćemo nastojati konkretizirati i »najopipljivije« prikazati nautičko-komercijalno i lučko-trgovačko djelovanje u pristaništu, luci Neretve, a u prvom redu objaviti novopronađene vijesti o nosiocima te djelatnosti: o pomorskim kapetanima, o patrunima-zapovjednicima brodova, o pomorskim trgovcima, o pomorskim osiguravateljima, te donijeti vijesti i o prometnim sredstvima koja su sudjelovala u lučkom ukrcajnom, prekrcajnom ili iskrcajnom poslu u lučkom bazenu Neretve (pretečom današnjeg Kardeljeva!). Dakle, počnimo naše novo izlaganje o međunarodnoj nautičko-komercijalnoj i lučkoj djelatnosti bosanskohercegovačke luke na Neretvi u drugoj polovici 16. stoljeća.

Dana 2. svibnja 1564. Izak Herges Benasson »hebreo« u ime Raphaela Levija i Mojsija Bottona »hebrei« osigurao je teret ukrcan u vodama Neretve u brigantin patruna-zapovjednika toga broda Giacomo de Santi »anconitano«. Osiguranje je važilo od početka krcanja u Neretvi do potpunog iskrcaja tereta u luci Ancone. To pomorsko trgovačko i brodsko nautičko osiguranje uz Izaka Hergesa obavili su i drugi osiguravatelji: Lorenzo Miniati, Bartul Zizzeri, Chiriaco Gualterucci, Francesco Negri »geneovese«, Julije Držić, Vlaho Držić, Martin Sumičić i dr.[9] Iste godine, 6. srpnja, Lorenzo Miniati »fierentino« u ime i za račun Federica Personija osigurava novčanu vrijednost tereta raznih koža i kožica koje su bile ukrcane u vodama Neretve (krcatelji su bili Raphael Levi i Abraham Falcone) u dva brigantina kojima su zapovijedali patrun Giovanni Piero »d'Ancona« i patrun Giorgio di Bartholo-

meo, također iz Ancone. To pomorsko osiguranje počinje od dana kada započne krcanje tereta u brodove pa do iskrcaja tereta u luci Ancone (uz 4%). Uz Lorenza Miniatija osiguravatelji su još Francesco Gualterucci i Chiriaco Gualterucci.[10] Dana 27. svibnja 1581. Nicolo Miniati u ime i za račun Frana Busta iz Bosne osigurava teret koža, kožica i voska (i drugu trgovačku robu) koja je ukrcana u Neretvi u brod tipa sajeta pod zapovjedništvom patruna Serafina Capistrellija. Taj se teret prevozio u Anconu. U tome pomorskom osiguranju sudjeluju Anto Gučetić, Jero Držić, Bernard Jelić i dr.[11] Krajem siječnja 1582. brod tipa sajeta imenom »Santa Maria e San Joseph« pod zapovjedništvom kapetana Seraphina Capotesta iz Ancone doplovio je (nisam siguran da je dojedrio rijekom Neretvom) u luku Neretve. Tu je ukrcao teret različite vrste koža i kožica. I taj teret i ta sajeta bili su osigurani u Dubrovniku, a osiguranje je obavio Samuel Ergas u ime i za račun Josepha Maroca »di Salonicchio«. Krcatelji u Neretvi bili su Salamon Chabiglio i Salamon Chassan, »consuli in Narente«. Taj se teret iskrcao u Anconi. Osiguravatelji u Dubrovniku bili su Ago Pucić, Božo Nalješković i dr.[12] Šest mjeseci poslije toga Antonio Ferro osigurava trgovačku robu, ukrcanu u luci Neretve u dva broda tipa marcilijane. Teret je bio određen da se iskrca u Anconi, a osiguravatelji Jero Držić, Anto Medo, Nikola Gučetić i dr.[13] podmirili su svoje obaveze. Poznati veletrgovac i pomorski poduzetnik Samuel Ergas za račun Mojsija Maghija, »hebreo di Salonicchi«, opet je osigurao teret koža i kožica koji je ukrcan u Neretvi u Buričev brod. Taj brod i taj teret bio je određen za Veneciju. U poslu pomorskog osiguranja sudjeluju Ivo Resti, Vice Grasso i dr.[14] Dana 15. rujna 1582. poznati veletrgovac, privrednik u luci Neretve, ugledni židovski predstavnik u toj luci, Jakob Rodrigez krca teret razne robe u Neretvi u brod tipa fregata kapetana Marina Mihova Dubrovčanina. Taj teret i brod, koji je bio određen za Veneciju, osiguravaju Kuzma Ferini, Trajan Crijević, Andro Resti i dr.[15] Dana 17. srpnja 1586. bio je registriran posao pomorskog osiguranja nakon što se u luci Neretve u galijun imenom »San Augustino Bonaventura«, pod zapovjedništvom patruna Nikole Gricona, počeo krcati teret koža, kožica, voska i druge trgovačke robe kojoj je bilo određeno da se iskrca u luci Ancone. U poslu oko osiguranja sudjelovali su Izak Pardo, Samuel Ergas i Aron Amadio.[16] Skoro godinu dana nakon toga, kada je ukrcao teret u Neretvi, kapetan Nikola Radov otputovao je u Anconu.[17] U istoj godini, ali u drugi brod, bio je u Neretvi ukrcan teret koža i voska za Anconu.[18] Dana 22. travnja 1587. u Dubrovniku je obavio pomorsko osiguranje Samuel Ergas u ime i za račun Daniela Rodrigeza, židovskog konzula u luci Neretve, veletrgovca, poznatog privrednika, vrlo uglednog poslovnog čovjeka u Dubrovniku, Veneciji, Rimu itd. To osiguranje se odnosilo na ukrcani teret koža i kožica u luci Neretve u brod patruna Mihajla s Krete. Teret je bio odre-

đen za Anconu.[19] Nešto više od mjesec dana nakon toga u Dubrovniku je obavljeno osiguranje tereta koža i voska ukrcanog u Neretvi u isti brod patruna Mihajla iz Krete. U tom poslu bili su angažirani Izak Abuaf, Luko Bunić, Nikola Gučetić i dr. Brod je otplovio u Anconu.[20] Godinu dana poslije Joseph Bemelech je osigurao teret koža, ukrcan u Neretvi u brod patruna Nikole Radana a za račun Mojsija Jakoba Cassana. Teret je bio određen da se iskrca u Anconi.[21] Dana 30. svibnja 1588. Izak Principale u ime i za račun Mordocaja Eschenazija osigurava trgovačku robu, ukrcanu u Neretvi u brod imenom »Resta scura« patruna Mihajla »di Candia«. Brod i teret bili su određeni da otplove u Anconu. U tom poslovanju sudjelovali su još: Jakob Danon, Izak Danon, Ago Pucić, Marin Držić, Jako Martolosić, Ivo Mažibradić, Božo Nalješković i dr.[22] Dana 4. srpnja 1588. Jakob Danon u ime i za račun Abrama Altomure i Coena Bernaduta osigurava teret voska, ukrcan u luci Neretve u navu »Resta scura« patruna Mihajla s Krete, s tim da se taj teret u ispravnom stanju iskrca u luci Ancone.[23] Skoro u isto vrijeme Salamon Cabiglio osigurao je teret različitih vrsta koža i druge robe koji je bio ukrcan u luci Neretve na marcilijanu patruna Jakova Nikolina iz Trogira. U ugovoru stoji da se taj teret iskrca u ispravnom stanju u Veneciji. Osiguranje je obavljeno uz 3 i 1/2%, a u tom poslu sudjelovali su Miho Sorkočević, Jakov Martolosić, Pero Bunić, Ivo Gleđević, Abram i Izak Abuaf i dr.[24] Dvije godine kasnije Aron i David Coen osiguravaju teret voska, ukrcan u luci Neretve (krcatelj Abram Cusi) u galeru Vidala (»galera di trafico«), pa je taj teret prevezen u Veneciju.[25] Dana 1. srpnja 1593. u dubrovačkoj notarskoj knjizi je zabilježeno pomorsko osiguranje (a ujedno i najam broda) splitske marcilijane. Taj je brod pod zapovjedništvom Đura Jankovića iz Splita tada boravio u splitskoj luci, ali se patrun Janković obvezao da će iz splitske luke odjedriti i doputovati u luku Neretve i tamo ukrcati teret »legni da fuoco per bruciare«, tj. drvo za gorivo, i taj teret prevesti i iskrcati u luci Ancone.[26] I ušli smo u 1600. godinu kada su, 28. lipnja, Abram i Izak Benun osigurali teret od »800 schiavine grosse di Mostaro« koje su bile ukrcane u Neretvi na brod tipa fregate pod zapovjedništvom kapetana Marka Toricchija iz Šibenika. Tom teretu koža bilo je namijenjeno da se uredno iskrca u Anconi. Poslove osiguranja kao osiguravatelji obavili su Ago Pucić, Niko Gučetić, Niko Bobaljević, Bartul Nalješković i dr.[27] Eto, zasad toliko. Osim toga, nailazili smo u drugoj polovici 16. stoljeća i na mnoga imena trgovaca iz Trebinja, Mostara, iz Bosne (općenito) itd., ali nismo mogli doznati da li su i oni trgovali na trgovištu i u pristaništu Neretve. A to su bili: Frano Lučin, trgovac iz Bosne,[28] Marko Ivanišević, trgovac i pomorski poduzetnik iz Trebinja,[29] Jachia Celebia i Achmet »di Mostaro«,[30] Jovan i Nikola Ivanišević,[31] Marko »Pellizaro Bosnese«, Frano Tadić i Petar Nikolić iz Banje Luke, pa Aleksa Vidović itd.[32]

S ovim nabrajanjem držimo da smo naš zadatak (u početku postavljen) priveli do kraja. Najprije, utvrdili smo imena i prezimena kapetana i patruna-zapovjednika trgovačkih jedrenjaka koji su plovili (možda i jedrili) uz i niz rijeku Neretvu i obavljali nautičko-trgovačke i lučko-komercijalne poslove u luci Neretve, a to su bili: Giacomo de Santi iz Ancone, Giovanni Piero iz Ancone, Giuseppe di Bartholomeo iz Ancone, Serafino Capistrelli, patrun Burić, Marin Mihov Dubrovčanin, Nikola Gricon, Nikola Radov, patrun Mihajlo s Krete, Niko Radan, Jakov Nikolin iz Trogira, patrun Vidal iz Venecije, Đuro Janković iz Splita i Marko Toricchi iz Šibenika. Uz kapetane i patrune-zapovjednike brodova, i ostali članovi brodskih momčadi trgovačkih jedrenjaka su svojim znanjem i mornarsko-brodsko-pomorskim umijećem s uspjehom obavljali nautičke zadatke dolaska i odlaska, a onda poslove ukrcaja i iskrcaja raznih tereta, najprije u Neretvi, a onda ponajviše u lukama Ancone i Venecije. Kako smo već iznijeli, to su bili ovi tipovi trgovačkih jedrenjaka: brigantin, sajeta, nava, fregata, marcilijana, galijun, trgovačka galija i brod (kao opći naziv). Dakle, to su bili veći transjadranski tipovi brodova, a neki od njih mogli su poduzimati i nautičko-komercijalna putovanja i izvan Jadranskog mora. Kada smo registrirali brodsko-nautičko-pomorsko-plovidbeni faktor, iznijet ćemo i važnije trgovce koji su djelovali u luci Neretve: Raphael Levi, Mojsije Botton, Abraham Falcone, Frano Busto, Aron Amadio, Samuel Ergas, Daniel Rodrigez, Mojsije Cassan, Mordacaj Eschenazi, Abram Altomura, Coen Bernardut i Jakob Rodrigez.

Dakle, može se zaključiti da je luka Neretve u drugoj polovici 16. stoljeća imala značajnu međunarodnu važnost. Zato treba najviše zahvaliti Danielu Rodrigezu, židovskoj trgovačkoj koloniji u Neretvi i organizaciji svjetskog glasa uzornog pomorsko-trgovačkog i nautičko-brodskog osiguranja u Dubrovačkoj Republici. To dubrovačko osiguranje davalo je punu sigurnost i garanciju uspješnog pomorskog i lučkog poslovanja u luci Neretve. Logično, dubrovački osiguravatelji neretvanske trgovine i brodova (koji su tu trgovinu prevozili) imali su znatne materijalne koristi, ali su u slučaju havarije ili gubitka broda, koji je sudjelovao u tim poslovima, dubrovački osiguravatelji isplaćivali osigurninu. Iza te ustanove pomorsko-brodarskog osiguranja stajao je ljudski faktor i kapital Dubrovčana i onih trgovaca i privrednika koji su živjeli i komercijalno djelovali u Dubrovniku, a to su: Ago Pucić, Niko Gučetić, Niko Bobaljević, Bartul Nalješković, Jakov Martolosić, Abram Abuaf, Ivo Mažibradić, Marin Držić, Izak Danon, Luko Bunić, Vice Grasso, Trajan Crijević (Cerva), Andro Resti, Jero Držić, Anto Medo, Božo Nalješković, Bernard Jelić, Lorenzo Miniati, Francesco Gualterucci, Ciriacho Gualterucci, Martin Sumičić, Bartul Zizzeri, Francesco Negri (»genovese«) i dr.

Od tipova trgovačkih jedrenjaka koji su u drugoj polovici 16. stoljeća obavljali nautičke zadatke plovljenja uz i niz Neretvu i

koji su izvršavali lučke poslove ukrcaja i iskrcaja putnika i različitih vrsta tereta (ponajviše bosanskohercegovačkog bijelog i žutog voska, različitih vrsta koža i kožica itd.) u luci Neretve najviše se spominju marcilijane. A marcilijana ili marsilijana je tip trgovačkog jedrenjaka za prijevoz tereta i putnika. To je bio jedrenjak takozvane četvrtaste krme koji su u to vrijeme (a pogotovo u 17. stoljeću) mnogo upotrebljavali mletački brodari i pomorski trgovci za plovidbu po Jadranskom moru. Marsilijane su imale vrlo jak pramac, pomalo ovalnog oblika. One su bile manje od nava i galijuna. Imale su tri jarbola i na pramcu kosnik, te četvrtasta i latinska jedra.[33]

Na kraju jedna napomena: Ovim radom smo temu o nautičko-brodarskoj i međunarodnoj pomorsko-lučkoj djelatnosti luke Neretve tek počeli rasvjetljavati, i to samo na osnovi jednog arhivskog izvora iz samo jednog pomorskog središta, s kojim je u to doba Neretva imala poslovne veze. Uz to, raspravljali smo samo o osiguranim teretima i brodovima koji su ukrcavali u neretvanskoj luci. Sigurno je da u Dubrovniku nisu bili osigurani mnogi drugi tereti i brodovi koji su tada obavljali poslove u Neretvi. Više je za vjerovati da su mnogi drugi brodovi bili osigurani u Veneciji, Anconi i drugdje. Stoga ubuduće treba proučiti sličnu građu i u tim arhivima. Ali, i bez novih vijesti, možemo već sada reći da je međunarodno pristanište i lučko središte Neretva u drugoj polovici 16. stoljeća bilo značajno pomorsko trgovište koje je doprinijelo ekonomsko-društvenom i kulturnom razvoju neretvanskog kraja, pa i šire.

Bilješke

[1] DRIJEVA — Pomorska enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda. Drugo izdanje. Svezak 2. Zagreb 1975, str. 244.

[2] Mihajlo Dinić, Trg Drijeva i okolina u Srednjem veku. Beograd 1938. (Godišnjica N. Ćupića), str. 109—147 (separat u Historijskom arhivu u Dubrovniku koji je ostao bez bibliografskih podataka).

[3] Vinko Foretić, Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u Srednjem vijeku. Zbornik DUBROVAČKO POMORSTVO, Dubrovnik 1952, str. 161—162.

[4] Marko Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države. Sarajevo 1957, str. 35.

[5] Desanka Kovačević, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine. Djela XVIII. Knjiga 13. Sarajevo 1961, posebno na str. 77—78.

Desanka Kovačević, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo 1978.

[6] Đuro Tošić, O drijevskoj carini. Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 16. Sarajevo 1979, str. 189—195.

Đuro Tošić, Donji tok Neretve u srednjem vijeku, s posebnim osvrtom na trg Drijeva. »Hercegovina«, 2. Mostar 1982, str. 47—48.

Đuro Tošić, Stanovništvo srednjovjekovnog trga Drijeva. Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 19. Sarajevo 1982.

[7] Irmagard Manken, Dubrovački patricijat u XIV veku. Srpska akademija nauka i umetnosti. Posebna izdanja. Knjiga CCCXL. Odeljenje društvenih nauka. Knjiga 36. Beograd 1960, str. 79, 92. i 95.

[8] Viktor Morpurgo, Daniel Rodrigez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću. STARINE Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Knjiga 52. Zagreb 1962, str. 185—248 (posebno str. 201).

[9] Historijski arhiv u Dubrovniku. Noli e sicurtà — notaria, 56—1, svezak-knjiga 1, f. 161v—162.

[10] HAD. Noli, sv. 1, f. 181.

[11] HAD. Noli, sv. 15, f. 9.

[12] HAD. Noli, sv. 15, f. 144, 194.

[13] HAD. Noli, sv. 15, f. 308—309.

[14] HAD. Noli, sv. 16, f. 42.

[15] HAD. Noli, sv. 16, f. 48.

[16] HAD. Noli, sv. 20, f. 214—216.

[17] HAD. Noli, sv. 22, f. 315v.

[18] HAD. Noli, sv. 21, f. 244v—245.

[19] HAD. Noli, sv. 21, f. 227.

[20] HAD. Noli, sv. 21, f. 244—245.

[21] HAD. Noli, sv. 22, f. 215v.

[22] HAD. Noli, sv. 23, f. 79—80, 81.

[23] HAD. Noli, sv. 23, f. 106—107.

[24] HAD. Noli, sv. 23, f. 151.

[25] HAD. Noli, sv. 25, f. 58v.

[26] HAD. Noli, sv. 29, f. 126v.

[27] HAD. Noli, sv. 41, f. 57.

[28] HAD. Noli, sv. 3, f. 252v (1567. godine).

[29] HAD. Noli, sv. 3, f. 265—266. Ovaj je trebinjski veletrgovac u Dubrovniku 1567. godine obavio pomorsko osiguranje za teret od 104 vreće vune i druge trgovačke robe, koju je ukrcao u brigantin kapetana Anta Mihova Dubrovčanina. Roba je bila određena za Anconu.

[30] HAD. Noli, sv. 23, f. 83. i 86 (1588. godine).

[31] HAD. Noli, sv. 24, f. 24—25. i 54v (1588. godine).

[32] HAD. Noli, sv. 34, f. 75v, 78. i 99. Noli, sv. 24, f. 24—25. i 178 (1589. godine).

[33] Josip Luetić, Brodovlje Dubrovačke Republike 17. stoljeća. GRAĐA ZA POMORSKU POVIJEST DUBROVNIKA Pomorskog muzeja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. Knjiga 3. Dubrovnik 1964, str. 31—32.

Dr Josip Luetić

ÜBER DEN INTERNATIONALEN MARINEHANDEL UND DIE HAFENTÄTIGKEIT DES BOSNISCH-HERZEGOWINISCHEN HAFENS AN DER NERETVA IN DER 2. HÄLFTE DES 16. JH.

Zusammenfassung

Der Autor dieses Aufsatzes, Dr. J. Luetić, Direktor des Historischen Institutes der Jugoslawischen Akademie für Wissenschaft und Kunst in Dubrovnik, stellte Namen von Kommandanten von Schiffen fest, die in der 2. Hälfte des 16. Jh. die Neretva flußaufwärts und flußabwärts mit ihren Schiffen befuhren und Marinehandels- und Hafentätigkeit im Hafen der Neretva ausübten: Giacomo de Santi, Giovanni Piero, Giuseppe de Bartholomeo (alle aus Ancona); Sarafino Capistreli, »patrun« Burić von Brač, Marin Mihov Dubrovčanin, Nikola Gricon, Nikola Radov Dubrovčanin, »patrun« Mihajlo von Kreta, Nikola Radan von Makarska, Jakov Nikolin aus Trogir, »patrun« Vidan von Venedig, Đuro Janković von Split, Marko Toricchi (Torić) von Šibenik usw. Neben diesen Kapitänen waren noch viele andere Mitglieder dieser Schiffsbesatzungen: Schiffsschreiber, Bootsmänner, Steuermänner und gewöhnliche Matrosen. Sie haben auf Grund ihrer Geschicklichkeit erfolgreich nautische Aufgaben im Hafen der Neretva ausgeführt. Es wurden verschiedene Frachten von der Neretva in die Häfen Ancona und Venedig befördert. Der Autor hat auch noch die Namen einiger Kaufleute angegeben, die sehr aktiv im Hafen der Neretva waren: Raphael Levi, Mojsije Botton, Abraham Falcone, Francesco Busto, Aron Amadio, Samuel Ergas, Daniel Rodrigez, Mojsije Cassan, Mordacaj Aschenasi, Abram Altomura, Coen Barnardut, Jakob Rodriges usw.

Der Autor kommt daher zum Schluss, dass der Hafen der Neretva in der 2. Hälfte des 16. Jh. einen bedeutenden internationalen Wert besaß. Dazu haben besonders Daniel Rodrigez, die jüdische Handelskolonie der Neretva und die Organisation von Weltruf der beispielhaften Marinehandels- und Schiffsversicherung der Dubrovniker Republik beigetragen. Diese Dubrovniker Versicherung (der Frachten und Schiffe der Neretva) hat nämlich eine volle Sicherheit und Garantie für die erfolgreiche Marine- und Hafentätigkeit (alle Marineversicherungen begannen mit dem Tag der Verladung von Frachten auf Schiffe im Hafen der Neretva) in diesem bosnisch-herzegowinischen Hafen gegeben. Diese Marineversicherung war vom menschlichen Faktor und Kapital folgender Dubrovniker und anderer Kaufleute bestimmt, die sehr erfolgreich Geschäfte in Dubrovnik führten: Augustin Pucić, Nikola Gučetić, Nikola Bobaljević, Marin Držić, Isac Danon, Luka Bunić, Vincenzo Grasso, Tajan Ćerva-Crijević, Andrija Resti, Anto Medo, Božo Nalješković, Bernard Jelić, Lorenzo Miniati, Francesco Gualterucci, Ciriacho Gualterucci, Martin Sumičić, Bartolo Zizzeri, Francesco Negri »geneovese« (von Genua) u, a.

Zum Schluß sei darauf hingewiesen: das sind erst die Anfänge des Beleuchtens solcher Themen. Es lagen nur Archivsquellen zu Grunde und zwar nur Versicherungen von Schiffen und Frachten, die aus der Neretva fuhren, die nur bei Dubrovniker Versicherern versichert waren. Es ist sicher, dass viele andere Frachten und Schiffe nicht in Dubrovnik versichert waren, die ihre Tätigkeit in diesem bosnisch-herzegowinischen Hafen ausübten. Und auch ohne diese Faktoren kommt der Autor zum Schluß: der internationale Hafenmittelpunkt Neretva war in der 2. Hälfte des 16. Jh. ein bedeutender Marinehandelspunkt und trug zur wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Entwicklung dieses Gebietes der Neretva und seines näheren und weiteren Hinterlandes bei.

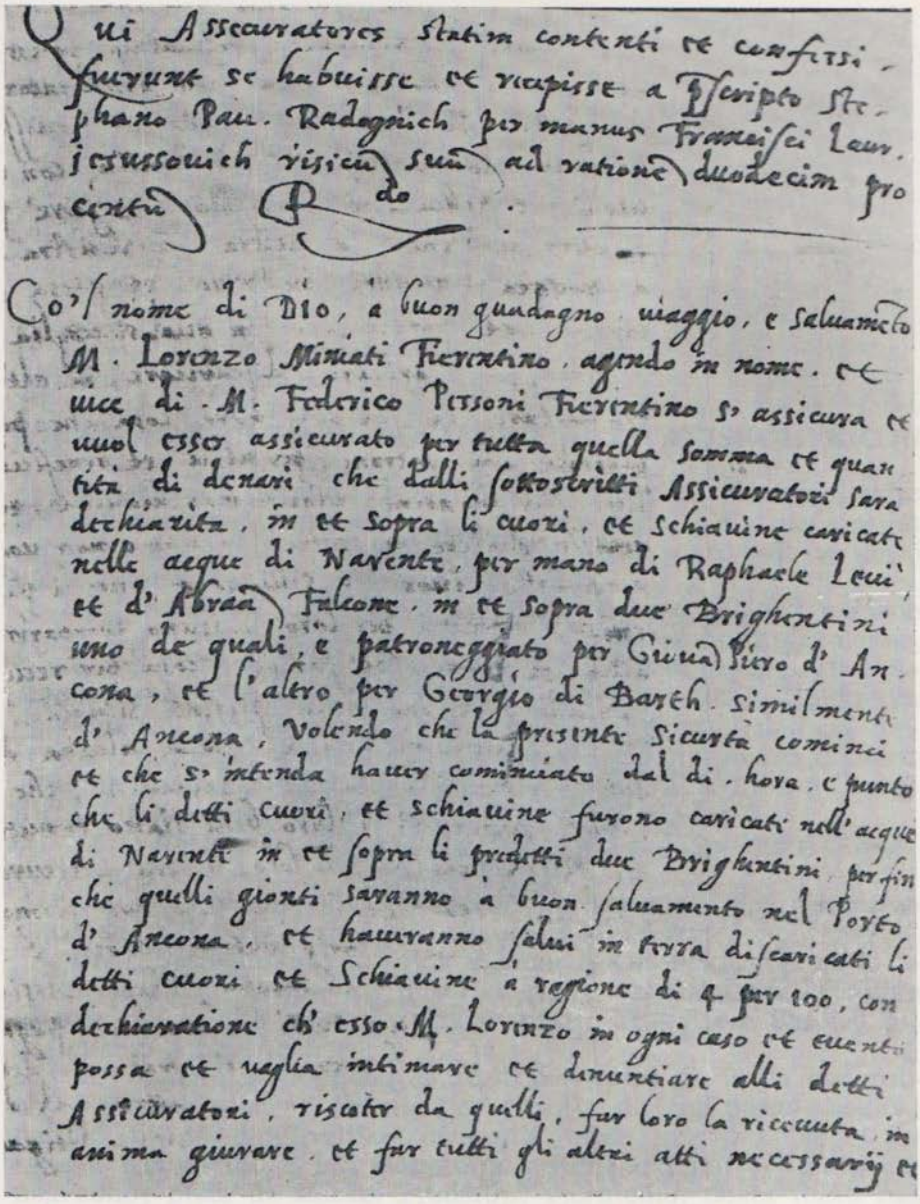

Faksimil dokumenta iz dubrovačkog Historijskog arhiva u kojem se navodi da dva brigantina iz Ancone ukrcavaju teret koža i druge robe u Luci Neretve (HAD. Noli, sv. 1, f. 181,1564)

STIPO MANĐERALO

PRILOG PROUČAVANJU BOSANČICE U LIVANJSKOM KRAJU

Ne ulazeći u općenita razmatranja o bosančici, reći ćemo ovdje ponešto o njezinoj upotrebi u livanjskom kraju, o najznačajnijim spomenicima pisanim bosančicom, spomenuti one koji su je, i kako, upotrebljavali.

Na ovom tlu ljudi su se u prošlosti na razne načine i u razne svrhe služili bosančicom. Nalazimo je na nadgrobnim natpisima, u privatnoj prepisci, u matičnim knjigama. Srednjovjekovnih spomenika pisanih bosančicom sačuvano je relativno malo. Među tim rijetkima su natpisi na nadgrobnim spomenicima. Jedan od najstarijih, najbolje očuvanih i najpoznatijih je natpis na jednom visokom sanduku na srednjovjekovnoj nekropoli u Lipi, u današnjem katoličkom groblju. Taj ćirilički tekst glasi:

»*A se (ovdje) leži Radivoj Ilić' iz Rame Kovač' polanin' (Kovačpoljanin).*«

Taj je spomenik odavno veoma dobro poznat.[1] Spomenućemo samo da ga Marko Vego datira poslije 1400. godine.[2]

Šefik Bešlagić kaže da se na jednom stećku nekropole na lokalitetu Kraljičin nasip vidi nekoliko slova natpisa koji je toliko oštećen da ga nije moguće rekonstruirati.[3] Traga tom natpisu danas nismo mogli naći.

M. Vego (u »Oslobođenju« 26.10.1980) piše da je na nadgrobnoj kamenoj ploči u katoličkom groblju u Lipi našao ćirilički natpis koji je zbog velikog oštećenja teško pročitati. Na istom mjestu navodi da je i u Orguzu našao ćirilički natpis na jednoj nagrobnoj ploči uz stećke. Predstoji, vjerujemo, dosta težak rad na ta dva spomenika.

To bi za sada bili svi poznati natpisi nad srednjovjekovnim grobovima pisani bosančicom. Međutim, natpise pisane bosančicom nalazimo i na spomenicima u obliku križa, i to u katoličkim grobljima koja su i danas aktivna. Do sada su nam poznata dva takva primjera: jedan u groblju u Zabrišću i drugi u katoličkom dijelu groblja u Čelebiću.[4]

Zanimljiv je križ u Zabrišću i po obliku i po izradi. Isklesan je od mekšeg kamena; visok je 120, širok 76, a debeo 13 cm. Sa istočne strane na njemu je uklesana kompozicija od 46, što većih što manjih, križeva, dosta pravilno, mada ne i besprijekorno simetrično, raspoređenih. Svi su istog oblika. Pri samom korijenu križa uklesana je ljudska figura, koja ima križ u rukama (sl. 1). Sa zapadne strane je ćirilički natpis u tri retka s ucrtanim križem iznad teksta (sl. 2). Lijeva strana natpisa je oštećena i teško ga je u cijelosti pročitati. Pokojnik je, izgleda, bio *Pavo Jurič*. Grob je i danas vlasništvo porodice Jurič iz Zabrišća i u nj još uvijek pokopavaju mrtve.

»Jurići su«, kaže M. Petrić, »starosjedioci u Livanjskom polju. God. 1741. spominju se u Ličtanima, Lusniću, Kablićima i Čelebiću.«[5] E. Fermedžin navodi da se 1463. spominje »*jurić' postolar u cetini*...«[6] I danas ih ima u Sinju i okolici. Početkom 19. v. ima ih u Rujanima i Podhumu.[7]

Slova na spomeniku nisu duboko urezana (visoka su 1,7—2 cm). Pored oštećenja teškoće u čitanju dolaze i otuda što je urezivač (očito nepismen ili slabo pismen) neka slova izokretao, npr. slovo > (*K*), zatim Э (*E*) koje piše kao glagoljičko *E*. Stoga smo u nedoumici da li mu znak) čitati kao *S* ili kao *Z*. Kako je je lijeva strana oštećena, za sada se nećemo upuštati u nagađanja. Do stručnije i detaljne obrade, čitanja sa odlivka (što mi nismo uradili) iz natpisa prenosimo samo ono što se jasno čita:

„.....N PAVO JUR
(ič)...ML(j)E(?) POKOJ
....POV S(?)E G(ospo)D(nj)OJ".

Sudeći po obliku slova (to nije kurziv kao u Čelebiću), ovaj spomenik bi bio stariji od čelebićkog, tj. stariji od 1752. godine.

U čelebićkom groblju, na zapadnoj strani dobro očuvanog križa od žestaca (krečnjačkog kamena), visokog 115, širokog 75 i debelog 17,5 cm, urezan je natpis u pet redaka (sl. 3) koji u transkripciji glasi:

„NA 1752. OVO JE KRIŽ P(okojnog) JAKOVA ĆOSIĆA."

Natpis je vrlo dobro očuvan. Slova različitih dimenzija (3—7 cm visine) jasno su urezana. To su brižljivo i lijepo uklesana slova brzopisne bosančice (minuskule), kakvu uglavnom nalazimo u matičnim knjigama župa Vidoši i Ljubunčić s konca 18. i početkom 19. st. Korektno oblikovana i urezana slova, s jasnim i pravilnim potezima, upućuju na zaključak da su u istoj osobi i autor teksta (pisar) i urezivač (kovač). Ako je urezivao nepismen kovač, onda je bio vrstan majstor. Nemamo dokaza da li je to pisala svjetovna osoba ili svećenik. Moramo se zadovoljiti pretpostavkom. Ako je pisao svećenik, što je vjerovatnije, onda bi to, možda, mogao biti fra Lovro Šimić ili njegov drug fra Ivan, koji su u to vrijeme službovali u Livnu.[8]

Sigurno je da je Jakov Ćosić morao biti ugledniji, viđeniji čovjek, jer nemale troškove oko takvog spomenika u ono vrijeme mogao je podnijeti samo imućniji. Ćosića ima u Kablićima 1741. Ima ih u D. Jablanici, u Ljubinju, u okolici Ljubuškog.[9] U prvim decenijama 19. v. ima ih u Prisoju, Grguričima, Strupniću i Kovačiću (selu koje graniči sa Čelebićem).[10] Grob iznad kojeg je taj križ danas je vlasništvo Ivana Rimca (Bilušića) iz Čelebića, rođaka današnjih Ćosića iz Kovačića, i još je uvijek aktivan.

Osim u nadgrobnim natpisima bosančicu u ovom kraju nalazimo u prepisci i u matičnim knjigama. Ne služe se njom samo svećenici nego i svjetovnjaci. Ona je pismo i turske feudalne gospode u Livnu. O tome rječito svjedoči jedno pismo koje se čuva u arhivu franjevačkog samostana u Fojnici. Pisao ga je fojničkom gvardijanu Ahmed-beg Firdus, savremenik i susjed spomenutog Jakova Ćosića.[11] Navodimo tekst pisma kako ga je objavio fra Mijo Batinić:[12]

»Od mene Ahmed bega Firdusa, kapetana i muselima Livanjskoga, momu prijatelju gvardijanu fojničkomu, a za tim evo kako dogje ovde fra Lo(v)ro Šimić iz Jajca i s njim za druga fra Ivan, a ovdi je bio fra Stipan Kovačević moj kmet, koi je od starine još moj stari, kako kail nisam da ga dižete niti ga ja dajem nipošto odavle pušćati, nego eto vam taj, koga ste amo poslali, toga vrzite misto Kovačevića, di ste ga bili namislili vrći, toga metnite i učinite kako vam pišem, zašto nije potribe, da se svagjamo i mrazimo na komšiluku; drugo ništa i da smo zdravo i mi i vi. Lutja na 26. na 1751. Pisao je Ahmet beg Firdus kapetan i muselim livanjski u Livnu. Posli tog reče mi isti Šimić fra Lovro, da nemore bit neotišav tamoka vami, i nevidivši svami posatvo, zato ovi ostaje, dok Kovačević nedogje otuda i dok ga ne pošaljete amo i neukinete vašega zakona.«

Fra Stipan Kovačević se ipak nije vratio, kako je tražio Firdus. Službovaće po drugim župama (11.11.1753 — jula 1754. je kapelan u Kupresu).[13] Kovačevića je bilo koncem 18. i početkom 19. v. u nekoliko livanjskih sela (Kablići, Ljubunčić, Rujani, Lusnić, Čuklić), a pod prezimenom Kovač također su brojni u to vrijeme (Ljubunčić, Rujani, Ćaić, Prisap, Lusnić, Kablići, Dobro, Vučići, Bila).[14] U Kačića je među vlastelom naroda slovinskoga i *Covacich od sella Covacichia* iz Livna. Možda ne bi bilo neumjesno upitati nisu li Kačićev Covacich i svi kasniji tako brojni livanjski Kovačevići (Kovači) u vezi s onim srednjovjekovnim uglednikom Radivojem Ilićem Kovačpoljaninom iz Rame, za kojega smo na početku rekli da je pokopan na nekropoli u Lipi.

O sadržaju citiranog pisma, mada je vrlo interesantno, ovdje nećemo govoriti. Isto tako, nećemo šire govoriti o izuzetno zanimljivom sadržaju pisma Osman-bega Filipovića splitskom kolunelu Mačukatu (čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu). Faksimil tog pisma, pisanog također bosančicom, objavila je Benedikta Zelić-

-Bučan.[15] Datira ga pod kraj 18. st. Donosimo tekst tog pisma stoga što ga spomenuti autor dovodi u vezu s Livnom:

»U ime boga.

Vele mila i draga pozdrav odmene hadži Osman bega Pil(i)poviča momu dragu prijatel(j)u kolunelu Mačukatu. Apotom toga dodžemi tvoja kn(j)iga i bilomije veoma drago. Alime avizaj kako si izašo, jeliti uruci kolunelstvo i za moga medika. Za te me dvi stvari obesili. Auzdravl(j)u ja dobro stoim. Babo mije otišo uStanbol caru gospodinu. Pozdravimi sve u koči(!) (kući) sasvim, sina Jeru i brata i medika, akoje bog dao teje došo i Iveliča i konte Niku i Loliju i Kanbeloviča i konte Titu Mileziji i Jaki Biliču i još koji uspita za nas (daj?) mu zdravo

od mene Osman bega Pilipoviča.«

Sa strane je dopisao:

»Pozdravl(j)ate moja sluga Sarija kog sam izveo i(z)Splita kad sam otišo.« (Interpunkcijske znake stavio po smislu S. M.)

U pismu se, kako vidimo, nigdje na spominje Livno. Stoga ne znamo šta je Benediktu Zelić-Bučan navelo da s Livnom povezuje, doduše ne kategorički, to pismo. Sadržaj pisma upućuje na čuvene begove Filipoviće iz Odžaka kod Glamoča, gdje je glasoviti Omer-paša Latas otpočeo svoju karijeru, kako kaže D. Sergejevski. Filipovići su, što se vidi iz pisma, primani i kod sultana, a kod splitske visoke gospode su bili rado viđeni gosti. S tom gospodom odnosi su im, izgleda, intimni, familijarni. Da su kontakti i česti, pokazuje jedan detalj iz pisma. Osman-beg piše prijatelju da ga *aviza* (i romanizam je, dakle, već ušao u njegovu leksiku). Bila bi zanimljiva i jezička analiza tog teksta. Pored ostalog zavređuju pažnju foneme *dž* umjesto *đ* (dodže) i *č* umjesto *ć* (Pilipoviča, koči. . .), zatim imenica *pozdrav* je ženskog roda itd.

Da li je još što sačuvano od onoga što su livanjski feudalci pisali bosančicom ne znamo (vjerujemo da jeste). No, činjenica je da su pisali.

Benedikta Zelić-Bučan u istom radu spominje da je u korespondenciji biskupa Stjepana Blaškovića za god. 1768/69. našla i bosančicom pisanih pisama koja su stizala iz Livanjskog polja u makarsku biskupiju ili iz nje u Livanjsko polje. Trebalo bi proučiti čija su to pisma i o čemu govore.

Ako i ne možemo prihvatiti tvrdnju fra Stjepana Margetića, koji (kako navodi Ludvik Kuba) piše 1705. da bosančicu zna svako čobanče u planini, a da latinsko pismo ne zna niko,[16] ipak se da zaključiti, na osnovi mnogih primjera, da su pismeni ljudi u Livnu u 18. v. znali bosančicu i da su se njome služili. Evo još jednog primjera. Jedan od najstarijih poznatih nam ljudi, koji su se u Livnu bavili učiteljskim poslom, Mato Tadić Marijanović koncem 18. v. pored latinice znao je i bosančicu. To svoje znanje i na mlađe je prenosio. Pišući o njegovom sinu Anti, trgovcu, kojeg su zvali Čolo,[17] Stipo Marković kaže: »Znao je i bosančicu, što je s bratom i sestrama od oca naučio.«[18]

Sigurno je da ni Mato Tadić nije bez razloga u bosančici poučavao svoju mušku i žensku djecu. Bosančica je bila prisutna i u njegovom stanu i u dućanu.[19] Biće da je za to postojala određena potreba. Koliko su se spomenuti Čolo i drugi koji su zajedno s njim naučili bosančicu njome i služili, u koje svrhe i do kada nije nam poznato. No, iz rečenog se vidi da su i livanjski trgovci znali bosančicu.

Katolički svećenici su u livanjskom kraju koncem 18. i početkom 19. v. matične knjige pisali bosančicom, latinskim jezikom i latinicom na našem jeziku.[20] Nemamo podataka o tome kako su vođene knjige župe Vidoši do 1802. jer su u požaru te godine nestale,[21] ali sudeći po najstarijim sačuvanim knjigama kapelanije Ljubunčić[22] (njene su sačuvane od 1771. godine), u ogromnoj većini slučajeva upisivalo se bosančicom i u vidoškim starim maticama. Od ukupno 15.793 upisa u maticama, koje ćemo navesti u pregledu, 3.490 ih je pisano bosančicom, tj. 22,1%. U kojem omjeru je zastupljena bosančica i u kojoj matici vidjećemo iz sljedećih pokazatelja:

Naziv matične knjige	svega upisa	*bosančicom*	latinicom (na sh. jeziku)	latinskim jezikom
Matica krštenih 1771—1781.[23] (u Ljubunčiću)	1224	1024 (83,66%)	50 (4,08%)	150 (12,25%)
Liber baptizatorum parochiae[24] *livnensis Campi inferioris 1797—1813.*	2084	345 (16,55%)	2 (0,09%)	1737 (83,35%)
Liber baptizatorum parochiae[25] *de Livno in Campo superiori 1802—1827, svezak I;*	4332	1293 (29,85%)	25 (0,58%)	3014 (69,57%)
Svezak II[26] (do 26. 3. 1837)	1435	118 (8,22%)	—	1317 (91,78%)
Liber mortuorum parochiae[27] *de Livno in Campo superiori 1803—1853* (do 1. 1. 1837)	3244	521 (16,06%)	245 (7,55%)	2478 (76,39%)
Liber matrimoniorum parochiae[28] *de Livno in Campo superiori 1802—1835.*	1119	102 (9,11%)	4 (0,36%)	1013 (90,53%)
Liber copulatorum parochiae[29] *livnensis Campi inferioris 1797—1818.*	512	20 (3,91%)	4 (0,78%)	488 (95,31%)
Liber mortuorum parochiae[30] *livnensis Campi inferioris 1797—1824.*	1843	67 (3,64%)	30 (1,63%)	1746 (94,73%)

Lako je uočiti da su najbrojniji upisi bosančicom u najstarijoj matici. Kako vrijeme odmiče, bosančice je sve manje.

U ono vrijeme njome, u prvom redu, pišu *popovi glagoljaši*, svjetovni svećenici, iznikli iz mjesnog puka, a školovani u sjemeništu Priku kod Omiša.[31] Oni će se na prelazu iz 18. i 19. st. naći u mnogim neprilikama i ubrzo će ih nestati.[32] O razlozima krize u koju je upalo to svjetovno svećenstvo i koji su doveli do njegova iščezavanja ovdje nećemo govoriti, ali treba istaknuti da s njihovim nestankom prestaje i upotreba bosančice u katoličkoj crkvi.

Ni svećenicima *franjevcima* u ovom kraju nije strana bosančica, pogotovo do kraja 18. v. Bosančicom pišu u Matici krštenih (1771—1781) fra Petar Škuljević iz Travnika, fra Mato Ivekić, fra Bono Ilijašević,[33] fra Frano Ćurić iz Bihaća, fra Petar Bobelj iz Knina, fra Tomo Pilipović iz Dobretića.

Sasvim je sigurno da su fratri u to vrijeme znali latinicu (na školovanju su se njome obavezno služili), pa se utjecaj latiničkog pisma osjeća i u njihovoj bosančici. U njihovim rukopisima više je spojnih poteza, slova su im više vezana jedno za drugo nego u rukopisima livanjskih glagoljaša. Pisanje im je »školovanije«. Njihova kurzivna samostanska bosančica, kako je naziva Jelinić, podobro je degenerisana. U njoj se može naći dosta slova preuzetih iz latinice. Neki od njih u ćirilički tekst uklapaju cijele riječi (npr. latinska imena mjeseci) ili neke ustaljene izraze pisane latinskim jezikom. Navedimo samo nekoliko takvih primjera:

U upisima bosančicom imena mjeseci latinskim jezikom pišu: fra Petar Škuljević, fra Mato Ivekić, fra Bono Ilijašević, fra Frano Ćurić i fra Tomo Pilipović. Fra Frano Ćurić iznad ćiriličkog teksta piše latinski »*eodem anno et mense*«, fra Petar Škuljević u ćiriličkom tekstu za sebe piše da je »*capelan*« (sl. 4).[34] U nekih, u tekstu na latinskom jeziku možemo naći dijelove pisane bosančicom (sl. 5).[35] U bosančici fra Petra Škuljevića naći ćemo vrlo često latinička slova M, N, I, B, A i K, u fra Mate Ivekića B i M, u fra Bone Ilijaševića B, M i K (sl. 6), u fra Tome Pilipovića B, K i M, u fra Mihovila Duića R. Ta latinička slova u ćiriličkom tekstu upotrijebljena su obično na početku riječi.

Na prelazu iz 18. u 19. v. livanjski fratri se u ogromnoj većini služe latinskim jezikom. Izuzetak je fra Filip Gabrić iz Travnika, koji piše i našim jezikom latiničkim pismom i latinskim jezikom.[36] Fra Mihovio Duić[37] i fra Filip Šeremet[38] pišu latinskim jezikom, ali na nekim mjestima, kad upisuju umjesto don Joze Ivkovića, pišu bosančicom.[39] U to vrijeme fratri svaki službeni čin (krštenje, vjenčanje, smrt i pokop) upisuju latinskim jezikom, ali napomene pišu i latinicom na sh. jeziku.[40]

U spomenutim maticama pisali su i popovi *glagoljaši* (na službi pomoćnika župnika, kapelana): don Jako (Jakov) Ćurić iz Grabovice, don Ivan Tečić iz Livna,[41] don Ilija Omarčen iz Grabovice, don Ilija Šarić, don Juko (Jure) Dilber iz Duvna, don Grgo Ljuba-

sović iz Roška Polja,[42] don Luka Marijanović,[43] don Jako Perković iz Vinice, don Juko Mihaljević iz Golinjeva, don Ilija Jurčević iz Duvna i don Jozo (Jozip) Ivković iz Zagoričana.

Zanimljivo je da dvojica od njih, don Ivan Tečić (u Matici krštenih 1771—1781) i don Luka Marijanović (početkom 19. v.), pišu latinski, a don Juko Dilber piše latinicom na našem jeziku. Svi ostali pišu bosančicom. No, u bosančici ponekog od njih nađe se latiničkih slova, npr. slovo B u don Ilije Šarića, don Jake Perkovića i don Grge Ljubasovića (sl. 7).[44] Nećemo praviti detaljnu paleografsku analizu bosančice u livanjskim maticama, ali je globalan zaključak da ona ima najviše zajedničkog sa bosančicom makarske biskupije 18. vijeka (sl. 8).[45] To je i razumljivo ako znamo da je sjemenište u Priku bilo rasadnik popova glagoljaša i da je ono u dobroj mjeri davalo svećenike i za potrebe livanjskog kraja.

U prvim desetljećima 19. v. bosančicom na livanjskom području piše još samo nekoliko popova glagoljaša. Kratko ćemo se zadržati samo na posljednjem — *don Jozi (Jozipu) Ivkoviću,*[46] čije prisustvo u spomenutim maticama pratimo od prve godine 19. v. do 1837. Don Jozo je cijeloga svoga vijeka pisao bosančicom, mada je znao i latinicu, ali joj je bio manje vješt nego bosančici. To se lijepo vidi na primjeru njegova dva (i jedina) upisa latinicom iz 1804. godine u Matici krštenih 1797—1813. pod br. 476. i 478 (sl. 9).

Posljednji upis bosančicom u livanjskim matičnim knjigama zapisan je već onemoćalom rukom don Jozinom u Matici krštenih župe Livno u Gornjem polju, svezak II, pod br. 629. za 1837. godinu (sl. 10).

Transkribiran upis glasi:

»SELLO GARGURIĆI (Grgurići). NA 26 MARČA (marta) ROĐENO. NA 27 ISTOGA JA DO(n) JOZO IVKOVIĆ KARSTI PETRA, SINA IVANA BANDOVA i Z(akonite) Ž(ene) MATIJE OD PAŠALIJIĆA (Pašalića) IZ ČELEBIJIĆA (Čelebića). KUM BI JANDRE MATIĆA IZ VIDOŠA.«

U njegovu rukopisu se već osjeća da je umoran, na kraju puta. Umro je dvije godine poslije toga (7. marta 1839). Kao da se sudbina ironično poigrala s posljednjim livanjskim popom glagoljašem. Njegova smrt i pokop u matici umrlih nisu upisani bosančicom nego *latinskim jezikom* (sl. 11),[47] a iste godine nad njegovim grobom, na križu, u dobranjskom groblju je zapisano *latinicom na našem jeziku* da tu »opočiva don Jozo Ivković« (sl. 12). Bosančicom nije više imao ko pisati. Vrijeme bosančice je prošlo.

Imamo, dakle, kako smo mogli vidjeti iz ovog kratkog pregleda, nemali broj dokumenata pisanih bosančicom na ovom tlu. Različitih su sadržaja i namjena i nezaobilazna su svjedočanstva o svom vremenu. Sigurno je da ih još ima. Vjerujemo da ne bi bio

uzaludan trud ako bismo pregledali istorijske arhive u Splitu, Zadru, Makarskoj, Sarajevu, Dubrovniku i drugdje, te arhive po starim samostanima, bosanskim i dalmatinskim. Nadamo se da će to jednoga dana neko uraditi.

Bilješke

[1] *Arkiv*, 1857, 155; Lj. Stojanović: *Stari srpski zapisi i natpisi*, knjiga III, Beograd, 1905, br. 4792; M. Vego: *Simbioza života* (»Oslobođenje«, 26.10.1980); M. Vego: *Ćirilski natpis iz Lipe kod Livna* (»Sloboda«, Mostar, 8.10.1973).

[2] »Oslobođenje«, 26.10.1980.

[3] Š. Bešlagić: *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971, str. 284.

[4] U rapovinskom groblju na zapadnoj strani jednog od dva vrlo stara križa, s tek naznačenim krsnicama, naziru se tragovi uklesanih znakova, koje zbog teškog oštećenja nije moguće pročitati, ali se može naslutiti da je tu bio tekst pisan vjerovatno bosančicom.

[5] M. Petrić: *Porijeklo stanovništva*, GZM, nova serija, sv. XV-XVI, Sarajevo, 1961, str. 81.

[6] M. Petrić, n. d., str. 81.

[7] Vidi matice rođenih, vjenčanih i umrlih župa Vidoši i Ljubunčić.

[8] Fra Lovru već sljedeće, 1753. godine nalazimo u Kupresu (M. Džaja: *Sa kupreške visoravni*, Slavonski Brod, 1970, str. 281); Vidi pismo Ahmed-bega Firdusa gvardijanu fojničkog samostana koje citiramo u radu.

[9] M. Petrić: n. d., str. 51.

[10] Vidi matice krštenih, vjenčanih i umrlih župa Vidoši i Ljubunčić.

[11] Ahmed-beg Firdus ubijen je 1752. godine (iste godine kad je pisan nadgrobni spomenik Jakovu Ćosiću).

[12] Fra Mijo Batinić: *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV do XX*, Zagreb, 1913, str. 82. i 83.

[13] M. Džaja, n. d., str. 281.

[14] Vidi matice župa Vidoši i Ljubunčić.

[15] Benedikta Zelić-Bučan: *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, Split, 1961.

[16] Ludvik Kuba: *Štivo o Bosni i Hercegovini.*

[17] Anto Tadić Čolo (1797—1861). Vidi: S. Marković: *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*, Mostar, 1923.

[18] S. Marković, n. d., str. 6.

[19] Isto.

[20] Te stare matice čuvaju se u Franjevačkom samostanu »Gorica« u Livnu.

[21] Vidi uvodni tekst *»Za vicgniu uspomenu slidechega nesrichnoga dogagiaja«* u knjizi vidoške župe *Liber missarum pro populi* ab ano 1802. usque 1872.

[22] Kapelanija Ljubunčić postaje župom 27.9.1801.

[23] Matica je bez korica. Nedostaju listovi i s početka i na kraju. Sačuvani dio počinje brojem 410 (16. juna 1771). Nema, dakle, podataka kada počinje upisivanje.

[24] *Matica krštenih župe Donjeg livanjskog polja 1797—1813.* u cijelosti je sačuvana, ali u lošem stanju. Na mnogo mjesta listovi su rastavljeni. Mnogo je ispravaka u rednim brojevima.

[25] *Matica krštenih župe Livno u Gornjem polju 1802—1827,* svezak I, u tvrdim je koricama i u cijelosti očuvana, ali su na nekim mjestima listovi rastavljeni.

[26] Svezak II iste matice, mada je u cijelosti sačuvan, nije u najboljem stanju.

[27] *Matica umrlih župe Livno u Gornjem polju 1803—1853.* u cijelosti je i prilično dobro očuvana.

[28] *Matica vjenčanih župe Livno u Gornjem polju 1802—1835.* u cijelosti je i prilično dobro očuvana.

[29] *Matica vjenčanih župe Donjeg livanjskog polja 1797—1818.* ima korice i relativno je dobro očuvana. Ima početak, ali, izgleda, nedostaje kraj knjige.

[30] *Matica umrlih župe Donjeg livanjskog polja 1797—1824.* ukoričena je i u cijelosti dobro očuvana.

[31] Osnovano 1750, ukinuto 1821.

[32] Posljednja tri glagoljaša u Bosni umiru iste, 1839. godine. Vidi: M. Džaja, n. d., str. 231.

[33] 1745. je na službi u Kupresu. Vidi: M. Džaja, n. d., str. 281.

[34] Matica krštenih 1771—1781, br. 429.

[35] Liber mortuorum 1797—1824, br. 44, a na drugom mjestu u Matici krštenih 1771—1781, br. 25, isti piše bosančicom u koju umeće fraze na latinskom jeziku.

[36] U Matici krštenih 1771—1781. od svih fratara jedini fra Tadija Tomić iz Duvna piše redovno latinicom na sh. jeziku (samo datum piše latinski).

[37] Kasnije je postao provincijal. Vidi: M. Džaja, n. d., str. 282.

[38] U Matici krštenih 1797—1813, za 1807. godinu, pod br. 61. piše »fra Filip Šeremet alias Prirodović«. Umro je od kuge 1814. Vidi: Fra M. Batinić, n. d., str. 137.

[39] Liber baptizatorum 1797—1813, za 1802. godinu, br. 246. i 247, te dva upisa za 1808. godinu.

[40] Liber baptizatorum 1802—1827, napomene iza br. 68 (1802), iza br. 119 (1803) i iza br. 84 (1805).

[41] Negdje piše da je iz Livna, a negdje iz Kablića.

[42] Negdje piše da je iz Grabovice.

[43] Po nekim podacima je iz Livna, po drugima iz Priluke, a po trećim iz Srđevića. Vidi: M. Džaja, n. d., str. 237.

[44] I u pismu duvanjskih seoskih knezova, upućenom 1808. u Rim, u kojemu traže za popove glagoljaše da im se priznaju sva prava kao i franjevcima, ima latiničkih slova (T, M, K i R).

[45] Usporedi rukopise iz tih matica s *Tabelom I* u spomenutoj knjizi Benedikte Zelić-Bučan.

[46] Rođen je u Zagoričanima, a po predanju, dosta živo sačuvanom u lozi Ivkovića u Zagoričanima, stanovao je i u Dobrom kod Adžića (Kelava). To će biti tako jer i on čas piše da je iz Zagoričana, čas da je iz Dobroga. U Nikole Ivkovića, sina Ninina, brižno se čuva jedna latinicom štampana crkvena knjiga, koja je iza don Joze ostala. Ivkovići rado pričaju i o drugim predmetima koji imaju veze s don Jozom i njegovim vremenom.

[47] Liber mortuorum 1803—1853, br. 404. za 1839. godinu.

TABLA I

1

2

3

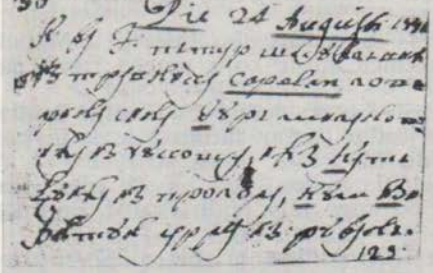

4

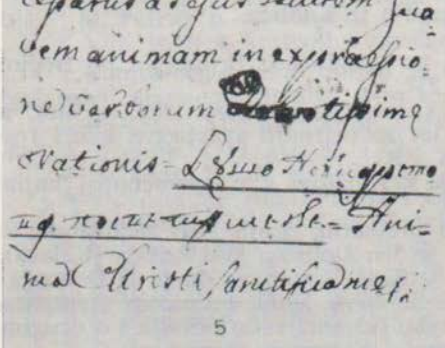

5

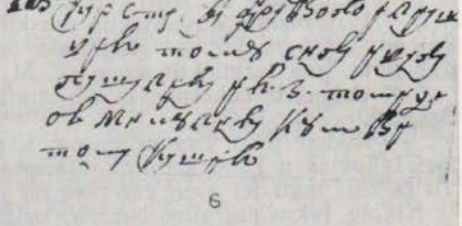

6

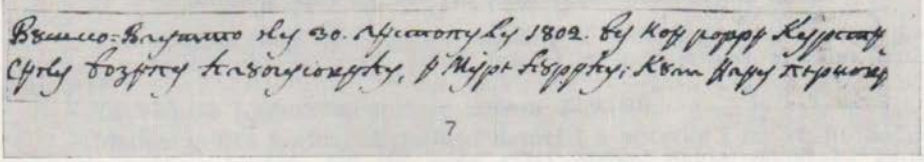

7

TABLA II

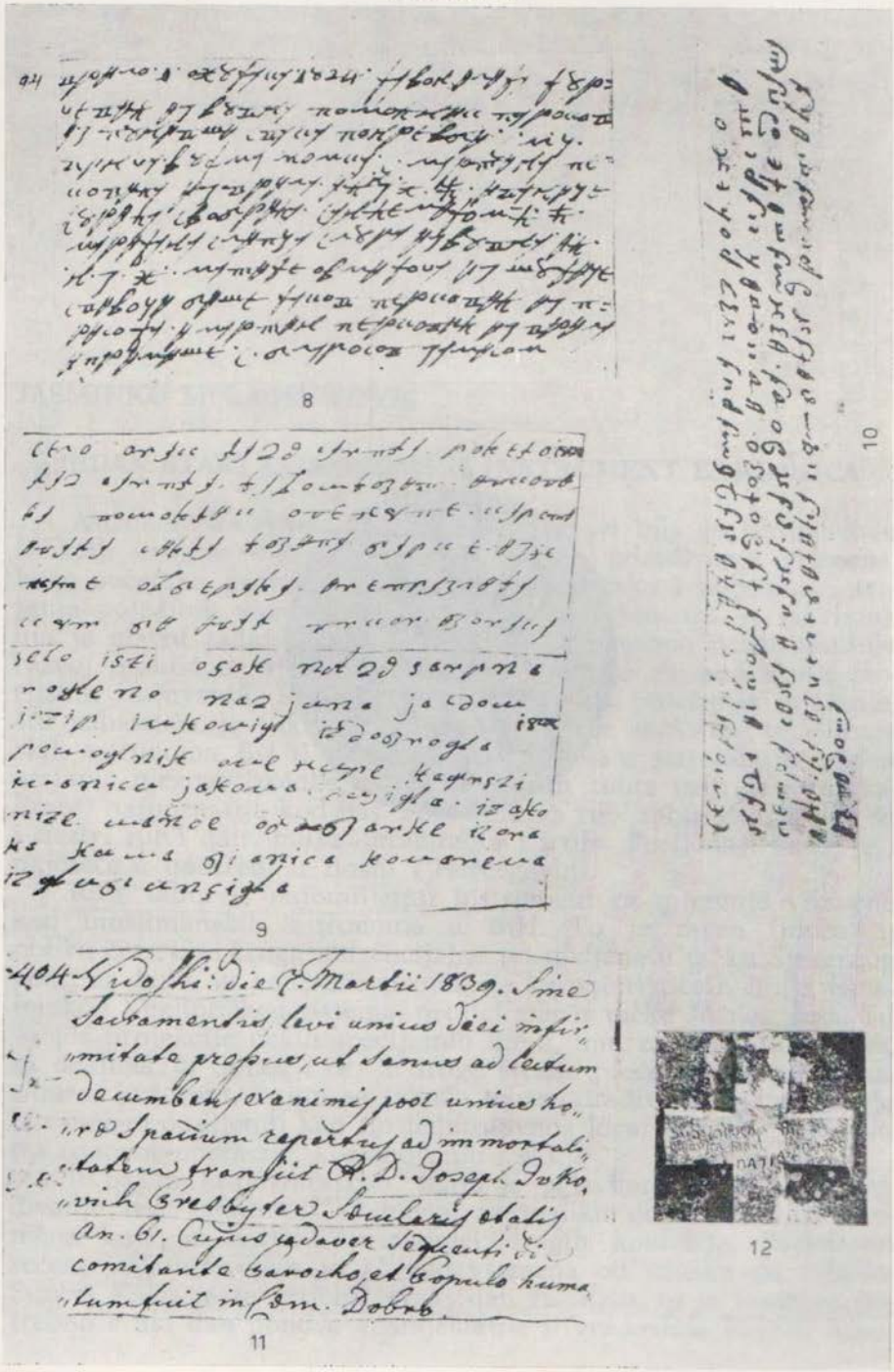

8

9

10

11

12

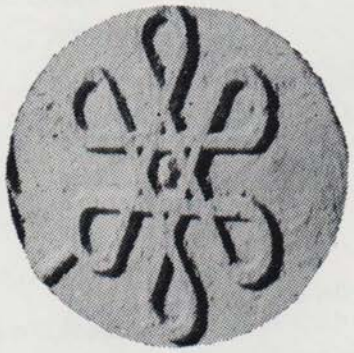

JASMINKO MULAOMEROVIĆ

JEDAN STARI ASTRONOMSKI INSTRUMENT IZ KONJICA

Astronomska nauka u osmanskoj državi bila je isključivo u funkciji religije i njenih potreba. Tačno određivanje vremena, kako početaka dnevnih namaza (molitava) tako i početaka i trajanja pojedinih vjerskih praznika (izrada kalendara — takvima), bio je glavni zadatak astronomije. To je posebno predisponiralo razvoj praktične astronomije, uz istovremeno zanemarivanje teorijskih izučavanja. Što bolji instrument, što preciznije mjerenje, što jednostavnije rukovanje bile su osnovne maksime muslimanskih astronoma. Svi ti zahtjevi sjedinjeni su u astrolabu i raznim vrstama njegove izvedbe, od kojih je rub' tahta (astrolab — kvadrant) najpoznatija kod nas. Pored naziva rub' tahta zadržali su se i nazivi rub'i dair, mukantarat tahta i irtifa. Posljednji naziv je i najčešće u upotrebi u Bosni i Hercegovini.

Rub' tahta je najomiljeniji instrument za mjerenje vremena kod muslimanskih astronoma u BiH. To je ravan (ploča) u obliku četvrtine kruga tangencijalno postavljena u tačku Sjevernog pola, na koju su nanesene projekcije karakterističnih linija ekvatorskog i ekliptičkog sistema, projicirane iz tačke Južnog pola. Tu su još projekcije nekih specijalnih linija, npr. za temporalne sate, za deklinaciju Sunca i dr. S druge strane ploče obično se nalazi sinusni kvadrant, kojim se također može određivati vrijeme, ali je bio mnogo omiljeniji kao tip jednostavnog logaritamskog računala (za osnovne operacije, korjenovanje i sl.).[1]

U našim krajevima rub' tahta je uglavnom služila za određivanje tzv. »alaturka« vremena, za razliku od »alafranga« vremena koje su koristili pripadnici drugih konfesija. Popularno rečeno »alaturka« sat je 12. dio vremena od izlaska do zalaska Sunca. Kako je to vrijeme svaki dan različito, to je i satove potrebno svaki dan ponovo »namještati«. U gradovima koji su imali

javne satove na sat-kulama to se izvodilo po uputama koje je davao muvekit ili, pak, po tablicama koje je on izrađivao za svaki dan. Sat-kule koje nisu imale mine (kazaljke) označavale su podne zvonom. Takve sat-kule nalaze se danas u Pruscu kod Donjeg Vakufa, u Gornjem Vakufu i Prozoru. U manjim mjestima i selima, gdje uopšte nije bilo sat-kula, tačno u podne pucala bi prangija (top) i označavala početak vremena podne-namaza.[2]

U Bosni i Hercegovini registrovano je do sada desetak rub' tahti, i to u Sarajevu, Gradačcu, Konjicu i Pruscu. U ovom kratkom napisu biće nešto više riječi o instrumentu iz Konjica, koji je za sada najstariji poznati primjerak koji se kod nas sačuvao.[3]

Rub' tahta se danas nalazi u posjedu Odbora Islamske vjerske zajednice u Konjicu. Nabavljena je u selu Parsovići. Od koga je nabavljena i ko su bili raniji vlasnici nije za sada moguće ustanoviti.

Instrument je otomanskog tipa, rađen za latitudu (geografsku širinu) od 44°, što uglavnom odgovara našim krajevima. Izrađen je od šimširovine kao i većina drugih kvadranata u Bosni.[4] Spoljnje dimenzije su 148 x 168 mm, a debljina je 22 mm. Rub' tahta je izrađena tako što je na dobro izglačano drvo nanesen lak, po kome su poslije sušenja iscrtavane linije, oznake i natpisi. To je dosta neuobičajen postupak. Obično su na uglačano drvo nanošene potrebne projekcije linija i oznake, a potom je vršeno lakiranje i poliranje. Na kraju su se crtali ukrasni motivi.

Lak je danas tamnožut, a negdje i žutosmeđ. Linije i oznake pisane su crnim i crvenim mastilom. Svi natpisi i oznake ispisani su nash (nash talik) pismom. Mastilo se ponegdje izbrisalo ili izblijedjelo (što je češće kod crvenog mastila) tako da se tekstovi i oznake čitaju sa dosta poteškoća.[5] Oko svih oznaka stoji ukras u obliku okvira od zlatnih tačkica. Spoljnje ivice kvadranta uokviruje bordura od dvije tanke crne linije, izvučene mastilom, između kojih se nalazi jedna deblja, srebrna. Duž linije luka teče dvostruka srebrna linija. Usljed starosti srebro je već potamnjelo tako da se tek na malom dijelu može primijetiti prava boja. Uže strane kvadranta obojene su crvenom zaštitnom bojom. Rupa za konac izrađena je od mjedene cjevčice koja je utisnuta u dasku na mjestu tačke Sjevernog pola. Nedostaje hais (nit, konac) s pomičnom murijom i šakul (teg, visak). Rub' tahta ima torbicu za nošenje o ramenu, izrađenu od tekstila, ali pitanje je potječe li i ona iz druge polovine XVIII stoljeća.

Na prednjoj strani nalaze se dva tipa kvadranata. To je kombinacija koja se pojavljuje na gotovo svim poznatim rub' tahtama iz Bosne. Cijelu površinu zauzima rub-ul-mukantarat. On sadrži stereografske projekcije horizontalnog sistema (visinske paralele i vertikalne krugove), ekvatorskog sistema (ekvator, Jarčev i Rakov povratnik) te projekcije nekih linija ekliptike. U gornjem desnom uglu, kraj tačke Sjevernog nebeskog pola, nalazi se tzv. »kva-

drant visine«. Služi za određivanje pravca Kible u određenom mjestu. U polukružnici koja se u njemu sadrži obično se stavlja neki ukras. Na konjičkoj rub' tahti to je polurozeta izdijeljena na dvanaest kriški, a onda svaka kriška na tri dijela. U kriškama su zrakasto ispisani nazivi dvanaest mjeseci julijanske sunčane godine: mars (mart), nīsān (april), māy (maj), hazīrān (juni), tammūz (juli), 'aġustus (august), aylūl (septembar), tašrīn-i awwal (oktobar), tašrīn-i tānī (novembar), kānūn-i awwal (decembar), kānūn-i tānī (januar), šubāt (februar), unutrašnja polja su prazna, a u vanjskim su upisani nazivi sazviježđa: hūt (Ribe-Pisces), hamal (Ovan--Aries), tawr (Bik-Taurus), ğawzā'u (Bliznaci-Gemini), saratān (Rak--Cancer), asad (Lav-Leo) sunbula (Djevica-Vigro), mīzān (Vaga-Libra), 'aqrab (Škorpija-Scorpius), qaws (Strijelac-Sagittarius), ğady (Jarac-Capricornus) i dalw (Vodolija-Aquarius). Desno od linije istok — zapad na slobodnom prostoru nalazi se natpis u polju koje je ovičeno bordurom od tankih i debelih linija kao i kvadrant. Polje je u obliku izduženog lista. Iz vrha izlazi jedna grana i nekoliko cvjetova izrađenih dosta primitivno crnim mastilom. S donje, pak, strane, iz vrha je povučeno nekoliko kratkih krivudavih linija koje bi trebalo da predstavljaju korijenje. Čini se kao da su ti dodaci kasnijeg datuma. U polju se nalazi natpis uputstva o upotrebi kvadranta kome se tek dijelovi mogu pročitati.

Slijedeći važan natpis nalazi se kraj tačke Sjevernog pola, gdje se po običaju nalazi zapis o autoru rub' tahte. Lako se čita: »Ispisao ga i iscrtao Emin, sin Omera.« Na kraju linije meridijana (u desnom donjem uglu) je uobičajeno mjesto za podatak o godini izrade instrumenta. Na našem primjerku to je mjesto prazno.

S druge strane instrumenta, kako je i uobičajeno u takvoj koncepciji, nalazi se sinus kvadrant — rub' ul-muğayyab. To je također četvrtina kruga omeđena sa dva radijusa (hatt ul-mašriq wal-maġrib i hatt wasat as-samā) i lukom (qaws ul-irtifā'). Radijusi su podijeljeni na dvanaest jednakih dijelova vertikalnim tg-linijama (mankūsa) i horizontalnim ctg-linijama (mabsūta). Tu se nalaze i dva polukruga (dā'irāt ut-tağayyub) za pretvaranje lukova u tetive. Ukrasi i bordure su izvedeni kao i na prednjoj strani, ali su polja u uglovima i na presjeku polukrugova ispunjena zlatnim tačkicama. U slobodnom prostoru na lijevoj strani nalazi se polje koje je po izgledu identično onom na prednjoj strani. Tu se sačuvala samo donja polovica polja jer je baš na tom mjestu otpao lak. Fragmenti koji se mogu pročitati predstavljaju nastavak uputstva s prednje strane. Budući da je to uputstvo gotovo identično (ili s vrlo malim preinakama) kod svih rub' tahti koje su luksuznije opremljene, navodimo radi potpunijeg prikaza tekst uputstva s jedne rub' tahte iz privatne kolekcije dra Muhameda Hadžijahića iz Sarajeva:

»Ṣimālīde irtifā badezzevāl ise nisf-i fadla
meattemkīn ahar tarafina veresin cenūbīde irtifā

badezzevāl ise nisf-i fadla oluna temkīn aharina veresin.
Şimālīde irtifā badezzevāl ise nisf-i fadla meattemkīn ahar tarafina veresin cenūbīde irtifā badezzevāl nisf-i fadla oluna temkīn aharina ola.«

Uputstvo se, dakle, odnosi na nisf-i fadlu i na postupak s njom u određeno doba godine.[6]

Ostali zapisi nalaze se u tri vrha kvadranta. U apeksu je tekst oštećen tako da se ne može pročitati. Time smo uskraćeni za važan podatak jer autori rub' tahti na tom mjestu obično upisuju svoje porijeklo ili mjesto izrade instrumenta. U desnom uglu se može pročitati savval, što bi mogao biti mjesec kad je instrument izrađen, a u donjem uglu stoji godina izrade: 1209. po H. Na kraju iznad linije vodoravnog radijusa (hatt ul-mašriq wal-maġrib) nalazi se natpis: »Tarafu ġīb tāmm ġurūb mankūsa« kao oznaka za stranu gdje se nalaze obrnuti sinusi.

Dakle, iz napisa se sigurno može zaključiti da je autor rub' tahte Emin, sin Omera, a godina izrade 1209. po H. (1794—1795). O autoru u postojećoj pristupačnoj literaturi nema nikakvih podataka, a i mjesto izrade rub' tahte je nepoznato. Gotovo je sigurno da je izrađena u nekoj domaćoj radionici. U to vrijeme poznato je nekoliko astronoma koji u Sarajevu izrađuju rub' tahte, a tim se poslom zanimaju i časovničari, ponekad i druge konfesionalne pripadnosti.[7]

Iz Konjica i okoline poznat nam je po svom astronomskom radu samo neki Muhibić iz Neretve.[8] Kod njega je slušao predavanja iz praktične astronomije (rad sa rub' tahtom, izrada tablica i kalendara) Salih Sidki Hadžihusejnović, kasnije poznati astronom i muvekit Gazi Husrev-begove muvekithane u Sarajevu.

Slično (slabo poznavanje astronomskih prilika) je i na području cijele Hercegovine. Da je to, zasigurno, zbog slabe istraženosti može se zaključiti iz činjenice da se mjerenje vremena spominje vrlo rano. Naime, u zakladnici mostarskog legatora Ćejvan-ćehaje, iz 1558. godine, u popisu stvari su navedena i dva sata, i to jedan pješčani (kum-saat) i jedan sa zvonom (čan-saat). Na osnovu njihovog postojanja H. Kreševljaković je pretpostavio postojanje muvekithane u Mostaru uz Ćejvan-ćehajinu džamiju već u to vrijeme, što bi bila prva takva institucija u Bosni i Hercegovini. Međutim, postojanje sata sa zvonom (za sat-kulu) ne podrazumijeva i postojanje muvekithane. Toj tvrdnji ide u prilog i podatak da legator nije odredio nikakve plate za službenika u muvekithani.[9] Tako je prva muvekithana osnovana u Sarajevu 1854. godine, a sat-kula je napravljena još u XVII stoljeću. Također je poznato nekoliko astronoma koji su pravili takvime (kalendare i tablice), npr. Meh-

med Razi Velihodžić ili Jusuf Livnjak, koji nisu radili u muvekithani kao »profesionalci«. Postojanje sata sa zvonom može biti indikacija o vremenu izgradnje sat-kule, ali ne one koja se spominje tek 1664. godine u Putopisu Evlije Čelebije.

U našoj stručnoj literaturi nije do sada poklanjana potrebna pažnja obradi rub' tahti, kao uostalom ni drugim naučnim instrumentima, satovima i sl. Samo je M. Kantardžić u nekoliko navrata pisao u kratkim crtama o principu rada kvadranata, ali i to već na kraju životnog opusa ili usputno, prilikom pisanja o kalendaru i takvimu.[10]

Mali broj sačuvanih rub' tahti zahtijeva da se posvetimo njihovom istraživanju.[11] Koliko su rijetke drvene rub' tahte najbolje pokazuje primjer iz poznate kolekcije Leonarda Lintona,[12] gdje je od ukupno četrdesetak astrolaba i kvadranata samo jedna drvena rub' tahta.[13] Jedan od osnovnih razloga za to je, sigurno i to, što drveni instrumenti lakše propadaju, pogotovo u sredinama koje nemaju razvijen smisao za očuvanje naučne baštine.

Konjička rub' tahta je prilično oštećena. Danas se već primjećuje da je daska kriva. Na nekoliko mjesta lak je potpuno otpao tako da je veliki broj natpisa i oznaka oštećen. Usljed toplote na nekim mjestima je došlo do topljenja laka tako da su se i linije — projekcije pomjerile s odgovarajućih pozicija. I pored toga instrument nije izgubio od svoje ljepote, čemu najviše doprinosi bogatstvo natpisa i dekoracija. Budući da se lak i dalje s nekih mjesta skida, trebalo bi hitno zaštititi instrument od daljeg propadanja. Mišljenja smo da bi i najjednostavniji postupak — ponovno lakiranje — dovoljno zaštitio taj vrijedni instrument od daljeg propadanja.

Bilješke

[1] M. Kantardžić, Gazi Husrev-begova sahat-kula i muvekithana i način mjerenja vremena, Anali GHB, knj. II-III, Sarajevo, 1974, str. 181—183.

[2] O tome mi je pričao Jusuf Bilajac iz sela Donja Mionica kod Gradačca, koji je za svoj džemat određivao vrijeme sve do pred II svjetski rat.

[3] Zahvaljujem dru O. Nakićeviću, bibliotekaru GHB, koji me upozorio na ovu rub' tahtu, i službenicima Odbora IVZ u Konjicu H. Mujiću i O. Koziću, što su mi na svaki način izašli u susret prilikom obrade instrumenta.

[4] Pored šimširovine rub' tahte su rađene i od mjedi, bakra ili slonove kosti.

[5] Tekstove i zapise preveo mi je A. Ljubović, na čemu mu i na ovom mjestu zahvaljujem.

[6] Nisfi fadla je razlika između polovine dana i šest sati, izražena u stepenima luka. Pošto se i dužina dana mijenja svaki dan tokom godine, to i ona svaki dan ima drugu vrijednost.

[7] J. Mulaomerović, Astronomija u djelima bosanskohercegovačkih autora 18. stoljeća, Radio-Sarajevo, Treći program, XI, 36, Sarajevo, 1982, str. 423—432.

[8] M. Hadžijahić, Salih ef Muvekit, »Novi behar«, IX, 17, Sarajevo, 1935, str. 221.

[9] H. Kreševljaković, Sahat-kule u Bosni i Hercegovini, Naše starine, IV, Sarajevo, 1957, str. 24.

[10] Tu su još radovi: O takvimu, Glasnik IVZ, III, 8—12, Sarajevo, 1935, str. 532—533, Nastarija sprava za računanje, Kalendar Narodna uzdanica za 1945, Sarajevo, 1944, str. 140—147.

[11] Registrovanje i obrada rub' tahti i drugih starih instrumenata vrši se na Astronomskoj opservatoriji u Sarajevu u okviru projekta Razvoj astronomije u BiH, koji finansira SIZ nauke BiH.

[12] Collection Leonard Linton, izd. Alain Brieux, Pariz, 1980.

[13] Navedeno djelo, str. 189. Autor rub' tahte je neki Hilmi, a rađena je za latitudu od 44^0, što odgovara našim krajevima.

Jasminko Mulaomerović

AN OLD ASTRONOMICAL INSTRUMENT IN THE TOWN OF KONJIC

Summary

In this work a specimen of the so-called rub' tahta (or astrolab — quadrant) of the Otoman type is described. Its maker is Emin, Omer's son, and the date of manufacture is 1209 according to the Hidjra calendar (1794—1795).

There are no details about the maker or the place where it was produced. The unsatisfactory state of research of the scientific inheritance in Herzegovina (Yugoslavia) is pointed out, as well as some other problems.

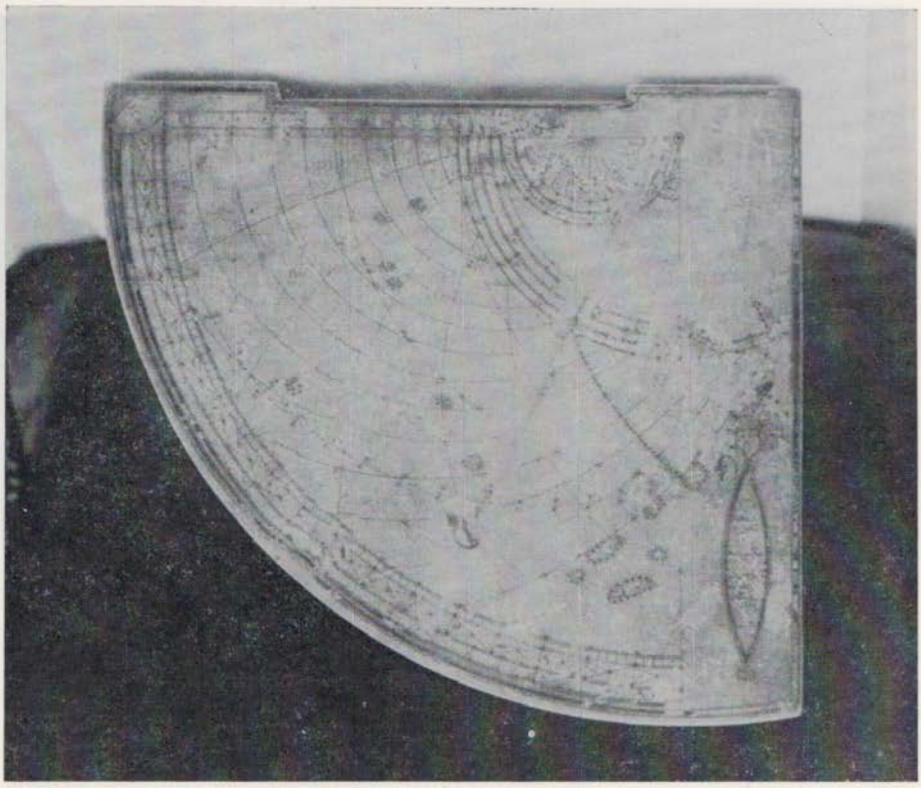

Sl. 1. Prednja strana rub'tahte sa rub-ul-mukantaratom i kvadrantom visine

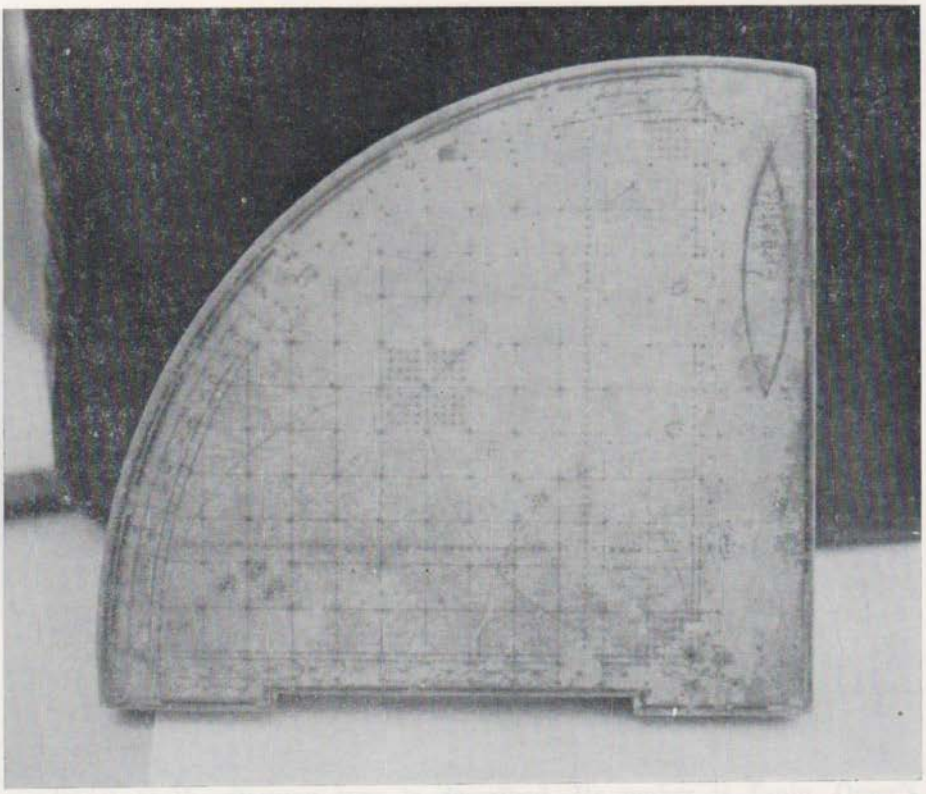

Sl. 2. Stražnja strana rub'tahte sa sinus-kvadrantom

Mr ANĐELKO ZELENIKA

KONZERVATORSKI ZAHVATI NA IKONAMA U HERCEGOVINI

Jedna od značajnijih kulturno-umjetničkih manifestacija priređenih u Mostaru 1982. godine bila je izložba ikona iz Hercegovine.[1] Da bi se organizirala ta jedinstvena i nesvakidašnja izložba od šireg regionalnog značaja i bez sumnje jedna od vrednijih izložbi ove vrste do sada priređenih u Bosni i Hercegovini, trebalo je da prođe dosta vremena, da slikarska ostvarenja starih majstora, nastala u vremenskom periodu od četiri stoljeća, na geografski dosta širokom području, u našoj sredini i daleko van nje, brižno sakupljana decenijama i ljubomorno čuvana od svih nedaća, zuba vremena i ratnih pustošenja, ugledaju svjetlo dana i budu prezentirana široj javnosti.

Hercegovačke ikone već niz decenija pobuđuju pažnju historičara umjetnosti i raznovrsnih istraživača, ali je do sada samo djelomično bila poznata njihova likovna i umjetnička vrijednost. Ova specifična vrsta naših pokretnih likovnih ostvarenja i spomenika stare umjetnosti iz Hercegovine, po svojoj raznovrsnosti, porijeklu, osobinama i umjetničkim kvalitetima, ima i posebne vrijednosti koje često prevazilaze naše regionalne i republičke okvire, dok se izvjestan broj ubraja među vrednija slikarska ostvarenja ove vrste u našoj zemlji. Prethodnu tvrdnju možemo potkrijepiti i činjenicom da su do sada neke ikone iz Hercegovine bile već zastupljene na nekoliko reprezentativnih izložbi starog slikarstva u zemlji i inostranstvu, pa i na poznatoj izložbi Umjetnost na tlu Jugoslavije od najstarijih vremena do danas. Četrdeset ikona s mostarske izložbe predstavlja izbor najvrednijih slikarskih ostvarenja ove vrste u Hercegovini. Većinu ikona posjeduju Pravoslavna crkva u Konjicu, Stara i Nova pravoslavna crkva u Mostaru, Vladičin dvor u Mostaru, Manastir Žitomislić, crkve u Oša-

nićima i Trijebnju kod Stoca, Manastir Zavala u Popovu polju, crkve u Dužima i Mostaćima kod Trebinja, te Zavičajni muzej u Trebinju. Ljubitelji likovne umjetnosti, šira kulturna javnost i stručnjaci — dobri poznavaoci našeg starog slikarstva — imali su priliku da po prvi put na jednom mjestu vide zaista vrijedna likovna ostvarenja raznovrsnog sadržaja: od portreta, grupnih portreta i kompozicija do slika minijaturnog formata. Zanimljivost je izložbe da su izloženi eksponati nastali u vremenskom periodu od XV do XIX stoljeća na širokom geografskom prostoru od Hercegovine, Dalmacije i Dubrovnika, te Srbije i Vojvodine do Grčke, Venecije i Rusije.

I pored znatnog stradanja hercegovačkog ikonopisa u prošlosti, do danas se, ipak, sačuvao znatan broj kvalitetnih ostvarenja, tako da se zbirke Stare pravoslavne crkve u Mostaru i Manastira Žitomislić ubrajaju među najvrednije fondove starijeg slikarstva u Bosni i Hercegovini, pa i šire. Na izložbi su manje bila zastupljena djela domaćih majstora koja su tokom vremena dobrim dijelom uništena, a više ikone stranog porijekla: italo-kretske, grčke i ruske.

Veze koje su se između Hercegovine i ostalog svijeta održavale u domenu trgovine, religije, prosvjete, kulture i umjetnosti otvarale su puteve kojim su pristizale ikone različitog porijekla i sadržaja. Kao područje na kome su se dugo preplitali utjecaji Istoka i Zapada, Hercegovina i neki drugi naši krajevi postali su unosno tržište za umjetničke proizvode jačih kulturnih centara.

Kada se govori o ovoj izuzetno zanimljivoj likovnoj manifestaciji, potrebno je napomenuti da je izložbom postignut višestruki cilj. Po prvi put je u Hercegovini široj javnosti prezentiran vrijedan spomenički fond starog slikarstva. Štampan je kvalitetan katalog sa crno-bijelim i kolor-reprodukcijama i nizom historijskih i naučnih podataka, čiji je autor Radomir Stanić, poznavalac ove vrste slikarstva. Izvršena je zaštita, konzervacija i čišćenje ikona koje su decenijama bile izložene zubu vremena, oštećenjima i propadanju.

Potrebno je istaći da je do realizacije izložbe došlo zahvaljujući inicijativi, nastojanjima i naporima Umjetničke galerije Sarajevo Ekspoziture Mostar, organizatora izložbe, Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, koji je izvršio obiman i vrlo delikatan zahvat na čišćenju i konzervaciji većeg dijela ikona, te SIZ-a kulture opštine Mostar i SIZ-a za kulturnoistorijsko i prirodno nasljeđe BiH, koji su znatnim sredstvima finansirali izložbu. Pored tih činilaca treba istaći da su imaoci ikona, Zahumsko-hercegovačka episkopija, crkvene opštine i manastiri sa područja Hercegovine, pružili veliku pomoć organizatoru izložbe kako bi se u potpunosti ostvarila korisna i značajna zamisao. Zbog specifičnosti i delikatnosti konzervatorsko-restauratorskih zahvata na ikonama koji su izvršeni u restauratorskoj radionici Regionalnog

zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru, pored stručnjaka Zavoda angažovani su i iskusni slikari restauratori iz Beograda i Sarajeva.[2] Zbog značaja zaštitnih zahvata na većem dijelu ikona, iznijećemo u ovom prilogu postupak, vrstu i obim radova. U cilju lakšeg pregleda i identifikacije konzerviranih ikona redoslijed i osnovne podatke preuzeli smo iz kataloga izložbe Ikone iz Hercegovine. Pošto su neke ikone, prezentirane na izložbi, konzervirane ranijih godina, to nije bilo potrebno ovom prilikom preduzimati zaštitne radove.

1. *Sv. Jovan preteča (kataloški br. 1)*

Rad mletačkog slikara bliskog Niccolu di Pietro. Prva polovica XV stoljeća, tempera na dasci (58 x 78,7 x 2 cm). Iz zbirke Stare pravoslavne crkve u Mostaru, sada u crkvi Manastira Žitomislić. Ikona se ubraja u vrednija slikarska ostvarenja ove vrste u cjelokupnom fondu sačuvanih starih slika i ikona u Bosni i Hercegovini. Budući da su na ovoj ikoni u posljednjih 25 godina izvršena tri zaštitna konzervatorska zahvata, navešćemo osnovne podatke.

Stanje ikone bilo je prilično teško već 1954. godine.[3] Na upozorenje Zavoda iz Mostara, koji tada nije imao konzervatorsku radionicu, ikona je prenesena u konzervatorski atelje Republičkog zavoda u Sarajevo, gdje je konzervirao prof. Đoko Mazalić 1957. godine.[4] Prema detaljnom opisu autora tadašnje konzervacije i stanja ikone prema foto-dokumentaciji Zavoda u Mostaru, na ikoni je tada bilo nekoliko oštećenja. Ispod vrata portreta bio je opao veći komad sa bojom i podlogom, dok se na licu i glavi nalazilo nekoliko manjih oštećenja. Međutim, nakon prve konzervacije, ubrzo je došlo do pucanja dijelova podloge i potklobučenja na ranije oštećenim dijelovima.

Poslije 6 godina Zavod u Mostaru preduzeo je nove mjere u cilju njene zaštite i prenio je u restauratorski atelje Narodnog muzeja u Beogradu da se izvrši njena sanacija. Radove na ikoni izveli su koncem 1963. godine Zdravko Blažić, naš ugledni slikar restaurator, i Zagorka Cerović. Nakon četiri godine došlo je ponovo do manjih oštećenja podloge i slikanog sloja na ranijim mjestima oštećenja. Pri analiziranju uzroka ponovnih oštećenja na ikoni sv. Jovana preteče, nastalih nakon dva uzastopno izvršena konzervatorska zahvata, pored ostalog treba imati u vidu da je ikona nekoliko puta mijenjala mjesto i uvjete smještaja i izlaganja (od Stare pravoslavne crkve u Mostaru sa velikom količinom vlage do Episkopskog dvora u Mostaru i njegovih potpuno suhih i u ljetnom periodu vrlo vrućih prostorija, te ponovnog smještaja u vlažne prostorije apside crkve Manastira Žitomislić).

Zbog takvog stanja ikonu 1982. godine nije bilo moguće izložiti u Mostaru na izložbi prije preduzimanja novih sanacionih mjera. Imajući u vidu veliku umjetničku vrijednost ikone, kao

i višegodišnje iskustvo sa zaštitnim zahvatima, prišlo se s velikom pažnjom i trećoj konzervaciji, koja je povjerena poznatom jugoslavenskom konzervatoru Rajku Sikimiću iz Beograda. Oštećenja na ikoni nalazila su se u predjelu vrata portreta i na draperiji koja je u toku prve konzervacije oštećena prejakim kemijskim rastvorima prilikom njenog čišćenja. Na jednom dijelu oštećenja bojeni sloj je potpuno nestao. U toku ljeta 1982. ikona je potpuno očišćena, potklobučenja su pažljivo ispeglana, a u predjelu vrata, gdje je bojeni sloj otpao, izvršeno je grundiranje i retuširanje. U završnoj fazi izvršeno je verniranje čitave površine ikone. Nakon izložbe ikona je vraćena imaocu i sada se nalazi u Manastirskom konaku u Žitomisliću.

2. *Isus Hristos Salvator Mundi (kat. br. 2)*

Rad mletačkog slikara bliskog Niccolu di Pietro. Prva polovica XV stoljeća, tempera na dasci (59 x 77 x 2 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

U donjem desnom uglu nalazila se veća pukotina, koja je pomoću lijepka i stege vraćena u prvobitno stanje, nakon čega je izvedeno grundiranje i retuširanje. Vosak s ikone je skinut mehanički. U završnoj fazi konzervacije izvršeno je verniranje (zaštitno lakiranje ikone i osvježenje bojenog sloja).

3. *Bogorodica sa Hristom, Jovanom pretečom i apostolom Petrom (kat. br. 3)*

Rad nepoznatog dubrovačkog slikara sredine XV stoljeća. Crkva sv. Klimenta u Mostaćima kod Trebinja. Tempera na dasci (85 x 59 x 2,6 cm).

Na ikoni su izvedeni radovi čišćenja i verniranja.

4. *Bogorodica sa Hristom, sv. Jovanom, sv. Katarinom i starcem Josifom (kat. br. 4)*

Rad nepoznatog grčkog slikara iz XVI stoljeća. Tempera na dasci i platnu (91,5 x 64,5 x 1,5 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Ikona je bila ranije konzervirana i tom prilikom je izvršeno grundiranje u njenom donjem dijelu, ali sa nezadovoljavajućim efektom. S obzirom na vremensku ograničenost, nije se ovom prilikom vršila popravka ranije konzerviranog dijela, već se prišlo konzervaciji kasnije nastalih oštećenja. U središnjem dijelu, duž čitave širine ikone postojalo je veće oštećenje bojenog sloja. Na tom dijelu izvedeno je grundiranje, a zatim retuš. Oreoli svetaca, izrađeni od srebrnog iskucanog dekoriranog lima, očišćeni su, a čitava površina ikone vernirana.

5. *Bogorodica sa Hristom »umiljenije« (kat. br. 5)*

Rad nepoznatog dubrovačkog slikara iz prve polovice XVI stoljeća. Tempera na dasci (49,5 x 73,5 x 2,5 cm). Zbirka ikona

Stare pravoslavne crkve u Mostaru, sada u crkvi Manastira Žitomislić.

Pošto je ikona zbog svog umjetničkog kvaliteta ranijih godina izlagana na nekoliko većih izložbi, na njoj su izvršeni već tada manji konzervatorski zahvati. Za izložbu ikona u Mostaru očišćena je i vernirana.

6. *Raspeće Hristovo* (s jedne strane) *i silazak u ad* (s druge strane) *(kat. br. 11)*

Rad domaćeg slikara iz XVII stoljeća. Tempera na dasci (15,3 x 19,6 x 2,2 cm). Eparhijski dvor u Mostaru, ranije Manastir Duži.

Manja potklobučenja bojenog sloja su »ispeglana«, a zatim je ikona potpuno očišćena i vernirana.

7. *Vaznesenje Hristovo (kat. br. 12)*

Rad nepoznatog domaćeg majstora iz druge polovice XVII stoljeća. Tempera na dasci (31,5 x 36 x 2 cm). Saborna crkva u Mostaru.

Ikona je detaljno očišćena i vernirana.

8. *Bogorodica sa Hristom, sv. Đorđe, sv. Dimitrije i sv. arhanđeli (kat. br. 13)*

Rad nepoznatog domaćeg slikara iz druge polovice XVII stoljeća. Tempera na dasci (32 x 35,5 x 2 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Ikona je detaljno očišćena i vernirana.

9. *Sv. arhanđeli Mihailo i Gavrilo sa svetiteljima (kat. br. 15)*

Rad nepoznatog grčkog slikara iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (36 x 44 x 2 cm). Saborna crkva u Mostaru.

Izvršeno je čišćenje i verniranje ikone.

10. *Sv. Jovan, Ignjatije i Spiridon (kat. br. 16)*

Rad nepoznatog domaćeg majstora iz druge polovice XVII stoljeća. Tempera na dasci (49 x 66 x 2 cm). Crkva sv. Vavedenja u Zavali.

Na ikoni je izvršeno »peglanje«, grundiranje i retuširanje oštećenih mjesta, te je ikona u potpunosti očišćena i vernirana.

11. *Deisisni čin sa apostolima (kat. br. 19)*

Rad nepoznatog domaćeg majstora iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (82,5 x 33 x 4,3 cm). Crkva sv. Vavedenja u Zavali. Dio ikonostasa. Ikona je detaljno očišćena, oštećene površine u reljefnim arkadama su grundirane i retuširane, a na pojedinim mjestima izvedena je pozlata.

12. *Sv. Stefan sa žitijem (kat. br. 20)*

Rad nepoznatog vojvođanskog slikara iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (46 x 63 x 4 cm). Crkva sv. Blagovijesti u Žitomisliću.

U srednjem dijelu ikone manje potklobučenje bojenog sloja je »ispeglano«, nakon čega je cijela ikona očišćena i vernirana.

13. *Knez Lazar (kat. br. 21)*

Rad nepoznatog vojvođanskog slikara iz 1773. godine. Tempera na dasci (53 x 83 x 2,5 cm). Saborna crkva u Mostaru.

Površinski bojeni sloj u gornjem lijevom uglu na bogatoj tkanini baldahina bio je jače oštećen, zbog čega je izvršeno grundiranje i retuširanje, te čišćenje i grundiranje čitave površine ikone.

14. *Deisis (kat. br. 22)*

Rad Aleksija Lazovića iz 1812. godine. Tempera na dasci (66,5 x 71 x 2,5 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Budući da je ikona dobro očuvana, na njoj je izvršeno čišćenje i verniranje.

15. *Bogorodica sa Hristom (kat. br. 23)*

Rad nepoznatog italo-kretskog majstora iz XVI stoljeća. Tempera na dasci i platnu (43 x 56 x 2,1 cm). Manastir Duži kod Trebinja. Iz Crkve sv. Klimenta u Slivnici.

Izvršeno je čišćenje i verniranje ikone.

16. *Bogorodica sa Hristom (kat. br. 24)*

Rad nepoznatog italo-kretskog majstora iz XVI stoljeća. Tempera na dasci (29 x 37,3 x 1,5 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Prije konzervacije ikona je imala znatna oštećenja. Daska je čitavom dužinom bila raspuknuta te je lijepljenjem vraćena u prvobitno stanje. Na mjestima gdje je bojeni sloj bio potklobučen izvršeno je »peglanje«, a gdje je sasvim nedostajao, u donjem desnom uglu, izvršeno je grundiranje i retuširanje, a nakon toga verniranje.

17. *Bogorodica sa Hristom Odigitrija (kat. br. 25)*

Rad nepoznatog italo-kretskog majstora iz XVI stoljeća. Tempera na dasci (54,3 x 65 x 1,5 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Ikona je imala dosta oštećenja. Mjestimično je potpuno nestao bojeni sloj, dok je na jednom dijelu bio potklobučen. Sva potklobučenja su »ispeglana«, ikona je očišćena i izveden polisaž (laneno ulje pomiješano s posebnom vrstom tečnosti, zvanom sikativ, nanosi se vatom na sliku radi osvježenja bojenog sloja).

18. *Bogorodica sa Hristom (kat. br. 26)*

Rad nepoznatog italo-kretskog majstora s kraja XVII stoljeća. Tempera na dasci (24 x 31 x 1,2 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Na ikoni je izvršeno čišćenje metalnih okova, bojenog sloja i verniranje.

19. *Bogorodica sa Hristom »strastna« (kat. br. 27)*

Rad iz slikarske radionice Andrea Rizza, XVI stoljeće. Tempera na dasci (48,7 x 66,5 x 3 cm). Saborna crkva u Mostaru.

Na ikoni je izvršeno samo čišćenje i verniranje.

20. *Bogorodica sa Hristom »strastna« (kat. br. 28)*

Rad nepoznatog italo-kretskog majstora iz XVII stoljeća. Tempera na dasci (30,7 x 38 x 2 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Ikona je bila u vrlo lošem stanju. Velike površine bojenog sloja bile su potklobučene, a mjestimično je bojeni sloj sasvim nestao. Nakon detaljnog čišćenja izvedeno je grundiranje, retuš i pozlata na oreolu Hrista. U završnoj fazi izvedeno je verniranje.

21. *Jovan bogoslov (kat. br. 29)*

Rad nepoznatog italo-kretskog slikara iz druge polovice XVII stoljeća. Tempera na dasci (42 x 70 x 2,3 cm). Crkva Manastira Žitomislić. Iz zbirke Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Ikona je očišćena i vernirana.

22. *Bogorodica sa Hristom (kat. br. 30)*

Italo-kretski rad s kraja XVI ili početka XVII stoljeća. Tempera na dasci (41 x 55 x 2,5 cm).

Ikona je detaljno očišćena i vernirana.

23. *Bogorodica sa Hristom »umiljenije« (kat. br. 31)*

Italo-kretski rad s kraja XVI ili početka XVII stoljeća. Tempera na dasci (41,5 x 55,5 x 2,8 cm). Crkva Manastira Žitomislić. Vlasništvo starješine Manastira.

Ikona je očišćena i vernirana.

24. *Bogorodica sa Hristom »mlekopitatelnica« (kat. br. 32)*

Rad nepoznatog grčkog slikara s kraja XVI ili početka XVII stoljeća. Tempera na dasci (47 x 68 x 2 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

U središnjem dijelu ikone manja potklobučenja su »ispeglana«, a čitava površina je očišćena i vernirana.

25. *Bogorodica sa Hristom, sv. Antom Padovanskim i Sv. Jovanom Krstiteljem (kat. br. 33)*

Rad nepoznatog domaćeg slikara s kraja XVII ili početka XVIII stoljeća. Tempera na dasci (6,2 x 34,5 x 2 cm). Zavičajni muzej u Trebinju.

Ikona je očišćena i vernirana.

26. *Deisis sa svetiteljima (kat. br. 34)*

Rad nepoznatog venecijanskog slikara iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (53,5 x 73 x 2,5 cm). Crkva Manastira Žitomislić. Iz zbirke ikona Crkve sv. Petra i Pavla u Ošanićima kod Stoca, sada u Parohiji Stolac.

Manje potklobučenje bojenog sloja je »peglanjem« popravljeno, nakon čega je čitava površina ikone očišćena i vernirana.

27. *Smrt sv. Josifa (kat. br. 35)*

Rad nepoznatog italo-kretskog slikara iz prve polovice XVIII stoljeća. Tempera na dasci (105 x 60 x 2,5 cm). Crkva sv. Petra i Pavla u Ošanićima kod Stoca, sada u Parohiji Stolac.

Izvršeno čišćenje i »peglanje« pojedinih dijelova bojenog sloja.

28. *Isus Hristos Pantokrator (kat. br. 36)*

Rad nepoznatog grčkog majstora iz XVI stoljeća. Tempera na dasci (28 x 35 x 2 cm). Zbirka Srpske pravoslavne crkve u Konjicu. Ranije pripadala Pravoslavnoj crkvi u Čelebićima.

Pošto je ikona prilično sačuvana, mjestimično je izvedeno grundiranje i retuš, te čišćenje i verniranje.

29. *Ukop i vaznesenje sv. Jovana bogoslova (kat. br. 37)*

Rad nepoznatog grčkog slikara iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (20 x 29,5 x 1,5 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Na ikoni je izvršeno samo čišćenje i verniranje.

30. *Sv. Spiridon sa žitijem (kat. br. 38)*

Rad nepoznatog grčkog slikara iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (18,5 x 27,5 x 3,2 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Budući da je ikona dobro očuvana, to je na njoj izvršeno samo čišćenje i verniranje. Međutim, bogato u drvorezu ukrašen okvir ikone predstavlja malo umjetničko djelo, rađeno u dubokom reljefu. Oštećena mjesta na ramu su grundirana, očišćena i stavljena je nova pozlata.

31. *Bogorodica sa Hristom Odigitrija (kat. br. 39)*

Rad nepoznatog grčkog slikara iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (36 x 46,5 x 2 cm). Zbirka ikona Stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Ikona je očišćena i vernirana.

32. *Bogorodica sa Hristom (kat. br. 40)*
Rad nepoznatog ruskog slikara iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (49 x 67 x 3 cm). Saborna crkva u Mostaru.
Postojeća manja potklobučenja bojenog sloja su »ispeglana«, te je izvršeno čišćenje i verniranje ikone.

33. *Silazak sv. Duha na apostole (kat. br. 41)*
Rad nepoznatog ruskog majstora iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (26,5 x 31 x 2,5 cm). Crkva Manastira Žitomislić.
Ikona je očišćena i vernirana.

34. *Sv. velikomučenik Dimitrije Solunski (kat. br. 42)*
Rad nepoznatog ruskog slikara iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (26 x 31 x 2,7 cm). Crkva Manastira Žitomislić.
Ikona je očišćena i vernirana.

35. *Bogorodica sa svetiteljima i raspećem (kat. br. 43)*
Rad nepoznatog ruskog slikara iz XVIII stoljeća. Tempera na dasci (52,5 x 64 x 3,5 cm). Crkva Manastira Žitomislić.
Potklobučenje bojenog sloja u gornjem dijelu je »ispeglano«, a čitava površina ikone je očišćena i vernirana.

Budući da Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru dugi niz godina nije imao svoju stručnu službu i restauratorsku radionicu za zaštitu umjetničkih djela starijeg slikarstva, to nije bilo mogućnosti da ostvari zapaženije rezultate u toj specifičnoj djelatnosti.
Otvaranjem vlastite radionice, uz obučavanje i specijalizaciju slikara restauratora u Narodnom muzeju u Beogradu, Regionalni zavod je prišao preduzimanju efikasnijih i obimnijih mjera zaštite likovnih djela starog slikarstva na području Hercegovine i u općinama Duvno i Livno. Veći zahvat svakako je i konzervacija ikona iz Hercegovine, objavljena 1982. godine, neposredno prije otvaranja izložbe.

Bilješke

[1] Katalog izložbe Ikone iz Hercegovine, Ekspozitura Umjetničke galerije BiH Mostar, 1982. Izložba je bila otvorena u prostorijama Galerije u Mostaru oktobra 1982.

[2] Na konzervaciji i čišćenju ikona učestvovali su: Zdravko Mihajlović, slikar restaurator Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar, Nihad Bahtijarević, slikar restaurator Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti BiH Sarajevo, i Rajko Sikimić, slikar restaurator Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Srbije Beograd.

[3] Pri završetku studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odsjeku istorije umjetnosti, oktobra 1954. autora ovog priloga upozorio je docent Vojislav Đurić na teško stanje dviju mletačkih ikona koje se nalaze u Staroj pravoslavnoj crkvi u Mostaru. Nekoliko godina kasnije V. Đurić je naučno obradio te ikone u Našim starinama, IV, Sarajevo 1957, str. 179—186. Jedna od njih, ikona sv. Jovana preteče do sada je konzervirana tri puta u posljednjih 20 godina.

[4] Đ. Mazalić, Tri ikone i njihova konzervacija, Naše starine, V, Sarajevo 1958, str. 36—38.

Sl. 1. Sv. Jovan preteča, XV st.
(Eparhijski dom u Mostaru)

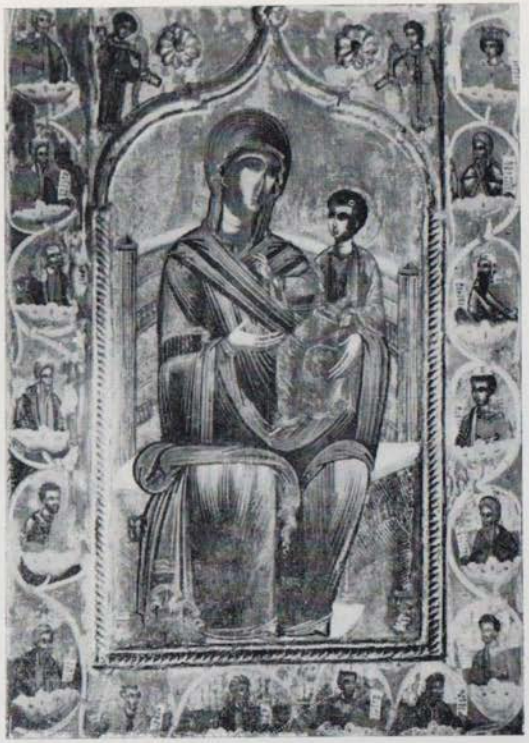

Sl. 2. Bogorodica sa prorocima, XVII st.
(Pravoslavna crkva u Žitomisliću)

Sl. 3. Sv. Spiridon sa žitijem, XVIII st.
(Stara pravoslavna crkva u Mostaru)

Sl. 4. Bogorodica sa Hristom, XVIII st.
(Saborna crkva u Mostaru)

Sl. 5. Sv. Jovan, Ignjatije i Spiridon, XVII st.
(Crkva sv. Vavedenja u Zavali)

Sl. 6. Bogorodica sa Hristom, XVI st.
(Manastir Duži kod Trebinja)

Sl. 7. Bogorodica sa svetiteljima, XV st.
(Crkva sv. Klimenta u Mostaćima kod Trebinja)

Autor fotografija u ovom prilogu je Ćiro Rajić,
a vlasnik Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Mostar.

Mr SALIH RAJKOVIĆ

NEKI NOVI PODACI O SPOMENICIMA KULTURE U HERCEGOVINI

Hercegovina je područje bogato raznovrsnim spomenicima koje treba temeljito proučavati. Svako novo otkriće obogaćuje saznanja i doprinosi valorizaciji spomeničkog fonda, pomaže efikasnijem pristupu zaštiti i prezentaciji spomenika.

Kula Herceguša u Mostaru

Iz predturskog doba, iz vremena hercegovačke samostalnosti, na lijevoj obali Neretve u Mostaru, pored zgrade Muzeja i danas je »nauzgor« fortifikacioni objekat manjih dimenzija sa kruništem, zupcima i otvorima za topove — utvrda Herceguša. Ona je na lijevoj obali štitila prilaz lančanom mostu preko Neretve i jedna je od »duo castelli al ponte de Neretva«.[1] Utvrda je bila povod turskim vlastima i vojnim stratezima da objektu većih dimenzija daju ime i njime nastave obrambeni sistem oko novog mosta, sadašnjeg Starog mosta u Mostaru.

Prilikom gradnje Starog mosta, za vrijeme turske uprave (1557—1566) novi most, koji je naslijedio lančani, dobio je za obranu rastućeg grada dvije kule, jednu na desnoj i drugu na lijevoj obali Neretve. Vojne i strateške potrebe zahtijevale su da se podignu dvije jake kule, znatno većih dimenzija nego što su bile njihove prethodnice, utvrde iz srednjeg vijeka. Kule sa Starim mostom bile su simbol moći Sulejmana Veličanstvenog (1520—1566). Kula na lijevoj obali, pored Ćejvan-ćehajine džamije (1552) dobila je ime Herceguša.[2]

Pouzdano se zna da je Stari most u Mostaru djelo mimara Hajrudina iz poznate graditeljske škole mimara Sinana. Pored

Starog mosta Hajrudin je graditelj i dviju kula, jer bi bez jakih kula most bio prepušten lakom osvajanju, a dovedeno bi bilo u pitanje i osvajanje grada. S kulama, dapače, Mostar je bio neosvojiv. Taj vješti graditelj, završivši gradnju mostarskog mosta, bio je od turskih vojnih vlasti upućen u Makarsku da i tamo podigne tvrđavski sistem, prilagođen novom položaju na moru.[3] I po tome se vidi da je Hajrudin bio vješt i cijenjen graditelj, sposoban za gradnju ne samo mostova nego i jakih tvrđavskih sistema, kao što je bio onaj u Makarskoj, od kojega danas nema ni traga.

Na ćemeru kule Herceguše, Hajrudinove, sa sjeverne strane, na ploči od miljevine uklesan je natpis sa osam eliptičnih polja ispisanih običnim nash-talik arapskim pismom, na turskom jeziku, sa tarihom (godinom gradnje) ispod teksta.[4] Dimenzije ploče su 67 x 41 cm.

»Hvala Alahu čijom odredbom je obnovljena (popravljena) tvrđava sultana Gazi Mahmud-hana.
I za vladavine tog padišaha dovršena ova kupola (kubbe) na kuli.
U to vrijeme se u sretan čas rodio carević Mehmed, sin Gazi sultana Mahmud-hana.
Po naredbi bosanskog valije gospodina Dželaludina Ali-paše.
Nadzorništva gradnje svesrdno se prihvatio mostarski muteselim Mustafa-aga Ćemalović.
Bože, Tvojom moći neka je padišahova kula sačuvana od svih opasnosti.
Svima koji se interesuju za datum gradnje neka je znano:
Ovo je pisano 1. redžeba časnog godine hiljadu dvije stotine trideset sedme.«

Iz natpisa saznajemo da se radi o obnovi, popravci i dogradnji kule koja je dobila ćemer 1821. godine.

Ta godina je značajna za istoriju spomeničkog fonda Mostara, prvenstveno najuže zone oko Starog mosta. Tada je kula Herceguša dobila i krov od kamenih ploča. Natpis s početka XIX vijeka ne samo da bilježi graditeljski zahvat u vrijeme kada su kule izgubile svoj fortifikacioni značaj nego nam daje i novu vijest o ranijem izgledu kula oko Starog mosta. Naime, osim tog kamenog natpisa i građevinski tragovi na kulama, kao što su ostaci kruništa iz prve etape gradnje Herceguše, vidljivi na vanjskom dijelu kule u visini krova zgrade Muzeja, te dio i tragovi ćemera iz prve etape gradnje Halebijine kule na desnoj obali, što je otkrio R. Findrik,[5] upućuju na nova gledanja o nastanku tih objekata. Te činjenice upućuju na nedvosmislen zaključak da su kule oko Starog mosta prije 1821. godine i za vrijeme gradnje prve etape, u Hajrudinovo vrijeme, bile bez krovova. Umjesto njih kule su završavale kruni-

štem sa ćemerom i zupcima, otvorima za topove i puške (mazgal).[6] Djejstvo topova sa kula nije moguće ni zamisliti ispod krovova. Skidanjem krova sa Herceguše 1975. godine utvrđeno je postojanje šesnaest otvora za topove i na zupcima otvora za puške, i to sedam velikih na zapadnoj i devet na istočnoj lučnoj strani kule. Tek tada je kula dobila svoj raniji izgled i djeluje veličanstveno iznad cijelog prostora oko Starog mosta.

Dvije karte Mostara iz 1716/17. godine

U bečkom Kriegsarchivu pronašao sam dvije karte Mostara iz 1716/17. godine. Karta No 9, Pianta della citta di Mostar, daje dragocjene podatke o izgledu fortifikacionih objekata, uključujući i gradske zidine na desnoj i lijevoj obali Neretve oko Starog mosta, odnosno unutar zidina iz XVII stoljeća, kada je Mostar bio opasan zidinama, sa brojnom stražom i topovima na kulama. Na desnoj obali Neretve vidljivo su ucrtani gradski zidovi sa fortifikacionim objektima kružnog (4) i četvrtastog tlocrta. Posebno je uočljivo da je crtač karata završetke kula, tj. kruništa na desnoj i lijevoj obali, označio tačkicama koje se odnose na kamene zupce Halebijine kule i Herceguše. Iz strateških razloga naznačeni su mostići preko Radobolje, što je vrlo značajno za onoga ko napada

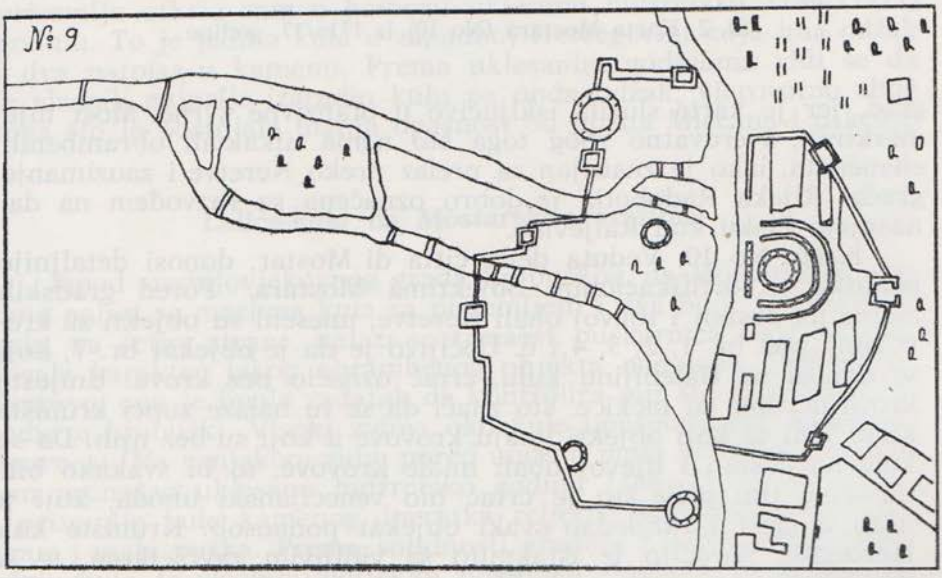

Sl. 1. Karta Mostara (No 9) iz 1716/17. godine

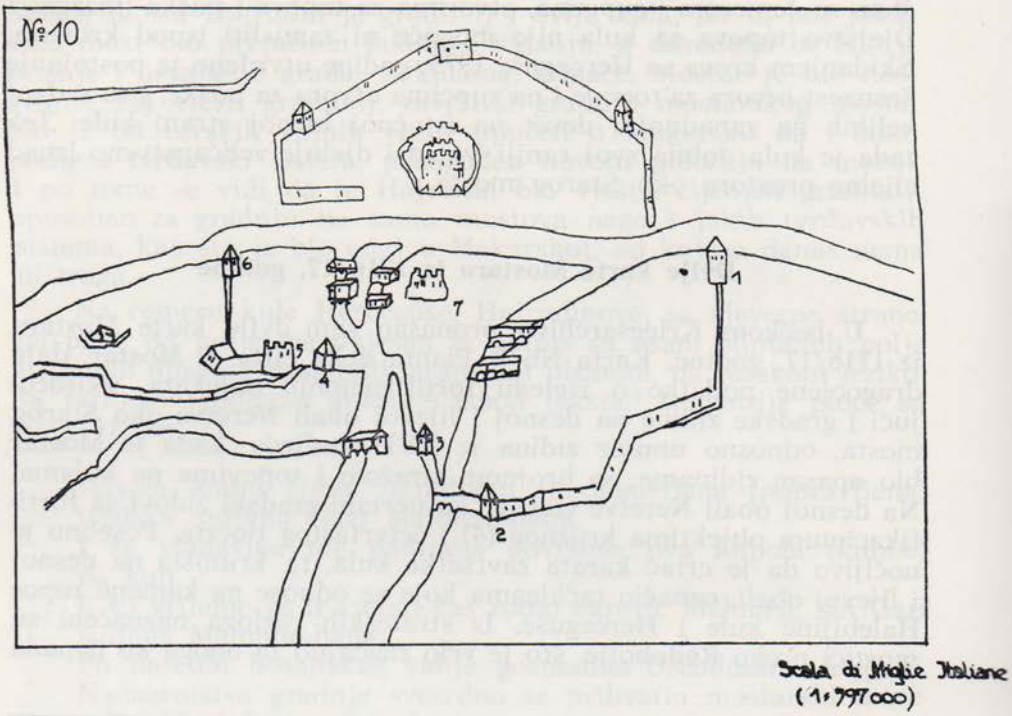

Sl. 2. Karta Mostara (No 10) iz 1716/17. godine

grad, jer je karta služila isključivo u ofanzivne svrhe. Most nije markiran, vjerovatno zbog toga što nema nikakvih obrambenih elemenata, iako je značajan za prelaz preko Neretve i zauzimanje grada. Rijeka Radobolja je dobro označena sa razvođem na današnjem Pisku kod Raljevine.

Karta No 10, Veduta della citta di Mostar, donosi detaljnije podatke o fortifikacionim objektima Mostara.[7] Pored gradskih zidina na desnoj i lijevoj obali Neretve, uneseni su objekti sa krovovima pod br. 1, 2, 3, 4 i 6. Uočljivo je da je objekat br. 7, koji se odnosi na Halebijinu kulu, crtač označio bez krova. Umjesto krova ucrtane su tačkice, što znači da se tu nalaze zupci kruništa kule. Vidi se koji objekti imaju krovove a koji su bez njih. Da su kule na desnoj i lijevoj obali imale krovove, to bi svakako bilo uneseno, tim prije što je crtač bio venecijanski uhoda, koji je ušao u grad i razgledao svaki objekat ponaosob. Krunište kule Herceguše naročito je istaknuto sa vidljivim završetkom, te sa dva obrambena zida od kojih onaj uz kulu ima zupce (No 9) i jedan zid ispred kule prema Neretvi, takođe sa zupcima. Veća pažnja poklonjena je Herceguši zbog toga što ona dominira u obrambenom sistemu Mostara i unutar njega.

Način prikazivanja na kartama nedvosmisleno potvrđuje da su kule oko Starog mosta imale kruništa a ne krovne pokrivače. Dovođenjem kula u fazu prije 1821. godine Mostar bi podsjećao na »jedan dio dubrovačkih zidina«, kako je slikovito rekla Dubravka Beritić.[8] Tim konzervatorsko-restauratorskim zahvatom dobilo bi se na kvalitetnijem prezentiranju kula i otvorile bi se vizure na Stari grad i Mostar s okolinom.

Efičina kula u Blizancima

U selu Blizancima kod Čitluka nalazi se kula sa prizemljem i dva boja koju su podigli Efice, mostarski zemljoposjednici i trgovci. Prema legendi, sačuvanoj u toj porodici,[9] neka Efičina žena rodila je blizance i po njima je selo dobilo ime. Kula je izgrađena na dominantnom položaju koji kontrolira put Čitluk—Žitomislići, pa je imala fortifikacioni i stambeni značaj.

Kula i odžak bili su opasani zidovima preko dva metra. Na podestu, što vodi u kulu, na prvi boj, pronašao sam u kamenoj ploči uklesan tarih sa hidžretskom 1105 (1693) godinom. Ta godina je prenesena sa čeone fasade kule (po pričanju njenih sadašnjih vlasnika, Solda, iz Blizanaca). Bogatstvo Efica zahtijevalo je i podizanje odžaka (gostinjski konaci u kojima odsjedaju gosti i rodbina), koji je izgrađen s prizemljem i jednim bojem. Na dovratku prizemlja otkrio sam u kamenu uklesanu hidžretsku 1134 (1721) godinu. To je jedina kula u zapadnoj Hercegovini koja ima odžak i dva natpisa u kamenu. Prema uklesanim godinama vidi se da je vlasnik najprije izgradio kulu pa onda odžak, vjerovatno zbog toga što je postojala manja opasnost od upada Mlečana i uskoka.

Lalića-kula na Mostarskim vratima

Ispod srednjovjekovnog grada Ljubuškog, na Mostarskim vratima nalazi se masivna kula sa prizemljem i dva boja. U zidovima kule, na četiri strane, nalazi se trinaest puškarnica koje su kuli davale karakter jakog obrambenog objekta nadomak Ljubuškog. Zapravo, ona je imala zadatak da kontrolira put što je iz Mostara vodio u Ljubuški. Visoki zidovi oko kule upotpunjavali su njenu sigurnost. Na vanjskom zidu, pored ulaza u malu avliju, u kamenu sam pronašao uklesanu hidžretsku godinu 1188 (1774). Na ulazu u prizemlje kule kamenog dovratka reljefno su izvedeni: sablja, topuz i mala puška. Prema solidnosti gradnje i dominantnom položaju kule, te visokim avlijskim zidovima, smatram da se godina ne odnosi na gradnju kule nego vanjskog zida oko kule. Kula bi morala biti mnogo starija. O njoj kazuje njen vlasnik Alija Lalić (1892) što je čuo od starih Lalića: »Moji stari su podrijetlom Srbi

Sl. 3. Efičina kula u Blizancima kod Čitluka

iz Boke kotorske, doselili su odmah poslije uspostavljanja turske vlasti u Ljubuškom i Hercegovini. U kuli su stanovali turski oficiri. Jedan od trojice braće primio je islam i nastanio se u Ljubuškom i od njega su svi ljubuški Lalići.«[10] Pažnje je vrijedan podatak da od sedam ljubuških kula jedna pripada porodici Pipera.[11] Piperi, kako kaže Alija, doselili su iz Crne Gore. Lalića-kula je najočuvanija u ljubuškom kraju i predstavlja vrijedan arhitektonski i etnološki objekat.

Kapidžića-kula u Bileći

U mahali Kula u Bileći, među skupinom kuća nalaze se dvije kule koje svojom visinom dominiraju. Kula Mehije Kapidžić dobro je očuvana. Na ulazu u prizemlje, u lučnom kamenom dovratku uklesana je hidžretska godina 1195 (1781). Vjerovatno se radi o gradnji kule. Do nje je odžak, građen na podignutom prizemlju, bez tariha. Nedaleko od kule, koja bi mogla biti iz istog vremena kao i naselje Kula, nalazi se potpuno adaptirana kula koja je zadržala vanjski gabarit i unutrašnji izgled. Obje kule su bile opasane visokim zidovima s puškarnicama. Kapidžići su jedna od najstarijih porodica u Bileći i kule uredno održavaju.

Džabića-kula u Suhom dolu

U Suhom dolu, 3 km sjeverno od Mostara, nalazi se Džabića-kula. Njen prvobitni vlasnik bio je Smail Bešo, zemljoposjednik iz Mostara, koji je imao još tri kule u Hercegovini. Ta je mostarska porodica izumrla.[12] Džabići su ženidbenim vezama došli u posjed kule. Iz daljine ansambl kule djeluje kao mali vojni logor, sa visokim zidovima, kulom i gospodarskim objektima. Unutar šireg zidovima opasanog prostora, gdje su bili gospodarski objekti vlasnika kule, posebno je izgrađena manja avlija sa visokim zidovima do 4 m i kamenom portalnom kapijom s masivnim hrastovim vratima na dva kanata i erezom. Veliki ekseri s glavama i okov upotpunjavaju ljepotu kapije. Iznutra kapiju čuvaju dvije puškarnice. Iako je na selu, kula ima jedan od najljepših kamenih portala, što je odraz ukusa i ekonomske moći njenog vlasnika Beše.[13] U maloj avliji velika čatrnja služi za vodu, a za ljetnih mjeseci za odmor. Kula je postavljena na sjeverozapadnom dijelu ansambla, s prizemljem i jednim bojem, čiji ćošak dominira putem Mostar—Sarajevo.

U prizemlju, na jednom dolafu, duboreznom tehnikom, arapskim pismom na turskom jeziku izveden je natpis: Ova zgrada sagrađena je godine 1216 (1801). Na zidu ulazne lučne kamene

kapije u bijelom kamenu reljefno je uklesana godina po hidžri: sene 1218 (1803).[14] S obzirom da se prvi natpis nalazi na adaptiranom prostoru prizemlja, a drugi na ulaznoj kapiji avlije, vjerovatno godine ne odgovaraju starosti kule.

Interijer ćoška kule ukrašen je duborezom na drvenim rubovima oko prozora i po musanderama, dok kameni odžak upotpunjava ljepotu tog kutka. Zemljotres je 15. aprila 1979. oštetio sjeverni zid kule. Ljeti kulu pohode mostarski Džabići.

Mlinica u Hodbini na rijeci Buni

U selu Hodbini, 12 km južno od Mostara, na rijeci Buni koja je imala mlinove samo na vrelu u Blagaju i na ušću u Neretvu, nalazi se jedna od najvećih mlinica u Hercegovini. Pred drugi svjetski rat imala je dvanaest mlinskih kamenova, stupu za stupanje i badanj za valjanje sukna. Danas je očuvano šest žljebova za mlinove, dok su stupa i badanj porušeni. Cijeli objekat je u ruševnom stanju. Na prvom svodu mlinice, nizvodno, u kamenu miljevini uklesan je natpis: sene 1061 (1651).[15] Iako se radi o drugoj polovini XVII stoljeća, smatram da to nije godina gradnje nego popravke, jer je i prije na istom mjestu sigurno postojala mlinica. U mlinici su mljeli ne samo stanovnici mostarske kotline nego i iz sela stolačkog kraja. Hodbinska mlinica (neki vele *bunska* jer se nalazi na Buni), blagodareći obilju vode, mljela je i za sušnih ljeta kada bi druge mlinice presahnule.

Mlinica je prije drugog svjetskog rata imala dosta hisedara (suvlasnika) koji su imali po jedan ili više mlinova i dijelova u stupi i badnju. Ćemalovići sa Bune imali su nekoliko mlinova, pa se po njima mlinica prozvala Ćemalovićevom, iako su i drugi imali po nekoliko mlinova. To je više zbog toga što su Ćemalovići u Mostaru bili ugledni i na vlasti. (Mustafa Ćemalović bio je mutesarif 1821. godine.) I mostarska porodica Peštele imala je udjela u mlinici, pa su stari Hodbinjani govorili da idu u Peštelovu mlinicu, na meljavu. Peštele su imale velike zemljišne posjede u Hodbini, na Gubavici, a u Mostaru se Peštelovinom naziva prostor preko puta Karađoz-begove džamije na kome je izgrađena zgrada Zavoda za socijalno osiguranje. Tim imenom naziva se i predio oko Osnovne škole »Svetozar Ćorović« na Luci. U porodici postoji živo sjećanje da su Peštele, porijeklom iz Pešte, Undjurovine (Mađarske), doselile u Mostar poslije povlačenja turskih trupa iz Panonske nizije krajem XVII stoljeća. U Šarića-haremu na Luci najviši bašluk tipa obeliska pripadao je nekom starinikoviću Pešteli. Proširenjem ulice uništen je nadglavni bašluk, ali je ostao podnožni visok preko pet metara.

Po kazivanju Ćemalovićâ, u hodbinskoj mlinici Manastir iz Žitomislića posjedovao je dva mlina, što može biti još iz vremena

Karađoz-bega, kada Miloradovići dobivaju dozvolu za gradnju Manastira u Žitomislićima. Ima indicija da je mlinica pripadala mostarskoj porodici Žiga.[16] Posljednji potomci odselili su u Durgut, u Tursku. Nedaleko od mlinice nalaze se stari kameni grobovi, čiji se kamenovi primjećuju na površini.

Lakišića-most u Drežnici

Na ušću Drežanjke u Neretvu, u selu Drežnici, nalazi se kameni most sa dva luka (ćemera), bez kamene ograde (korkaluka). Ćemer mosta izgrađen je od solidno tesanih kamenova, dok su površine od slabije obrađenih tesanika. Most je povezivao sela od Drežnice, nizvodno, desnom obalom Neretve, do Mostara i plaminskim krajem prema Vrdima, tako da je imao veliki ekonomski značaj, pogotovu u vrijeme kiridžijskog prenosa robe i pregona sitne stoke u planinu. Na kamenom uporcu, na koji se oslanjaju dva svoda mosta, pronašao sam 1970. godine u kamenu uklesanu godinu po hidžri 1215 (1800).[17]

Po kazivanju starca Mije Marića iz sela Vrdi, mostarski beg Lakišić dao je sagraditi ćupriju preko rijeke Drežanjke »za svoju sadaku«.[18]

Most u Dražin-Dolu kod Trebinja

U selu Dražin-Dolu, 5 km od Trebinja prema Mostaru, na Trebišnjici nalazi se kameni most sa šest stopa. Selo se nalazi nedaleko od Mostaća koje upozorava da je tu nekada bilo više mostova koji su premošćivali ćudljivu Trebišnjicu. Na tom mjestu bilo je nužno izgraditi most jer su obale strme i nema vodogaza, broda, a most je veza Trebinja s Dubrovnikom, odnosno Mostarom preko Popova polja. Put je bio od velikog trgovačkog i vojničkog značaja. Stope mosta građene su za vrijeme turske uprave. Na njima su austrougarske vlasti, poslije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, postavile željezni most. Na desnoj obali Trebišnjice, na tri kamena stuba velikim arapskim slovima na turskom jeziku ispisano je: na drugom stupcu SRETNO DOBA (stoljeće), na trećem VALIJA ASIM PAŠA[19] i na četvrtom MUTESARIF HASAN. Gradnja mosta pada u vrijeme Asim-paše, 1871. godine, kada se na Londonskoj konferenciji raspravljalo o budućnosti turskih posjeda na Balkanu.[20] U to vrijeme turskim južnim granicama bio je potreban savremeniji most, jer je s te strane prijetila opasnost od upada austrougarskih trupa. Smatram da je na mjestu sadašnjeg mosta postojao stariji, od kojega nije ostalo tragova, čak ni u predanju. Na lijevoj obali nalazi se manja utvrda koja ničim ne pokazuje da je iz turskog doba; sagrađena je, dakle, poslije 1878.

Sl. 4. Natpis valije Asim-paše, u čije je vrijeme 1871. godine, građen most u Dražin-Dolu kod Trebinja

godine. U toku drugog svjetskog rata služila je Italijanima i Nijemcima kao utvrda za obranu željeznog mosta preko Trebišnjice koji je imao veliki strateški značaj. Više Nogulića-kuća u Dražin-Dolu Italijani su imali jako vojničko uporište.

Popovo polje je odavno poznato kao nepresušivo vrelo dobrih kamenara, kamenorezaca, koji su gradili i most preko Trebišnjice u Dražin-Dolu. Evo šta o gradnji mosta priča Đorđe Miljević iz Poljica u Popovu polju: »Moj djed Mijo Miljević bio je kamenodjelac, a radio je stvari od drveta i u drvetu. Kada su Turci odlučili da grade most preko Trebišnjice u Dražin-Dolu, čuli su za mog djeda i pozvali ga pred trebinjskog mutesarifa. On je od djeda tražio savjet kako da se najbolje načine stope za most preko Trebišnjice u Dražin-Dolu. Osim djeda za savjetnika je pozvao i jednog poznatog kamenodjelca, Muslimana, porijeklom iz okoline Trebinja, da i on kaže kako bi izradio stope mosta. Mijo je predložio mutesarifu da se stope grade 'na krmu' uzvodno kao strijela, a Musliman da budu 'na oblo'. Mutesarif uputi majstore veziru u Travnik da odluči i presudi kako će se graditi stope mosta. Djed se s Muslimanom uputi u Travnik, s alatom koji je uvijek nosio u jednoj vunenoj torbi. Od uzice na torbi iza vrata mu je ostao ožiljak koji je i u grob odnio. Na jednoj livadi u Travniku, pred vlastima i stručnjacima za gradnju mostova, došljaci iz Trebinja pokazali su šta znaju. Svaki je na licu mjesta

izveo svoje rukodjelo. Mijin kaluf više se svidio stručnjacima za mostove i travničkoj vlasti, valjda zbog toga što će Mijina stopa bolje sjeći vodu. Vezir nagradi obojicu majstora, izda arzuhal i pošalje ga trebinjskom mutesarifu. Mijin alat iz Travnika na vratu je donio Musliman, za kaznu što je Mijin kaluf bio bolji. Po Mijinu kalufu radili su popovački kamenodjelci, među kojima je bio i protomajstor Mijo Miljević iz Poljica. I danas njegovo rukodjelo, donje stope mosta preko Trebišnjice u Dražin-Dolu, stoji kao spomenik kulture.«[21] Mijo je bio »kovač«, klesao je u kamenu i izrađivao nadgrobne spomenike pravoslavnim i muslimanima. Neki njegovi spomenici i danas se nalaze u pravoslavnom groblju u Poljicu u Popovu polju.

Mravova magaza na Maloj tepi u Mostaru

U trgovačkim i zanatskim ulicama starog Mostara Kurluku, Kujundžiluku, Pričkoj čaršiji i drugim za vrijeme turske uprave na ćepencima i magazama bili su od tenećeta (lima) brojevi koje i danas na nekim objektima vidimo. Kamenih natpisa ili, kako bismo danas rekli, firmi bilo je, ali se mnogima trag izgubio. Sačuvana je samo jedna na magazi braće Mrav, koja se nalazi na desnoj obali potoka Suhodoline pri ušću u Neretvu. Dimenzije kamene ploče su 57 x 39 cm. Uklesan je tekst ćirilskim slovima na srpskohrvatskom jeziku, a ispod njega na italijanskom, latinicom, sa inicijalima pri dnu:

TRGOVINA BRAĆE EVTANA I SIM
ATA: MRAVA. 20. JOLIA, 1860.
NEGOZI dei FRATELLI, MRAV
E M

Između slova E i M je polumjesec sa šestokrakom zvijezdom.[22] Firma je nekoliko puta bojena raznim bojama i natpis djeluje dekorativno iznad ulaznih vrata u magazu. Dvojezični natpis je vidan dokaz trgovačkih veza Mostara i Italije.

Komadinova magaza u Titovoj ulici u Mostaru

U Titovoj ulici 132 nalazi se najljepša i najmasivnija magaza iz doba austrougarske okupacije u Mostaru. Zidana je od bračkog kamena s prizemljem i dva boja, a završava ćemerom koji je prekriven četvorovodnim krovom od crijepa. Na sredini krova je musafir taš (kamena oznaka upozorava putnika da ga primaju u goste tri dana). Osim prizemlja, čije su površine tesanika sitno štokovane te izgledaju glatke, površine zidova dva boja omalterisane su malterom i »al fresco« tehnikom crvenosivom bojom. Malter

Sl. 5. Natpis na Komadinovoj magazi u Mostaru

je propao na južnoj, dok je djelomično oštećen na ostalim fasadama. Boja je postojana i poslije 100 godina. To je najljepša magaza u Mostaru sa »al fresco« tehnikom, čime podsjeća na venecijanske fasade dućana. Na žalost, stari trgovački banci i rafovi uništeni su i zamijenjeni novim, neukusnim.

Poviše ulaza u prizemlje nalazi se u kamenoj ploči tekst, pisan arapskim pismom na turskom jeziku:

Sagradi Komadina Mustafa
vlasnik gospodar
Huseinaga, u zulhidžetu
1300

Hidžretska 1300. odgovara našoj 1883. godini.[23]

Mujaga Komadina (1839—1925) je poznati mostarski trgovac i gradonačelnik, koji je magazu poklonio bratu Huseinu. Dao je izgraditi više građevina u Mostaru. Njegovo ime nosi i betonski most preko Neretve na Luci još od prvog svjetskog rata, kada je građen.

O gradnji Komadinove magaze na Maloj tepi postoji živo sjećanje mostarskih trgovaca i zanatlija. Evo šta mi je pričao Jakov Altarac, obućar, poslije drugog svjetskog rata opančar, čiji su stari

doseljenici iz Španije poslije 1492. godine i koji je još iz daleke zemlje (S' farad, hebrejski Španija) preko majke, koja je govorila melodiozni španski sa mostarskim prizvukom, znao pokoju riječ naučenu kući u Brankovcu: »U Mostaru je uvijek bilo ljudi od nama (namli, pers. na glasu) koji su se međusobno utrkivali ko će ljepšu kamenu zgradu podignuti. Kada je mostarski trgovac Lazar Milušić na Maloj tepi sagradio lijepu kamenu magazu na dva boja, pozvao je Mujagu Komadinu da je on oferči. Tada mu je Mujaga rekao da će sagraditi ljepšu. I nije porekao.«

Magaza Špire Zeca u Hendeku

U Hendeku, na lijevoj obali Neretve, ispod velike Herceguše kule, sve do 1851. godine bili su prizemni dućani »na ćepenak«. Do ulaska trupa Omer-paše Latasa, seraskera, u Mostar, ćepenci su pripadali pristalicama Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića. Da bi im se osvetio, Latas je dao popaliti sve ćepenke. Na njihovu mjestu isti vlasnici su sagradili tvrde magaze sa ćemerima ispod krova, jer to najbolje štiti od požara.[24]

Na samom ćošku Hendeka nalazi se magaza s prizemljem i dva boja, na čijim željeznim kanatima stoje inicijali Š Ž (ćirilicom). To su inicijali Špire Zeca, trgovca. Njegov sin dr Nedo Zec, psihijatar, ljutio se što je služba zaštite spomenika obojila fasadu magaze novim bojama. »Mostarski dunđeri su«, priča dr Nedo, »u malter miješali pepeo, čime su dobivali postojanu sivu boju.« Slova su 6,5 cm. U toj magazi danas je knjižara Prve književne komune.

Bakijina magaza na Maloj tepi

Na trgovini vunom, voskom i zvjerkom (kože od plemenitih zvijeri), tj. na željeznim kanatima magaze sa dva boja nalaze se inicijali D B (latinicom). Po kazivanju starih Mostaraca i moga oca, koji je u mostarskoj čaršiji proveo sedamdeset godina, inicijali bi se odnosili na Derviša Bakiju sa Carine. U toj magazi je izvjesno vrijeme trgovao Avram Papić, koji je, jedini u mostarskoj čaršiji, davao novac na interes (kamatu). Po starom mostarskom adetu, i veće sume novca davali su trgovci »u četiri oka«, bez svjedoka.

Stara biskupija u Vukodolu

Prije nego što su mostarski katolici dobili dozvolu od turskih vlasti da mogu zidati svoju bogomolju 1866. godine, za vrijeme pašovanja Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića (1833—1851), zalaga-

njem fra Rafe Barišića, podignuta je zgrada Biskupije u Vukodolu, na desnoj obali Neretve. Čim je postao prvi hercegovački biskup, po otcjepljenju cd bosanske biskupije 1846. godine, fra Rafo Barišić od turskih vlasti dobiva dozvolu i naredne, 1847. godine gradi prostranu zgradu Biskupije s prizemljem i jednim katom, opasanu visokim zidovima i sa prostranom avlijom. U početku zgrada je služila obavljanju vjerskih obreda, tu je bila i škola, a tu je proradila i prva mostarska štamparija. Teškom mukom, iz Zadra preko Dubrovnika i Metkovića, štampariju je u Mostar dotjerao don Frane Milićević. Više lučnog kamenog ulaza na kamenoj ploči uklesan je tekst i godina gradnje.[25]

Engleski konzulat u Mostaru

Na Carskoj džadi, danas Ulica maršala Tita, na Carini, mostarski trgovac Bjelobrk sagradio je dvospratnu modernu kamenu zgradu opasanu visokim kamenim zidovima i s visokom ulaznom kapijom. U to vrijeme zgrada je bila najviša u Mostaru, a namijenjena je Engleskom konzulatu sa stanom za konzula. Balkon na uličnoj fasadi nose dva lava, izvedena u kamenu, kao simbol Engleske Imperije. Na željeznoj ogradi balkona su inicijali SRB (ćirilicom) sa godinom 1867. Zdanje je podignuto sa znanjem i dozvolom turskih vlasti, sa kojima je Bjelobrk bio u dobrim odnosima. Jedan sokak na Carini nosi ime te poznate mostarske porodice.

Pred ulazak austrougarske okupacione vojske u Mostar, avgusta 1878, u zgradu Engleskog konzulata sklonio se i francuski konzul Wiet, jer zgrada Francuskog konzulata nije imala željezne rešetke. Vlasnik zgrade Engleskcg konzulata bio je Jefto Bjelobrk.[26]

Osim Engleskog u Mostaru su u XIX stoljeću djelovali Francuski, Italijanski, Austrougarski i Ruski konzulat. Svi, osim Engleskog, imali su skromnije zgrade.

Džumrukhana u Sovićima

U selu Sovićima, općina Grude, nalazila se džumrukhana (carinarnica). Taj jedinstveni granični objekat na bivšoj tursko-dalmatinskoj granici između Mostara i Imotskog građen je na prizemlje i boj. U kamenu na ulazu u prvi boj nalazi se uklesan tekst arapskim pismom na turskom jeziku: džumrukhane sene 1280 (1863), carinarnica godine 1280.

Na objektu ima nekoliko puškarnica. Zgrada je bila opasana visokim kamenim zidovima s puškarnicama. U avliji su ostaci neidentifikovanih objekata što su služili carinarnici. Narod i danas zgradu naziva džumrukhanom.[27]

Sl. 6. Natpis na džumrukhani u Sovićima kod Gruda

Oručevića-kuća u Donjoj mahali

U Donjoj mahali, Oručevića ulica 7, u Mostaru, nalazi se Oručevića-kuća sa malom i velikom avlijom, opasana visokim zidovima i s velikom ulaznom kapijom. U maloj avliji je musafirhana (gostinjska kuća) sa prizemljem i jednim bojem u koju se ulazi kroz kameni lučni ulaz. U velikoj avliji sve do pred drugi svjetski rat bila je kuća dužine oko 25 m. Interijer te prostrane kuće bio je visokog kvaliteta i navodno je šišu neko prodao u Beč, što nije isključeno. Musandere, dolafi, doprozorni drveni opšavi bili su duborezom ukrašeni. I danas se čuvaju jedan dolaf na prvom boju poviše stepeništa i dva divna drvena stuba sa šestokrakom zvijezdom. Stubovi su na kamenim ćulsijama.

Na ulazu u malu avliju, u miljevu kamenu uklesana je godina 1216 (1801). Kada su počeli graditi kuću, Oručevići su poručili japiju u Jablanici i Neretvom, splavima, dopremili je u Donju mahalu. Izbačenu japiju s lijeve obale naglo nabujala Neretva noću je odnijela. Novom japijom, dopremljenom na isti način, Oručevići su sagradili kuću. Ovo je prvi podatak da se jedna mostarska kuća gradila japijom koja je dopremljena Neretvom. Možda to nije bio jedini slučaj. U toj kući je prije 1900. godine živjelo dvadeset petoro čeljadi.[28]

Tarih na kući u Bilića-sokaku

U Donjoj mahali, na kući br. 3 u Bilića-sokaku, na kamenom stepeništu uklesana je 1215 (1800) godina. Po svemu sudeći, kuća je pripadala poznatoj mostarskoj porodici Bilića, jer i sokak nosi isto ime. I na Luci ima Bilića-sokak.[29]

Mlinice u Pridvorcima

Od pedesetak mlinica, koliko ih je zatečeno 1981. godine na rijeci Trebišnjici, kada je obavljeno njihovo istraživanje i tehničko snimanje, na samo jednoj otkrio sam tarih (godinu gradnje). U selu Pridvorcima, na rukavcu Trebišnjice, nalaze se dvije mlinice, jedna do druge. Njihovi vlasnici su trebinjski Ćatovići i Bračkovići. Na Ćatovića-mlinici u kamenu je uklesana godina 1281 (1864). Kameni zapis i tragovi koji su vidljivi na zidovima objekta svjedoče da je mlinica pregrađivana u dva ili više navrata. Ta godina mogla bi se uzeti kao vrijeme njenog prepravljanja.

Osman Bračković (1906) čuo je od svojih starih priču o nastanku mlinica u Pridvorcima: »Dvojica hadžija Ćatović i Bračković uzimali su abdest na lijevoj obali rukavca Trebišnjice, ondje gdje su danas mlinice. Najednom jedan primijeti kako voda ponire i reče drugom da bi se tu mogao podići hajir (dobro).«[30]

I upravo tu su izgrađene dvije mlinice. Tu voda ponire, a dio potreban za pogon mlinskih kamenova dviju mlinica koristi se, i čim voda napusti vitlo, stropoštava se u podzemlje i javlja kao sastavni dio Trebišnjice ili neka podmorska vrulja u okolini Dubrovnika. Tako se koristi voda svih mlinica na Trebišnjici.

U te mlinice prije drugog svjetskog rata žito su dogonili stanovnici sela Pridvorci, Volujac, Mostaći, Zasad, Gornje i Donje Čičevo, Gomiljani, Gornji i Donji Zupci, Zgonjevo i Poljice (trebinjsko). Sedmično je iz Bileće kolima dogonio 30—40 kvintala žita hadžija Selimović, trgovac. Danas mlinice u Pridvorcima gotovo ne rade.

Bilješke

[1] N. Jorga, Notes et extraits pour servis à l'histoire des croasade au XVe siècle, Paris, 1899, 465; K. Jiriček, Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wärend des Mittelalters, Prag, 1879, 79.

[2] Kazivanje Husage Ćišića, Salih-age Popovca i hafiz-Huseina Puzića iz Mostara da su od starih čuli samo ime Herceguša za ovu kulu.

[3] K. Jurišić, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb, 1972, 19. i 20.

[4] Na prijevodu koji je 1976. godine posthumno objavio zahvaljujem M. Mujezinoviću, orijentalisti iz Sarajeva. M. Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knjiga III, Sarajevo, 1982, 154.

[5] R. Findrik, Uređenje kule Starog mosta u Mostaru, Naše starine, VI, Sarajevo, 1959, 183—189.

[6] V. Ćorović, Mostar i njegova srpska pravoslavna opština, Beograd, 1933, 31. S. Rajković, Fortifikacioni sistem Mostara prije i za vrijeme turske uprave, magistarski rad obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1981. godine.

[7] O mostarskim kulama i obrambenom sistemu pisali su: C. Peez, Mostar und sein Culturkreis, Leipzig, 1891; H. Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo, 1980; V. Ćorović, o. c.; I. Zdravković, Opravka kula kod Starog mosta u Mostaru, Naše starine, I, Sarajevo, 1953, 141—143. Zdravković ne navodi šta je zatekao ispod krovnog pokrivača, a vidljivi su bili zupci i njihovo zaziđivanje.

[8] D. Beritić, konzervator iz Dubrovnika, bila je član Komisije za obnovu kule Herceguše 1975. godine.

[9] Kazivanja Salke Efice iz Mostara i Džemala Čelića iz Sarajeva.

[10] Alija Lalić iz Ljubuškog, magnetofonski snimak S. Rajković.

[11] H. Kreševljaković, Kule i odžaci u Hercegovini, Naše starine, II, Sarajevo, 1954, 80.

[12] Na Gubavici kod Mostara živi porodica Bešo.

[13] S. Rajković, Kamene kapije muslimanskih kuća u Mostaru, Fiskovićev zbornik, I, Split, 1980, 536.

[14] Na prijevodu zahvaljujem H. Hasandediću, orijentalisti iz Mostara.

[15] Za podatke o Peštelama zahvaljujem Muhamedu Brkiću iz Mostara, na prij vodu H. Hasandediću.

[16] azivanje Muhameda Brkića, H. Hasandedić, o. c., 216.

. Rajković, Lakišića most u Drežnici, »Sloboda«, 34, Mostar, 1971. Zbo umulacije Neretve most je uklonjen i čeka restauraciju na novom mje .

[18] Terenske zabilješke autora.

[19] S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1900, 185. Asim-paša 1288 (1871), bosanski namjesnici.

[20] M. Vego, Don Ivan Musić, Sarajevo, 1953, 9.

[21] Terenske bilješke autora.

[22] Mostarska porodica Mrav je porijeklom iz Popova polja.

[23] Za prijevod zahvaljujem H. Hasandediću.

[24] H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463—1878), II, Mostar ZZNŽIO, Zagreb, 1951, 75. Pričao mi je hafiz Husein Puzić da je Latas popalio ćepenke pristalica Ali-paše Rizvanbegovića.

[25] Biskupija je u trošnom stanju.

[26] M. Gjurgjević, Memoari sa Balkana, Saraevo, 1910, 167—169.

[27] Džumrukhana je vlasništvo Vinka Bušića. Pored nje su dva cedra.

[28] Na podacima zahvaljujem Oručevićima iz Donje mahale u Mostaru.

[29] H. Hasandedić, o. c., 203.

[30] Kazivanja Osmana Bračkovića magnetofonski snimio autor.

Mr MARIJAN SIVRIĆ

O NEKIM UPISIMA HERCEGOVAČKIH PREZIMENA OD POČETKA 18. STOLJEĆA DO PADA DUBROVAČKE REPUBLIKE 1808. GODINE U MATICAMA ŽUPE GRAD U DUBROVNIKU

(I dio)

Uvidom u matične knjige župe Grad u Dubrovniku iz 17. stoljeća ustanovljeno je brojno prisustvo hercegovačkih doseljenika, sudeći po brojnosti upisa hercegovačkih prezimena.[1] Slične podatke pružaju nam i matice iz 18. i početka 19. stoljeća, do pada Republike 1808. godine. To znači da je proces doseljavanja tekao kontinuirano, sa većim ili manjim intenzitetom u pojedinim etapama.

Nemirne i ratne prilike potkraj 17. i prvih decenija 18. stoljeća ponajviše su utjecale na tok migracionih kretanja i prema Dubrovačkoj Republici. Epidemije, koje su bile česta pojava i ostavljale vidne posljedice na smrtnost stanovništva na teritoriju Republike, nalagale su potrebu novih useljavanja. Tu su i razlozi ekonomske i gospodarske prirode. Nesumnjivo je da je među imigrantima bilo političkih izbjeglica, ali i pridošlica druge vrste.[2]

Doseljenici sa područja Hercegovine, čije upise nalazimo u maticama, bili su privremeni ili stalni stanovnici Grada, bilo kao podanici bilo sa statusom dubrovačkih građana. To se može zaključiti iz velikog broja upisa.[3]

Mnogi od doseljenih Hercegovaca sa dosta uspjeha su se bavili trgovinskim i znatskim poslovima, te drugim privrednim aktivnostima i društvenim službama.

Osvrt o maticama župe Grad u Dubrovniku iz 18. i početka 19. stoljeća

Matične knjige župe Grad u Dubrovniku u 18. stoljeću vođene su gotovo na istovetan način kao i u prethodnom stoljeću.[4]

Upisi u maticama 18. stoljeća su kompletniji, sadržajniji i precizniji. U upisima rođenja, vjenčanja i smrti upisivana su imena novorođene djece, ženika na vjenčanjima i umrlih osoba, sa danom, mjesecom i godinom, pa čak i drugim oznakama po običaju onog vremena. Upisi sadrže i podatke o obrednom ceremonijalu koji nisu zanemarljivi za upoznavanje društvenog položaja dotičnih osoba. Tu su i podaci o roditeljima djece, supružnicima, te kumovima na krštenju i svjedocima na vjenčanju. Upisi sadrže i podatke o porijeklu, ponekad o mjestu obitavanja, mada to nije uvijek i u svim upisima dosljedno sprovedeno. Ti su podaci redovnije upisivani kada su u pitanju doseljenici, pogotovo novijeg datuma. Veliki značaj imaju podaci o socijalnom porijeklu, zanimanju i društvenom položaju upisanih, odnosno njihovih roditelja i kumova.

Upisi u maticama vođeni su gotovo isključivo na latinskom jeziku. Matične knjige vodili su župnici (parosi), od kojih je nekolicina bila u vezi s Hercegovinom, porijeklom ili povremenom službom.[5]

Očuvanost matica župe Grad u Dubrovniku iz 18. stoljeća je veoma dobra. Sačuvane su u cijelosti matice krštenih i umrlih. Matice vjenčanih nedostaju samo za period od 1700. do 1705. godine.

Matice krštenih (Liber baptizatorum) nižu se ovim redom: 1688—1705, 1706—1711, 1711—1728, 1729—1758, 1759—1798. i 1799—1812. godine.[6]

Matice vjenčanih (Liber matrimoniorum) idu ovim redom: 1706—1721, 1722—1728, 1729—1778. i 1778—1821. godine.[7]

Matice mrtvih (Liber mortuorum) su slijedeće: 1690—1705, 1706—1716, 1717—1722, 1722—1728, 1729—1768, 1769—1796. i 1796—1821. godine.[8]

Posebna vrijednost matica je u gotovo redovitom upisivanju cognomena (prezimena). Patronimički upisi, za razliku od prethodnog vremena, svedeni su na gotovo zanemarljivu mjeru. Pozitivna strana upisa je u redovitijem upisivanju mjesta porijekla osoba na činu krštenja, vjenčanja i smrti. Na taj način dolazimo do pouzdanih podataka o porijeklu pojedinih hercegovačkih rodova koje nalazimo u maticama. To isto, u izvjesnoj mjeri, vrijedi i za naznaku zanimanja roditelja, mladenaca i umrlih osoba.

Područja i mjesta porijekla hercegovačkih doseljenika upisanih u maticama župe Grad

Najintenzivnije doseljavanje bilo je iz susjednog gravitirajućeg pojasa, duž dubrovačke državne granice, posebno prema Popovu i starom Zažablju.

Naznake Murlachia, Murlazia i murlaciensis, tako česte u 17, gotovo su posve nestale u 18. stoljeću kao opća oznaka tog gravi-

tirajućeg pojasa prema granici Republike. Svega je nekoliko upisa s takvom naznakom.

Pored te, postoje i druge, uže i određenije, naznake o porijeklu hercegovačkih doseljenika, koje nalazimo u maticama. Najčešća je naznaka Popovo, u užem i širem smislu. Kada je riječ o širem području Popova, ponekad se u njegov sastav uključuju i sela Bobana, naročito starog Zažablja, te Graca i Hutova.

Kao teritorijalna oznaka pripadnosti doseljenika u maticama je, u relativno većem broju, zabilježeno i Zažablje (Sasciabglie, Isasciablie, Sassabia).

Ponekad se teritorijalna pripadnost označavala po vjerskim organizacijama, parohijama (župama) i biskupijama (dijecezama). Kad je riječ o Hercegovini, u maticama se spominju župe: Gradac (Parochia Gradaz), Popovo (Parochia Popouo), Ravno (Parochia Rauno), te biskupije (Dioecesis Tribuniensis i Dicecesis Tribuniensis et Mercanensis).

Ima upisa i sa naznakom Neretva (di Narante i narantensis) i Gabela na Neretvi.

Nemali broj upisa odnosi se na pridošlice iz Mostara i okoline.

Kao i ranije (17. stoljeće) javljaju se i u 18. stoljeću oznake di Bosna, da Bosnia i bosniensis, kako u geografskom tako i u historijskom značenju.

U jednoj prilici se spominje i Površ. Izgleda da je riječ o Površi kod Trebinja.

Evo i popisa mjesta, iz kojih potječu hercegovački doseljenici, zabilježeni u upisima matica župe Grad u 18. stoljeću: Belenići, Bobani, Čavaš, Češljari, Čvaljina, Dobranje, Dobruhovo, Diklići, Dubrava, Dubravica, Duži, Dužica, Gabela, Golubinac, Grabov Do, Gradac, Grepci, Grmljani, Hotanj, Hutovo, Kalađurđevići, Kiševo, Mostar, Moševići, Orahovo (Orahov Do), Prapratnica, Planjak, Poljice, Prijevor, Rasno, Ravno, Rupni Do, Sarajevo, Sitnica, Strmica, Trebimlja, Vareš, Velja Međa, Vidonje i Zelenikovac.

Zanimanja hercegovačkih doseljenika prema zapisima u matičnim knjigama župe Grad

Upisivanje zanimanja uz imena roditelja, mladenaca, kumova, svjedoka i umrlih osoba nije dosljedno sprovedeno. Znatan je broj upisa bez tih podataka. Na osnovu podataka o zanimanjima u upisima 18. stoljeća može se zaključiti da su gotovo istovetna zanimanjima Hercegovaca iz prethodnog stoljeća. Međutim, u 18. stoljeću je sve veći broj Hercegovaca koji se bave boljim, unosnijim i više cijenjenim zanimanjima. Postala su im dostupna zanimanja u gotovo svim sferama aktivnosti, materijalnoj i duhovnoj, od manuelnih do intelektualnih, u zanatskoj proizvodnji i trgovini, moreplovstvu i pomorskotrgovinskom prometu, zemljodjelstvu i

zakupništvu, vojnoj i drugim javnim službama, duhovnim zvanjima i zanimanjima, te književnom i znanstvenom stvaranju.

Među zanimanjima, kojima se bave Hercegovci u Dubrovniku u 18. stoljeću, a prema podacima u maticama, najčešće se spominju: aurificex, barbitonsor, sutor, sarto, caligarius, fabroferarius, mercator, nauta, marinarius, riverius, sateles, pelizarius, miles, famulus, caporalis, capitano, consul. sacerdos, monialis, chirurgus i dr.

Ilustracije radi, navešćemo po nekoliko Hercegovaca iz tog perioda koji su se bavili nekim od tih zanimanja.

Među zlatarima (aurificex) spominju se: Stjepan Botica (de Dioecesis Tribuniensis), Marko Dadić iz Belinića u Popovu, Ivan Bašić, Marko Sokolović i Ivan Stanković, najvjerovatnije svi iz Popova.

Vojnu službu obavljali su: Petar Perić, Đuro Kukica, Marko Limov i Marko Matičijević iz Popova, ali i mnogi drugi.

Kao kovač spominje se Đuro Tomašević iz Popova.

Trgovačkim poslovima su se bavili: Ivan Petrović, Grgo Miletić, te Nikola, Mate, Mijo i Ante Sivrić i drugi.

Ivan Matuško navodi se kao riverius (općinski javni službenik), a Natal Andrijašević kao caporalis (vojni zapovjednik).

Kao sateles (vjerovatno tjelohranitelj ili pratilac) spominju se Nikola, sin nekog Ivana iz Popova, i Nikola Ivić. Izgleda da je riječ o istoj osobi.

Nikola Bračijević spominje se kao caligarius (cipelar).

U upisima najviše je spomena o Hercegovcima, koji su se bavili kožuharstvom, tj. o krznarima (pelizarius). Najviše ih je iz Popova, potom iz Mostara i Bosne. Evo i njihovih imena: Jure Matije Curić, Ivan Fišić iz Mostara, Jure Franić (Vasiljević) iz Gabele, Martin Gargurević iz Mostara, Josip Ivanović iz Popova, Franjo Ivanović, Jure Ivanović, Tadija Ivanović, svi iz Popova, Marko i Mate Lučić, Mate Keveljić iz Mostara, Petar Matijašević (Grepci u Popovu), Grgo Matije iz Bosne, Grgo Matijević Bosanac, Petar i Franjo Mihailović iz Bosne, Grgo Mihailović iz Popova, Grgo Mihailović iz Mostara, Elije Miletić iz Popova, Marko Natalis iz Popova, Petar Petrović iz Popova, Vito Petrović iz Popova, Elije i Vito Putica, Mijo Stjepanović iz Mostara, Marko Tamburović iz Mostara, Šimun i Tomo Tomić iz Mostara, Mate Vuinović iz Rasna, Grgo Zvono i Tadija Zvonović iz Popova i drugi.

Međusobni odnosi i veze hercegovačkih doseljenika prema podacima u maticama

Na osnovu podataka u maticama župe Grad lako je uočiti jako izraženu međusobnu povezanost hercegovačkih doseljenika.

Kada je riječ o sklapanju bračnih veza, izgleda da je najviše ženidbi i udadbi bilo sa osobama iz selâ Stonskog primorja i sa Pelješca.

Približno njima su, po učestalosti, brakovi Hercegovaca i Hercegovki.

Po brojnosti slijede brakovi sklopljeni sa osobama iz Dubrovnika, njegovih predgrađa i obližnjih sela: Zatona, Omble, Brgata, Šumeta i Župe.

Znatno iza njih su brakovi sklopljeni sa osobama iz konavoskih sela. Njima su bliski, po brojnosti, brakovi sklopljeni sa osobama s područja Dalmacije: donje Neretve, Makarske, Korčule, Splita, Šibenika i drugih primorskih mjesta.

Slični odnosi vladali su i u vezi s izborom kumova za krštenja i vjenčanja. Birani su obično bliski srodnici ili osobe iz kruga poslovnih partnera.

Poslovne veze su igrale značajnu ulogu u međusobnom povezivanju doseljenika, ali i na njihovo povezivanje s ljudima i sredinom u koju su doselili i u kojoj su obitavali i djelovali u raznim oblastima života.

Lična imena hercegovačkih doseljenika prema zabilješkama u maticama župe Grad

Lična imena potomaka hercegovačkih doseljenika 18. stoljeća, koja nalazimo u maticama župe Grad, slična su imenima koja nalazimo u maticama iste župe u drugoj polovini 17. stoljeća.[9] Pored imena, donesenih iz starog kraja, prihvaćen je i znatan broj imena iz nove sredine, na isti način na koji su prihvatali i druge navike i osobitosti.

Kao i ranije, izrazito je prisutna obiteljska tradicija koja se ogleda u davanju imena potomstvu po imenima bliskih srodnika i predaka. Nije rijedak slučaj da se djeci davalo ime roditelja — majke ili oca. Tako je bilo naročito u obiteljima s velikim mortalitetom novorođene djece. U takvim obiteljima, u manjoj mjeri i kod drugih, običavalo se davati po više ličnih imena, dva ili tri, pa čak i po pet.

Naročito su bila raširena neka lična imena. Kod muškaraca naročito su česta bila lična imena: Ivan, Nikola, Ante, Mate i Stjepan. Od ženskih imena prednjačila su: Ana, Marija, Ivana, Magdalena i Katarina.

Lična imena u maticama ispisivana su gotovo redovno u latiniziranoj, rjeđe u talijaniziranoj grafiji, a samo ponekad u izvornom govornom obliku.

Obiteljska imena (prezimena) hercegovačkih doseljenika 18. stoljeća u maticama župe Grad

U maticama župe Grad u 18. stoljeću gotovo redovno se upisivalo obiteljsko prezime. U tome je jedna od vrijednosti upisa. Rješenje ponekad otežava nedostatak podataka o porijeklu upisanih u maticama. Otežano je zbog toga raspoznavanje jer se u maticama javljaju ista prezimena, a različitog su porijekla. Ortografska nedosljednost također ponekad otežava razlučivanje kada su u pitanju slična prezimena. U takva prezimena ubrajamo i ova: Ban, Benić, Bogdanović, Bošković, Brač(ević), Bratoš(ević), Cvitković (Cvjetković), Dobroslavić, Drašković, Lučić, Marković, Milošević, Pavlović, Petrović, Radić, Stanković, Stojanović, Tomić, Vuletić i druga.

Pri izboru hercegovačkih prezimena osnovni je princip da uz njih u upisima stoji uža ili šira teritorijalna oznaka porijekla. Uzeta su u obzir i ona hercegovačka prezimena koja se mogu raspoznati na osnovu drugih elemenata, koje nam pružaju podaci iz matičnih knjiga.

Osim toga, gdje je to bilo moguće i potrebno, korišćeni su i drugi izvori i postojeća literatura.

Sasvim je razumljivo da su, najvjerovatnije, neka hercegovačka prezimena izostavljena iz ovog pregleda jer uz njih nije bilo oznake porijekla, a nisu prepoznatljiva na drugi način. O tim prezimenima biće još riječi.

Pregled obiteljskih imena (prezimena)

U ovaj pregled je uvršteno oko 170 prezimena hercegovačkih doseljenika iz 18. i početka 19. stoljeća do 1808. godine. Uzet je poneki upis i poslije 1808. jer se matice krštenih završavaju 1812, a matice vjenčanih i umrlih 1821. godine, a čine jednu cjelinu, posebno s obzirom na način ustrojstva i praktičnog vođenja. Zbog dvostrukog (historijskog i geografskog) i ponekad nejasnog značenja Bosna i Bosanac u ovaj pregled su uvrštena i neka prezimena s tom naznakom.

Evo i tih prezimena: Andrijašević, Arbić, Babić, Baić, Baio, Ban, Bartulović, Basarić, Bašadur, Bašić, Belemičić, Bender, Benić, Bjeloper(ić), Bogdanović, Bogojević, Borojević, Bosnić, Bošković, Botica, Brač(ijević), Bronzić, Bubić, Buđanović, Bukvić, Burđelez, Burić, Burmazović, Crnogorac, Curić, Cvjetković (Cvitković), Češljarić, Čorković, Dadić, Daničić, Diorasti, Dobroslavić, Dolina, Drašković, Dubčić, Dubelj, Gargurević, Garmanović, Glavinić, Gustin(ović), Filipović, Fišić, Franić, Ilić, Ilin (Ilinić), Ivanić, Ivanović, Ivić, Janjić, Jarak(ović), Jović, Jozić, Jurić, Kaluđer(ović), Katić, Kečo, Keveličić, Kličan (Kličian), Knežević, Koić, Konjevod, Kordić, Kostadin, Kovač (Kovačević, Kovačić), Kriveričić, Kukica

(Kukić), Kuzman (Kuzmić, Kuzmanović), Laković, Lazari (Lazarević), Leznović, Lievak, Limov(ić), Lonac, Lopin, Lučić, Ljiljanić, Marčinko(vić), Marić, Marijanović, Marković, Marnarević, Martinović, Maslać, Matić, Matičijević (Matijević), Matijašević, Matuško(vić), Merđan, Mihailović, Mihočević, Miletić, Milić, Miličević, Milković, Milošević, Milunov(ić), Mišković, Mitrović, Mustapić, Natalis, Nikolić, Obad, Oberan(ović), Obradović, Ostojić, Pavlović, Pažin, Perić, Petrović, Potrebica, Previšić, Puljić, Pupe, Putica, Radić, Radmilović, Radulović, Raguž, Raič, Raičević, Rajković, Sahandžija, Salatić, Senkić, Sentić, Setenčić, Sivrić, Skaramuca, Skurla, Sladić, Soko(lović), Stanković, Stjepanović, Stojanović, Sunožić, Šagorjelić, Šanje, Šimraković, Šuman(ović), Šutalo, Tadijević, Tamburović, Tomašević, Tomičić, Topić, Trojanović, Valković, Vasiljević, Vidaković, Videnčić, Vitković, Vragulin, Vučetić, Vučić, Vučićević, Vuičić, Vuinović, Vukas(ović), Vukić, Vukićević, Vukojević, Vuković, Vuletić, Vuličević, Zoričić, Zucalo, Zvono(vić), Zilić.

Pojedinačni osvrti o prezimenima iz prethodnog pregleda

Osvrti o pojedinim hercegovačkim prezimenima 18. stoljeća temelje se na obilju građe koju nam pružaju matične knjige župe Grad u Dubrovniku. Mjestimično ćemo se koristiti i drugom građom da bismo neku tvrdnju ili pretpostavku temeljitije potkrijepili. U tu svrhu naročito su pogodne testamentarne oporuke nekih hercegovačkih doseljenika koje nalazimo u arhivskim serijama Historijskog arhiva u Dubrovniku. Iz njih saznajemo porijeklo oporučitelja i rodbinske odnose, uz druge brojne podatke. U osvrtima o pojedinim prezimenima nastojali smo iznijeti što više relevantnih činjenica koje mogu da posluže za rasvjetljavanje genealogije pojedinih rodova.

ANDRIJAŠEVIĆ. O historijatu ove hercegovačke obitelji bilo je riječi u razmatranju hercegovačkih prezimena u maticama župe Grad u Dubrovniku tokom 17. stoljeća.[10] U 18. stoljeću ovo se prezime u maticama ispisuje na tri načina: Andriasceuich, Andreassi i Andreasci. U maticama nema ni jednog upisa vjenčanja iz ove obitelji. To bi, najvjerovatnije, značilo da su u Dubrovnik dolazili pojedinačno ili kao bračni drugovi. Međutim, u maticama nalazimo petnaest upisa o smrti iz ovog roda i dvadesetak upisa rođenja njihovih potomaka.

Zanimljivo je napomenuti da ni u jednom upisu nema oznake njihova porijekla. Za svećenika Marka Andrijaševića (R. D. Marcus Andriasci), kojeg spominju trebinjsko-mrkanski biskupi Antonio Righi 1703. i Sigismund Tudisić 1751, znamo da je rodom iz Popova.[11] On se u maticama spominje 1712. kao kum (u odsustvu)[12] i 1740. kada je umro u sedamdesetoj godini života kao nadbiskup sofijski (archiepiscopus Sophiensis seu Sardicensis).[13]

Među prvima se početkom 18. stoljeća spominju Natal Andrijašević (1703) i njegov sin Ivan dvije godine ranije (1701) u upisima njihove smrti.[14]

Pavao Andrijašević spominje se u upisu rođenja kćeri Ive 1720. godine,[15] a 1733. Vincent Andrijašević je umro u 37. godini.[16] Pavao Andrijašević spominje se u upisu smrti 1745, a njegova žena Ana 1768. godine.[17]

Ostali upisi Andrijaševića su iz druge polovine 18, osim jednoga, koji je s početka 19. stoljeća.

U jednom upisu iz 1760. spomenut je Stjepan Andrijašević kao kum na krštenju.[18] Marko Andrijašević ubilježen je 1764. u upisu rođenja sina Luke.[19]

Svi ostali upisi iz tog perioda odnose se na Matu Andrijaševića, njegovu ženu i djecu. U ulozi krštenog kuma Mate se javlja 1758, 1759, 1761, 1764, 1765, 1766. i 1784. godine.[20] U istom svojstvu javlja se i njegova žena Ana 1760, 1766. i 1767. godine.[21] Matu i njegovu ženu Anu susrećemo u upisima rođenja djece 1764. i 1765. godine.[22] Veći broj upisa predstavljaju zabilješke o smrti Matine djece: Luke (1754), Magdalene (1755), Ivana (1762) i Ane (1766).[23] Matina žena Ana umrla je u pedesetoj godini 1776, a Mate u sedamdesetoj 1785. godine.[24] U vezi s udatom kćeri Marijom za Nikolu Stjepanovića Mate se spominje 1784, 1786, 1789. i 1792. godine.

U maticama mrtvih spominju se još dvojica Andrijaševića: 56-godišnji Mate 1760. i Petar 1799. godine.[25]

Posljednja se u maticama spominje Paula, kći Vincenta Andrijaševića, 1806. godine.[26]

ARBIĆ. Doseljenici su iz Gabele. Za to nam potvrdu daju i upisi u maticama. Prvi se spominje Stjepan Blaža Arbić (Stephanus Blasi Arbich de Gabella) 2. jula 1724. u upisu vjenčanja. Drugi upis, 30. januara 1726. odnosi se na rođenje Stjepanove kćeri Magdalene. U upisu 22. augusta 1733. spominje se Nikola Arbović.[27]

BABIĆ. Ovo prezime spominje se četiri puta u maticama rođenih: 1771, 1773, 1775. i 1786. godine u upisima rođenja Marije, kćeri Petra Babića, udate za Nikolu Vučetića.[28] Ana Babić, žena Petrova, spominje se 1750, a Ana, kći Đure Babića, 1808, obadvije u maticama mrtvih.[29] U upisima se ne navodi porijeklo obitelji, ali se može pretpostaviti da je sa područja Popova. U Pećini (Trebimlja) u Popovu spominju se 1797. godine.

BAIĆ. Rod je porijeklom iz Popova. U upisu 10. maja 1787. zabilježeno je vjenčanje Vite Baića iz Strmice (Vitum Baich de Starmiza Dioecesis Tribuniensis), a u upisu 21. maja 1783. Đure Nikole Baića iz Popova (Georgium Nicolai Baich de Popouo).[30]

B A I O. U dva upisa vjenčanja 1724. i 1743. spominje se Ivan Nikole Baio, a 1764. njegova kći Ivana, koja se vjenčala za Petra Ivića iz Popova. Dio upisa glasi: »... Petrum Ivich de Popouo et Icannam filiam q-m Joannis Dasanini vulgo Baio...« I svjedok na vjenčanju je osoba iz Popova, to je Mate Češljarić (Nikolić) iz Češljara.[31]

U maticama mrtvih spominju se: Mijo Baio, vojnik, umro u pedesetoj godini 1735, Ana žena Mijina 1736, Mijo, sin Ivana Baio, cipelara, 1745, Ivan Baio, umro u 59. godini 1763. i 20-godišnja Katarina Baio 1787. godine.[32]

B A N. U upisu 11. marta 1734. spominje se prvi put ovo prezime. Riječ je o upisu Ivana, dvomjesečnog sina Nikole Bana.[33]

Nekoliko upisa odnosi se na Antu Bana, njegovu ženu Anu i kćer Magdalenu. Ana se javlja u ulozi kume 1766, dok se Nikola spominje u vezi s rođenjem djece njegove kćeri Magdalene i Nikole Obada, i to: 1763, 1766. i 1768. godine.[34]

U ulozi kume navodi se u upisu 1768. Floria Ivana Bana.[35]

Veći broj upisa odnosi se na Grgu Bana iz Velje Međe (Gregorium Ban de Veglia Megia Dioecesis Tribuniensis) i njegovu djecu. U zapisu 29. decembra 1771. zabilježeno je Grgino vjenčanje sa Marijom, kćerkom Mate Klička iz Poljica (Kličak de Poglize).[36] Ostali upisi se odnose na rođenje njegove djece: Nikole Marije (1772), Ane Dominike (1775), Ignacija Baltazara Melhiora (1788) i ponovo Nikole (1781).[37] U istom periodu ubilježena je smrt njegove djece: Nikole (starijeg) 1773. i Ane Marije 1776. godine.[38] Postoje i četiri upisa koji se odnose na Grgu Bana iz Velje Međe, odnosno na njegovu djecu iz drugog braka sa Marijom, Pave Laznibat, i to na rođenje Ivana Dominika (1785), Pave Ivana (1787) i Magdalene (1791), te smrt Ivana (1802), umrlog u 18. godini života.[39]

U jednom upisu iz 1773. upisani su Elia i Nikola Banni (vjerovatno Ban).[40] Nikola Ban se spominje u upisima rođenja djece: Marka Ante (1798) i Nikole (1807).[41]

U upisu 1792. ubilježena je Nikola, kćerka Paskala Bana, udata za Nikolu Bartulovića.[42]

Mate Ivana Bana spomenut je 1793. u upisu rođenja sina Ivana Ante Luke, a njegova žena Franciska, kao kuma, u upisu 1800. godine.[43]

Marko Banić (Ban) navodi se u upisu rođenja sina Petra 1802. godine.[44]

Ana, žena Luke Bana, upisana je 1805. kao kuma, a Magdalena, žena Josipa Bana, umrla je 1809. godine.[45]

Petar Banović (Ban) svjedočio je na vjenčanju Ivanu Mije Katića iz Popova.[46]

Iz navedenih podataka je vidljivo da se veći broj upisa odnosi na Grgu Bana, za kojeg pouzdano znamo da je iz Velje Međe u Popovu. Većina ostalih iz ovog roda, koje smo naveli, spominju

se uglavnom u vezi s osobama iz Popova, ili kao svjedoci na vjenčanju ili kao kumovi na krštenju djece.

BARTULOVIĆ. U upisima matica nema podataka o porijeklu ovog roda. Tek bi se indirektno moglo zaključiti da su iz Popova. U Trebimlji se spominju 1708.

Godine 1779. ubilježena je smrt Ivana, novorođenog sina Andrije Bartulovića.[47]

Ivan Bartolović (Bartulović) spominje se u više upisa 1787, 1789, 1791, 1794, 1802. i 1804. godine u vezi s rođenjem djece njegove kćeri Ane i Mate Ljubislavića.

Smrt 80-godišnje Katarine, žene Petra Bartolovića, zabilježena je 1794. godine.[48]

Nikola Bartulović spominje se u upisu rođenja kćeri Katarine 1792. i upisu smrti žene Nikole 1810. godine.[49]

BASARIĆ. Ovaj rod je porijeklom iz Popova, što se vidi iz dva upisa u maticama. U upisu 1781. zabilježena je smrt Katarine Basarić iz Popova (Catharina Bassarich de Popouo), umrle u 80. godini, a 1782. ubilježena je smrt Marije, kćeri Natala Basarića iz Popova (Maria filia Natalis Bassarich de Popouo). Vjerovatno su Natal i Katarina supružnici.[50] U upisu 1793. ubilježena je Franciska Basarić, žena Tome, a 1802. Toma Natala Basarića.[51] Očito je da je u tim upisima riječ o obitelji Natala Basarića.

BAŠADUR. U maticama se nalazi samo jedan upis ovog prezimena, i to 1794, kada je ubilježena smrt Marije, dvogodišnje kćeri Filipa Bašadura.[52] Iako u upisu nije rečeno, ovaj rod je najvjerovatnije iz Popova.

BAŠIĆ. Ovo prezime je u maticama različito upisano: Basich, Bassich, Bascich i Baschich. Susrećemo ih u upisima na početku 18. stoljeća. Prvi je 1702. upisan Ivan, sin Stjepana Petrovog Bašića. U svojstvu kumova spominju se Stjepan Bašić i njegova kći Ana 1713, a Stjepan ponovo 1718. godine.[53] Đuro Bašić i njegova žena Helena ubilježeni su u upisu 1712. godine.[54]

Andrija Petra Bašića iz Popova (Andrea Petri Basich de Popouo) navodi se u upisu rođenja sina Petra 1749. godine.[55]

U drugoj polovini 18. stoljeća najčešće se spominje Ivan Bašić, zlatar, i to: 1771. kao kum, te u tri upisa smrti djece: Rafaela (1772), Ane (1776) i Marije (1801).[56]

U upisu smrti 1772. zabilježen je 18-godišnji Martin, sin Mate Bašića iz trebinjske biskupije (Martinus Bascich Dioecesis Tribuniensis).[57]

Godine 1777. spominje se Marija, kći Petra Bašića iz Popova, u upisu rođenja sina Đure Isidora.[58]

BELEMIČIĆ. Nikola Demetrija Belemičića spominje se u upisu 1767. godine u vezi s rođenjem kćeri Marije.[59] U upisu nema riječi o porijeklu ovog roda.[60]

BENDER. Za ovo prezime u maticama nema naznake porijekla.[61] Prvi se spominje Marko, sin Ivana Bendera, koji je umro kao novorođenče. I dva naredna upisa su zabilješke o smrti: Nikole (1740) i Ane (1761), sina i supruge Pave Bendera, vojnika.

U upisu 1785. spominje se Ana Ante Bender kao supruga Nikole Tomaševića. Baltazar Bender i Floria, kći Elia Bendera, u svojstvu krštenih kumova, spominju se 1790. godine.[62]

BENIĆ. U upisu vjenčanja 1779. ubilježen je Elia Benić, za kojeg se veli da je iz trebinjske dijeceze (Dioecesis Tribuniensis). U upisu krštenja 1785. spominje se njegova žena Helena.[63]

Godine 1788. spominje se Ivan Beno i rođenje njegovog istoimenog sina, a 1788. Marija, kći Mate Beno, kao supruga Ivana Boškovića.[64]

Marija, kći Andrije Benića, navodi se u upisu 1802. godine, dok je u upisu 1818. zabilježena smrt 85-godišnjeg Grge, sina Demetrija Benića iz Popova (Georgius filius Demetrii Benich de Popouo).[65]

BJELOPERIĆ. U upisima ovog prezimena nije naznačeno njegovo porijeklo. Po popisu duša (status animarum) u župi Gradac 1745. ovaj rod se spominje u selu Dubravica.[66] Godine 1788. spominje se Marija, žena Nikole Bjeloperića, kao kuma na krštenju. Naredne godine (1789) ubilježeno je rođenje Nikoline kćeri Marije, a 1790. smrt Nikole i njegove kćeri Ane.[67]

BOGDANOVIĆ. O porijeklu ovog roda već je bilo riječi.[68] U upisima matica spominju se često. Uz veći broj upisa nalazi se i oznaka njihovog porijekla. Za neke stoji da su iz Popova (di Popouo), a za druge da su iz Zelenikovca u Gracu (de Zelenice in Gradaz) i Hrasna (di Rasno). Po popisu iz 1745. godine bili su u selima Dobrahovo i Zelenikovac.[69]

Zanimljivo je da se uz ovaj rod veže dvojno prezime: Bogdanović i Vuinović (Bogdanovich alias Vuinovich).

Prvi upisi iz 18. stoljeća odnose se na Bogdanoviće iz Rasna (Hrasna). Upravo se kod njih javlja dvojno prezime: Bogdanović ili Vuinović.

U upisu 26. januara 1714. spominje se Mate Bogdanović ili Vuinović iz Hrasna (Matthia Bogdanovich alias Vuinovich de Rasno) u vezi s rođenjem Matinog sina Ivana.[70]

Nikola Bogdanović, doseljenik iz Popova u drugoj polovini 17. stoljeća, spominje se više puta, i to 1714. kao svjedok na vjenčanju i 1718. kao kum na krštenju. Njegova smrt u 84. godini za-

bilježena je 1738, a njegove 90-godišnje žene Margarite 1755. godine.[71]

U većem broju upisa navodi se Ivan Bogdanović, najvjerovatnije potomak ranijih doseljenika iz Popova. On i njegova žena Ana, kći Mije Lazovića, spominju se u upisu rođenja sina Mije 1718, te kao kumovi 1720, a sam Mijo u istoj ulozi 1722. Oni se spominju u upisima rođenja i smrti svoje djece: Ane (1721. i 1723), Blaža (1729), Petra (1729) i Lukrecije (1730). Smrt 65-godišnje Ivanove žene Ane zabilježena je 1762. godine.[72]

Od 1713. do 1769. godine u maticama se spominje više Bogdanovića: Ninko, Ivan, svećenik Nikola i Eli, kao i njihovi potomci, ali bez ikakve naznake o porijeklu.

Godine 1731. ubilježena je smrt 95-godišnjeg Rade Bogdanovića, doseljenika iz Popova u 17. stoljeću, a 1748. smrt njegove žene Marije, umrle također u dobi od 95 godina.[73]

U drugoj polovini 18. stoljeća u raznim prilikama (rođenje, vjenčanje, smrt, kumstvo) u maticama se spominju Natal, Nikola, Mijo i Đuro Bogdanović, ali upisi koji se na njih odnose ne nose oznaku porijekla.

Godine 1803. zabilježeno je vjenčanje Mate Bogdanovića iz Zelenikovca u Gracu (Mattheus Bogdanovich de Zelenice in Gradaz) sa Marijom, kćeri Nikole Puhiera.[74]

S početka 19. stoljeća nalazimo i tri zabilješke o smrti. Godine 1809. ubilježena je smrt šestomjesečnog sina Ivana Bogdanovića, uz čiji upis ne stoji oznaka porijekla.

Magdalena, žena Ivana Bogdanovića, umrla u dobi od 80 godina, navodi se u opisu 1811. godine.

Nikola, sin Ivana Bogdanovića iz Popova (Nicolaus filius q-m Ioannis Bogdanovich di Popouo), umro u 84. godini, spominje se u upisu 1813. godine.[75]

Posljednji spomen ovog prezimena je 1821. u upisu vjenčanja Josipa Gustinovića i Marije Bogdanović iz Zelenikovca u parohiji Gradac.[76]

BOGOJEVIĆ. Ovaj rod je porijeklom iz Moševića. U popisu duša (status animarum) 1745. navode se u istom mjestu.[77] U izvještaju S. Congregazione de Propaganda Fide iz 1751. trebinjsko-mrkanski biskup S. Tudisić navodi svećenika Matu Bogojevića, rodom iz Moševića (D. Mateo Bogoevich d'eta d'anni 25, nativo di Moscevichi. . .)[78]

Prvi se u maticama spominje Ivan Bogojević iz Moševića (Ioannes Bogoevich de Moscevichi dioecesis Tribuniensis) 1770. u upisu vjenčanja sa Katarinom Martina Franovića iz Janjine.[79] Godine 1770. upisano je rođenje Ivanove kćeri Marije Terezije. U istom upisu, kao kum, navodi se Nikola Bogojević. Vjerovatno je riječ o svećeniku Nikoli Bogojeviću, koji se spominje i u jednom upisu 1772. godine. Godine 1776. spominje se Ivanova kći

Marija Elena i Ivanov otac Mijo.[80] Za Miju Bogojevića u upisu iz 1789. stoji da je iz Moševića (Anna filia Michaelis Bogoevich de Moscevichi parochiae di Gradaz Dioecesis Tribuniensis).[81]

U maticama susrećemo i slično prezime — Bogović — ali ga nije moguće identificirati sa Bogojević. U jednom upisu iz 1715. stoji da je iz Konavala.

BOROJEVIĆ. U maticama se uporedo javlja prezime Borojević i Boroje. Vlada mišljenje da je to isto prezime, koje se javlja u starijoj i dužoj varijanti (Borojević) i mlađoj i kraćoj formi (Boroje). Iz upisa u maticama župe Grad to se ne da zaključiti. Osim za Antu Boroje, za kojeg se veli da je sa Šipana,[82] zaostale upisane ne stoji naznaka o njihovom porijeklu.

U maticama župe Trebimlja ovo prezime, u formi Borojević, spominje se 1742. u Orahovu Dolu u Popovu.[83] Danas Boroje u Ravnom čuvaju tradiciju o svom porijeklu iz Orahova Dola. Današnji Borojevići u istoimenom selu kod Stoca su istog porijekla. Prezime u formi Borojević sada ne postoji na području Popova.

U jednom upisu iz 1806. spominje se Ivan, sin Mate Borojevića iz Popova (Ioannes filius Mathei Boroevich de Popouo).[84]

Među prvima u maticama susrećemo Josipa Borojevića 1768. u upisu smrti trogodišnje kćeri Marije. Josipova supruga Marija, kao kuma, ubilježena je 1771, a Josipova smrt 1787, te njegova žena, ponovo kao kuma, 1798. godine.[85]

Godine 1795. ubilježena je smrt Stanislave, žene Šimuna Borojevića, a 1802. Marije, kćeri Nikole Borojevića.[86]

BOSNIĆ. Postoji samo jedan upis ovog roda, iz 1821. godine. Riječ je o Blažu, sinu Đure Bosnića iz Ravnog, i njegovom vjenčanju sa Marijom Vukičević iz Župe (Blasius filius Georgii Bosnich et Angelia Giurich coniugum legtimorum de Rauno Dioecesis Tribuniensis et Mercanensis in Turciae ditione. . .).[87]

BOŠKOVIĆ. Ovo prezime spominje se u maticama župe Grad veoma često u 18. stoljeću. Karakterističnc je da u upisima, osim u jednom, nije navedeno njihovo porijeklo. U upisu iz 1799. navodi se Đuro Stjepana Boškovića iz Dobranja (Georgium Stephani Boscovich de Dobragne et Thomam aliter Annam filiam Stephani Moneta seu Obradovich).[88] Đuro se spominje u upisima rođenja svoje djece: Ignacije (1801), Marije Ane Josipe (1802) i Jakobe Benedikte Josipe (1804).[89]

Moglo bi se pretpostaviti da su ostali Boškovići, ili barem većina, čije upise nalazimo u maticama, već ustaljeni stanovnici Dubrovnika, te nije bilo potrebe da im se posebno naglašava pripadnost i porijeklo. U jednom slučaju (1771), za Andriju Boškovića, u upisu smrti njegove kćeri Tome, stoji da je ex Suburbio. Naravno, riječ je o jednom od dubrovačkih predgrađa.[90] Uz imena

nekih Boškovića stoji oznaka Civis Rhacusinus. Svakako, među njima ima i doseljenika iz Stonskog primorja (Doli). Za razjašnjenje tog pitanja bilo bi potrebno konsultirati i matične knjige tog područja i drugu izvornu građu. U građi o ovom rodu, na ovom mjestu, ukazaćemo i na pitanje porijekla, koliko je to moguće.

Iz testamentarne oporuke 1796. godine svećenika Nikole, sina Natala Boškovića, moguće je razjasniti neke upise u maticama.[91] Iz oporuke saznajemo da je Natal, Nikolin otac, rodom iz Orahova Dola u Popovu, a spominje se u maticama umrlih 1787, kada je umro kao 80-godišnjak (Natalis Boscovich vulgo Barbora).[92]

Iz testamenta također saznajemo da je Nikola tada u Orahovu Dolu imao dvojicu braće, Matu i Ivana (miei due fratelli d'Orahovo cioe Matteo e Giovanni).

Kao svog roditelja, rođenog u Orahovu Dolu u Popovu, Nikolu spominje i Anica Bošković, sestra Ruđerova, u svom testamentu iz 1803/4. godine (al Sig. Niccolo Boscovich mio Parente nativo di Popovo da Orahov Doo).

U upisima s početka 18. stoljeća mogu se raspoznati potomci Nikole Boškovića, oca Ruđerovog, doseljenika u Dubrovnik u posljednjoj deceniji 17. stoljeća. Nikola se spominje kao kum sinu Mije Matijaševića iz Diklića 1701, a Nikolina žena Paula (D. Paula Andreii Bettera) 1703, te ponovo 1704. Nikola u istoj ulozi krštenog kuma. Rođenje Nikolinog sina evidentirano je u upisu 1707, a Nikolina smrt (u 80. godini) 1721. godine.[93]

U prvoj polovini 18. stoljeća spominje se svećenik Mijo Bošković (R. D. Michael Boscovich sacerdos secularis) u upisima 1713. i 1736. godine.

Iz istog perioda je i Franjo Bošković, koji je umro u 74. godini 1734.[94]

Rođenje Marka, sina Nikole vojnika Boškovića, zabilježeno je 1706, kada se kao kuma spominje i Ana, kći Ivana Boškovića. Ivan se spominje i 1734. kao svjedok na vjenčanju Petra Mitrovića iz Popova.[95]

U drugoj polovini 18. stoljeća spominje se Tomo Bošković, i to 1769. sa ženom Katarinom i ponovo 1795. u upisu smrti njegove 74-godišnje žene Katarine.[96] Tomu spominje, u svom testamentu, 1796. i Nikola Bošković, te tako saznajemo da je i on iz Orahova Dola u Popovu.

Deša, supruga Natala Boškovića, navedena je u upisu iz 1764. godine.[97]

Stjepan Ivana Boškovića navodi se u upisu iz 1769. i ponovo 1803, kada je umro u 84. godini života. Ivanova žena Marija spominje se 1805. godine.[98]

Potkraj 18. stoljeća u maticama se spominju: Nikola Bošković 1787, Ante Bošković 1789. i Mijo Bošković u upisu rođenja sina Nikole Paskala Ivana 1798. godine.

Početkom 19. stoljeća u maticama su ubilježeni: Paula, žena Jakova, Natal 1802. i 1805, i Helena, žena Marka Boškovića, 1805. godine.[99]

U maticama župe Trebimlja Boškovići se spominju u više naselja u Popovu tokom 18. stoljeća. Prvi put se spominju u Cicrini, Veljoj Međi i Orahovu Dolu 1710, Ravnom 1722. i Češljarima oko 1730. godine.[100]

B O T I C A. U maticama se ovo prezime upisuje u dvije varijante, kao Botica (Botizza) i Botić (Botich).

Prvi se u maticama spominje zlatar Stjepan Botica (Stephano Botizza aurificem Dioecesis Tribuniensis) u upisu vjenčanja 1770. godine.[101] Marija, kći Mije Botice, spominje se 1781, a Katarina i Marija, kćeri Pave Botice (Botić) zabilježene su u upisu 1803. godine.[102]

Iz upisa koji se odnosi na zlatara Stjepana Boticu vidi se da potječe s područja trebinjske biskupije, što znači da je porijeklom Hercegovac. U Trebimlji, u zaseoku Glavaši, ovaj rod se prvi put spominje 1716, te više puta od 1728. do 1748. godine.[103]

B R A Č(I J E V I Ć). U upisima matica ovo prezime se različito ispisivalo, i to Bratichieuich, Bracichivich, Brachievich, Brach, Braichievich, Bracievich, Bracevich, Bracs i Bracich. Predstavnici ovog roda često se javljaju u maticama 18. stoljeća. Prema naznakama u upisima porijeklom su iz Popova. Iz drugih izvora znamo da se ovaj rod spominje 1710. godine, istovremeno u Čvaljini i Cicrini u Popovu.[104]

U maticama se prvi spominje Ivan Bratičijević (Bratichievich) 1722. bez naznake porijekla.

U upisu vjenčanja 1727. spominje se Mijo Bračijević iz Popova (Michaelem Brachieuich caligarium de Popouo). Mijo se spominje i 1767, a njegova žena Rada (Milković iz Ošlja) 1772. kao svjedoci na vjenčanju.[105]

Natal Brač iz Popova (Natalem Brach de Popouo) spominje se u dva upisa 1747. i 1769. godine.[106] Godine 1782. spominje se Mijo Bračijević, Natalov sin, kao kum Nikoli, sinu Mije Vukasovića i Kate, kćeri Mate Cvjetkovića. Mijo se spominje i u upisima rođenja svoje djece sa Marijom, kćeri Mate Cvjetkovića, i to: Natala (1782), Mate Antonija Nikole (1784), Angela (1787), Nikole (1789) i Nikole Antonije (1791).[107] Mijo i njegova žena spominju se kao kumovi 1785, 1787. i 1797. godine u maticama rođenih.

Petar Brač spominje se u dva navrata 1766. godine. Možda je riječ o Petru Braču koji se spominje u Cicrini u Popovu 1720. godine.[108]

Ivan Brač(ijević), bez naznake porijekla, navodi se u raznim ulogama u upisima 1771, 1789, 1791, 1792. i 1802. godine.[109]

Bez naznake porijekla, potkraj 18. i početkom 19. stoljeća, u maticama se navodi veći broj predstavnika ovog roda, i to Marko 1787, Dominik 1789, Grgo Josip 1796, Kristofor 1800, Ante 1800. i Nikola 1800. godine.[110]

BRONZIĆ. Doseljavanje Bronzića iz Hercegovine (Prapratnica i Kiševo) u Dubrovnik otpočelo je u drugoj polovini 17. stoljeća.[111] Međutim, tokom 18. stoljeća, sve do 1789. godine, u maticama župe Grad nema spomena o njima. Tek je te godine upisan Nikola Bronzić kao kum Stjepanu Oblizalu. Nikola se spominje i kao kapetan (cap-nus Nicolaus Bronzich), koji je umro kao 90-godišnjak.[112]

U maticama se spominje i Petar Bronzić: 1801. u upisu rođenja kćeri Ane Marije, rođene u braku sa Anom Ivana Jaraka, i 1808. u upisu rođenja kćeri Marije Magdalene Antonije, rođene u drugom braku.[113] U upisu 1810. Petar je upisan kao Bronzan.

U dva upisa 1815. spominje se Andrija Bronzić iz Prapratnice: u upisu smrti 25-godišnjeg sina Matije i upisu vjenčanja sina Ivana.[114]

U jednom upisu vjenčanja 1816. ubilježen je Grgo Bronzić iz Graca (Georgio Bronzich de Gradaz Dioecesis Tribuniensis).[115]

Iz tih primjera vidljivo je da su Bronzići u 18. stoljeću doseljenici iz Prapratnice i Graca u Hercegovini. Po popisu iz 1745. godine ovaj rod se nalazio u Prapratnici i G. Gracu.[116] Sigismund Tudisić u izvještaju S. Congregazione de Propaganda Fide 1751. spominje 35-godišnjeg svećenika Petra Bronzića, rođenog u Prapratnici, u parohiji Gradac.[117]

Zanimljiv je upis iz 1815. u kojem se ovo prezime javlja udvojeno (spojeno), kao Bronzić ili Obad (Mathias filius Andreae Bronzich alias Obad di Prapratniza Parochiae Gradaz Dioecesis mercanensis).[118]

BUBIĆ. U upisu vjenčanja 1768. godine sa Nikolom Oberanovićem spominje se Marija, kći Petra Bubića. Godine 1783. u upisu smrti navedena je Stanislava, kći Nikole Bubića iz Dubrava (Stanislava filia Nicolai Bubich alias Selen de Dubrave Dioecesis Tribuniensis). Marija, kći Ante Bubića, navedena je u upisu 1791, dok je smrt 80-godišnje Magdalene Bubić ubilježena 1806. godine.[119]

Iz upisa koji se odnosi na Stanislavu, kćer Nikole Bubića, vidi se da ovaj rod potječe iz Dubrava u Hercegovini, te da nosi dvojno prezime (Bubich alias Selen). Treba naglasiti da je ovaj rod prisutan u Ravnom u Popovu, gdje se spominju kao Bubice.[120]

BUĐANOVIĆ. Ovo prezime se spominje u maticama samo jedanput. U upisu vjenčanja 1762. upisana je Ana Ivana Buđanovića (Annam Ioannis Budianovich ex loco dicto Garmiani), koja se vjenčala s Ivanom Marka Baula iz mjesta Luke (Luchie).[121]

BUKVIĆ. Ovaj rod se navodi u više upisa u 18. i početkom 19. stoljeća. Prvi se spominje Mate, sin Ivana Bukvića, 1739. godine.[122]

Kao svjedok na vjenčanju 1751. bio je svećenik Petar Bukvić, paroh iz Ravnog (R. D. Petro Bukvich parocho de Ravno Tribuniensis Dioecesis). U izvještaju S. Congregazione de Propaganda Fide 1751. navodi ga i Sigismund Tudisić, tada kao tridesetogodišnjaka, rođenog u Ravnom.[123]

U više upisa spominje se Marko Bukvić i njegova djeca, i to 1770, 1791, 1800, 1802. i 1805. godine.[124]

Ovaj rod se spominje u Ravnom u Popovu 1709. godine.[125]

BURĐELEZ. Postoje u maticama dva upisa ovog roda. Godine 1758. ubilježeno je vjenčanje Đure Florija Burđeleza, a 1791. smrt 70-godišnje Marije, žene Đure Burđeleza.[126]

Za ovaj rod, koji i danas postoji, zna se da potječe iz Hercegovine.[127]

BURIĆ. Prvi se u maticama 1774. spominje Ante Burić iz Gruža u upisu vjenčanja s Anom, kćeri Elia Vukovića iz Popova. Kao svjedoci na vjenčanju bili su Nikola i Marko Benić iz Popova. Marija, žena Ante Burića, umrla u 80. godini, spominje se u upisu 1806. godine.[128]

Andrija Burić navodi se u upisu vjenčanja 1807. i upisu smrti 1809. godine.[129]

U 18. stoljeću Burići se spominju u Hutovu 1745. godine.[130]

BURMAZOVIĆ. U upisu smrti 70-godišnje Marije spominje se 1810. godine Paskal Burmazović.[131] Vjerovatno je riječ o osobi doseljenoj iz Burmaza u Hercegovini, te je nadimak po porijeklu (Burmazović) poprimio funkciju prezimena.

CRNOGORAC. Postoji samo jedan upis ovog prezimena u maticama. Godine 1741. ubilježena je smrt Stojane, udovice Mije Crnogorca (Zarnogoraz) iz Popova, umrle u 70. godini života.[132]

CURIĆ. Godine 1701. u upisu rođenja sina Mate spominje se krznar Đuro Mate Curića. Za nj znamo da je doseljenik iz Popova posljednje decenije 17. stoljeća. Đuro je u ulozi svjedoka na vjenčanju Mate Vuinovića iz Popova 1721. Iz upisa o rođenju Đurine kćeri Ane 1722. saznajemo da je on rođen u Popovu i da nosi patronimičko prezime Matkijević (po ocu Mati) uz obiteljsko Curić (Georgius Mattchievich alias Zurich de Popouo). Njegova žena Marija, u ulozi kume, navodi se u upisima 1725. i 1729. godine. Kći Katarina spominje se u upisu 1797. godine.[133]

U upisu smrti 1741. ubilježen je Franjo, sin Mate Curića. Vjerovatno je Mate sin Đure Zurića, krznara iz Popova.[134]

U dva upisa 1740. ubilježena je smrt dvojice sinova Petra Curića iz Popova, Ivana i Kristofora.[135]

U tri upisa 1777, 1781. i 1784. upisana su djeca Marina Curića i Marije Mije Matuško.[136]

Godine 1775. ubilježena je smrt Lukrecije, žene Đure Curića (vjerovatno krznara iz Popova).[137]

Nikola Curić, bez naznake porijekla, i njegova žena Ana r. Kulišić spominju se 1784, 1791. i 1795. godine.[138]

Nikola Curić spominje se 1798. i 1802. u upisima rođenja djece Petra i Ane Marije, ali ovog puta sa drugom ženom, Anom Marka Banića.[139] Ako je riječ o istoj osobi, u pitanju je njegov drugi brak.

Đuro Curić, bez oznake porijekla, spominje se 1792. (Dns Georgio Zurich) dva puta. U jednom od ta dva upisa stoji da je dubrovački konzul u Konstantinopolju (Il-mus Dns Georgius Zurrich olim Republice Ragusine Consul Constantinopolis). On se spominje i u jednom upisu iz 1802. godine.[140]

Ivan Curić navodi se u dva upisa, 1802. i 1806. godine.[141]

U 18. stoljeću Curići se spominju u Veljoj Međi u Popovu 1710, u Donjem i Gornjem Gracu 1745. i Slivnu 1774. godine.[142] Bilo ih je i u nekim mjestima na području Dubrovačke Republike.[143]

CVITKOVIĆ (CVJETKOVIĆ). Ovo se prezime naizmjenično ispisuje kao Cvitković i Cvjetković. Vjerovatno bi se i Cvjetanović mogao identificirati kao jedan od oblika ovog prezimena.

Prema podacima iz matica župe Grad Cvjetkovići su iz Dubrava i Golubinca u Popovu. Početkom 18. stoljeća spominju se u Trebimlji, u zaseoku Pećina.[144] Bilo ih je i na dubrovačkom teritoriju.[145]

Među prvima se u maticama spominje Mate Cvjetković. Godine 1766. spominje se u upisu rođenja sina Florija, te u upisima 1778, 1782, 1785 (dva puta), 1789. i 1793. u vezi sa kćeri Katarinom, udatom za Miju Vukasovića iz Popova, te u upisima 1782, 1784, 1787, 1789. i 1791. u kojima je ubilježena njegova kći Marija, udata za Miju Bračijevića iz Popova.[146]

Ivan Cvjetković javlja se u više upisa o rođenju djece: Marka Ante (1779), Ane Franciske (1776), Marije Ignacije (1779), Nikole Mije (1781), Katarine (1785), Andrije (1787) i Marije Antonije (1791). Njegova žena (Helena Stojanović), kao kuma, spominje se 1777. godine.[147]

Možda se i upis iz 1780. odnosi na spomenutog Ivana Cvjetkovića. U njemu se spominje Marija, kći Ivana Cvjetkovića iz Dubrava, u upisu vjenčanja sa Markom Raičevićem (Marcum Raicevich et Mariam filiam Ioannis Zvietkovich ambos de Dubrave Dioecesis Tribuniensis).[148]

U maticama se dva puta spominje Dominik Cvjetković, prvi put 1780, kada kumuje Mati Antoniju, sinu Mije Vukasovića i Katarine Mate Cvjetkovića, i drugi put 1807. u upisu rođenja kćeri Marije.[149]

Značajan je i upis iz 1788, u kojem je ubilježena smrt 50-godišnje Ane, kćeri Šimuna Cvjetkovića iz Golubinca (de Golubiniza Dioecesis Tribuniensis) u Popovu.[150]

Godine 1801. u upisu rođenja sina Natala Blaža Ivana spominje se Nikola Cvjetković, vjerovatno sin već spomenutog Ivana.[151]

U maticama se spominje i svećenik Josip Cvjetković, za kojeg znamo da je iz Popova. On je bio i na položaju kapitularnog vikara trebinjske biskupije.[152]

ČEŠLJARIĆ. Ovo prezime je nastalo po mjestu porijekla, Češljarima u Popovu. Javlja se ponekad udvojeno (spojeno) kao Nikolić ili Češljarić (Nikolich alias Cesigliarich).

U prvom upisu 1721. ubilježeno je vjenčanje Šimuna Nikolića Češljarića (Simone Nicolich Cesgliarich). Smrt Šimunovog sina Nikole ubilježena je 1723, dok se njegova žena Klara, rođena Radi, kao kuma, navodi u upisu 1764 (Clara uxor q-m Simeonis Cesigliarich).[153]

U drugoj polovini 18. stoljeća u maticama se spominju Mate Češljarić i njegova djeca. Kao svjedok na vjenčanju Mate se spominje 1764, a kao kum, u dva navrata, 1769. Njegova supruga Marija navedena je u upisu iz 1769, a kćerka Katarina, udata za Petra Milića iz Popova, 1797, 1798. i 1801. godine. Zabilježena je 1784. i smrt njegove kćeri Marije.[154]

U maticama se 1796. spominje i svećenik Mijo Češljarić (R. D. Michael Cescgliarich).[155]

ČORKOVIĆ. Ovo prezime navodi se u maticama samo u jednom upisu iz 1791. Za Elija, sina Stjepana Čorkovića (Ciorcovich), kaže se da je iz Popova.[156] Ovaj rod se spominje 1710. u zaseoku Prijevor, u Trnčini, u Popovu.[157]

DADIĆ. U upisu vjenčanja za Matu Dadića se veli da je iz Popova (Matthia Dadich de Popouo). U nekoliko upisa susrećemo Matinu kćer Francisku, udatu za Andriju Draškića iz Popova, u upisima 1766, 1767, 1771, 1773. i 1777. godine. U upisu vjenčanja 1766. za supružnike (Andriju i Francisku) piše da su iz Dioecesis Tribuniensis, što znači da su iz Hercegovine.[158]

Nikola, sin Mate Dadića, navodi se u više upisa rođenja svoje djece sa Marijom Petra Vukas(ovića), i to 1779, 1781. i 1783. i u jednom upisu smrti kćeri Ane 1784. godine. Za Matinu kćer Anu (mlađu) u upisu vjenčanja iz 1809. kaže se da je iz Belenića u Popovu (di Belenici in Popouo). U tom mjestu Dadići se spominju 1709, tamo i danas žive predstavnici ovog starog roda.[159]

U upisu vjenčanja iz 1764. za Miju Dadića također piše da je iz Dioecesis Tribuniensis.[160]

Marko Dadić, zlatar, navodi se u upisima rođenja i smrti svoje djece: Franje Nikole 1772 (umro 1773), Katarine 1776 (umrla 1778), Ane 1801. i Ivana 1808. godine. Ante Dadić, kao kum Ivanu Dadiću, sinu Markovu, naveden je u upisu 1808. godine.[161]

U maticama iz 1779. navodi se Ivan Dadić, koji obavlja čin krštenja, te je izgleda bio svećenik ili lice s određenim ovlastima. To se može zaključiti iz zapisa Ivanove smrti (R. Ioannes Dadich) 1804, kada je umro u 86. godini života.[162]

DANIČIĆ. Prema nekim podacima ovaj rod je porijeklom iz Graca (kod Hutova) u Hercegovini.[163] Danas ih ima u obližnjem selu Radetići. Daničići, koji žive u Ponikvama kod Stona, prema sačuvanoj tradiciji, doselili su iz Graca.[164]

U maticama iz 1769. prvi se spominje Mate Daničić u upisu vjenčanja sa Marijom, kćeri Nikole Leševića. Mate je preminuo kao 68-godišnjak 1809. godine.[165]

Tri upisa su u vezi sa Petrom Daničićem. Njegova žena Marija kumuje 1787. djetetu Đure Bana iz Velje Međe u Popovu, a 1801. ubilježena je i njena smrt. Petar je svjedok na vjenčanju 1818. mladencima iz Hutova Filipu Mustapiću i Magdaleni Putica.[166]

Godine 1791. ubilježena je smrt kapetana Florija Daničića (Florius Danicich cap-us Navis Ragusinae).[167]

DIORASTI. U upisu rođenja kćeri Marije 1773. ubilježeno je ime Andrije Diorasta iz trebinjske biskupije (Andrea Diorasti Dioecesis Tribuniensis). Smrt Mate, sina Andrijinog, ubilježena je 1776. godine. Iz navedenih podataka je vidljivo da je ovaj rod neobičnog prezimena iz Hercegovine.[168]

DOBROSLAVIĆI. Riječ je o rodu, čiji se predstavnici najčešće spominju u upisima matice župe Grad u 18. stoljeću. Bili su brojan i razgranat rod. O rasprostranjenosti roda u prošlosti i doseljavanju Dobroslavića u Dubrovnik u 17. stoljeću već je bilo riječi.[169] Njihovo doseljavanje, na osnovu upisa u maticama, moguće je pratiti i u 18. stoljeću.

Među prvima se, u 18. stoljeću, u maticama župe Grad, javlja Andrija Mate Dobroslavića. On je doseljenik s kraja 17. stoljeća. Uz prezime nosi i nadimak Papucia.

Prvi put se Andrija spominje 1713. u upisu vjenčanja (Andrea Matei Papucia Dobroslavich et Anna filia Ioannis dicto Calaris). Iz upisa rođenja njegove kćeri Marije najneposrednije saznajemo da je rodom iz Popova (Andrea Dobroslavich de Popouo). Djeca mu se spominju i u drugim upisima: Mate (1720) i Ana (1729), dok mu se žena Ana spominje kao kuma 1714. i kao svjedok na vjenčanju 1722 (Maria uxor Andreae Dobroslavich de Popouo), a njena smrt u 80. godini ubilježena je 1773. Njegova kći Marija (Maria

filia Andreae Dobroslavich Papucia Ragusinam interepti) spominje se 1751. u upisu vjenčanja sa Damjanom Kojćem iz Ravnog. Istom prilikom u ulozi svjedoka spominje se i Andrijin sin Ivan. Andrija Dobroslavić svjedočio je na vjenčanju 1714. Njegov sin Ivan (stariji) i kći Ana (starija) upisani su matici umrlih 1728. godine.[170]

U prvoj polovini 18. stoljeća u maticama se često spominje Mijo Dobroslavić, sam ili u vezi s djecom. Riječ je o Miji, sinu Miloša Dobroslavića, doseljeniku iz 17. stoljeća, koji se spominje u jednom upisu iz 1698. godine. Njegova djeca, rođena u braku s Marijom, kćerkom Vite zlatara, spominju se: Mijo (1701), Ivan (1707), Marija (1711) i Dominik (1715). U ulozi kuma Mijo se spominje 1723. i 1729. godine. Njegova supruga Marija, u istoj ulozi, spominje se 1710. godine. Smrt Mijine djece zabilježena je: 1708 (Mijo), 1709 (Vica), 1709 (Vito), 1709 (Ivan), 1714 (Kata) i 1723 (Dominik). U poodmakloj dobi, u 86. godini, Mijo je umro 1747. godine.[171]

Veći broj upisa odnosi se na Petra Dobroslavića, brata spomenutog Mije Dobroslavića, odnosno na njegovu djecu rođenu u braku s Katom, kćerkom Pave zlatara (Boglacselich). I Petar je, kao i Mijo, doseljenik s kraja 17. stoljeća. Njegova djeca su ubilježena ovim redom: 1696. Pavo, 1702. Ivan Antonije, 1704. Damjan, 1707. Ante i 1715. Kristofor Baltazar. U ulozi kumova spominju se Katarina, Petrova supruga, 1713. dva puta i Petar 1715. godine. Petrova smrt ubilježena je 1717. Udaja njegove žene Katarine za Franciska Testi ubilježena je 1723. godine.[172]

Godine 1726. zabilježena je i smrt 88-godišnje Ane, udovice Miloša Dobroslavića i majke već spomenutih Mije i Petra Dobroslavića.[173]

Ivan Mije Dobroslavića spominje se često u upisima prvih decenija 18. stoljeća. Riječ je, najvjerovatnije, o Ivanu Mije Ivanovog Dobroslavića, rođenog 1664. godine, čiji su preci također doseljenici u 17. stoljeću. On se u maticama najranije javlja kao kum 1703, 1706. i 1721. Njegovo vjenčanje sa Lukrecijom Ivana Stjepanovića (Herbez) zabilježeno je 1715. Njihova djeca spominju se: 1719. Marija, 1729. Josip Melhior i 1725. smrt sina Ante. Žena Lukrecija u ulozi kume spominje se 1718, a kćerka Marija 1763. godine.[174]

U maticama se spominje i svećenik Damjan Dobroslavić (R. D. Damianus Dobroslavich) 1701, 1703, 1719. i 1743, kada je i umro u 74. godini.[175] Spominje ga i Antonio Righi 1703. kao paroha u Belenićima u Popovu.[176] Recimo i to da je brat spomenutih Petra i Mije Dobroslavića.

Spominju se u maticama 18. stoljeća i četiri Dobroslavića s imenom Vito, uvijek u upisima smrti. Godine 1714. ubilježen je Vito, sin Miloša i brat Mije, Petra i svećenika Damjana Dobroslavića.[177] Godine 1747. ubilježen je 49-godišnji Vito Dobroslavić, krznar. Treći je umro u 65. godini 1751, a četvrti 1754. u 70. godini života.[178]

U maticama susrećemo i dvojicu Dobroslavića s imenom Eli. Stariji, sin Nikolin, umro je u 78. godini života 1770. Spominje se sa djecom i ženom u više upisa 1722, 1757. dva puta, 1765, 1766, 1770, 1772, 1773, 1775, 1783. i 1785. godine.[179]

Elija (mlađi) Dobroslavić umro je kao 70-godišnjak 1795. godine.[180]

U upisu vjenčanja Natala Lučića iz Ravnog u Popovu kao svjedok je naveden Jakov Dobroslavić.[181]

Godine 1757. ubilježena je smrt Pave Dobroslavića koji je umro u dobi od oko 65 godina. Vjerovatno je riječ o sinu Petra Dobroslavića, koji je rođen 1696. Spominje se u vezi sa svojom djecom: Marijom (1761, 1764. i 1766), Katarinom (1766) i Helenom (1779). Smrt sina Mije zabilježena je 1769, a supruge Ane 1777. i kćeri Ivane 1785. Naročito je značajan posljednji upis koji se odnosi na Ivanu (Ioanna filia q-m Pauli Dobroslavich Dioecesis Tribuniensis) i iz kojeg se jasno vidi da su Pavo i njegovi preci porijeklom iz Hercegovine.[182]

U nekoliko upisa o rođenju djece 1750, 1757. i 1767. spominje se Florio Dobroslavić, čija je smrt, u 70. godini, ubilježena 1797.[183]

Ante Dobroslavić spominje se 1761, 1787. i 1790. godine.[184]

Baltazar Dobroslavić, njegova djeca i žena Lukrecija, rođena Grgić, navode se u upisima 1763, 1765, 1775, 1783, 1793. i 1794. godine.[185]

Mate Dobroslavić, vojnik (miles), u jednom upisu nosi dvojno prezime (Dobroslavich alias Glomasich). U upisu njegove smrti 1792. u 74. godini nosi i titulu Dominus. U različitim povodima, a najviše kao kum, spominje se 1767, 1772, 1788, 1791, 1792. i 1807. godine.[186]

Postoji više upisa koji se odnose na djecu Josipa Matića Dobroslavića i Katarine Nikole Bjeliš. Vjerovatno je da je Josip sin spomenutog Mate Dobroslavića (Glomašića) po kojemu i nosi nadimak Matić. Posebno je značajan jedan upis iz 1772. u kojem se za Josipa kaže da je iz Popova (ex Josepho Dobroslavich de Popouo). Njegovi potomci imaju i dvojno prezime Bjeliš (Dobroslavich vulgo Bielisc), preuzeto po njihovoj majci Katarini Bjeliš. Josip se spominje u upisima rođenja i smrti svoje djece: 1764 (Mijo), 1766 (Marko i Mate), 1771 (smrt sina Mije), 1772 (Ana), 1773 (Josipova smrt u 40. godini) i 1792 (smrt kćeri Ane).[187]

U upisu mrtvih 1786. ubilježen je Ivan, sin Stjepana Dobroslavića.[188]

Ana Natala Dobroslavića spominje se u upisu 1803, a njen otac Natal, kapetan (capitaneus) 1807. u upisu smrti u 67. godini života.[189]

Vjenčanje Andrije Dobroslavića iz Popova (Andrea Dobroslavich de Popouo) nalazimo u upisu 1800, a smrt njegove kćeri Ane 1809. godine.[190]

Iz primjera koji su navedeni vidljivo je da su Dobroslavići porijeklom iz Popova. Bliža oznaka (mjesto) nije naznačena ni u jednom upisu. Radi cjelovitosti građe o ovom rodu navedeni su i upisi u kojima nije naznačeno porijeklo upisanih osoba. Za utvrđivanje njihova porijekla bila bi potrebna dodatna istraživanja.

Potrebno je napomenuti da se u maticama župe Trebimlja u 18. stoljeću ovaj rod spominje u više naselja u Popovu: Ravnom 1715, Gajicu u Trnčini 1737. i Brijegu u Trebimlji 1740. godine.[191]

DOLINA. U maticama se prvi spominje Josip Dolina. Za nj se veli da je iz mrkanske biskupije (tj. trebinjsko-mrkanske). Navodi se u upisu vjenčanja 1762. sa Vincentijom Petra Pavlovića. Josipova smrt ubilježena je 1772. u 25. godini, a smrt njegovih kćeri Marije 1771. i Lukrecije 1773. U upisu iz 1813. ubilježena je smrt 66-godišnje Stanislave, udovice Stjepana Doline. Godine 1806. ubilježena je smrt 74-godišnje Vincentije Doljanin (Doglianin). Da li je riječ o supruzi Josipa Doline koji se spominje u upisu vjenčanja 1762. teško je reći. Neosporno je da postoji sličnost ta dva prezimena (Dolina i Doljanin) koja se, u približno istom broju, javljaju u maticama župe Grad. Njima je slično i prezime Dolinović, koje također susrećemo u maticama.[192]

U maticama župe Trebimlja u Popovu ovo se prezime spominje 1709. u selu Golubinac.[193]

DRAŠKOVIĆ. Ovo prezime se ispisivalo u više varijanti u matičnim knjigama župe Grad: Drasco, Drascich, Drasckoievich, Draschouich. S obzirom na raširenost ovog prezimena, razumljivo je da svi Draškovići, koje susrećemo u maticama župe Grad, nisu istog porijekla. Moguće je identificirati samo nekoliko upisa, koji se odnose na Draškoviće iz Trebimlje u Popovu.

Kad je riječ o Draškovićima (Dražićima) u Popovu, poznato je da se spominju u 18. stoljeću u Veljoj Međi 1713. i Zagorcu u Trebimlji 1737. godine.[194]

Još 1719. spominje se u maticama župe Grad Kata Draško iz Trebimlje (Catta Drasco da Trebignie), a 1720. Stana Ivana Draškojevića iz Trebimlje (Stane Ioannis Drasckoieuich de Trebignie). Vjerovatno je iz Popova i Ivan Drašković, čija se djeca, Helena i Ivan, spominju 1766. i 1770. godine.[195]

Godine 1766. u upisu vjenčanja nalazimo Andriju Draškića (Draškovića) i njegovu ženu Franu Matije Dadića, za koje se kaže da su iz trebinjske biskupije (Andream Drasgich et Franam filiam Matthie Dadich Dioecesis Tribuniensis). U narednim upisima navode se njihova djeca: Mijo 1767, Marija 1771, Nikola 1773. i Magdalena 1777. Andrija je imao i sina Baltazara. On se spominje u upisu rođenja sina Andrije Marka Ante Nikole 1795, potom kao kum 1801. i 1804, te ponovo u upisu rođenja sina Marka Luke Vincentija 1805. i upisu vjenčanja kćeri Magdalene 1809. godine.[196]

U nekoliko upisa spominje se Grgo Mije Drašković, prvi put u upisu rođenja kćeri Marije 1771. U upisu rođenja kćeri Katarine 1773. za nj se veli da je iz Popova, parohije Trebimlja (Georgio Drasgich de Popouo parochiae de Trebigne). Rođenje njegovog sina Nikole ubilježeno je 1775, a vjenčanje kćeri Katarine 1793. godine.[197]

Od 1770. do 1806. u maticama se javlja još jedna osoba pod imenom Grgo Draškić. Iako se spominje u preko desetak upisa, koji se odnose na njegovu djecu, rođenu sa Magdalenom Grge Filipovića, ne nalazimo nigdje oznaku njegova porijekla. Neke okolnosti idu u prilog pretpostavci da je i on iz Popova.

U maticama su upisane, u različitim ulogama i okolnostima, još neke osobe koje nose ovo prezime, ali se o njihovu porijeklu ne bi moglo ništa pouzdano slutiti.

DUBČIĆ. Postoji samo jedan upis koji se odnosi na ovaj rod. Godine 1813. vjenčao se Mate Dubčić iz Belenića u Popovu (Matheum Dubcich di Belenichi Parochia di Rauno in Popouo) sa Katarinom Kasnačić iz Primorja.[198]

DUBELJ. Ovo prezime se spominje u maticama župe Trebimlja 1734. u Kijevu Dolu u Popovu.[199] Prema tradiciji, starinom su od Raičevića.[200] Prvi put u maticama župe Grad spominju se Dubelji 1768. Ni u jednom upisu nije naznačeno njihovo porijeklo. Najčešće se spominje Šimun Mije Dubelj i njegova djeca, prvi put u upisu rođenja kćeri Elene. Mijina kći Ana spominje se 1769. Šimunova djeca Mijo Rajmund, Blaž, Mijo i Magdalena ubilježeni su u maticama rođenih 1774, 1776, 1782. i 1789. U tri upisa 1794, 1797. i 1801. spominje se Helena Šimuna Dubelja, udata za Tadiju Radića. U ulozi kuma ubilježen je 1805. Mate Dubelj.[201]

GARGUREVIĆ. U maticama se ovo prezime ispisivalo na više načina: Gargurouich, Gargurevich, Gregurovich i Gargurovich.

Veći broj upisa odnosi se na Martina Gargurevića, krznara, rodom iz Mostara. Spominje se u upisima rođenja svoje djece: Grge 1716, Marice 1718, Klare 1718. i Elene 1721. Susrećemo ga i u upisima smrti kćeri Marije 1724. i 96-godišnje Martinove žene Klare 1777. U upisu 1763. navodi se i njegova kćerka Paula, a sin Grgo u ulozi svjedoka 1780. godine.[202]

Izvjestan broj upisa odnosi se na Ivana, Marka, Miju, Mariju, Matu i Nikolu Grgurovića. Njihovo porijeklo, na osnovu podataka u maticama, nije moguće utvrditi.

U Ravnom u Popovu spominju se prvi put 1734. godine.[203]

GARMANOVIĆ. Spominje se u samo jednoj prilici 1782. godine. Riječ je o ubilježbi vjenčanja Ivana, sina Stjepana Garmanovića iz Vareša (Ioanem Stephani Garmanovich a Varess).[204] Ovo

prezime spominje Marijan Bogdanović 1762. u Varešu, u svom izvještaju sa vizitacije. Međutim, navodi ga u obliku Armanović (Matthaeus Armanovich).[205]

GLAVINIĆ. Godine 1761. ubilježena je smrt Ane Glavinić, služavke (famula) kod Dns Natale de Saraca, a 1801. smrt Klare, kćeri Mate Glavinića iz Neretve (Nerenta).[206]

U popisu 1745. Glavinići se spominju u selu Moševići, u parohiji Gradac.[207]

GUSTIN(OVIĆ). Prezime se u maticama upisivalo na više načina: Agustin, Augustinovich i Gustinovich. Ovaj rod se spominje u Zelenikovcu u popisu duša (status animarum) 1745. godine.[208] Znatno ranije, pa i tada, ovaj rod se javlja u Veljoj Međi u Popovu.[209]

U maticama Župe Grad spominje se 1783. Florija, kći Ivana Agustina iz Popova, umrla u dobi od 24 godine. U upisu vjenčanja 1815. spominje se Nikola, sin Trajana Augustinovića iz Graca (de Gradaz Dioecesis Marcanensis et Tribuniensis su(b) Turcia ditione). U upisu vjenčanja 1821. navode se Mijo, sin Josipa Gustinovića, i Marija Bogdanović kao coniugi legitimi de Zelenicovaz Parochiae de Gradaz Dioecesis Mercanensis te Tribuniensis.[210]

FILIPOVIĆ. Prvi se u maticama spominje Petar Filipović iz Popova u upisu vjenčanja sa Katom Mate Radinković.[211]

O Grgi Filipoviću (prvi put se spominje 1749) i njegovim potomcima (Filip, Marija, Magdalena, Ana, Marija Ana) ima dosta podataka u maticama, ali nema nikakvih podataka o njihovom porijeklu. Na osnovu elemenata u upisima moglo bi se pretpostaviti da su iz Popova ili Graca.

Izuzev Ante Filipovića, za kojeg se veli da je ex Suburbio, ni za ostale upisane u maticama — Ivana Petra Filipovića, Franju Marka Filipovića, Miju i Nikolu Filipovića — nema oznaka o njihovom porijeklu.

U maticama župe Trebimlja ovaj rod se spominje 1709. u Turkovićima u Popovu,[212] a u popisu duša (status animarum) 1749. u D. Gracu.[213]

FIŠIĆ. Spominje se često u maticama župe Grad. Prvi se spominje Ivan Fišić, krznar iz Mostara (Ioannem Fiscich de Mostar pelizarium).[214]

U ostalim upisima on se spominje u vezi sa svojom djecom: Markom 1725, Klarom 1761, 1765. i 1769, te u upisu smrti prve supruge Marije 1758. i druge supruge Helene 1774, te u upisu Ivanovog trećeg vjenčanja sa Helenom Pave Dobroslavića.[215]

O Mati Fišiću i njegovom sinu Nikoli ne nalazimo u upisima oznake porijekla. Podataka o porijeklu nema ni za Tomu Fišića i njegovu ženu Helenu, ni za Franju i Bernarda Fišića.

FRANIĆ. Ima nekoliko upisa ovog prezimena u maticama župe Grad. Najranije se spominje Georgije Franić, krznar (Georgio Franich pelizario) 1721. u upisu rođenja sina Franje, te u upisu rođenja kćeri Marije 1724 (Georgio Franich Vasiglievich) i 1734. u upisu rođenja sina Ivana Mate, gdje se izričito kaže da je iz Gabele (Gregorio Franich de Gabella). Vjerovatno je Franić patronimička izvedba prezimena, tim prije što Georgije svom sinu daje ime Franjo. Riječ je najvjerovatnije o Georgiju Vasiljeviću. Indikativno je da njegovom sinu 1721. kumuje Valentin Stjepana Vasiljevića.[216]

Osim Grge u maticama se spominju i Vito Franić i žena mu Marija Zvono u upisu rođenja njihovog sina Franje 1759. Godine 1773. spominje se Marija Ivana Franića kao supruga Petra Previšića.[217] Za njih u upisima nema oznake porijekla. Da li su i oni iz Gabele ili možda iz Turkovića u Popovu, gdje ih je bilo u 18. stoljeću, nije moguće utvrditi na osnovu podataka u maticama.[218] Ta druga pretpostavka ima osnova jer se Vito i Marija Franić javljaju uz osobe iz užeg i šireg dijela Popova.

ILIĆ. U upisu rođenja kćeri Lukrecije spominje se 1707. Ivan Ilić iz Mostara.[219]

Prezime Ilić (Ilich, Illich, Iliich) javlja se u maticama i bez naznake porijekla. Tako je 1757. ubilježena smrt 86-godišnjeg Luke Ilića. Godine 1780. ubilježeno je rođenje Nikole, kćeri Nikole Ilića. Kćeri Ivana Ivanovog Ilića spominju se, i to Nika i Ana 1800. i Helena 1806. godine.[220]

ILIN (ILINIĆ). Ovaj rod je iz Golubinca u Popovu. Prvi put se u upisu rođenja sina Georgija 1720. spominje Ivan (Illin) iz Popova. On se javlja u ulozi kuma 1722 (Ioannes Illin de Golubinaz in Popouo) i 1727 (Ioannes Ilin de Popouo).

Ivan Ilinić (Joannis Illinich vulgo dicti Ohiuchiumco) navodi se u upisu vjenčanja sa Katom, nekog Šimuna iz Sarajeva, 1739. godine. Vjerovatno je i Ante iz upisa 1759 (umro u osmoj godini) njegov sin.

Ana, supruga Ivana, iz upisa 1720, 1722. i 1727. umrla je u 70. godini, što se vidi iz upisa 1744. godine. Ona u tom upisu nosi duži oblik prezimena Ilinić (Anna uxor Ioannis Ilinich).[221]

Vjerovatno je i Elena iz upisa smrti 1761. Ivanova druga žena (Ellena uxor Ioannis Illinich). Ivanova smrt u 80. godini zabilježena je 1763.[222]

Da su Ilin i Ilinić isto prezime, pokazaće i neki drugi primjeri. Godine 1711. spominje se Petar Ilin iz Popova u vezi s vjenčanjem sina Ante sa Marijom Peligarić. Njegova žena Marija, koja je umrla u 72. godini, ubilježena je kao Maria uxor Petri Ilinich. Petar Ilinić spominje se i 1773. u upisu rođenja kćeri Paule Marije Antonije, rođene u braku sa Magdalenom Petra Bani.[223]

U dva upisa o smrti spominju se 1733. Nikola, sin Nikole Ilinića, a 1770. Ante, sin Elija Ilinića. Nikolina kći Paula spominje se 1789. godine.[224]

I V A N I Ć. Postoji samo jedan upis ovog prezimena. Godine 1747. ubilježeno je vjenčanje Grge Ivanića, rodom iz trebinjske biskupije (Gregorium Ivanich Dioecesis Tribuniensis).[225]

I V A N O V I Ć. Doseljenika s ovim prezimenom bilo je u 18. stoljeću iz više mjesta u Hercegovini.

Među prvima se spominje Tadija Ivanović, krznar, rodom iz Trebimlje u Popovu. On se naizmjenično upisuje i kao Zvono. Tadija Ivana Ivanovića Zvone spominje se 1716. u upisu smrti sina Ivana, 1720. u upisu rođenja sina Mate, 1726. u upisu rođenja kćeri Marije i 1729. u upisu rođenja kćeri Nikole, a zatim kao kum 1726. i u upisu smrti sina Ivana 1740. godine.[226]

Grgo Ivana Ivanovića je također iz Trebimlje. Vjerovatno je brat Tadijin jer su iz istog mjesta i imaju isto očevo ime. I on se, kao i Tadija, u dva upisa javlja s udvojenim prezimenom (Ivanović i Zvono). Spominje se u upisima: 1718 (rođenje sina Ivana), 1720 (rođenje kćeri Katarine), 1721 (smrt sina Ivana), 1725 (u upisu kumstva žene mu Domenike i upisu rođenja kćeri Marije), 1726 (kao kum) i iste godine u upisu rođenja sina Baltazara. Ponovo se spominje u upisu rođenja sina Baltazara (mlađeg) 1730. i upisu rođenja kćeri Katarine 1734. Smrt njegovog sina Melhiora ubilježena je 1735. godine.[227]

U upisu vjenčanja 1735. s Anom, kćeri Ivana Ivandiše (Ivandiscia), spominje se Marko, sin Ivana Ivanovića iz Graca. U upisu 1765. spominje se njegova kći Katarina, a Marko nosi i drugo prezime Marković (Ivanovich alias Marcovich).[228]

Josip Ivanović, krznar iz Popova, vjenčao se 1749. s Nikom, kćeri Marina Kaluđer. Godine 1763. umire mu osmogodišnja kći Kata. U upisu 1780. o rođenju sina Petra Luke Antonija, rođenog sa Lukrecijom Lupi Zaput (druga supruga) stoji naznaka: Josepho Ivanovich da Csausia Dioecesis Tribuniensis et Mercanensis, čime je bliže određeno mjesto njegovog porijekla, a to je Čavaš u Popovu. Josip se kao kum spominje 1791. i 1793. godine.[229]

Mijo Ivanović iz Trebimlje spominje se u upisu vjenčanja 1792. sa Ivanom Palikuća.[230]

Bez oznake porijekla u maticama se spominje više osoba koje nose ovo prezime: 1716. Nikola, 1718. Pavo, 1720. Petar, 1719. Franjo, 1722. Natal, 1776. Martin, 1783. Nikola, 1799. Grgo i 1803. Ivan.

I V I Ć. Riječ je o starom rodu iz Ravnog u Popovu.[231] U upisu rođenja kćeri Kate 1710. i sina Ivana 1717. spominje se Nikola Ivić iz Popova. On se spominje i u upisu smrti sina Ivana 1722. i

supruge Marije 1745, umrle u 52. godini života, te u upisu 1756, kada je obavljao čin krštenja u domu Grge Mihailovića.[232]

Grgo Ivić u vezi s kćerkom Marijom spominje se 1730, te u upisu svoje smrti 1751, iz čega saznajemo da je iz Ravnog (Georgius Ivich de Rauno).[233]

Marko Ivić, njegova djeca i žena, od 1722. do Markove smrti 1780 (u dobi od 80 godina) spominju se više puta: u upisu rođenja Nikole 1729. i Magdalene 1747, te u upisima smrti djece: Petra 1722, Natala 1723, Ivana 1732. i ponovo Ivana mlađeg 1733. i najmlađeg 1735. Žena Marija umrla je 1735. u 46. godini.[234]

Nikola Ivić, svećenik, čija je smrt ubilježena 1791. godine, vjerovatno je sin Marka Ivića, koji je već spomenut.[235]

U upisu vjenčanja 1764. navodi se Petar Ivić iz Popova, vjenčan sa Ivanom, Ivana Dužanina (vulgo Baio). On se spominje u upisu rođenja kćeri Marije 1767. i upisu njene smrti 1769. Kao kum upisan je 1772, 1788. i 1797. Umro je u 80. godini 1815. U upisu o njegovoj smrti stoji: Petrus Ivich habitatorius di Popouo.[236]

U maticama nalazimo nekoliko Ivića, o čijem porijeklu iz upisa nije moguće ništa saznati. Riječ je o Andriji 1718, Andriji mlađem 1775, 1780. i 1790, Grgi 1788, 1791, 1793. i 1796, Miji 1766, Ivanu 1776, 1802. i 1806. i Anti Iviću 1800. i 1802 godine.

JANJIĆ. Godine 1815. u upisu vjenčanja sa Josipom Mate Pavlovića spominje se Helena Janjić iz Hotnja (de Ottagn Dioecesis Tribuniensis sub Turcis ditione).[237]

JARAK(OVIĆ). U dva upisa vjenčanja 1789. i 1791 (kao udovica) spominje se Ivana, kći Ivana Jarakovića iz Trebimlje, a 1801. Ivanova kći Ana. Godine 1803. ubilježena je smrt Vite, sina Grge Jarakovića.[238]

U maticama župe Trebimlja ovaj rod se spominje 1711. u selu D. Trebimlja u Popovu.[239]

JOVIĆ. Postoji samo jedan upis iz ovog roda. U maticama mrtvih 1802. godine ubilježen je 24-godišnji Vuko Jović.[240] U 18. stoljeću ovaj rod je živio u Zavali u Popovu.[241]

JOZIĆ. Godine 1776. ubilježena je smrt 18-godišnjeg Mije, sina Josipa Jozića. Za nj se veli da je iz Dioecesis Tribuniensis. Kao svjedok na vjenčanju Marku Vuličeviću (iz Popova) navodi se 1809. Nikola Jozić.[242]

JURIĆ. U dva upisa 1725. i 1734. spominje se Grgo Jurić iz Gabele i njegova kći Dominika kao supruga Grge Ivanovića (Zvonovića) iz Trebimlje.[243]

U maticama se još spominje Mada Marka Jurića 1761. i Luka Jurić 1803. godine.[244]

Bilješke

[1] O tome: M. Sivrić, O nekim upisima hercegovačkih prezimena u drugoj polovini 17. stoljeća u matičnim knjigama župe Grad u Dubrovniku, »Hercegovina«, 1, Mostar 1981, str. 139—169.

[2] Osnovna literatura o migracijama navedena je u bilješkama priloga, navedenog u prethodnoj bilješci.

[3] U upisima, uz ostale, susrećemo i formulacije, kao što su »civis huius civitatis« »habitator huius civitatis« i sl.

[4] O maticama 17. stoljeća: M. Sivrić, O nekim upisima hercegovačkih prezimena u drugoj polovini 17. stoljeća..., str. 140—142.

[5] Evo nekih od njih: Petar Bronzić, Mate Bogojević, Petar Bukvić, Filip i Damjan Dobroslavić, Ivan Milošević, Ivan Nikolić, Stjepan Vuličević, Ivan Raičević, Ivan Chirico i dr.

[6] Liber baptizatorum (dalje LB).

[7] Liber matrimoniorum (dalje LMM).

[8] Liber mortuorum (dalje LMRT).

[9] Vidi: M. Sivrić, O nekim upisima hercegovačkih prezimena u drugoj polovini 17. stoljeća..., str. 146.

[10] Ibidem, str. 147—149.

[11] B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi et mercanensi, Studia Antoniana, CPAAE 12, Romae 1959, str. 65, 100, 135. i 154.

[12] LB 1711—1728, 18'.

[13] LMRT 1729—1768, 93'.

[14] LMRT 1690—1705, 82. i 73'.

[15] LB 1711—1728, 108.

[16] LMRT 1729—1768, 31'.

[17] LMRT 1729—1768, 131. i 298.

[18] LB 1759—1798, 28'.

[19] LB 1759—1798, 113.

[20] LB 1759—1798, 4, 25, 43, 118, 124' i 154'.

[21] LB 1759—1798, 39, 155. i 161.

[22] LB 1759—1798, 104' i 136.

[23] LMRT 1729—1768, 177, 182, 231. i 268.

[24] LMRT 1769—1796, 24' i 112'.

[25] LMRT 1729—1768, 221; LMRT 1796—1821, 28'.

[26] LB 1799—1812, 103.

[27] LMM 1722—1728, 9; LB 1711—1728, 181; LMM 1729—1778, 9; LMRT 1729—1768, 31.

[28] LB 1759—1798, 241', 280', 310. i 475.

[29] LMRT 1729—1768, 154; LMRT 1796—1821, 129.

[30] LMM 1778—1821, 33', 17'.

[31] LMM 1729—1778, 1'—2, 94' i 184'.

[32] LMRT 1729—1768, 51', 54, 130' i 247; LMRT 1769—1796, 229. (Rod Baio spominje se u maticama župe Trebimlja prvi put 1710. u selu Strmica na Trebimlji.)

[33] LMRT 1729—1768, 38.

[34] LB 1759—1798, 141, 85' 141' i 185.

[35] LB 1759—1798, 185'.

[36] LMM 1729—1778, 205'.

[37] LB 1759—1798, 264, 307', 365. i 407.

[38] LMRT 1769—1796, 73' i 109.

[39] LB 1759—1798, 461', 489', 534'; LMRT 1796—1821, 58.

[40] LB 1759—1798, 267.

[41] LB 1759—1798, 607' i 118.

[42] LB 1759—1798, 550.

[43] LB 1759—1798, 559'; LB 1799—1812, 18'.

[44] LB 1799—1812, 35'.

[45] LB 1799—1812, 81'; LMRT 1796—1821, 137.

[46] LMM 1778—1821, 146.
[47] LMRT 1769—1796, 146'.
[48] LMRT 1769—1896, 306.
[49] LB 1759—1798, 550; LMRT 1796—1821, 143.
[50] LMRT 1769—1796, 168. i 173. (Vjerovatno je ovaj rod iz Trebimlje, gdje postoji lokalitet Basaruša.)
[51] LMRT 1769—1796, 292'. LMRT 1796—1821, 57.
[52] LMRT 1769—1796, 302'; (Bašaduri se spominju u zaseoku Gajic u Trnčini 1743. i Orahovu Dolu u Popovu 1738. Vidi: Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, str. 60, 68. i 73.)
[53] LMRT 1690—1705, 75; LB 1711—1728, 20. i 85.
[54] LB 1711—1728, 19.
[55] LB 1729—1758, 234'.
[56] LB 1759—1798, 234; LMRT 1769—1796, 47. i 57'; LMRT 1796—1821, 50'.
[57] LMRT 1769—1796, 44.
[58] LB 1759—1798, 342.
[59] LB 1759—1798, 317.
[60] Ovaj rod se spominje i na dubrovačkom teritoriju, u Slanom i Dubravici. Prema tradiciji, Belemičići iz Dubravice su iz Belenića u Hercegovini i vode porijeklo od Vuličevića. Po mjestu porijekla dobili su novo prezime. Iz Dubravice su dijelom odselili u Slano. (Dr Ilija Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 137. i 143)
[61] U Veljoj Međi u Popovu Benderi se prvi put spominju 1797. (Đ. Kriste, Usmena tradicija o porijeklu i razvoju i kretanju rodova na području Trnčine i Velje Međe..., »Tribunia«, 2, 1976, str. 91; O ovom rodu: M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 78, 166. i 193)
[62] LMRT 1729—1768, 77', 99. i 228; LB 1759—1798, 459. i 515.
[63] LMM 1778—1821, 5'; LB 1759—1798, 456.
[64] LB 1759—1798, 492. i 500'.
[65] LB 1799—1812, 39; LMRT 1796—1821, 194'; Ovaj rod je u prošlosti, također i sada, obitavao u Golubincu u Popovu. (M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 146. i 147)
[66] V. Palavestra, Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini, Porijeklo stanovništva, GZM, E, n. s., sv. XIV, Sarajevo 1953, str. 99; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 192—197.
[67] LB 1759—1798, 493'; LMRT 1769—1796, 246'; LB 1759—1798, 506'; LMRT 1769—1796, 262'.
[68] M. Sivrić, O nekim upisima hercegovačkih prezimena..., str. 149. i 150.
[69] V. Palavestra, Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini..., str. 98. i 99.
[70] LB 1711—1728, 155'.
[71] LMM 1707—1722, 25'; LB 1711—1728, 82; LMRT 1729—1768, 79' i 187'.
[72] LB 1711—1728, 83' i 110; LMM 1722—1728, 1; LB 1711—1728. 131; LMRT 1722—1729, 32; LB 1729—1758, 6; LMRT 1729—1768, 5; LB 1729—1758, 25; LMRT 1758—1796, 236.
[73] LMRT 1729—1768, 236.
[74] LMM 1778—1821, 110'.
[75] LMRT 1796—1821, 159'.
[76] LMM 1778—1821, 214'.
[77] V. Palavestra, Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini..., str. 99.
[78] B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi..., str. 159.
[79] LMM 1729—1768, 197.
[80] LB 1759—1798, 229, 259' i 324.
[81] LMRT 1769—1796, 254;
[82] LMRT 1769—1796, 221'; Dr I. Sindik, Dubrovnik i okolina, str. 180.
[83] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla, razvoja i kretanja rodova na području Trnčine i Velje Međe u periodu od 1708. do

1748. godine, »Tribunia«, 4, 1978, str. 73; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, 153, 158. i 159.

[84] LMRT 1796—1821, 111'.

[85] LMRT 1729—1768, 297'; LB 1759—1798, 242' i 608; LMRT 1769—1796, 223'.

[86] LMRT 1769—1796, 313; LMRT 1796—1821, 60'.

[87] LMM 1778—1821, 216.

[88] LMM 1778—1821, 88.

[89] LB 1799—1812, 28', 47. i 28'.

[90] LMRT 1769—1796, 36.

[91] HAD, Testamenta notariae, No 88, 15. aprila 1796.

[92] LMRT 1769—1796, 229; HAD, TN, No 89, 1803/4.

[93] LB 1688—1705, 167', 183. i 198; LB 1706—1811, 26'; LMRT 1717—1722, 33; O porijeklu obitelji Ruđera Boškovića vidi: Zdenka Marković, Pjesnikinje starog Dubrovnika, JAZU, OSK, Zagreb 1970, str. 287—290, 344. i 354.

[94] LMRT 1729—1768, 41'.

[95] LB 1688—1706, 154; LMM 1729—1778, 17.

[96] LB 1759—1798, 195; LMM 1769—1796, 309.

[97] LB 1759—1798, 112'.

[98] LMRT 1769—1796, 1; LMRT 1796—1821, 76'; LB 1799—1812, 76.

[99] LB 1759—1798, 191, 512. i 607; LB 1799—1812, 32', 40, 86. i 77.

[100] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 73; Isto, »Tribunia«, 4, 1978, str. 64, 72. i 73.

[101] LMM 1729—1778, 198'.

[102] LB 1758—1798, 407; LB 1799—1812, 79. i 57.

[103] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 171; Isto, »Tribunia«, 4, 1978, str. 74.

[104] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 183/4.

[105] LMM 1722—1728, 19; LMM 1729—1778, 178; LB 1759—1798, 258.

[106] LMM 1729—1778, 48. i 93.

[107] LB 1758—1798, 421', 439, 490, 501. i 531.

[108] LB 1759—1798, 141. i 146'; Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 183.

[109] LB 1759—1798, 242', 509', 530. i 549; LB 1799—1812, 37'.

[110] LB 1759—1798, 481, 503. i 577; LMRT 1796—1821, 7; LB 1799—1812, 19', 20. i 23.

[111] M. Sivrić, O nekim upisima hercegovačkih prezimena..., str. 152/3.

[112] LB 1759—1798, 510; LMRT 1796—1821, 62. i 62'.

[113] LB 1799—1812, 34. i 130; LMRT 1796—1821, 142.

[114] LMRT 1796—1821, 173'; LMM 1778—1821, 173.

[115] LMM 1798—1821, 180'.

[116] V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.

[117] B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi et mercanensi, str. 152.

[118] LMRT 1796—1821, 173'; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, 190.

[119] LMM 1729—1778, 186; LMRT 1759—1798, 182; LB 1759—1798, 523; LMRT 1796—1821, 108.

[120] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 72; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 159.

[121] LMM 1729—1768, 149'.

[122] LMRT 1729—1768, 88'.

[123] LMM 1729—1768, 101; B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi et mercanensi, str. 152.

[124] LB 1759—1798, 329; 1799—1812, 20, 40. i 75'; LMRT 1796—1821, 93.

[125] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 72.

[126] LMM 1729—1768, 131; LMRT 1769—1796, 278.
[127] V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 103.
[128] LMM 1729—1778, 218; LMRT 1796—1821, 119.
[129] LMM 1778—1821, 124; LMRT 1796—1821, 134'.
[130] V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 98; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, 73, 79, 81, 112, 158, 159. i 180.
[131] LMRT 1796—1821, 142.
[132] LMRT 1729—1768, 109'.
[133] LMM 1706—1722, 48; LB 1711—1728, 138. i 176; LB 1729—1758, 2'; LB 1759—1798, 602.
[134] LMRT 1729—1768, 107'.
[135] LMRT 1729—1768, 89.
[136] LB 1759—1798, 350', 406' i 443'.
[137] LMRT 1769—1796, 101'.
[138] LB 1759—1798, 443, 522' i 617.
[139] LB 1759—1798, 615; LB 1799—1812, 35'.
[140] LB 1759—1798, 530', 547' i 539'; LB 1799—1812, 42.
[141] LB 1799—1812, 42. i 113'.
[142] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 62; V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
[143] Prezime Curić u raznim periodima spominje se u Osojniku, Petrovu Selu, Gromači, Kliševu, Mravinci, Orašcu i drugim mjestima.
[144] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 178; Isto, »Tribunia«, 4, 1978, str. 62.
[145] Npr. u Brsečinama, Suđurđu, Cavtatu i drugim mjestima.
[146] LB 1759—1798, 191, 364', 420', 452, 507', 553', 421', 493, 490, 501. i 531.
[147] LB 1759—1798, 301, 333', 377', 406', 459, 488', 526. i 340.
[148] LMM 1778—1821, 21. i 9.
[149] LB 1759—1798, 385'; LB 1799—1812, 115.
[150] LMRT 1769—1796, 238'.
[151] LB 1799—1812, 24'.
[152] B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi et mercanensi, str. 74.
[153] LMM 1706—1721, 49'; LB 1759—1798, 105.
[154] LMM 1729—1778, 189'; LB 1759—1798, 197'; LB 1759—1798, 608; LB 1799—1812, 24; LMRT 1769—1796, 198'.
[155] LMRT 1769—1796, 318'.
[156] LMRT 1769—1796, 274.
[157] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 56; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 168. i 179.
[158] LB 1729—1758, 192; LB 1759—1798, 176', 164', 233', 265' i 338'.
[159] LB 1759—1798, 378, 404' i 432'; LMRT 1769—1796, 194; LMM 1778—1821, 141; Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 74.
[160] LMM 1759—1778, 163.
[161] LB 1759—1798, 261'; LMRT 1769—1796, 72'; LB 1759—1798, 334; LMRT 1769—1796, 130; LB 1799—1812, 24, 146, 113. i 146'.
[162] LB 1759—1798, 380; LMRT 1796—1821, 84.
[163] V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 105.
[164] Ibidem, str. 105.
[165] LMM 1729—1778, 194'; LMRT 1796—1821, 132'.
[166] LB 1759—1798, 482'; LMRT 1796—1821, 52.
[167] LMRT 1769—1798, 279'.
[168] LMRT 1769—1796, 114.
[169] M. Sivrić, O nekim upisima hercegovačkih prezimena..., str. 152/3.

[170] LB 1711—1728, 76. i 111′; LB 1729—1758, 6′; LB 1711—1728, 33. i 138′; LMRT 1769—1796, 73′; LMM 1729—1778, 101′; LMM 1707—1722, 35; LMRT 1722—1728, 29.

[171] LB 1688—1705, 165′; LB 1706—1711, 22; LB 1711—1728, 1′ i 13′, 144. i 94; LB 1706—1711, 60′ i 65; LMRT 1722—1729, 24; LMRT 1729—1768, 136′.

[172] LB 1688—1705, 172. i 198; LB 1707—1711, 31′; LB 1711—1728, 47; LB 1711—1728, 54′, 24, 28. i 30; LMRT 1717—1723, 5′; LMM 1722—1728, 5.

[173] LMRT 1722—1729, 81.

[174] LB 1688—1705, 185′; LB 1706—1711, 18; LB 1711—1728, 132; LMM 1707—1722, 30′; LB 1711—1728, 102; LB 1729—1758, 10′; LMRT 1722—1728, 69; LB 1711—1728, 50′; LB 1759—1798, 80′.

[175] LMRT 1722—1729, 81.

[176] B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi et mercanensi, str. 74.

[177] LMRT 1706—1716, 133.

[178] LMRT 1729—1768, 137′, 162′ i 177′.

[179] LMM 1707—1722, 49′; LMRT 1729—1768, 191′ i 193; LB 1759—1798, 136. i 137; LMRT 1769—1796, 16; LMM 1729—1778, 208′ i 305; LB 1759—1798, 283′, 305, 434. i 456.

[180] LMM 1769—1796, 317′. .

[181] LMM 1729—1778, 113.

[182] LMRT 1729—1768, 196′; LB 1759—1798, 53, 99′, 146. i 147′; LMM 1778—1821, 5; LMRT 1769—1796, 6, 118. i 202′.

[183] LB 1759—1798, 4; LMRT 1729—1768, 195′; LB 1759—1798, 159; LMRT 1796—1821, 18′.

[184] LB 1759—1798, 54; LMRT 1769—1796, 228′ i 268′.

[185] LB 1759—1798, 94′, 121′, 309′, 420. i 558; LMRT 1769—1796, 308.

[186] LB 1759—1798, 169; LMRT 1769—1796, 52; LB 1759—1798, 493. i 530; LMRT 1769—1796, 287; LB 1799—1812, 116′.

[187] LB 1759—1798, 106′ i 150′; LMRT 1769—1796, 24′; LB 1759—1798, 253; LMRT 1769—1796, 69′ i 285.

[188] LMRT 1769—1796, 215.

[189] LB 1799—1812, 52; LMRT 1796—1821, 122′.

[190] LMM 1778—1821, 100; LMRT 1796—1821, 133.

[191] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 59. i 72; Isto »Tribunia«, 3, 1977, str. 168.

[192] LMM 1729—1778, 153′; LMRT 1769—1796, 28′ i 70′; LMRT 1796—1821, 109.

[193] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 74.

[194] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 63; Isto, »Tribunia«, 3, 1977, str. 177. i 180.

[195] LB 1711—1728, 91; LMM 1707—1722, 46; LB 1759—1798, 523′; LMRT 1769—1796, 16.

[196] LMM 1729—1778, 176′; LB 1759—1798, 164′, 265′, 338′ i 578′; LB 1799—1812, 24′, 62. i 76; LMM 1778—1821, 144.

[197] LB 1759—1798, 242′, 277. i 314′; LMM 1778—1821, 62; LB 1759—1798, 608.

[198] LMM 1778—1821, 156′; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 146.

[199] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 74.

[200] M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 79, 145. i 146.

[201] LB 1759—1798, 187, 201, 285, 392, 412, 501, 571′ i 593′; LB 1799—1812, 34′ i 81′.

[202] LB 1711—1728, 60′, 85. i 132; LMRT 1722—1728, 52; LB 1758—1798, 79; LMRT 1769—1796, 123.

[203] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 72.

[204] LMM 1778—1821, 50.

[205] D. Mandić, Chroati Catholici Bosnae et Hercegovinae, str. 213.

[206] LMRT 1729—1768, 227′; LMRT 1796—1821, 44.
[207] V. Palavestra, Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini, str. 99.
[208] Ibidem, str. 98.
[209] M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, 193; Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 66—67.
[210] LMRT 1769—1796, 183; LMM 1778—1821, 174′ i 214′.
[211] LMM 1729—1778, 93.
[212] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 179.
[213] V. Palavestra, Etnografsko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini..., str. 99.
[214] LB 1711—1728, 176′.
[215] LB 1711—1728, 176′; LMM 1778—1821, 52′, LB 1759—1798, 133′ i 201; LMRT 1729—1768, 197′; LMRT 1769—1796, 91; LMM 1778—1821, 5.
[216] LB 1711—1728, 131. i 159′; LB 1729—1758, 68.
[217] LB 1759—1798, 14. i 272.
[218] Franići iz Popova vode porijeklo od Žilića, te se pouzdano ne zna da li je u 18. stoljeću bio izdvojen od svog matičnog roda.
[219] LB 1706—1711, 23.
[220] LMRT 1729—1768, 196; LB 1759—1798; 399′; LB 1799—1821, 20, 102. i 110′.
[221] LB 1711—1728, 106; LMRT 1729—1768, 2; LB 1711—1728, 405; LMM 1729—1778, 36, 212′ i 128′.
[222] LMRT 1729—1768, 224; LMRT 1729—1768, 239.
[223] LB 1711—1728, 6; LMRT 1729—1768, 131′; LB 1759—1798, 267.
[224] LMRT 1769—1796, 11; LMRT 1729—1768, 30′; LB 1769—1796, 510′.
[225] LMM 1729—1778, 93′.
[226] LMRT 1706—1716, 174′; LB 1711—1728, 115′ i 183; LB 1729—1758, 2′; LB 1711—1728, 186′; LMRT 1729—1768, 98.
[227] LB 1711—1728, 90′ i 107′; LMRT 1717—1722, 31; LB 1711—1728, 171′, 172′, 183. i 185′; LB 1729—1758, 13′ i 70; LMRT 1729—1768, 88′.
[228] LMM 1729—1778, 22′; LB 1759—1798, 121′; LMRT 1769—1798, 9.
[229] LMM 1729—1778, 96; LMRT 1729—1768, 239′, 395′, 529. i 560′.
[230] LMM 1778—1821, 56′.
[231] M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 158.
[232] LB 1706—1711, 72; LB 1711—1728, 75′; LMRT 1722—1728, 13; LMRT 1729—1768, 130; LB 1729—1758, 321.
[233] LB 1729—1758, 13′; LMRT 1729—1768, 163.
[234] LMRT 1722—1729, 1′ i 72; LB 1711—1728, 94; LMRT 1729—1768, 21′, 31, 42′ i 46; LMM 1729—1778, 93′; LMRT 1769—1796, 155.
[235] LMRT 1769—1796, 278′.
[236] LMM 1729—1778, 184′; LB 1759—1798, 152′; LB 1769—1798, 3, 259′, 498, 594. i 607; LMRT 1796—1821, 177.
[237] LMM 1778—1821, 175.
[238] LMM 1778—1821, 42′ i 48′; LB 1799—1812, 34; LMRT 1796—1821, 70′.
[239] Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 173.
[240] LMRT 1796—1821, 54.
[241] M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 152, 154. i 158.
[242] LMRT 1769—1796, 104; LMM 1778—1821, 144.
[243] LB 1711—1728, 172′; LB 1729—1758, 70.
[244] LB 1759—1798, 55′; LB 1799—1812, 49′.

RADOMIR STANIĆ

NADGROBNI SPOMENICI SA NATPISIMA IZ XVII i XVIII VEKA U GROBLJU NA PAŠINOVCU U MOSTARU

Nastavljajući istraživanje srpskih grobalja u Mostaru i proučavanje epigrafske građe u vidu natpisa na nadgrobnicima, predočavamo čitaocima spomenike sa epitafima iz XVII i XVIII veka u groblju na Pašinovcu. Zbog obilja nadgrobnika i velikog broja natpisa, čiju smo evidenciju, prepise i dokumentaciju izradili u nekoliko navrata,[1] u ovom prilogu obradili smo spomenike sa natpisima iz XVII i XVIII stoleća, dok ćemo spomenike sa natpisima iz XIX veka obraditi kao posebnu celinu.[2]

Groblje na Pašinovcu je najveća grobljanska celina u Mostaru. Nekropola zauzima prostor od više hektara. Locirana je na severoistočnoj strani grada. Udaljena je od bjelušinskog groblja oko 350 m. Groblje je postavljeno na padini, okrenutoj prema gradu, odnosno prema jugozapadnoj strani tako da je najvećim delom dana osunčano. Pašinovačko groblje je danas jedino aktivno pravoslavno groblje u Mostaru.[3]

U mostarskoj javnosti je ukorenjeno mišljenje da je bjelušinsko groblje neuporedivo najstarija pravoslavna nekropola u gradu i da je pašinovačko znatno mlađe.[4] Međutim, uvidom u hronologiju nastanka spomenika lako se može zaključiti da je jedan deo ovog groblja savremen sa bjelušinskim i da se na njemu nalazi veći broj starijih nagrobnika.[5] Još od XVII veka mostarski Srbi su sahranjivani u oba groblja, a nešto kasnije i u groblju iznad Stare pravoslavne crkve. Zapaženo je, takođe, da su se pojedine brojnije srpske porodice paralelno ukopavale u oba groblja. Ta pojava nije posebno istraživana, pa su njeni razlozi ostali nepoznati.

Najstariji deo groblja na Pašinovcu nalazi se pri vrhu, stotinjak metara ispod njegove severozapadne granice prema središnjem delu. Na površini od oko 1,5 ha koncentrisani su gotovo svi

nagrobnici iz XVII i XVIII veka. Oni su okruženi mnoštvom spomenika iz XIX stoleća, koji ih svojim većim dimenzijama i modifikovanim oblicima natkriljuju tako da su teže uočljivi. Mahom su zarasli u travu i korov, utonuli u zemlju, izvaljeni, posrnuli, nahereni, mestimično jako oštećeni, sa većim brojem primeraka, čiji su natpisi izbrisani i izbledeli tako da su već postali nečitljivi ili teško razgovetni. Kako se na tom delu groblja još vrše ukopavanja, primetno je da stari spomenici stradaju prilikom podizanja ili preuređivanja grobnica i ograđivanja parcela. Na žalost, još ne postoji svest o istorijskoj vrednosti ovih svedočanstava, pa je odnos prema njima nedopustivo loš i bahat. Pored toga što ih zub vremena nemilosrdno ugrožava, najviše su izloženi opasnosti koja dolazi od ljudi, i to najviše od onih čije pretke ova skromna i dragocena kamena znamenja čuvaju od zaborava. Doduše, ima i izuzetaka koji ukazuju na brižljiv odnos i na prisustvo pijeteta potomaka prema precima, što se pozitivno odražava na sudbinu njihovih grobnih znakova. Uzrok propadanju spomenika ipak je najviše u činjenici što o njima nema ko da brine, jer su potomci iščezli. Ako ih i ima, oni su zaboravili ili nikada nisu ni znali za svoje poreklo pošto su, promenivši prezime, izgubili predstavu o svojim starijim precima. Najzad, vrednost spomenika nije samo u svedočenju o starini mostarskih porodica već i u mnogo čemu drugom. Njihov kulturni, naučni, društveni i svaki drugi značaj, o kome ne treba ni govoriti, obavezuje našu svest da se društvena zajednica počne organizovano brinuti o njihovoj egzistenciji. Poslednji je trenutak da se stara mostarska groblja ili njihovi pojedini delovi stave pod zaštitu zakona.[6]

Groblje na Pašinovcu do sada nije bilo u središtu pažnje bilo kojeg istraživača. Interesovanje za najstarije spomenike u groblju na Bjelušinama i samo za neke na Pašinovcu jedino je pokazao Vid Vuletić Vukasović. Objavivši desetak starijih natpisa na spomenicima mostarskih grobalja,[7] on je tačno naslutio njihov značaj i ukazao na potrebu proučavanja i brižljivog čuvanja. Niko osim njega iz plejade istoričara, koji su se bavili prošlošću Mostara i Hercegovine, nije obratio pažnju na pisane izvore koji odvajkada žive na kamenim površinama starih nadgrobnika. Čak ni Vladimir Ćorović, svestrani istorik, koji se više nego bilo ko u svojim naučnim radovima koristio ovovrsnim podacima, nije svoju poznatu radoznalost neposrednije i trajnije usmerio prema mostarskim nekropolama, iako je, pišući monografiju o Mostaru,[8] crpeo podatke iz tekstova V. Vuletića i svojih, kako navodi, beležaka sa bjelušinskog groblja.[9] Tek u novije vreme, razvojem naučne misli, pojavilo se interesovanje prema grobnim belezima, pa i prema mostarskim grobljima. Pre sistematskog istraživanja korišćena je epigrafska građa za obradu pojedinih tema,[10] a zatim je usledilo mogografsko uobličavanje hronoloških spomeničkih celina jednog groblja.[11]

Spomenici u groblju na Pašinovcu bitno se ne razlikuju od nadgrobnih kamenih znakova u groblju na Bjelušinama. Štaviše, može se reći da su gotovo istovetnih oblika, sa istim dekorativnim motivima, jednakim epitafnim svojstvima i drugim odlikama, što upućuje na zaključak da su ih klesali i natpise urezivali isti majstori. Nadgrobnici su postavljeni iznad pokojnikovih glava i po pravilu su orijentisani prema istoku. Najstariji su rasuti po prostoru gde su se granice parcela s vremenom izgubile, a mlađi su još uvek grupisani sa ostalim belezima u okviru sada napuštenih parcela ili pak onih za čije održavanje još postoji interes potomaka. Nisu retki primerci starih nadgrobnika koji su pomereni sa prvobitnog mesta i postavljeni na kasnije napravljene grobnice pored mlađih belega. Obično se u takvim slučajevima preko sačuvanih natpisa može pratiti genealogija pojedinih porodica od XVIII veka pa do pred drugi svetski rat.

Po pravilu, svi spomenici imaju oblik krsta. Samo dva primerka (spomenici br. 200 i 244) izrađena su u obliku niskog obeliska. Stariji nadgrobnici koji su klesani u obliku krsta vrlo su jednostavno obrađeni. Obično nemaju nikakvih dekorativnih elemenata. Natpisi zauzimaju gotovo celu površinu, a pojedini njihovi delovi, kao što je, na primer, godina, uklesani su na bočnim stranama horizontalnog kraka krsta ili na gornjoj površini vertikalnog kraka. Većina spomenika ima predstavu krsta na strani na kojoj je urezan natpis, a ponekad i na suprotnoj. Katkad se ona proteže na celoj površini, a najveći broj primeraka ima u gornjem delu urezan krst sa sažetom ili dužom varijantom kriptograma. Kod mlađih spomenika ispoljena je dekorativna pretenzija majstora koja se iskazuje u nastojanjima da se ukrasi i sam oblik spomenika i ostali njegovi delovi. Posebna se pažnja obraća pri klesanju krsta kao smrtnog simbola koji se u nizu varijanti prikazuje kao dominantan ukrasni motiv. Natpisi, način njihovog urezivanja, oblik i raspored slova, inicijali, skraćenice, ligature i drugi elementi u epitafima takođe su često podređeni dekorativnoj koncepciji spomenika, tako da se teško mogu izdvojeno posmatrati, jer su deo ukrasne celine objekta.

Spomenici XVII i XVIII veka su po dimenzijama relativno mali objekti. Njihova visina retko kada prelazi granicu od 70 cm. Najmanjih su dimenzija nadgrobnici koji obeležavaju dečje grobove, mada ima primera da su dečji spomenici ponekad veći od spomenika odraslih. Po svemu sudeći, veličina grobnih belega zavisila je od materijalnih mogućnosti i ugleda onih koji su ih podizali. To se naročito može zapaziti kada je reč o spomenicima XIX i XX veka.

Spomenici su izrađivani od nekoliko vrsta kamena. Stariji primerci su klesani od sige i od kamena peščara (tenelija i miljevina), a mlađi od neke vrste mekšeg krečnjaka, bliskog mermeru, i kamena vulkanskog porekla, čija je mogućnost dekorativne obrade

bila znatna. Ni jedan nadgrobnik nema postolje: jednostavno su pobijeni u zemlju iznad glave pokojnika. Deo spomenika ukopan u zemlju gotovo uvek prelazi pola metra, ali je njegova mera najčešće u zavisnosti od ukupne veličine spomenika.

Nadgrobni krstovi u pašinovačkom groblju kao klesarske tvorevine u celini ne dostižu izuzetno visok stepen, ali se odlikuju spontanim skladom i svojevrsnim intimnim šarmom. Nenametljiva i nepretenciozna, vrlo skromnih dimenzija, ta slikovita kamena znamenja nemaju za cilj da glorifikuju pokojnika, kao što je ponekad slučaj sa mlađim spomenicima, već im je smisao da sačuvaju od zaborava pokojnika i njegov identitet. Kod najstarijih grobnih znakova jednostavnost u obradi je osnovno obeležje: osim krsta kao simbola i natpisa ništa se više ne nalazi na spomeniku. Na spomenicima koji potiču iz XVIII veka, naročito iz druge polovine stoleća, zapaža se drukčije klesarsko shvatanje koje je obeleženo dekorativnošću i plastičnošću. Brižljiva i minuciozna obrada spomenika pri uobličavanju njegovog lika uvek je u paralelnom odnosu sa tretiranjem glavne površine gde će biti smešten natpis kao najvažniji njegov deo. Kod takvih spomenika, koji su proizvod jedne uvek prepoznatljive i najbolje klesarske radionice, krstoobrazno rešenje ima samosvojne odlike. Kraci krsta najčešće se završavaju poluloptastim ispupčenjima, a ponekad cvetolikim stilizovanim ornamentima koji se sreću u hercegovačkim dubloreznim tvorevinama. Po obodu krakova, kojim se oivičava površina sa natpisom, proteže se tordirano uže kombinovano sa cikcak-ornamentom ili astragalima. Zatim se prazna mesta ispunjavaju ornamentima u vidu rozete ili šestokrake zvezde da bi se sa najvećom pažnjom obradio krst kao simbol. On se najčešće dekoriše raznovrsnim ornamentima, a kraci mu se završavaju trolisno. Neretko se polje, gde se kleše natpis, uokviruje trakom koja formira krstoliki odnosno trolisni oblik. Interesantno je istaći da se poneki klesar iz te radionice prilikom izrade reprezentativno-dekorativnog spomenika upušta u oblikovanje predstava antropomorfnog karaktera (spomenik br. 187). Smisao za plastičnost u obradi nadgrobnika došao je do izražaja posebno kod onih klesara koji su natpis i ostale ukrasne elemente izveli reljefno. Tako tretirani spomenici spadaju među najlepša klesarska ostvarenja. Majstor iz druge kamenorezačke radionice dosledno sprovodi svoje shvatanje koje je lišeno dekorativnosti. On se izdvaja po tome što je usredsređen na klesanje natpisa uvek korektne pismenosti i što sve ostale delove spomenika upravo podređuje epitafu kao najvažnijem elementu spomeničke celine. Takvi racionalno uobličeni nadgrobnici su dosta brojni. Treću grupu kamenih grobnih obeležja čine spomenici koji su, takođe, bez ukrasnih elemenata, ali čiji su natpisi dosta nespretno pa i neuko urezani, sa obiljem ortografskih, jezičkih i drugih grešaka.

Ako bi se procenjivale pojedine vrednosti iz celine značaja tih spomenika, u prvi plan se moraju staviti natpisi. Impresivno, pre svega, deluje množina spomenika sa natpisima. Utisak je da su spomenici podizani poglavito s ciljem da se epitafima ovekoveči sećanje na pokojnika, a ne spomenikom kao fizičkim objektom. Zato je relativno mali broj spomenika podignut bez uklesanih natpisa. Bilo je dovoljno da se ponekad ukleše samo godina smrti i ime pokojnika, pa čak i samo inicijali njegovog imena i prezimena. Verovatno je klesanje natpisa bio vrlo skup posao, ali je svest o njihovoj neophodnosti do te mere bila razvijena da se u svakom trenutku zapaža izuzetno nastojanje donatora da se u kameni grobni beleg upiše ako ne ono što faktografski potpunije govori o identitetu i smrti pokojnika, a ono bar neki pisani znak preko kojeg će se naslutiti elementarni podatak. Obilje natpisa iz XVII i XVIII veka na mostarskim srpskim grobljima, posebno na nekropoli na Pašinovcu, govori o nekim važnim etno-psihičkim, duhovnim i društvenim obeležjima mostarskog srpskog elementa, što zaslužuju posebna istraživanja i proučavanja. Nije nam poznat ni jedan grad u našoj zemlji koji ima groblja sa tolikim brojem spomenika sa natpisima iz XVII i XVIII veka kao što je slučaj sa Mostarom. Naravno, reč je o srpskim pravoslavnim grobljanskim kompleksima. Koji su razlozi uticali na tu pojavu i kako se ona može objasniti? Bez dubljeg istraživanja teško je dati pouzdan odgovor. Neće se, međutim, pogrešiti ako se kaže da je srpska mostarska sredina u davnini bila duhovno razvijena i da se njena društvena i kulturna svest uzdizala do samobitnosti, odnosno da je ispoljavana zrelije i potpunije nego što se to u istoriji zna. Kulturna renesansa Mostara u XIX veku svakako nije bez korena. Kulturna tradicija i obeležje pismenosti, koja je nesumnjivo bila rasprostranjenija u stara vremena nego što se zna, posvedočeni su množinom natpisa na spomenicima, što nije svojstveno drugim sredinama. Kad se ima u vidu činjenica da je veliki broj spomenika sa natpisima iz XVII i XVIII veka s vremenom nestao i da su mnogi uništeni bilo zubom vremena bilo ljudskim nehatom, može se zaključiti da je srpski živalj u Mostaru bio za ta dva veka ne samo brojniji u odnosu na nesigurne podatke koji su do nas doprli već i da su pismenost i prosvećenost tog sveta bile na znatno višem stupnju nego što smo skloni da mislimo. Na stotine natpisa starih od 200 do 300 godina predstavljaju prvorazrednu građu koja osvetljava identitet i entitet mostarskog srpskog stanovništva.

Natpisi su, po pravilu, uklesani na zapadnoj strani spomenika, mada postoji znatan broj nadgrobnika kod kojih se od toga pravila odstupalo. Po sadržini epitafi su vrlo konvencionalni, sažeti i svedeni. Sadrže najosnovnije podatke o pokojniku koji se prevashodno odnose na njegovu smrt. Ni u jednom natpisu nije zabeležena godina rođenja pokojnika, već redovno samo vreme

smrti. Uz ime, koje je na starijim spomenicima često bez prezimena, ponekad se navodi i zanimanje koje zamenjuje prezime ili se čak s njime poistovećuje. Kod spomenika duhovnim licima ne propušta se prilika da se navede *monah, monahinja, sveštenojerej* ili *jeromonah*. Zapaženo je na nekoliko spomenika da je ubeleženo poreklo pokojnika, što je od velikog značaja za utvrđivanje migracionih strujanja. Ako je reč o ženi pokojnici, obično se navodi čija je supruga bila. Isti je slučaj sa spomenicima deci i mladeži (*otroče, devica, mladenac, šći, dašćer*), u čijim se natpisima označava očeva ili materinska pripadnost. Neretko se potpisuju imena onih koji spomenik podižu. Nije uobičajeno da se navodi oblik smrti: prirodna ili nasilna, osim u jednom slučaju gde se kaže da je pokojnik stradao od noža (spomenik br. 85).

Natpisi su klesani po utvrđenoj šemi koja se s vremenom menjala: stariji su sa manje podataka, a mlađi sadržajno bogatiji, iako nikada ne izlaze iz okvira stereotipnih obrazaca.

Sa stanovišta proučavanja jezika i pisma, kojim su se kamenoresci i donatori služili, natpisi su dragoceni dokumenti. Nigde, ni u kakvim drugim pisanim dokumentima, ne mogu tako jasno i razgovetno da se sagledaju brojna obeležja od epigrafskog, paleografskog, lingvističkog i drugog značaja kao u tim natpisima. Za stručnjake koji proučavaju istoriju srpskohrvatskog jezika i ćirilske paleografe u toj obilnoj građi mogu se otkriti nebrojeni podaci i dokazi o razvoju jezika i ćiriličkog pisma u ovom podneblju koje je brižljivo čuvalo odlike samosvojnosti i čistote svog govornog i pisanog iskaza. Razume se, natpisi pružaju mogućnost za jasan uvid i u uticaje crkvenoslovenskog i ruskoslovenskog jezika i u svojevrsnu transformaciju narodnog jezika. Nije potrebno isticati u kojoj meri su epitafi kao autentični izvori važni za izučavanje ekonomskih, socijalnih, političkih, kulturnih i prosvetnih prilika Hercegovine, a za sticanje saznanja iz oblasti etnografije, sociologije i drugih naučnih disciplina natpisi su nezamenjivi izvori koji tek treba da se koriste.

Upadljiva je činjenica da su najstariji spomenici na pašinovačkom groblju, u pogledu načina obrade, ispisivanja natpisa i drugih svojstava, vrlo srodni sa stećcima. Najstariji grubo obrađeni krstovi, iako manjih razmera, veoma se malo razlikuju od krstolikih stećaka. Posebno su uočljive bliskosti po obliku i tipu slova. Primećeno je da se sve do treće decenije XVIII veka zadržava arhaični karakter koji ima neposredne veze sa oblikom slova natpisa sa stećaka. Vrlo često i dugo se zadržava kvadratno В (□), položeno horizontalno Б (⊐), ukošeno i sa malom kvačicom А (ⱥ), razvučeno slovo К (ⱪ), osobeno slovo Ж (⋋), karakteristični meki znak (ь) i drugi elementi, svojstveni za natpise na stećcima i srednjovekovnim srpskim nadgrobnim spomenicima.[12]

Sudeći prema najstarijim spomenicima, koji se vremenski mogu tačno odrediti[13] i onim koji se hronološki mogu svrstati u

istu grupu, groblje na Pašinovcu je, verovatno, zasnovano u razdoblju XVI—XVII vek. Kao što je već rečeno, ono je egzistiralo uporedo sa grobljem na Bjelušinama, gde je očuvan najstariji datirani spomenik iz 1680. godine.[14] Prema obavljenim istraživanjima i brižljivo prikupljenoj dokumentaciji, na bjelušinskom groblju je očuvano 8 spomenika sa natpisima iz XVII i 152 sa natpisima iz XVIII veka.[15] U groblju na Pašinovcu, međutim, evidentirano je i identifikovano 18 spomenika sa epitafima iz XVII i 260 sa natpisima iz XVIII veka. Iz ovih podataka proizilazi da se u pašinovačko groblje intenzivnije vršilo ukopavanje u XVII i XVIII veku nego u Bjelušinama. Na Bjelušinama je sačuvano 290 spomenika sa natpisima iz XIX veka,[16] što predstavlja vrlo skroman fond u odnosu na mnoštvo istovremenih nadgrobnika na pašinovačkoj nekropoli koje još nije istraženo, evidentirano i dokumentovano.

Svi spomenici XVII veka potiču iz druge polovine stoleća. U istom razdoblju XVIII veka nastalo je 200 spomenika, dok je 46 podignuto u prvoj polovini. Od toga 92 spomenika obeležava grobove pokojnica, a 154 grobove pokojnika. Najveći broj spomenika imaju porodice: Bajalo (Bajalovići), Ovca (Ovčice), Bovan (Bovanić), Jovanović i Obradović. Najčešća muška imena su: Jovan (Jovo), Mihailo (Miho), Lazar (Lazo), Jeftan, Todor (Todo), Đuro, Petar, Simo, Nikola, Ristan (Risto); ženska: Jefimija (Fimija, Fima, Efa), Marija, Jovana, Stana, Anđa, Ana, Dafina, Cvijeta, Todora, Sara i Sana.

Radi potpunije identifikacije spomenika i njihovih natpisa koristili smo se tehničkim podacima iz terenske dokumentacije i unosili ih u odrednice svih spomenika ili u napomene. Time se omogućuje celovitije sagledavanje tehničkih svojstava nadgrobnika, pogotovo onih za koje nisu mogle da se prilože ilustracije zbog ograničenosti prostora.

SPOMENICI SA NATPISIMA IZ XVII VEKA

Spomenik br. 1. Krst. Dim: vis. 52, šir. 38. deblj. 17 cm
ІС ХС НІ КЇ Зде лежитъ єромонах Мо(ї)сїє.

Spomenik br. 2. Krst. Dim: vis. 55, šir. 35,5, deblj. 18 cm
ІС ХС НИ КЇ (П)очива(є)тъ раба божи(я) Настасия. Оде(с)ов (?) син Кѕчет(а) почивает. Кечна имъ паметъ. Постави крстъ Милимъ ва лето З. Р. С. И. (1690).[17]

Spomenik br. 3. Krst. Dim: vis. 44, šir. 46, deblj. 9 cm. Natpis nečitak, slova vrlo arhaična. Vidljiva su sledeća slova natpisa:
. . ѕѕ . . . ѕѕ . . . чїч д . . .[18]

Spomenik br. 4. Krst. Dim: vis. 55, šir. 65, deblj. 20 cm
ІС ХС Монаиха Елисавка Радоница.[19]

Spomenik br. 5. Krst. Dim: vis. 47, šir. 52, deblj. 13 cm
ІС ХС Елисав(к)а.[20]

Spomenik br. 6. Krst. Dim: vis. 40, šir. 34, deblj. 16,5 cm
Зде почиваетъ раба божїа Лїляна Милошевица. Вечна ей памет. Лето З.Р.С.Ѳ (1691).[21]

Spomenik br. 7. Krst. Dim: vis. 77, šir. 35,5 deblj. 16 cm
І Н Ц І ИС ХС НИ КА Прѣстави се Хвь рабъ Милошь кꙋюнчїа. Вѣчнаа емꙋ паметъ. Въ летѡ З.Р.С.Ѳ. (1691).[22]

Spomenik br. 8. Krst. Dim: vis. 60, šir. 36, deblj. 17 cm
ІС ХС НІ КА З.Р.С.И. (1690) Зде лежїт раба божї(я) Ма(н)да.

Spomenik br. 9. Krst. Dim: vis. 60, šir. 59, deblj. 17 cm
Іов(а)на ва ле(то) З.С.З. (1699).[23]

Spomenik br. 10. Krst. Dim: vis. 56, šir. 48, deblj. 16 cm
. . прь . . .[24]

Spomenik br. 11. Krst. Dim: vis. 66, šir. 40, deblj. 19,5 cm
ІС ХС На лето З.Р.С. (1682) престави се рабъ божи Вꙋкадинъ Анъелиħъ. Вечна мꙋ паметъ.[25]

Spomenik br. 12. Krst. Dim: vis. 60, šir. 42,5, deblj. 19 cm
ІС ХС НИ КА Зде положї се раба божїа Дафїна са двом децми. Б(ог)ъ да и прости. Лето З.Р.С.S. (1688).[26]

Spomenik br. 13. Krst. Dim: vis. 62, šir. 46, deblj. 10 cm
ИС ХС Си п. р(а)ба Савка Василева.[27]

Spomenik br. 14. Krst. Dim: vis. 66, šir. 39, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КА Сы раб божи Милꙋтин и почиваетъ и постави емꙋ крст Моисї(е) З.Р.С.Е. (1687).

Spomenik br. 15. Krst. Dim: vis. 65, šir. 41, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КА Почивает рабъ божи Драгосав Теодоровъ. Вечна емꙋ памет. Постави крстъ Милинъ братъ ва лето З.Р.С.И. (1690).

Spomenik br. 16. Krst. Dim: vis. 55, šir. 36, deblj. 18 cm
ІС ХС Прест(а)ви се лежит лето З.С.Д. (1696).[28]

Spomenik br. 17. Krst. Dim: vis. 47, šir. 35, deblj. 12 cm
ІС ХС НИ КА Зде почиваетъ рабъ божи Лазар Ђꙋрїħ. Вечна мꙋ паметъ. Поставїше крст синови мꙋ Митар, Михаило (и) Симо З.С.Г. (1695).

Spomenik br. 18. Krst. Dim: vis. 43, šir. 34, deblj. 11 cm
Се лежи раб божи Петар. Лето З.Р.П. (1672).

Spomenik br. 1. Krst. Dim: vis. 40, šir. 42, deblj. 10 cm
ІС ХС НІ КѦ Зде почіваетъ . . . . ри и . . . . . прости (пре)стави се 17 . .

Spomenik br. 2. Krst. Dim: vis. 44, šir. 33, deblj. 12,5 cm
ІС ХС Зде почиваетъ раба божи(я) Ѧнђа Миха(и)ла Попздича жена и Стана. Богъ да є прости и помилѵє. Престави се ва лето 1798.

Spomenik br. 3. Krst. Dim: vis. 61, šir. 34, deblj. 19 cm
ІС ХС НИ КѦ Рабъ божи . . . . . Щепановичъ. Бог да га прости. Преставі се на 1769.

Spomenik br. 4. Krst. Dim: vis. 37, šir. 26, deblj. 9 cm
ИС ХС Зде почіваєт рабъ божи Грігорїе Грігорїевичъ.[29]

Spomenik br. 5. Krst (fragment). Dim: vis. 21, šir. 25,5, deblj. 12,5 cm
1765.[30]

Spomenik br. 6. Krst. Dim: vis. 52, šir. 40, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почіваетъ раба божія Ефимїя Тодоровичъ. Богъ да є простї и помїлѵет. Престави се ва лто 1765.

Spomenik br. 7. Krst (oštećen). Dim: vis. 25,5, šir. 22, deblj. 13 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почіваєт раба божїя Іѡванка ѡроче Хрїстана . . . .[31]

Spomenik br. 8. Krst. Dim: vis. 35, šir. 24, deblj. 12 cm
Сава Ланбо 1794.

Spomenik br. 9. Krst. Dim: vis. 53, šir. 27, deblj. 12 cm
ІС ХС Рав божї . . к . . ен . . . . лева 1758.[32]

Spomenik br. 10. Krst. Dim: vis. 46, šir. 34, deblj. 15 cm
ИС ХС Зде почиваетъ раба божия Ѣурђа свпрѫжница Глиге Балорде. 1795.

Spomenik br. 11. Krst. Dim: vis. 45, šir. 36, deblj. 18 cm. Tekst je potpuno istrven. Čitljiva je samo godina
176а (1761).

Spomenik br. 12. Krst. Dim: vis. 41, šir. 37, deblj. 15 cm
ІС ХС Рав божї прота Риврянин(?) 1781.

Spomenik br. 13. Krst. Dim: vis. 40, šir. 40, deblj. 13 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почіваєт рав божи Бошко Бѣрић. Бог да га (прости). Преставі се мца ноємрїя 7. Поставі мѣ крс(тъ) матї Іван(а). 1768.

Spomenik br. 14. Krst (oštećen). Dim: vis. 30, šir. 37, deblj. 10 cm
ІС ХС З(де) (по)чї(ва)ет раба Марїя. 179а. (1791).

Spomenik br. 15. Krst. Dim: vis. 60, šir. 35, deblj. 12 cm
ІС ХС НИ КѦ Раба божия Іѡвана Станишина. Бог да є прости. Престави се ва л то 1749.

Spomenik br. 16. Krst. Dim: vis. 66, šir. 39, deblj. 15 cm
ІС ХС М Л Р Б Зде поч ва рав божї Сїмо Бѣрин. Престави се ва лето 1776.

Spomenik br. 17. Krst. Dim: vis. 30, šir. 28, deblj. 10 cm
ИС ХС Зде почива рав божи Іѡван М(и)хаиловїћ. Престави се ва лет(о) 1776.

Spomenik br. 18. Krst. Dim: vis. 62, šir. 37,5, deblj. 17 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КЯ М Л Р Б Зде почива рава божия Канда Ристе Ждраловића мати. Б(о)гъ да є прости. Престави се ва лето на 1773.

Spomenik br. 19. Krst. Dim: vis. 41, šir. 38, deblj. 12 cm
ИС ХС Зде почива рава бож(и)я Цвиета сѣпрѣжница Гавре ћевећие. Престави се лето 1766.[33]

Spomenik br. 20. Krst. Dim: vis. 45, šir. 40, deblj. 16 cm
І Н Ц І ІС ХС Здѣ почиваетъ рава вжия Савка матерь Михата Чорлѣке. Бѣди вечная радость ї блажени покой. Престави ся лѣта гподня на 1796.

Spomenik br. 21. Krst. Dim: vis. 63, šir. 41, deblj. 14 cm
ІС ХС НИ КЯ Зде почївает рава божїа Мариа Марковїца. Бог да є прости. Пост(а)вїш крст Марко. 1783.

Spomenik br. 22. Krst. Dim: vis. 39, šir. 36, deblj. 17 cm
ІС ХС Зде почиваетъ равъ божи Спасое Яндричь. Престави се в лето 1775. Вечна мѣ радос(т)ь.

Spomenik br. 23. Krst. Dim: vis. 40, šir. 39, deblj. 14 cm
ІС ХС Зде почиваетъ равъ божи Мих(а)ило Попадичь. Престави се в лето 1794.

Spomenik br. 24. Krst. Dim: vis. 33, šir. 34, deblj. 14 cm
ІС ХС НИ КЯ Почивает рав божї Петарь Попадїчь. Престави се 1788.

Spomenik br. 25. Krst. Dim: vis. 28, šir. 33, deblj. 12,5 cm
Зде почиваетъ равъ божи Цвиета Марка Медана вѣка. Престави се ва лето 1792.

Spomenik br. 26. Krst. Dim: vis. 34, šir. 33, deblj. 14 cm
ІС ХС НИ КЯ Почїва равъ божї Бѣро екмечїя. Престави се 1783.[34]

Spomenik br. 27. Krst. Dim: vis. 41, šir. 33,5, deblj. 16 cm
ІС ХС НІ КЯ Почїваѥ(тъ) рабъ божї Трїпко Попадїћ 1786.

Spomenik br. 28. Krst. Dim: vis. 51, šir. 34, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КЯ Здѣ почиваетъ равъ Михоѡ Главиничь. Є лѣта мца їѳнїя дї (14). Вѣчна мѣ радость а блажени покой 1799.

Spomenik br. 29. Krst. Dim: vis. 32, šir. 27, deblj. 12 cm
ІС ХС НИ КЯ Зде почївает рав божїя Иѡвана 17 . .[35]

Spomenik br. 30. Krst. Dim: vis. 19, šir. 19, deblj. 7,5 cm
ІС ХС Зде почиваетъ рабъ божи ѡроче Иѡвана Четка Крнича.[36]

Spomenik br. 31. Krst. Dim: vis. 56, šir. 38, deblj. 12,5 cm
ІС ХС Зде почиваетъ раба божия сѵпрѫжница Ѣвѣѣне Ѧнѣа. Ѣчная радость. 1799.[37]

Spomenik br. 32. Krst. Dim: vis. 42, šir. 40, deblj. 14 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почиваетъ рабъ божи Миликовица Ѧѕка. Престави се.[38]

Spomenik br. 33. Krst. Dim: vis. 26, šir. 19, deblj. 10,5 cm
ІС ХС Зде почиваетъ рабъ божи Ишва Гаша Марича штроче. 1792.

Spomenik br. 34. Krst. Dim: vis. 40, šir. 35, deblj. 12 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почиваетъ рабъ божи Ѧнѣа Ѕчетина 1785.

Spomenik br. 35. Krst. Dim: vis. 54, šir. 31, deblj. 14 cm
НИ КѦ Зде почиваетъ раба бжи Стоян . . . Ѧѕк . . . Ѣчна ей паметъ. Престави се лето гспд 1740.

Spomenik br. 36. Krst. Dim: vis. 38,5, šir. 38, deblj. 17 cm
ІС ХС Зде почївает раба божи сѵпрѫжница Лазара Костадиновича Томїна. 1798.

Spomenik br. 37. Krst. Dim: vis. 30, šir. 25, deblj. 12 cm
НИ КѦ Зде почїва рав божї Васил Уиѣ. Богъ да га прости. Престављ се на 1757. авгѕста 7.

Spomenik br. 38. Krst. Dim: vis. 41, šir. 26, deblj. 13 cm
Зде почиваетъ раба божиа Тодора сѵпр . . . . . Престави се на 1788.

Spomenik br. 39. Krst (oštećen). Dim: vis. 47, šir. 30, deblj. 16 cm
ІС ХС . . . . . почива раба божїя мати Ѕѕке Милетича. Престављ се 1783.

Spomenik br. 40. Krst. Dim: vis. 39, šir. 31, deblj. 14 cm
ІС ХС Зде почиваетъ раба бжия Деспа дщи Томе Гадїянь. Престави се в лѣто на 1798.

Spomenik br. 41. Krst. Dim: vis. 53, šir. 37, deblj. 14,5 cm
1791.[39]

Spomenik br. 42. Krst. Dim: vis. 61, šir. 40, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почиваетъ . . . . . ица. Престави се ва лѣто 1764.[40]

Spomenik br. 43. Krst. Dim: vis. 37, šir. 33, deblj. 14 cm
ІС ХС Зде почиваетъ рабъ божи . . . . . Бог да га прости. Престави се в лето на 1787.[41]

Spomenik br. 44. Krst. Dim: vis. 50, šir. 35, deblj. 15 cm
. . ХС Зде почива раба божия Ѓанда сѵпрѫжница Іѡве. Престављ се л(ето) 1783.

Spomenik br. 45. Krst. Dim: vis. 40, šir. 36, deblj. 16,5 cm
ІС ХС Зде почїва рав божи Никола Пачичъ. Престављ се ле(то) 1783.

Spomenik br. 46. Krst. Dim: vis. 45, šir. 37, deblj. 18 cm
. . . . . почиваетъ рабъ божи Іѡва Петра Дѫчича сѫпрѫжница. Престави се ва лето 17ае (1715).[42]

Spomenik br. 47. Krst. Dim: vis. 41, šir. 33, deblj. 14 cm
ІС ХС Зде почіваетъ рабъ божи Сара сестра Драгина, Петра Паче сѫпрѫжница. 1793.

Spomenik br. 48. Krst. Dim: vis. 50, šir. 36, deblj. 15 cm
ІС ХС Зде почіва раба божія Яна сѫпрѫжница Нїколе Ѡбрадовїћа. Преставї се ва лето 1776.

Spomenik br. 49. Krst. Dim: vis. 51, šir. 43, deblj. 16 cm
Здѣ почиваетъ раба божия Іѡва сѫпрѫжница Лѫке Митровић. Богъ да є прости ї помилѫє. Престави се месеца маї на 1799.

Spomenik br. 50. Krst. Dim: vis. 42, šir. 34, deblj. 12,5 cm
ІС ХС Зде почиваетъ рабъ бжи Четко Грковичь. Престави се в лето 1796. Богъ да га простиї помилѫе.[43]

Spomenik br. 51. Krst. Dim: vis. 44, šir. 47, deblj. 13 cm
ІС ХС НИ КЯ Здѣ почиваетъ рабъ бжи Ѳанасие Ѡбрадовичь. Бѫди емѫ вѣчная радость и блажени покой. Престави ся лѣта гдня 1796.[44]

Spomenik br. 52. Krst. Dim: vis. 25, šir. 25, deblj. 12 cm
ІС ХС Почіва раб божї Іѡван. Преставї се 1781.

Spomenik br. 53. Krst. Dim: vis. 51, šir. 39, deblj. 14,5 cm
Сока 1798.[45]

Spomenik br. 54. Krst. Dim: vis. 39, šir. 37, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КЯ Зде . . . . . бжия Ман(да) (сѫ)прѫжніца . . . фа. Преставї се лето 1781.[46]

Spomenik br. 55. Krst. Dim: vis. 46, šir. 33, deblj. 12,5 cm
ІС ХС НИ КЯ Здѣ почіваетъ раъ бжія Сенїя Тодора Бована. 1781.[47]

Spomenik br. 56. Krst. Dim: vis. 76, šir. 44, deblj. 18 cm
І Н Ц І ІС ХС М Л Р Б Здѣ почиваетъ раба бжия Мария Ѣѳре Ѡбрадовича сѫпрѫжница Николе Секѫловича. Вѣчная радость и блажени покой. Престави се лѣта гспдня на 1799. міца жктобра день 2.[48]

Spomenik br. 57. Krst. Dim: vis. 37, šir. 35, deblj. 7 cm
ІС ХС НИ КЯ Зде почивает раба божия Марія Кандинова шћи. Вечна ѡй паметь. Постави ѡи крст мати Бѫдиана 1732.

Spomenik br. 58. Krst. Dim: vis. 48, šir. 37, deblj. 14 cm
Зде почиваетъ раб бжи Сава Ѡбрадовић. Бог да га прости и благослови. Престави се ва лето на 1778.

Spomenik br. 59. Krst. Dim: vis. 55, šir. 42, deblj. 14 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КЯ Зде почива раба божїя Симана сестра Шчепана Бѫяновича. Престави се міца їѫлиа 3 дан лето на 1765.

Spomenik br. 60. Krst. Dim: vis. 42, šir. 42, deblj. 14 cm
ИС ХС НИ КѦ Зде почивает рав божи Васил Ковачевич. Бѣди емѣ вечна памет. Престави се на 1777.[49]

Spomenik br. 61. Krst. Dim: vis. 74, šir. 48, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зд(е) (п)очивает рав . . . (С)їмеѡн монах (К)ечна мѣ рад(ост . . . . . на 1785.[50]

Spomenik br. 62. Krst. Dim: vis. 50, šir. 39, deblj. 15 cm
Зде почиваетъ рав божи Симо Пѣтица. Престави се ва лето 1794. Богъ да га прости ї помилѵе. Вѣчна мѣ радость.

Spomenik br. 63. Krst. Dim: vis. 36, šir. 33, deblj. 13 cm
НИ КѦ Зде почива рабъ божиа Іѡва Мїѣїна. Бог да є п(р)остї ї (по)-мїлѵе. П(р)ест(ав)ї се н(а) лето 1781. Пос(та)вї кр(ст) Нїкола.[51]

Spomenik br. 64. Krst. Dim: vis. 46, šir. 31, deblj. 16 cm
ІС ХС Почївает рава божїа Стана. К лето аѱ13 (1713).[52]

Spomenik br. 65. Krst. Dim: vis. 50, šir. 42, deblj. 15 cm
Зде . . . . . бжи Ристань Вѣїћ. Престави се апрїла 19, 1795.

Spomenik br. 66. Krst. Dim: vis. 52, šir. 35, deblj. 12 cm
ІС ХС НІ КѦ.[53]

Spomenik br. 67. Krst. Dim: vis. 45, šir. 27, deblj. 10 cm
ІС ХС НІ КѦ.[54]

Spomenik br. 68. Krst. Dim: vis. 53, šir. 37, deblj. 17 cm
І Н Ц І ІС ХС Зде почивает рав божи Тод(ор). Пос(та)ви мѣ крст брат Гавро. На 1729.[55]

Spomenik br. 69. Krst. Dim: vis. 38, šir. 33, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КѦ Почива рава божия Наста сѵпрѣжїца Ѣѵре Каріне Нїколе. 1788. 1768.[56]

Spomenik br. 70. Krst. Dim: vis. 46, šir. 39, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КѦ Почїва рав божї Евто. Почїва рава божїа Стоя. Преставі се 1714.[57]

Spomenik br. 71. Krst. Dim: vis. 46, šir. 38, deblj. 14 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КѦ Зде поч(и)ва рава божїа Сока Ѣѵриница. Богъ да є прости. Престави се мца маїа 15 дан, лето гне на 1765.

Spomenik br. 72. Krst. Dim: vis. 53, šir. 35, deblj. 16 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КѦ Зде почива рава божїа Стана Дамяновица. Богъ да прости. (Престави) се ва лето гдне (1)763.

Spomenik br. 73. Krst. Dim: vis. 76, šir. 40, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почивает рава божїа Хрїста Саве Сафѵичие шћи. 1737.[58]

Spomenik br. 74. Krst. Dim: vis. 42, šir. 37, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почївает рабъ божи Митаръ Маринъ. Бѣди емѣ вечна радост. На 1779. мца ноемра.[59]

Spomenik br. 75. Krst. Dim: vis. 49, šir. 33, deblj. 15 cm
Зде почивает раба божїя Сара Касилевица. Бог да є прости. Престави се ва лето на 1791.[60]

Spomenik br. 76. Krst. Dim: vis. 45, šir. 38, deblj. 14 cm
ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зде почивает раб божи Ристан Митровић. Бог да га прости. Престави се мца априла 24, ва лето гдне на 1756. (По)стави мѕ крст Касиль.

Spomenik br. 77. Krst. Dim: vis. 41, šir. 36, deblj. 12 cm
ИС ХС Зде почив(а)ет раб божи Петар Филиповић Голићев шегрт. Престави се лето 1765.[61]

Spomenik br. 78. Krst. Dim: vis. 27, šir. 31, deblj. 13 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почіваетъ раб божя Сана Баїћа. Постави ѡй крс(тъ) брат Нїкола. 1768.

Spomenik br. 79. Krst. Dim: vis. 40, šir. 31, deblj. 13,5 cm
Зде почивает раб божи Никола Баић. Вечна мѕ памет. Престави се ва лето на 1775.[62]

Spomenik br. 80. Krst. Dim: vis. 35, šir. 25, deblj. 13 cm
ІС ХС НИ КѦ Митар Грѵичић 1773.

Spomenik br. 81. Krst. Dim: vis. 53, šir 35, deblj. 15 cm
ІС ХС Почівает раб божи Иѡванъ Зѵво ва л(є)т(о) аѡї (1810).[63]

Spomenik br. 82. Krst. Dim: vis. 30, šir. 38, deblj. 11 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КѦ Зде почивает раб божї Петар Баић. Вечна мѕ памет. Престави се мца марта 11 дан. Постави мѕ крс(т) син Никола 1763.

Spomenik br. 83. Krst. Dim: vis. 64, šir. 37, deblj. 17 cm
ІС ХС Почивает раб божи Петаръ Ћавдинъ ва лето ЗСКѦ (1713). Вечна мѕ памет.[64]

Spomenik br. 84. Krst. Dim: vis. 44, šir. 40, deblj. 18,5 cm
ІС ХС Почивает раб божи Иѡван Савић. Вечна емѕ памет. Ва лето ЗСКS (1718).[65]

Spomenik br. 85. Krst. Dim: vis. 40, šir. 30, deblj. 13 cm
ИС ХС Почивает раб божи Лазо Грѵичић. Погиво ѡд ножа Келина 1775.[66]

Spomenik br. 86. Krst. Dim: vis. 36, šir. 40, deblj. 15 cm
Зде почиваетъ рабъ божи Лазар. Престави се лѣта господна месѣца 7. маї. Пише с(є) на 1789. Марич.[67]

Spomenik br. 87. Krst. Dim: vis. 54, šir. 37,5, deblj. 15 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зде почива раба божина Деспа Татфина Іѡвана шћи. Б(о)гъ да є прости. Престави се на 1752. Поставише ѡї крсь синов(и).

Spomenik br. 88. Krst. Dim: vis, 37, šir. 21, deblj 7 cm
Зде почивает рабъ божи Евътанъ ..... Богъ да га прости и помилѵе. 1788.[68]

Spomenik br. 89. Krst. Dim: vis. 63, šir. 50, deblj. 20 cm
І Н Ц І ІС ХС На 1799. Здѣ почивает рабъ божи Іωван Ервичь. Бꙋди емꙋ вѣчная радость и бл(а)жени покой. Престави се лѣта гсдня мѣсеца априла денъ 9.

Spomenik br. 90. Krst. Dim: vis. 57, šir. 39, deblj. 14,5 cm
И Н Ц И ИС ХС НИ КА Зде почїва(етъ) рабъ божї Іωван Ѡслїћь. Вечна мꙋ паметъ ї блажен покой. Б(огъ) да га простї. Преставї се мсца дектемра. Постави мꙋ крс брат Ђꙋро 1768.

Spomenik br. 91. Krst. Dim: vis. 70, šir. 41,5, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КА М Л Р Б Зде лежїт ра(бъ) божї Иван Савић. Бог да га прости. Постави мꙋ крст брат Мїхат на 1782.[69]

Spomenik br. 92. Krst. Dim: vis. 36, šir. 35,5, deblj. 18 cm
И Н Ц И Зде почивает раба божиа монахиа Мариа сꙋпрꙋжница(?) Иωанна Мркала. Бꙋди ей вечна радость. Престави се . . . . . а.ѱ.ꙁ. (1760) ва понеделнїк.[70]

Spomenik br. 93. Krst. Dim: vis. 59, šir. 39, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КА М Л Р Б Раба божия Достана Катꙋшич. Богъ да е прости. Престави се мсца ѡ. 6 на 1741.

Spomenik br. 94. Krst. Dim: vis. 47, šir. 34, deblj. 13 cm
Зде почи . . . . . божи . . . .[71]

Spomenik br. 95. Krst. Dim: vis. 40, šir. 35, deblj. 13 cm
ІС ХС НИ КА Ана Петрова.[72]

Spomenik br. 96. Krst. Dim: vis. 41, šir. 45, deblj. 15,5 cm
ІС ХС НИ КА Зде почївает раб божї Петар Паро. Бог да га прости ї помїлꙋе. Преставї се ва лето 1769.

Spomenik br. 97. Krst. Dim: vis. 30, šir. 29, deblj. 14,5 cm
(Л)їляна Дмїтровїца. Богъ да е простї. 1742.

Spomenik br. 98. Krst. Dim: vis. 55, šir. 37, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КА Зде почївает раб божї Дмїтар Петровић. Бог да га простї. Поставї мꙋ крст сїн Нїкола на 1738.

Spomenik br. 99. Krst. Dim: vis. 43, šir. 36, deblj. 14 cm
Престави ся Спасое Ремчъ на 1780. априла 26.

Spomenik br. 100. Krst. Dim: vis. 47, šir. 40, deblj. 17 cm
ИС ХС НИ КА Зде почивает раб божи Иωан Миата синъ. Б(о)г да его простить. Бꙋди емꙋ вѣчная память. Преставї се ва лето на 1791.

Spomenik br. 101. Krst. Dim: vis. 47, šir. 38, deblj. 13 cm
И Н Ц И ІС ХС НИ КА Зде почивает раб б(о)жи Вꙋко Главина. Пре-с(та)ви (се) в лѣто гдне 1761. деке. 23.

Spomenik br. 102. Krst. Dim: vis. 35, šir. 35, deblj. 17,5 cm
Зде почї(ва)ет раб бож Васїл . . . на лето 1775.

Spomenik br. 103. Krst (fragmentovan).
Зде почи . . . . . на 179 . .

Spomenik br. 104. Krst. Dim: vis. 40, šir. 33, deblj. 13 cm
І Н Ц І Почивает раба божїя монахїа Ѧна Главашѣша. Бог да є прости. На 1726. ђенара на 19 на ѲЇ. ѦѰKS.

Spomenik br. 105. Krst. Dim: vis. 28, šir. 26, deblj. 13 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почїва раб божї Іѡван Петров. Вечна мѕ памет. 1786.

Spomenik br. 106. Krst. Dim: vis. 50, šir. 42, deblj. 15 cm
ІС ХС Зде почиваетъ рабъ божи Ѧлеѯа Ђипа. Прѣстави се ва лето 1797. Вѣчна мѕ радостъ.

Spomenik br. 107. Krst. Dim: vis. 60, šir. 39, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почїваетъ раб божї свешеномонах Ѧксентїе пострїгом Жїтомїслїћ рожден ва Мостаре ѿ племена Вѣковїћа 1787.[73]

Spomenik br. 108. Krst. Dim: vis. 50, šir. 41, deblj. 15 cm
И Н Ц И ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зде пѡчивает раб божї монах Но... Іѡванович ... емѕ .... (Прѣста)ви се на светое Богоявление мсца генфара 6 дан на 1773.[74]

Spomenik br. 109. Krst. Dim: vis. 50, šir. 38, deblj. 16 cm
Здѣ почиваетъ рава божїя Милица дщеръ Трифѕна Милаковића. Прѣстави се їюлїя 9. 1799 лѣта.[75]

Spomenik br. 110. Krst (fragmentovan). Dim: vis. 57, šir. 33, deblj 12,5 cm
НС ХС (Зд)е п(очиваст) р.. Богдан Прото...[76]

Spomenik br. 111. Krst (fragmentovan). Dim: vis. 35, šir. 32, deblj. 12 cm
. . . . . да є прости.. Прѣставї се мца ... 1769.[77]

Spomenik br. 112. Krst. Dim: vis. 49, šir. 47, deblj. 17 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зде пѡчива раб б(о)жи Евтанъ Никодимовић. Вечна мѕ радѡстъ. Прѣстави се мсца априла 18. д(ан) ва летѡ гдне 1754.

Spomenik br. 113. Krst. Dim: vis. 50, šir. 35, deblj. 15 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зде почивает раб... Стѣпан Никодимѡвић ... памет. Прѣстави се мсца фев... 13.[78]

Spomenik br. 114. Krst. Dim: vis. 37, šir. 37, deblj. 10,5 cm
ІС ХС НИ КѦ Стана Пилипов(и)ца.[79]

Spomenik br. 115. Krst. Dim: vis. 38, šir. 28, deblj. 11 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почивает раб божї Ъѕро Чѕхлан. Прѣставї се месеца апрїла дан .... 1776.

Spomenik br. 116. Krst. Dim: vis. 26, šir. 23, deblj. 9,5 cm
НС ХС Зде почива раб божи Христан Филипов син.[80]

Spomenik br. 117. Krst. Dim: vis. 46, šir. 35, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почивает рабъ божи Манханло Марић. Прѣстави се мца априла ден 20. Бог да га простї и помїлѕе. На 1794.

Spomenik br. 118. Krst. Dim: vis. 66, šir. 37, deblj. 13,5 cm
ИС ХС Зде почива рабъ божи Симо Стояновић. Престави се лето 1764. Марїя.[81]

Spomenik br. 119. Krst. Dim: vis. 43, šir. 37, deblj. 7 cm
ИС ХС Зде почивает рабъ божи Никола Стояновић. Престави се лето 1764.

Spomenik br. 120. Krst. Dim: vis. 46, šir. 32,5, deblj. 16 cm
ИС ХС НИ КѦ Зде почивает рабъ божи Симо Цѹца. Богъ да га простї и помилѹе. Престави се ва лето 1781.

Spomenik br. 121. Krst. Dim: vis. 51, šir. 39, deblj. 12,5 cm
І Н Ц І ИС НИ КѦ Зде почивает рабъ божї Михаило Кѹиновић. Богъ да га прости. Престави се ва лето год(и)не на 1758.

Spomenik br. 122. Krst. Dim: vis. 48, šir. 39, deblj. 18 cm
ІСЪ ХСЪ НИ КѦ 1711. Зде почиваетъ рабъ божи Ѧпоѹстолъ. Вечна мѹ паметъ.

Spomenik br. 123. Krst. Dim: vis. 62, šir. 36, deblj. 16 cm
ИС ХС Зде почиваетъ рабъ божи Петаръ Мећед. Вечна емѹ памет а блажени покой. И поставише мѹ крст ћеца ва лето ЗСКГ (1715) лето.[82]

Spomenik br. 124. Krst. Dim: vis. 50, šir. 35,5, deblj. 15 cm
Здѣ почиваетъ раба божиа Сока Батиница. Престави се лѣта на 1774. Стояна.[83]

Spomenik br. 125. Krst. Dim: vis. 38, šir. 31, deblj. 11 cm
ІС ХС Почївает рабъ божї Радїша ѦѱКѦ (1721).

Spomenik br. 126. Krst. Dim: vis. 48, šir. 36, deblj. 14 cm
І Н Ц І М Л Р Б Е Е Е Е Зде почиваетъ рабъ божя девїца Дафина даџери Лазара Плавковића Сарајевца. Роди се лета ѿ Хста на 1757. ѦѱНZ мсца 29. КѲ. Престави се на 1759. ѦѱНѲ сек. 29. КѲ Поживе лета 2. в. Бѹдї еї вечна паметъ са ѹгодившнимъ господеви.[84]

Spomenik br. 127. Krst. Dim: vis. 49, šir. 39, deblj. 15,5 cm
І Н Ц І Х Х Х Х К К К К Зде почиваетъ, престави се раба . . . . . сѹпрѹжница Плавка Лазаревића Сарајевца. Поживе лета 24 мсца априла, а престави се лета ѿ Хста на 1756: ѦѱНѕ априла дан 9. Ѳ.

Spomenik br. 128. Krst. Dim: vis. 61, šir. 36, deblj. 17 cm
ІС ХС Почивает раба божиа Кѹня. Постави синъ Еремие ва лето ЗСКГ (1715). Вечна ѡи памет.

Spomenik br. 129. Krst. Dim: vis. 63, šir. 43, deblj. 14,5 cm
И Н Ц И ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зде почивает раба божиа Цвиета Кѹница. Вечна ѡї памет. Престави се мсца авгѹста. в. 2. ва лето на ѦѱЛД. 1734. Поставише си крст синови.

Spomenik br. 130. Krst. Dim: vis. 60, šir. 38, deblj. 18,5 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зде почива раб божи Бѣро Секѹловичь. Богъ да га прости. Престави се мсца мта 25. дан лето 1779.

Spomenik br. 131. Krst. Dim: vis. 45, šir. 33,5, deblj. 17 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КЯ М Л Р Б Зде почива раба божїя Марта Ефтановїца. Богъ да є прости. Престави се мсца сектемвра дан ва лето гдне на 1757. Поставїш є крст Ефтан.

Spomenik br. 132. Krst. Dim: vis. 36, šir. 35, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КЯ М Л Р Б Зде почївает раб божї Иwван Тїца. Бог да га прости, ђенфара 15. 1739.

Spomenik br. 133. Krst. Dim: vis. 47, šir. 29, deblj. 12,5 cm
И Н Ц И ІСЪ ХСЪ Зде почиваетъ рабъ божї Иоан Маргете синъ. Вечна мѕ паметъ. Престави се 1757.

Spomenik br. 134. Krst. Dim: vis. 86, šir. 44, deblj. 18 cm
ІСЪ ХСЪ НИ КЯ На 1730. ЯѰЛ. Зде почївает раб божї Іwванъ Сїматовић. Вечна мѕ радост. Постави мѕ крст сїн Маргїтъ.

Spomenik br. 135. Krst. Dim: vis. 43, šir. 36,5, deblj. 16 cm
І Н Ц І ІС ХС Здѣ почиваетъ раба божия Роса Іwванна Маргете сѕпрѕжница. Бѕди ей вѣчная радость и блажени покой. Преставися лѣта гподня мѣсеца септемврїя день 20. на 1797.

Spomenik br. 136. Krst. Dim: vis. 22, šir. 18, deblj. 9,5 cm
ИС ХС НИ КЯ Зде почївает раба божия Мара Стояновица. Знати ся 1790.

Spomenik br. 137. Krst. Dim: vis. 24, šir. 20, deblj. 10 cm
Почївает раб . . . . . ва лето ЯѰ..[85]

Spomenik br. 138. Krst. Dim: vis. 34, šir. 37, deblj. 15 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КЯ М Л Р Б Зде почива рабъ божи Куко Кѕчъ. Богъ да га прости. Престави се мсца мая 15. ва лето на 1773.[86]

Spomenik br. 139. Krst. Dim: vis. 30, šir. 35, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КЯ М Л Р Б Зде почива раб б(о)жи Петар Кѕиновић. Вечна мѕ паметъ. Постави мѕ крс цчи їwва 1782.

Spomenik br. 140. Krst. Dim: vis. 77, šir. 45, deblj. 15 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КЯ М Л Р Б Зде почивает раб б(о)жи Петар Кѕядїновић. Вечна мѕ памет. Престави се мсца марта 30. Л. ва лето гние на 1755. ЯѰНЅ. Поставише мѕ крст синови.[87]

Spomenik br. 141. Krst. Dim: vis. 50, šir. 37, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КЯ (Зде) почивает (раба бо) жиа Фимия Зеца сѕпрѕжница. Престави се ва лето 1777. Богъ да є прости и помилѕе.[88]

Spomenik br. 142. Krst. Dim: vis. 39, šir. 31, deblj. 11 cm
И Н Ц И ІС ХС НИ КЯ Зде почива рабъ б(о)жїи Сїмо . . . . ов. . . Постави мѕ крест отац его Лазо. Погребен юнїя 3. Вечна мѕ па(мет) 1763.

Spomenik br. 143. Krst. Dim: vis. 17, šir. 20, deblj. 11 cm
. . . . . 1773.[89]

Spomenik br. 144. Krst. Dim: vis. 37, šir. 22, deblj. 14 cm
Зде почиваетъ рабъ божи Симо . . . . . на 1788.

Spomenik br. 145. Krst. Dim: vis. 60, šir. 38, deblj. 17 cm
IC XC Зде почївает рабъ божи Михо Чолїћ. Богъ да га прости. Престави се ва лето на 1794.

Spomenik br. 146. Krst. Dim: vis. 47, šir. 30, deblj. 14 cm
IC XC НІ КѦ Зде почїва раба божїа Ѧнђа Мїхаїлова кчї. 1720. ѦѰК.[90]

Spomenik br. 147. Krst. Dim: vis. 55, šir. 27, deblj. 13,5 cm
IC XC Почївает Гаврї(ло). Постав(и) (І)ован ѦѰЄЇ (1715).

Spomenik br. 148. Krst. Dim: vis. 46, šir. 36, deblj. 15 cm
. . . . . Ђѕро Ѕлетић.[91]

Spomenik br. 149. Krst. Dim: vis. 37, šir. 39, deblj. 17,5 cm
IC XC Зде почїва рав божї Ђѕро Томић. Престави се ва лето 1773.[92]

Spomenik br. 150. Krst. Dim: vis. 48, šir. 39, deblj. 16 cm
IC XC НИ КѦ Здѣ почиваетъ рабъ божи Іѡанъ Шотра. Ѳѕмрє мца окто. 1795.[93]

Spomenik br. 151. Krst. Dim: vis. 30, šir. 38, deblj. 17 cm
ИС XC Зде почиваетъ раб божи Д(р)ѕтинъ Елић. Престави се ва лето 1777.

Spomenik br. 152. Krst. Dim: vis. 50, šir. 39, deblj. 16 cm
І Н Ц І IC XC НИ КѦ Зде почива раба божя . . . . . Богъ да є прости. Престави се мсца дек. 2. дань ва лето гдне на 1776.[94]

Spomenik br. 153. Krst. Dim: vis. 42, šir. 39, deblj. 16,5 cm
І Н Ц І IC XC НИ КѦ М Л Р Б Зде почива раба божи Икония мѡнаия Хантониевица. Б(о)гъ да є прости. Престави се мсца ѡктоври 14. ва лето на 1777. ѦѰОЗ.[95]

Spomenik br. 154. Krst. Dim: vis. 40, šir. 34, deblj. 18 cm
IC XC НИ КѦ Раба божїя Ефїмия лето 1778.

Spomenik br. 155. Krst. Dim: vis. 43, šir. 40, deblj. 17 cm
IC XC Почївает раба божїа Ишвана Мїхаїлова Ѳвчїце. Ѣ лето ѦѰЇЗ (1717).

Spomenik br. 156. Krst. Dim: vis. 41, šir. 27,5, deblj. 15 cm
ИС XC Почивает рабъ божи Петаръ Михаиловић. Кечна емѕ памет ѦѰЇЄ (1715).

Spomenik br. 157. Krst. Dim: vis. 30, šir. 34, deblj. 15 cm
И Н Ц И НИ КѦ Раб божи Тодор Ѳлет. Бог да га прости на 1772.

Spomenik br. 158. Krst. Dim: vis. 41, šir. 33, deblj. 17 cm
І Н Ц І . . . . . 1788.[96]

Spomenik br. 159. Krst. Dim: vis. 30, šir. 33, deblj. 15 cm
І Н Ц І Зде почї(ва)ет раба божя Канда Ѧѕчинїца. Престави се. Бог да є п(р)остї ї помїлѵє 1783.[97]

Spomenik br. 160. Krst. Dim: vis. 60, šir. 33, deblj. 14 cm
І Н Ц І ИС ХС Зде почива рабъ в(о)жи Ѣвро Мїятовъ 1783.

Spomenik br. 161. Krst. Dim: vis. 43, šir. 40, deblj. 15 cm
. . . . . престави се . . . . на 28 дан лето гдне 1754. Поставише ѡй крст синови.[98]

Spomenik br. 162. Krst. Dim: vis. 42, šir. 29, deblj. 15 cm
ИС ХС (Зд)е почивает раб божи Мият Шотрић. Бог да га прости. Престави се ва лето на 1778.

Spomenik br. 163. Krst. Dim: vis. 44, šir. 46, deblj. 12 cm
Ка лето ЗСЛГ (1725) почивает раб божи Стеван Калачия.[99]

Spomenik br. 164. Krst. Dim: vis. 40, šir. 35, deblj. 17 cm
. . . . . 17SЇ (1716).[100]

Spomenik br. 165. Krst. Dim: vis. 45, šir. 40, deblj. 17 cm
. . . . . Кечна ѡй памет. 1751.

Spomenik br. 166. Krst. Dim: vis. 38, šir. 33, deblj. 10 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почивает раба божя Савка Ѣевїна сестра. Бог да є простї 1783.[101]

Spomenik br. 167. Krst. Dim: vis. 33, šir. 22, deblj. 10 cm
ИСЪ ХСЪ Зде почивае(тъ) рабъ божи Ѧтанасие Пере Креце. Престави се анѳхари день . . . на 1795.

Spomenik br. 168. Krst. Dim: vis. 30, šir. 28, deblj. 9 cm
ИС ХС Зде почи. . . . . божи Ефтан Лазаревић. Преставі се (1)764.

Spomenik br. 169. Krst. Dim: vis. 45, šir. 33, deblj. 17,5 cm
ІС ХС Зде почївает . . . . . 1799.

Spomenik br. 170. Krst. Dim: vis. 55, šir. 32,5, deblj. 13 cm
ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Здѣ почиваетъ рабъ божи Касилъ синъ Іѡанна Оумковића. Бѣди емѣ вѣчна паметъ. Прѣстави се ва лето 1746. ѦѰМS мсца генфара ѦЇ.

Spomenik br. 171. Krst. Dim: vis. 58, šir. 39, deblj. 18 cm
ѦѰКД (1724) ІС ХС Зде почївает раба божїя Ѧна. Кечна ѡї памет. Поставише сїновї крст Іован ї Нїкола.[102]

Spomenik br. 172. Krst. Dim: vis. 35, šir. 26, deblj. 13 cm
ІС ХС 1729. ѦѰКѲ. Почїва раб божї Степан Іѡвана Ілїча сїн.[103]

Spomenik br. 173. Krst. Dim: vis. 30, šir. 23, deblj 9,5 cm
Зде почївает . . . . . Нїкола . . . . . 1789.[104]

Spomenik br. 174. Krst. Dim: vis. 63, šir. 38, deblj. 17 cm
Ѧѳка Ілїћ.[105]

Spomenik br. 175. Krst. Dim: vis. 47, šir. 39, deblj. 15 cm
ІС ХС Зде почиваетъ рабъ божи Ѧнъдрия Ѳвчићь. Престави се ва лето 1742. Богъ да га прости и помилѳе.

Spomenik br. 176. Krst. Dim: vis. 40, šir. 36, deblj. 16 cm
ІС ХС Рабъ божи Ристо Ивановић. Б(о)гъ да га прости. 177Я.[106]

Spomenik br. 177. Krst. Dim: vis. 35, šir. 27, deblj. 9,5 cm
ІС ХС Здѣ почиваетъ раба б(о)жия Яница. Б(о)гъ да є прости. Престави се в лѣто гдне 1788.[107]

Spomenik br. 178. Krst. Dim: vis. 48, šir. 37, deblj. 15 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КЯ М Л Р Б Зде почива рабъ божи Миянло Бѫкић. Бог да га прости. П(рестави) се 1775.[108]

Spomenik br. 179. Krst. Dim: vis. 45, šir. 39, deblj. 20 cm
ІС ХС НИ КЯ Почивает раба бож . . . . . сѫпрѫжнїца Іѡвана Гнате. 1784.

Spomenik br. 180. Krst. Dim: vis. 46, šir. 34, deblj. 16 cm
ІС ХС Здѣ почиваетъ раб божи Ристанъ Баяловїћ. Вѣчна мѫ памятъ і блаженї покої 1797.

Spomenik br. 181. Krst. Dim: vis. 42, šir. 33, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КЯ Здѣ почиваетъ рабъ б(о)жи Симатъ Баяловїћь. Вѣчна емѫ памятъ и бл(а)женї покой. 1798.

Spomenik br. 182. Krst. Dim: vis. 30, šir. 36, deblj. 15 cm
ИС ХС Зде почиваетъ рабъ божи Іѡва Марка Баяла сѫпрѫжница. 1793.

Spomenik br. 183. Krst. Dim: vis. 38, šir. 36, deblj. 17 cm
І Н Ц І ІС ХС М Л Р Б Зде почивает раб б(о)жи Баяло синъ Петровъ. Бѫди емѫ вечная радость и бл(а)жени покой. Престави се лѣто гдне 1796. мца ок(то)ври 15.[109]

Spomenik br. 184. Krst. Dim: vis. 35, šir. 37, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КЯ Раба божия Лїка Іѡвановица. 1779.

Spomenik br. 185. Krst. Dim: vis. 30, šir. 36, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КЯ Раба божия Яньа Іѡвановица. Авгѫ(ста) 19. 1778.

Spomenik br. 186. Krst. Dim: vis. 35, šir. 39, deblj. 18 cm
ІС ХС НИ КЯ Зде почїва раб божї Илия Іѡвановїћ. Бог да га простї і помїлѵе. Пр(естави) се на лето 1785.[110]

Spomenik br. 187. Krst. Dim: vis. 48, šir. 39, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КЯ М Л Р Б Здѣ почиваетъ рабъ б(о)жи Христан Баяло. Бѫди емѫ вѣчна радость и блажени покой. Б(о)гъ да га прости и бл(а)гослови. Престави се лѣта гдня на 1793. мца ферфара день во пятак.[111]

Spomenik br. 188. Krst. Dim: vis. 50, šir. 34, deblj. 14 cm
ІС ХС Зде почивает раба божия сѫпрѫжница Лѫке Спреме Яница. 17 . .[112]

Spomenik br. 189. Krst. Dim: vis. 25, šir. 21, deblj. 10 cm.
ІС ХС НИ КЯ Почїва рабъ божи Рїсто сїн Мїлеве. Престави се 1788.

Spomenik br. 190. Krst. Dim: vis. 50, šir. 35, deblj. 14 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КА М Л Р Б Раба божия Даноила Лазиница. Богъ да е прости. Престави се ва лето на 1761.

Spomenik br. 191. Krst. Dim: vis. 55, šir. 42, deblj. 18 cm
Здѣ почиваетъ рабъ божи Васа. Вѣчн..... покой .... месецъ їѹни 1796.[113]

Spomenik br. 192. Krst. Dim: vis. 50, šir. 38, deblj. 14 cm
ІС ХС НИ КА Зде почївает раб (б)ожї Сїмо Іѡвана Ѡвце сїн. Бог да га простї. 1737. Раб (б)ожи Иѡван Ѡвца. На 1788.[114]

Spomenik br. 193. Krst. Dim: vis. 50, šir. 43, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КА Зде почївает раб божї монах Мелентїе Ѡвч ца. Бог да га прости. 1720.[115]

Spomenik br. 194. Krst. Dim: vis. 46, šir. 42,5, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КА Зде почивает раб божї Мїлѹтїн Ѡвца 1727. ї сїн его Вѹко Іѡван 1737. Бог да їх простї.[116]

Spomenik br. 195. Krst. Dim: vis. 37, šir 33, deblj. 13 cm
ІСЪ ХСЬ Зде почива раба божия Риста даштер Иѡвана Шотрића. Престави се ва лето 1783.

Spomenik br. 196. Krst. Dim: vis. 36, šir. 37, deblj. 14 cm
ІС ХС Ц РС Зде почиваетъ раб божи Тодора Поблянинъ. Престави се. Бог да е прости и помилѹе. Вѣчна ой паметъ. 17А8.

Spomenik br. 197. Krst. Dim: vis. 40, šir. 36, deblj. 16 cm
Зде почїва раба божї(я) Чепанїя Вѹкїнїца. Петар пост(а)ви . . . 1782.

Spomenik br. 198. Krst. Dim: vis 29, šir. 23, deblj. 11,5 cm
ІС ХРС Здѣ рабъ б(о)жи почиваетъ Тодо Христинъ. Престави се мсца иѹния 1795.

Spomenik br. 199. Krst. Dim: vis. 61, šir. 37, deblj. 15 cm
ИС ХС Зде почїва раба божия Полексия Іѡановица. Преставї се лето 1764.

Spomenik br. 200. Obelisk. Dim: vis. 47, šir. 32, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КА Зде почива раба б(о)жїа Іѡвана Ѡрашка. Вечна ѡй памет. Престави се в лето на 1750. Постави ѡй крст син Стоян.[117]

Spomenik br. 201. Krst (fragmentovan). Dim: vis. 29, šir. 14, deblj. 11 cm
ІС ХРС Здѣ . . . . б(о)жи . . . . почивает . . . Христо. (Пре)стави се на 1791.

Spomenik br. 202. Krst. Dim: vis. 40, šir. 37, deblj. 13,5 cm
ИС ХС Зде почиваетъ рабъ божи Драгѹтин Максимовић. Бог да га прости (и) (по)милѹе. Почїва. стемри 6. ва лето 1777.

Spomenik br. 203. Krst. (fragmentovan). Dim: vis. 40, šir. 38, deblj. 8 cm
. . . . . Бог да га прости. 1737.

Spomenik br. 204. Krst. Dim: vis. 45, šir. 35, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КѦ Е Е Е Е Зде лежїтъ рабъ б(о)жи Миха(и)ло Іwановїћ. 1756.[118]

Spomenik br. 205. Krst. Dim: vis, 50, šir. 38, deblj. 16 cm
ІС ХС Здѣ почиваетъ рабъ божи Гроздана сѵпрѫжница Митра Томића. Престави се. Богъ да є прости и помилѵе. 1789.

Spomenik br. 206. Krst. Dim: vis. 43, šir. 34, deblj. 13 cm
. . . . . 1717.[119]

Spomenik br. 207. Krst. Dim: vis. 51, šir. 43, deblj. 16 cm
ИС ХС М Л Р Б Зде почива раб божї Саватїе монахъ Бравачїя Иwановъ. Престави се лето 1777.[120]

Spomenik br. 208. Krst. Dim: vis. 38, šir. 36,5, deblj. 15,5 cm
И Н (Ц) (І) ИС ХС НИ КѦ Зде почиваєт раб божи Ѣврасъ Іwановић. Вѣчна мѵ паметъ. Престави се мсца ноемрия 21 дан лето на 1764. Поставише мѵ си крстъ синови.

Spomenik br. 209. Krst. Dim: vis. 58, šir. 34, deblj. 15 cm
ИС ХС М Л Р Б Зде почива раба божия Мария сѵпрѫжница Бравачина. Престави се в лето 1776.[121]

Spomenik br. 210. Krst. Dim: vis. 45, šir. 33, deblj. 14,5 cm
ІС ХС НИ КѦ Раба божия Роса Счепановица на 1778.

Spomenik br. 211. Krst. Dim: vis. 42, šir. 37, deblj. 15 cm
ІС ХС Зде почиваєт Михо Бованъ. Вѣчна мѵ радость. Престави се 1798.[122]

Spomenik br. 212. Krst. Dim: vis. 44, šir. 38, deblj. 15,5 cm
Зде почива раба божїя Кова. П(реста)ви се. Б(о)г да є п(р)ости.[123]

Spomenik br. 213. Krst. Dim: vis. 40, šir. 34,5, deblj. 14 cm
Почїва раба божиа Стана Станкова.[124]

Spomenik br. 214. Krst (fragmentovan). Dim: vis. 40, šir. 21, deblj. 19 cm
(ИС) ХС . . . . . раба бож . . Крстїна. (Пр€)стави (се) 1730.[125]

Spomenik br. 215. Krst. Dim: vis. 45, šir. 39, deblj. 13 cm
Зде почївает раб божї Петар Бравачїя. На 1768.[126]

Spomenik br. 216. Krst. Dim: vis. 70, šir. 38, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КѦ Ілїа. ѦѰҐЇ. (1713).[127]

Spomenik br. 217. Krst. Dim: vis. 45, šir. 38, deblj. 17 cm
ІС ХС Здѣ почиваетъ рабъ б(о)жи Симо Ѣерце. Вѣчна мѵ радость. Престави се на 1797.

Spomenik br. 218. Krst. Dim: vis. 50, šir. 33, deblj. 18 cm
На ѦѰКЗ (1726). ІС ХС Почїва раб божї Лазо. Бог да га простї. Поставїше мѵ крст сїновї Мїхо ї Нїкола.[128]

Spomenik br. 219. Krst. Dim: vis. 42, šir. 35, deblj. 17 cm
І Н Ц І ІС ХС Почиваетъ рабъ б(о)жи Ѧѳо Главинићь. Бѣди емѵ вѣчная радость и блажени покой. Престави ся лѣта гдня 1796.

Spomenik br. 220. Krst. Dim: vis. 40, šir. 33, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зде почиваетъ рабъ божи Іоаннъ Домишленъ. Вечна емѹ паметъ. Престави се 1756.

Spomenik br. 221. Krst. Dim: vis. 37, šir. 30, deblj. 12 cm
ИС ХС Зде почиваетъ рабъ божи Томе Банишевић штроче 1796.

Spomenik br. 222. Krst. Dim: vis. 43, šir. 40. deblj. 16 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КѦ М Л Р Б Зде почива раба божина мна Гавриловица. Богъ да є прости. Престави се мсца фр. дан 1. ва лето на 1761.

Spomenik br. 223. Krst. Dim: vis. 45, šir. 50, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КѦ Зде почиваетъ рабъ божи Гаврило Костадиновић. Престави се мсца фр. 5. дан лето 1779.

Spomenik br. 224. Krst. Dim: vis. 45, šir. 33, deblj. 16 cm
ІС ХС Зде почиваетъ раба божина свпрѫжница Ѣѵре Гашића Сана. 1797.

Spomenik br. 225. Krst. Dim: vis. 30, šir. 35, deblj. 15 cm
ІС ХС НИ КѦ . . . раба б(о)жия Роса . . . . . Престави се 1777.

Spomenik br. 226. Krst. Dim: vis. 35, šir. 35, deblj. 18 cm
. . . . . 1774.[129]

Spomenik br. 227. Krst. Dim: vis. 35, šir. 34, deblj. 18 cm
. . . . . 1794.[130]

Spomenik br. 228. Krst. Dim: vis. 40, šir. 38, deblj. 15 cm
ИС ХС Зде почїва раб божї Марко Раше. Престави се ва лето на 1771. Поставїше мѹ крст сїновї Христо и Сава.

Spomenik br. 229. Krst. Dim: vis. 45, šir. 36, deblj. 18 cm
Зде почиваетъ раб божї Сава Раше, Марков син. Бог да га простї і помїлѹе. Престави (се) м. апрїла ва лето 1778.

Spomenik br. 230. Krst. Dim: vis. 45, šir. 37, deblj. 12,5 cm
І Н Ц І Почївает раб бож(и) монах Мелентїе Галов. Бог да га простї. На 1719. августа на 29. на КѲ. ѦѰѲЇ.[131]

Spomenik br. 231. Krst. Dim: vis. 42, šir. 33, deblj. 18 cm
ІСЪ ХСЪ НИ КѦ Зде почиваетъ раба божїя Марта монахїа Петра Ѻпѹшїћа мати. Вечна ої паметъ 1725.[132]

Spomenik br. 232. Krst (fragmentovan).
. . . . . Престави се на 1783.[133]

Spomenik br. 233. Krst. Dim: 39, šir. 24, deblj. 13 cm
Зде почїва раб божї Іѡван Нїколїћ. Престави се на лето 1776.

Spomenik br. 234. Krst. Dim: vis. 45, šir. 42, deblj. 14 cm
ІС ХС НИ КѦ Рабъ божи Ѣѵро Симић. Престави се лето 1743.[134]

Spomenik br. 235. Krst. Dim: vis. 40, šir. 43, deblj. 17 cm
ІС ХС Зде почивает раб божи Стоян Бобан. 1760.[135]

Spomenik br. 236 Krst. Dim: vis. 45, šir. 39, deblj. 13 cm
ІС ХС Здѣ почиваетъ раба б(о)жия Божица. Бꙋди ей вѣчная радость и бл(а)жени покой. Престави ся лѣта гдня 1791, мсца їюлїя 1.

Spomenik br. 237. Krst. Dim: vis. 50, šir. 37, deblj. 15 cm
ІСꙋС ХР(І)СТОС Зде почиват раба бωжи . . . . Тодора Бована. Вечна ωї памет и блаженї покої. Бог да е простї ї помїлꙋе. Вечна ωї радос. Месеца мая 5. на 1799.

Spomenik br. 238. Krst. Dim: vis. 37, šir. 43, deblj. 17 cm
ІС ХС НИ КА Раба б(о)жия Достина Радиница. Б(о)гъ да е прости. Престави се ва лето 177А.[136]

Spomenik br. 239. Krst. Dim: vis. 57, šir. 41, deblj. 17 cm
Зде почивает раба божия Сѣепана Стояновица. Вечна ωй радост. На 1736.

Spomenik br. 240. Krst. Dim: vis. 57, šir. 34, deblj. 11 cm
ІС ХС НИ КА Зде почива раба б(о)жя Мария Лазиница. Б(о)г да е прости. Престави се мсца фр. 18. ва лето гдне 1751.[137]

Spomenik br. 241. Krst. Dim: vis. 55, šir. 35, deblj. 14 cm
ІС ХС Зде почївает раба б(о)жїя Марїя сопрога Миїхе Бована. Преставї се 1781.

Spomenik br. 242. Krst. Dim: vis. 40, šir. 35, deblj. 17 cm
ИС ХС Зде почиваетъ раба божиа Роса. Б(о)гъ да е пр(ос)ти. Сꙋпрꙋга Миата Шотре. Престави се ва лето на 1778.

Spomenik br. 243. Krst. Dim: vis. 43, šir. 41, deblj. 13 cm
І Н Ц І Зде почївает раб божи Тодоръ Сїмꙋшїћ. Бог да га прости. Преставї се лета на 1775.[138]

Spomenik br. 244. Obelisk. Dim: vis. 41, šir. 19, deblj. 16 cm
ІС ХС НИ КА Почївает раба божїа Ефа. 1752.[139]

Spomenik br. 245. Krst. Dim: vis. 32, šir. 21, deblj. 12 cm
Здѣ раб б(о)жи. Почивает Тодоръ Ристићъ. Престави се месец ... 1795.

Spomenik br. 246. Krst. Dim: vis. 42, šir. 39, deblj. 14 cm
ІС ХС Зде почива рабъ божи Бꙋро Илић. Ва лето ЗСВS 1718.

Spomenik br. 247. Krst. Dim: vis. 41, šir. 18, deblj. 11 cm
ІС ХС НИ КА Здѣ почиваетъ рабъ б(о)жи Ебто синъ Милована Іωвовича. Б(о)гъ да га пр(о)стихъ 1796.

Spomenik br. 248. Krst. Dim: vis. 61, šir. 54, deblj. 16 cm
Здѣ почиваетъ раба божия Іωва сꙋпрꙋга Лꙋћеми . . . Б(о)гъ да е прости ї пом(ї)лꙋе. Престави са месеца маїя на 1799.

Spomenik br. 249. Krst. Dim: vis. 65, šir. 41, deblj. 12 cm
ІС ХС НИ КА Здѣ почиваетъ рабъ божи Никола Ѡбрадовић. Престави се въ мц ωктобра. Богъ да мꙋ прости и благослових. Грешни Борђие брат нѣгов постави на 1761.

Spomenik br. 250. Krst. Dim: vis. 44, šir. 47, deblj. 10 cm
И Н Ц И ІС ХС НИ КА Зде почиваетъ раб божи Петар Чѹпїна. Вѣчна мѹ памет. Преставї се мца ѡкт. Постави мѹ крс его сїн Нїкола 1763.[140]

Spomenik br. 251. Krst. Dim: vis. 42, šir. 38, deblj. 12 cm
ІС ХС . . . . . 1791.[141]

Spomenik br. 252. Krst. Dim: vis. 44, šir. 36, deblj. 14 cm
ІС ХС Почїва раб божї Счепан Іѡвана Ілїча сїн. (1720).[142]

Spomenik br. 253. Krst. Dim: vis. 71, šir. 41, deblj. 12 cm
Лѹка Илїћ.[143]

Spomenik br. 254. Krst. Dim: vis. 51, šir. 46, deblj. 19 cm
І Н Ц І ІС ХС НІ КА Зде почива раба божїя Марта Ефтановица. Бог да е прости. Престави се мсца септемра дан 5. ва лето гдне на 1757. Постави ѡи крс Ефтан.

Spomenik br. 255. Krst. Dim: vis. 39, šir. 34, deblj. 12 cm
ІС ХС НИ КА Зде почивает раб божи . . . . . Стакѹличъ. Вечна ѡи паметъ. Престави се мсца авгѹста В. 2. ва лето на АѰЛД 1734. Поставише си крс синови.

Spomenik br. 256. Krst. Dim: vis. 41, šir. 34, deblj. 11 cm
ІС ХС НИ КА М Л Р Б Зде почива раб божи Сава Іѡванович. Вечна мѹ памет. Престави се мсца фрф. 11 дан. Ва лето господне на 1753.[144]

Spomenik br. 257. Krst. Dim: vis. 38, šir. 19, deblj. 8 cm
ІС ХС НИ КА Зде почива раба 1777

Spomenik br. 258. Krst. Dim: vis. 34, šir. 28, deblj. 9 cm
Здѣ почиваетъ рабъ божи Стоянъ Кѹлчинъ. 1783.

Spomenik br. 259. Krst. Dim: vis. 48, šir. 37, deblj. 14 cm
І Н Ц І ІС ХС НИ КА М Л Р Б Зде почиваетъ рабъ божи Евтанъ Николе Павић. Вечна мѹ радост. Престави се мсца апрїла 18. ва лето гне 1757.

Spomenik br. 260. Krst. Dim: vis. 52, šir. 34, deblj. 16 cm
ІС ХС Раб божи Петаръ Бићанинъ 1787.

Napomene

[1] Prva istraživanja groblja na Pašinovcu izvršili smo 1960. godine. Dragocenu pomoć u prikupljanju podataka o spomenicima pružio mi je prijatelj Josif Golec iz Mostara, na čemu mu i ovog puta srdačno zahvaljujem. Dopunska istraživanja sprovedena su 1968, 1975, 1980. i 1981. godine.

[2] Sličnu hronološku sistematizaciju izvršili smo prilikom obrade spomenika iz groblja na Bjelušinama, čemu je, u stvari, jedini razlog bio ograničenost prostora. Up. R. Stanić, Groblje u Bjelušinama u Mostaru (skica za monografiju), »Hercegovina«, 1, Mostar 1981, 171—194, gde su obrađeni

spomenici sa natpisima iz XVII i XVIII veka; Isti, Nadgrobni natpisi iz XIX veka na bjelušinskom groblju u Mostaru, »Hercegovina«, 2, Mostar 1982, 183—220.

[3] Bjelušinsko groblje je bilo aktivno do pred drugi svetski rat.

[4] Takođe se veruje da je vrlo staro groblje kod Stare pravoslavne crkve, što nije tačno.

[5] Prema našoj evidenciji, na bjelušinskom groblju nalazi se 8 spomenika sa natpisima iz XVII veka, a 152 sa natpisima iz XVIII stoleća. Up. R. Stanić, Groblje u Bjelušinama u Mostaru, 179—184.

[6] Autor ovih redova gotovo u svakoj prilici, kada je radio na dopunskom istraživanju i dokumentaciji grobalja, suočavao se sa neprijatnom činjenicom da nije mogao da pronađe ranije uočene i obrađene nadgrobnike iz jednostavnog razloga što su nestali. Pojedine primerke zaticao je razlupane ili potpuno uništene.

[7] V. Vuletić Vukasović, Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini, Vjestnik hrvatskog arkeologičkog družstva, X, br. 1 (Zagreb 1888) 53, XII, br. 3 (1890) 86—87. i XIII, br. 1 (1891) 17.

[8] V. Ćorović, Mostar i njegova srpska pravoslavna opština, Beograd 1933.

[9] V. Ćorović, n. d., 35. Vidi napomenu 4.

[10] R. Stanić, Prilog proučavanju starih mostarskih zanata, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, n.s., sv. XXII (Sarajevo 1967) 145—160; Isti, Spomenici monahinja i monaha iz XVII i XVIII veka na pravoslavnim grobljima u Mostaru, Glasnik Srpske pravoslavne crkve, XLVIII, br. 3 (Beograd 1967) 35—46.

[11] R. Stanić, Groblje u Bjelušinama u Mostaru (skica za monografiju), »Hercegovina«, 1, (Mostar 1981) 171—194; Isti, Nadgrobni natpisi iz XIX veka na bjelušinskom groblju u Mostaru, »Hercegovina«, 2 (Mostar 1982) 183—220.

[12] Up. M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa u Bosni i Hercegovini, I (Sarajevo 1962), II i III (Sarajevo 1964); G. Tomović, Morfologija ćirilskih natpisa na Balkanu, Beograd 1974.

[13] Najstariji do sada uočen i tačno datiran spomenik na pašinovačkom groblju potiče iz 1682. godine. To je nadgrobnik koji obeležava grob Vukadina Anđelića. Vidi poglavlje Spomenici sa natpisima iz XVII veka, spomenik br. 11.

[14] R. Stanić, Groblje u Bjelušinama, 179. Vidi napomenu br. 36.

[15] R. Stanić, n. d., 179—184.

[16] R. Stanić, Nadgrobni natpisi iz XIX veka na bjelušinskom groblju, 184—200.

[17] Spomenik potiče iz kraja XVII veka. Up. R. Stanić, Spomenici monahinja i monaha iz XVII i XVIII veka, 42, crt. IV.

[18] Spomenik od grubo obrađenog peščara. Krupna i nejasna slova oštećenog natpisa imaju vrlo arhaični oblik tako da se može reći da nadgrobnik potiče iz XVII veka. Natpis je na istočnoj strani.

[19] Up. R. Stanić, n. d., 41, sl. 7.

[20] Ovaj beleg je od istog kamena kao spomenik br. 3. Potiče iz istog vremena.

[21] Up. R. Stanić, Prilog proučavanju starih mostarskih zanata, 147.

[22] Ovaj spomenik, posvećen Milošu kujundžiji, jedan je od najznačajnijih dokumenata za proučavanje kujundžijskog zanata u Mostaru. Godina smrti uklesana je na bočnoj strani horizontalnog kraka. Up. R. Stanić, n. d., 146—147, sl. 1.

[23] Klesan u grubom peščaru krupne strukture, spomenik je gotovo u celini ispunjen natpisom koji je uklesan na istočnoj strani.

[24] Po obliku, materijalu i obradi sličan je prethodnom.

[25] Natpis je uklesan na istočnoj strani.

[26] Natpis je smešten kao kod spomenika br. 7. Klesao ga je isti majstor.

[27] Spomenik je izrađen od peščara grube strukture. Natpis je na istočnoj strani. Potiče iz druge polovine XVII veka.

[28] U natpisu nije navedeno ime pokojnika, što se ne može razložno objasniti.

[29] Spomenik je iz druge polovine XVIII veka.

[30] Sačuvan je samo donji krak krsta na kome je uklesana godina, a sve ostalo je uništeno.

[31] Godina je uništena. Spomenik potiče iz druge polovine XVIII veka.

[32] Natpis je pisan vrlo arhaičnim slovima. Izgleda da je spomenik u sekundarnoj upotrebi postavljen kao beleg 1758. godine.

[33] U prezimenu pokojnika — Ćebećija — prepoznajemo zanatliju koji se bavio izradom ćebadi. Up. R. Stanić, Prilog proučavanju starih mostarskih zanata, 153.

[34] I ovde je, takođe, reč o zanimanju, ekmečiji (pekaru), koje je zamenilo prezime. Up. R. Stanić, n. d., 150, sl. 4.

[35] Zadnje dve cifre u godini su istrvene.

[36] Na spomeniku nije uklesana godina, ali nesumnjivo obeležava grob pokojnika koji je umro u drugoj polovini XVIII veka.

[37] Spomenik obeležava grob supruge čoveka čije ime u natpisu nije navedeno, već samo njegovo zanimanje — ćebećija — što je verovatno dokaz koliko je pod tim nazivom bio poznat za života.

[38] Godina smrti pokojnice nije navedena, ali se dogodila u drugoj polovini XVIII stoleća.

[39] Na spomeniku ništa drugo nije uklesano osim godine 1791.

[40] Natpis je oštećen, ali se vidi da je reč o spomeniku pokojnice.

[41] Epitaf je oštećen tako da se ne zna čiji grob spomenik obeležava. U pitanju je, svakako, muškarac.

[42] Natpis kazuje o smrti pokojnice (1715) koja je bila udata za Petra Dučića. Da li bliže rodbinske veze postoje između njega i predaka pesnika Jovana Dučića nije poznato. Jovan Dučić je Trebinjac. Istraživanja bi, međutim, mogla da pokažu bliže poreklo familije Dučić.

[43] Natpis je uklesan na istočnoj strani.

[44] Spomenik spada među lepše dekorativno obrađene primerke. Na strani na kojoj je uklesan natpis reljefno je predstavljen krst.

[45] Nadgrobnik spada među retke belege, u čijem su natpisu samo ime i godina smrti pokojnika ispisani na istočnoj strani. Na zapadnoj strani, međutim, uklesan je epitaf, iz kojeg se vidi da on istovremeno obeležava grob Mare, supruge Marka Tuponje, koja je umrla 1855. godine.

[46] Natpis je oštećen tako da se pokojnica Manda (?) ne može potpuno identifikovati.

[47] Mihailo Bovanić, koji je verovatno bio u srodstvu sa Todorom Bovanom, bio je kao protomajstor na čelu mostarskih zidara koji su izabrani za izgradnju kreševskog Samostana. Up. V. Ćorović, Mostar i njegova srpska pravoslavna opština, 38. Mostarac Jovan Bovan veoma se istakao u Dalmaciji. Njegovo ime »svaki u Dalmaciji s blagoslovom spominje«, isto 37.

[48] Ovaj spomenik, znatno većih dimenzija od drugih, spada u red najlepših ženskih nadgrobnika. Reljefno isklesan krst na zapadnoj strani, gde je i natpis, glavni je ukras belega. Opširan natpis takođe je njegova bitna odlika.

[49] Izgleda da u Mostaru nije postojala samo jedna familija Kovačević. Na bjelušinskom groblju postoji parcela gde su sahranjivani Kovačevići, među čijim se spomenicima ističe nadgrobnik poznate ličnosti Pere Kovačevića Bertola. Up. R. Stanić, Nadgrobni natpisi iz XIX veka na bjelušinskom groblju, 199, 202, 203.

[50] Oštećeni natpis toga lepo klesanog nadgrobnika, izgleda, otkriva ime nekog Simeona monaha, sahranjenog na tom mestu. O tome vidi R. Stanić, Spomenici monahinja i monaha iz XVII i XVIII veka, 35—46.

[51] Natpis je klesan sa mnogo skraćenica i na vrlo arhaičan način.

[52] Lapidarne sadržine, sa slovima vrlo sličnim onima koja se sreću u natpisima na stećcima (B — ⊏⊐ Ж — ⋊ , T — ⊓ , B — ⊓) epitaf izgleda znatno stariji nego što jeste. Njemu su slični i neki drugi natpisi koje je, očigledno, rezao isti majstor.

[53] Osim kriptograma na spomeniku nije uklesan natpis. Spomenik nesumnjivo potiče iz druge polovine XVIII veka. Prilikom istraživanja spomenika uočen je znatan broj belega koji imaju samo kriptograme ili su bez ikakvih pisanih znakova. Objašnjenje za tu pojavu verovatno treba tražiti u činjenici da je klesanje natpisa bio vrlo skup posao i mnogi potomci umrlih nisu bili u stanju da plate urezivanje epitafa te su grobove obeležavali krstolikim znamenjem bez pisane poruke.

[54] Spomenik je gotovo istovetan sa prethodnim a nalazi se na istoj parceli i potiče iz istog vremena.

[55] Slova u natpisu identična su slovnim znacima u epitafu spomenika br. 23. Natpis je uklesan na zapadnoj strani, kao što je uobičajeno, a godina na gornjem delu vertikalnog kraka, na strani odozgo.

[56] Nije sasvim jasno zašto su upisane dve godine jer se iz natpisa ne vide razlozi. Može se pretpostaviti da je spomenik posvećen dvema osobama, koje su umrle 1768. i 1788. godine.

[57] Ovde je sasvim jasno da je spomenik podignut dvema osobama. Da li su obe umrle 1714. ili samo jedna od njih, teško je reći.

[58] Spomenik obeležava grob žene Save safundžije, čije je prezime zamenjeno zanimanjem. Up. R. Stanić, Prilog proučavanju starih mostarskih zanata, 152—153, sl. 6.

[59] Natpis je uklesan na trolisnom udubljenom polju, u čijem je središtu reljefni krst.

[60] Natpis je urezan na istočnoj strani spomenika. U polju gde je natpis isklesan je reljefni krst.

[61] Iz natpisa se vidi da je spomenik podignut šegrtu Petra Filipovića. Verovatno je u plaćanju spomenika imao udela gazda, majstor Golić, čim je u natpisu spomenuto njegovo ime. Up. R. Stanić, n. d., 157—158.

[62] Grob Nikole Baića koji je podigao spomenik svojoj sestri Sani (vidi spomenik br. 78) obeležen je spomenikom koji je vrlo korektno klesan i čije su bočne strane horizontalnih krakova krsta ukrašene reljefnim rozetama.

[63] Prema karakteru natpisa i arhaičnosti slova spomenik nesumnjivo potiče iz početka XVIII veka, a ne iz 1810. godine. U pitanju je greška klesara, koji je u klesanju godine smrti Jovana Zuba zamenio znak ⋎ (700) sa ϖ (800) pa je umesto 1710. ispala 1810. godina. Po obliku slova i načinu njihovog klesanja natpis je istovetan sa natpisima nadgrobnika br. 64 (1713) i br. 68 (1729). Reč je svakako o istom majstoru.

[64] Neobično prezime Ćavarin može se svrstati u krug isto tako karakterističnih prezimena koja se sreću u groblju na Bjelušinama: Opuha, Pojatina, Kusalo, Iveza, Praštalo, Ljepava, Lisica, Beslema, Prorok, Kujkur, Žižak, Lelek, Njunje, Šparavalo, Zec, Kušetina, Šiljeg, Čubra, Derikučka, Ćuk, Vučina, Pičeta, Puce i dr. Up. R. Stanić, Nadgrobni natpisi iz XIX veka na bjelušinskom groblju, 201. Neobična su i prezimena koja se sreću na ovom groblju: Ovca, Ovčica, Tica, Mrkalo, Zubo, Putica, Domišljan, Raše, Bajalo, Kuč, Glavina, Ćipa i dr.

[65] Klesar ovog spomenika istovetan je sa majstorom koji je radio spomenike br. 64. i 68, zatim br. 81, 125, 128, 147, 155, 171. i dr.

[66] Jedinstvena sadržina sažetog natpisa otkriva nasilnu smrt Laza Grujičića koji je stradao od noža nekog Vela ili Velije. Ni u jednom natpisu spomenika iz XVII i XVIII veka na groblju u Pašinovcu ne nailazimo na slične podatke.

[67] Poslednji deo natpisa verovatno se odnosi na vreme kada je spomenik podignut (1789), a ne na vreme kada je Lazar umro, što u natpisu nije zabeleženo. Potpisani Marić je ili potomak koji je pokojnikov grob obeležio kamenim belegom ili majstor koji je spomenik klesao. Up. Groblje u Bjelušinama, vidi napomenu br. 27.

[68] Natpis je uklesan na istočnoj strani.

[69] Natpis je takođe uklesan na istočnoj strani.

[70] Na groblju u Pašinovcu nalazi se znatan broj spomenika monaha i monahinja, među kojima i taj. Up. R. Stanić, Spomenici monahinja i monaha, 41.

[71] Natpis je nečitljiv jer je većim delom uništen. Reč je o spomeniku iz XVIII veka.

[72] Natpis nema godine, ali je po karakteru slovnih znakova iz prve polovine XVIII stoleća.

[73] Iz natpisa se vidi da je jeromonah Aksentije Mostarac od plemena Vukovića, ugledne mostarske familije čiji je predstavnik Risto Vuković bio jedan od mostarskih knjigoljubaca. Up. R. Stanić, n. d., 43. i V. Ćorović, n. d., 40.

[74] Iako je vrlo oštećen natpis spomenika, ipak omogućava da se sazna da obeležava grob monaha nepoznatog imena iz stare mostarske porodice Jovanović. Up. R. Stanić, n. d., 43, V. Ćorović, n. d., 35. Ovaj spomenik, kao i prethodni, vrlo je solidno plastično obrađen, sa reljefnim krstom u sredini. Spada među lepše i reprezentativnije primerke u groblju.

[75] Od Milakovića, ugledne mostarske porodice, poznati su bili Dimitrije, pisac, i Jovan, trgovac u Dubrovniku, a potom u Trstu. Up. V. Ćorović, n. d., 36.

[76] Izgleda da je ispod ovog oštećenog belega sahranjen Bogdan protomajstor, kakvih je bilo u Mostaru tokom XVIII i XIX veka. Up. V. Ćorović, n. d., 38.

[77] Reč je o spomeniku koji obeležava grob pokojnice čije ime nije očuvano.

[78] Natpis na spomeniku je oštećen tako da je, pored ostalog, nestala i godina smrti pokojnika. Međutim, po obliku spomenika i njegovoj reljefnoj obradi, koja je istovetna kao kod prethodnog, nagrobnik potiče iz sredine XVIII veka.

[79] U natpisu nema godine smrti, ali je u pitanju druga polovina XVIII veka.

[80] Epitaf nema godine, ali potiče iz druge polovine XVIII stoljeća.

[81] Tekst natpisa uklesan je na istočnoj strani, dok je na zapadnoj strani urezano samo ime Марїя.

[82] Natpis je uklesan na zapadnoj strani osim znakova za godinu ЗСКГ. лето, što je urezano na bočnoj strani južnog horizontalnog kraka.

[83] Na završetku natpisa stoji ime Стояна koja je verovatno platila podizanje spomenika.

[84] Spomenik je zanimljiv po opširnosti natpisa iz kojeg saznajemo da je otac umrle Lazar Plavković doseljen iz Sarajeva. Na bjelušinskom groblju nalaze se dva spomenika iz XVIII veka sa natpisima u kojima je navedeno poreklo pokojnika iz Sarajeva. Up. R. Stanić, Groblje u Bjelušinama, 179.

[85] Natpis je najvećim delom istrven, ali prve dve cifre u godini pokazuju da je spomenik iz XVIII veka, o čemu svedoče i paleografska svojstva teksta.

[86] Kraj imena pokojnika stoji reč Куč, što bi trebalo da pokaže njegovu pripadnost crnogorskom plemenu Kuči.

[87] Natpis je uklesan na istočnoj vrlo dekorativno obrađenoj strani.

[88] Fimija je bila supruga jednog od pripadnika ugledne, stare i bogate mostarske porodice Zec, čije je ime istrveno. Od svih starih mostarskih porodica najviše je nadgrobnih spomenika na oba groblja sačuvano iz ove porodice. Neki od njih spadaju među najlepše nadgrobnike. Up. R. Stanić, Nadgrobni natpisi iz XIX veka na Bjelušinskom groblju, 184—200, V. Ćorović, n. d., 35, 40.

[89] Od kratkog natpisa preostala je samo godina.

[90] Godina sa slovnim znacima А Ѱ К uklesana je na bočnoj površini horizontalnog kraka, a ceo natpis na istočnoj strani spomenika.

[91] Od celine natpisa uklesanog u tri reda preostao je samo poslednji u kome je ime pokojnika. Uništena je i godina, ali je nesumnjivo da je spomenik iz XVIII veka.

[92] Natpis je uklesan na istočnoj strani.

[93] Spomenik označava grob Jovana Šotre, čiji su se potomci po njemu, verovatno, počeli prezivati Šotrići. Na groblju ima, međutim, kako ćemo videti, starijih spomenika koji obeležavaju grobove pokojnika sa prezimenom Šotrić.

[94] Ime pokojnice je istrveno pa se spomenik ne može identifikovati.

[95] Spomenik obeležava grob monahinje Ikonije. Up. R. Stanić, Spomenici monahinja i monaha, 41.

[96] U natpisu je sačuvana samo godina.

[97] Natpis je na istočnoj strani.

[98] Zbog oštećenosti natpisa spomenik se ne može identifikovati. Obeležava grob majke, čiji su sinovi platili podizanje nagrobnika.

[99] Veoma je arhaičan natpis u kome su došla do izražaja slova iz natpisa sa stećaka. Prezime Kalačija podseća na zanimanje kalajdžija(?).

[100] Od čitavog natpisa preostala je samo godina. Natpis je uklesan na istočnoj strani.

[101] Ne znamo šta označava Ćeba: da li nadimak ili nešto drugo, ime ili prezime, a možda i zanimanje ćebedžija, ćeba. U Mostaru su inače ćebedžije bile na velikom glasu. Up. V. Ćorović, n. d., 39.

[102] Natpis na spomeniku može se svrstati u najarhaičnije. Da nije uklesane godine (1724), lako bi se mogao datirati u drugu polovinu XVII veka.

[103] Godina ispisana arapskim ciframa i slovnim znacima uklesana je na bočnim stranama horizontalnog kraka.

[104] Natpis je uklesan na istočnoj strani.

[105] Osim imena i prezimena pokojnika ništa više nije upisano. Spomenik je iz druge polovine XVIII stoleća.

[106] Natpis je urezan na istočnoj strani nadgrobnika.

[107] Epitaf se nalazi na istočnoj strani spomenika.

[108] U groblju na Bjelušinama nalazi se spomenik Sima Vukića koji je umro 1761. Vidi R. Stanić, Groblje u Bjelušinama, 182.

[109] Po Petru Bajalu, čiji grob obeležava spomenik, potomci su, izgleda, počeli da se prezivaju Bajalovići.

[110] U Mostaru nije živela samo jedna porodica Jovanović. U svakom slučaju jedna od njih je vrlo stara. U bjelušinskom groblju nalazi se spomenik Petra Jovanovića koji je umro 1780. Up. R. Stanić, n. d., 179, V. Ćorović, n. d., 35.

[111] Na spomeniku koji obeležava grob jednog od brojnih pripadnika porodice Bajalo (Bajalovići) prikazana je šematska predstava ljudske glave, što je vrlo redak slučaj na spomenicima mostarskih pravoslavnih grobalja. Pored glave ispod reljefnog krsta isklesan je i polumesec.

[112] Ima se utisak da je spomenik podignut za života pokojnice, jer su samo prve dve cifre godine (17..).

[113] Na ovom spomeniku oštećenog natpisa uklesano je šest vrlo lepih rozeta koji belegu daju lep dekorativni lik.

[114] Spomenik je posvećen dvema ličnostima: Simu i Jovanu Ovci. Deo natpisa koji se odnosi na Jovana Ovcu uklesan je na gornjoj strani vertikalnog kraka, odozgo.

[115] Up. R. Stanić, Spomenici monahinja i monaha, 42. Familija Ovčica je vrlo stara, što potvrđuje spomenik majke popa Ovčice iz 1694. godine. Vidi R. Stanić, Groblje u Bjelušinama, 179.

[116] Spomenik je posvećen ocu Milutinu i sinovima Vuku i Jovanu. Godine smrti oca (1727) i sinova (1737) uklesane su na južnoj ivici horizontalnog kraka.

[117] Ovaj spomenik je jedan, od dva, u ovom groblju sa natpisom iz XVIII veka koji nema oblik krsta. Međutim, na zapadnoj strani isklesan je reljefni krst na kome je urezan natpis.

[118] Zabeležen je kao najstariji spomenik iz porodice Jovanović nekom Petru iz 1780. godine (Up. V. Ćorović, n. d., 35. i R. Stanić, n. d., 179). Međutim, ovaj je za sada najstariji.

[119] Ceo natpis, osim godine, potpuno je nečitljiv.

[120] Up. R. Stanić, Spomenici monahinja i monaha, 43.

[121] Potomak porodice Bravaćije, Stevan Bravačić »Mostaranin«, zabeležen je u Ismailovu u Besarabiji kao pretplatnik na »Srbijanku« Sime Milutinovića Sarajlije. Up. V. Ćorović, n. d., 37.

[122] Vidi napomenu 47.

[123] Natpis nema godine. Spomenik je iz sredine XVIII veka.

[124] Godina nije urezana, ali je natpis iz druge polovine XVIII veka.

[125] Godina je urezana na bočnoj južnoj strani horizontalnog kraka.

[126] Up. R. Stanić, Prilog proučavanju starih mostarskih zanata, 149—150.

[127] Spomenik se bitno razlikuje od drugih iz tog vremena: načinjen je od grubog peščara. Slova su veoma krupna i arhaična.

[128] Godina je uklesana na gornjoj strani vertikalnog kraka.

[129] Osim godine natpis je potpuno izbrisan.

[130] U nečitljivom epitafu vidljiva je samo godina.

[131] Up. R. Stanić, Spomenici monahinja i monaha, 42.

[132] Opuha i Opućići su vrlo stara mostarska porodica. Godine 1750. u jednom zapisu spominje se Nikola Opuhić, za koga se kaže da »on bijaše u Mostaru crkvi služitelj i svijem hristjanam, a sada nam ostade crkva kao gluha iz njega«. Up. V. Ćorović, n. d., 35. Na bjelušinskom groblju nalazi se nekoliko spomenika koji obeležavaju grobove pripadnika porodice Opuha (Opua). Up. R. Stanić, Nadgrobni natpisi iz XIX veka na bjelušinskom groblju, 189.

[133] Reč je o preostalom komadu spomenika sa delom očuvanog natpisa.

[134] Spomenik spada među najlepše dekorativno obrađene nadgrobnike.

[135] Vidi napomenu 47.

[136] Nekim svojim detaljima, naročito u obradi završetka krakova krsta, spomenik podseća na bašluke, što upućuje na mogućnost da su klesari pravoslavnih spomenika istovremeno radili i na izradi muslimanskih nadgrobnika.

[137] Natpis je uklesan na istočnoj strani.

[138] Natpis je na istočnoj strani spomenika.

[139] Forma niskog obeliska sreće se još samo kod spomenika br. 200.

[140] Ćupine spadaju među najstarije mostarske porodice. Up. V. Ćorović, n. d., 35. i R. Stanić, Nadgrobni spomenici iz XIX veka na bjelušinskom groblju, 198, nap. 59.

[141] Na zapadnoj strani, osim godine, tekst nije čitljiv. Na istočnoj, međutim, uklesano je: ИС ХС Здѣ почиваетъ рабъ божи Вуканъ Буре Груїце. Будї ему вѣчная. Преставї се 1816.

[142] Godina slovnim znacima uklesana je na južnoj bočnoj strani horizontalnog kraka.

[143] U natpisu nije naznačeno koje je godine Luka Ilić umro, ali je nesumnjivo da je to bilo u prvoj polovini XVIII veka.

[144] Sava Jovanović je najstariji član ugledne i stare mostarske porodice Jovanović. Up. V. Ćorović, n. d., 35. i R. Stanić, Groblje u Bjelušinama, 179. Vidi napomenu 118. u ovom prilogu.

Radomir Stanić

GRABSTEINE MIT INSCHRIFTEN AUS DEM 17. UND 18 JH. AUF DEM FRIEDHOF VON PAŠINOVAC IN MOSTAR

Zusammenfassung

Unter den drei serbisch-orthodoxen Friedhöfen in Mostar ist der größte der Friedhof von Pašinovac. Er befindet sich im nordöstlichen Teil der Stadt auf dem Sonnenhang gegen Südwesten. Heute ist er der einzige aktive serbische Friedhof in der Stadt. In Mostar ist die öffentliche Meinung verbreitet, dass der Friedhof von Bjelušin, der ungefähr 350 m vom Friedhof von Pašinovac entfernt ist, bedeutend älter sei. Die Forschungen haben allerdings ergeben, dass beide Friedhöfe zur gleichen Zeit gegründet und dass durch mehr als drei Jahrhunderte Bestattungen parallel in beiden Nekropolen durchgeführt wurden. Einzelne zahlreichere alte Familien von Mostar ließen sich auf dem einen und dem anderen Friedhof bestatten.

Mit dem Wunsch, der Öffentlichkeit das bestehende epigraphische Material, das in den erhaltenen Inschriften enthalten ist, vor Augen zu führen, bringen wir in diesem Beitrag alle Epitaphe von Grabsteinen vom 17. und 18. Jh. Nach unserer Evidenz sind 17 Grabsteine mit Inschriften aus dem 17. und 246 Grabsteine mit Inschriften aus dem 18. Jh. erhalten. Indem man die Zahl der Grabsteine mit den Inschriften vergleicht, kann man schließen, daß auf dem Friedhof von Pašinovac viel intensiver bestattet wurde.

Die Grabsteine auf dem Friedhof von Pašinovac mit den Inschriften aus dem 17. und 18. Jh. konzentrieren sich auf den ältesten Teil der Nekropole ungefähr 100 m von ihrer nordöstlichen Grenze gegen die Mitte auf einer Gesamtfläche von 1,5 ha. Sie sind mit Gras und Unkraut verwachsen, in die Erde eingesunken, ungeworfen, stehen schräg, an manchen Stellen sind sie stark beschädigt und bei einer größeren Anzahl sind die Inschriften ausgelöscht, verblichen und deshalb unlesbar. Leider verfallen die verlassene und vergessenen Grabsteine und damit wird ein unersetzbarer Schaden unserem kulturellen Erbe zugefügt in Anbetracht dessen, dass diese Inschriften authentische Quellen zur Erforschung der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen, kulturellen und Bildungsgegebenheiten in der Geschichte von Mostar und der Herzegowina darstellen. Die Inschriften und Grabsteine sind als Steinmetzarbeiten unersetzbare Dokumente zur Erforschung des Volksschaffens. Von nicht geringerer Bedeutung sind die Epitaphe, die die Erforschung der Entwicklung der Sprache und der cyrillischen Schrift ermöglichen.

Die Inschriften sichern den Einblick in einige wichtige Fragen aus der Vergangenheit der Serben in Mostar. Eine eindrucksvolle Zahl an Inschriften auf den Grabsteinen beider Friedhöfe von Mostar (die Grabinschriften aus dem Friedhof von Bjelušin sind in der wissenschaftlichen Zeitschrift »Hercegovina« Nr. 1 und 2 veröffentlicht), die man auf keinem anderen alten serbischen Friedhof in unserem Land antrifft, gibt Auskunft über das entwickelte geistige Leben der serbischen Bevölkerung und über die bedeutend verbreitete Schreibkunde, im Verhältnis dazu, was man bis dahin über diese Frage wußte. Es wußte daher viele Leute geben, die des Schreibens kundig waren. Diese Frage verdient eine besondere Untersuchung, was nicht das Ziel dieses Aufsatzes ist.

Durch eine statistische Methode kommt man zu interessanten Schlüssen. Von 263 Grabsteinen mit Epitaphen sind alle in Form eines Kreuzes gemeißelt, außer von zweien, die in Form eines niedrigen Obelisken gebaut wurden. Die größte Zahl der Grabsteine ist gegen Osten orientiert. Die Inschriften sind hauptsächlich in die Westseite des Grabsteines gemeißelt. Die eine Hälfte der Grabsteinzeichen ist ohne dekorative Bearbeitung. Auf diesen Grabsteinen sind nur sorgfältig und meisterhaft die Inschriften ein-

gemeißelt. Die andere Hälfte ist mannigfaltig dekorativ verziert und es dominieren einige Motive. Die Grabsteine sind alle von beschelidener Dimension (selten übersteigen sie die Höhe von 70 cm), unaufdringlich und nicht prätentiös und stellen damit eine bildhafte Steinmetz-Arbeit dar, die sich durch Unwillkürchkeit und intimen Charme auszeichnet.

Alle Grabsteine des 17. Jh. stammen aus der 2. Hälfte. Der älteste Grabstein ist aus dem Jahre 1672. Er ist einem »Petar« gewidmet. In der 2. Hälfte des 18. Jh. entstanden 200 Grabsteine, während in der 1. Hälfte 46 errichtet wurden. Von 263 Grabsteinen kennzeichnen 99 weibliche Verstorbene und 164 männliche Verstorbene. Die größte Zahl der Grabsteine gehört den Familien Bajalo, Ovca, Bovan, Jovanović und Obradović an. Die häufigsten männlichen Vornamen sind: Jovan, Mihailo, Lazar, Todor, Nikola und Petar, die häufigsten weiblichen Vornamen: Jefimija, Marija, Jovana, Anđa und Stana.

Sl. 1.
Spomenik jeromonaha Mojsija,
kraj XVII veka

Sl. 2.
Spomenik Nastasije, 1690.

Sl. 3.
Spomenik Miloša kujundžije sa detaljima godine uklesane u bočne strane krsta, 1691.

Sl. 4.
Spomenik Mande, 1690.

Sl. 5.
Spomenik Hriste, kćeri Save safundžije, 1737.

Sl. 6.
Spomenik Despe, kćeri Jovana Tatarina, 1752.

Sl. 7.
Spomenik sveštenomonaha Aksentija, rodom iz Mostara, plemena Vukovića, 1787.

Sl. 8.
Spomenik Petra Vujadinovića, 1756.

Sl. 9.
Spomenik Anđe, Mihailove kćeri, 1720.

Sl. 10.
Spomenik Jovana Šotre, 1795.

Sl. 11.
Spomenik Ane, 1724.

Sl. 12.
Spomenik Petra Bravačije, 1768.

Sl. 13.
Spomenik Laza, 1726.

Sl. 14.
Spomenik Jovana Domišljena, 1756.

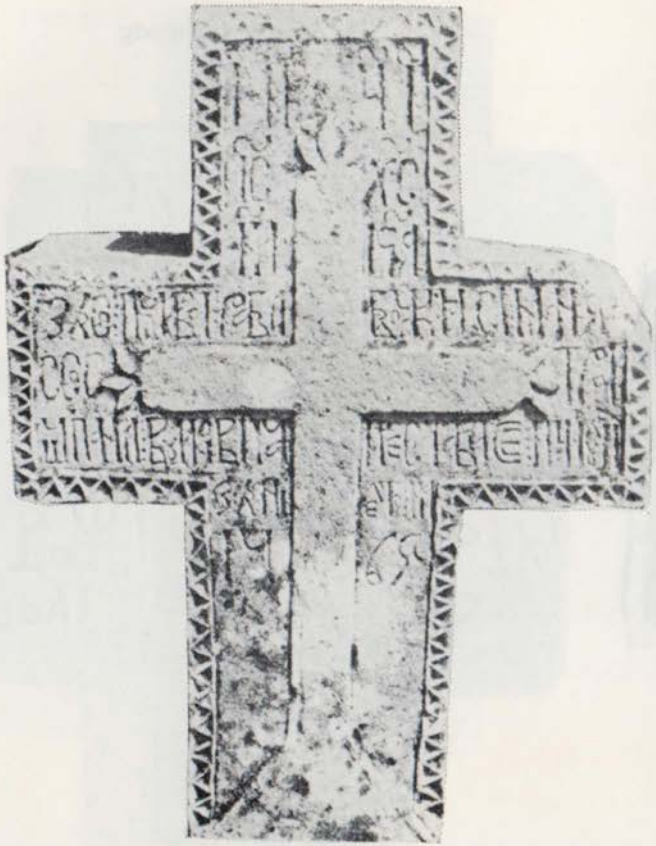

Sl. 15.
Spomenik Simane, sestre Šćepana Vujanovića, 1765.

Sl. 16.
Spomenik Sima Đurinog, 1776.

Sl. 17.
Groblje na Pašinovcu, izgled starog dela sa zapadne strane

Sl. 18.
Spomenik Petra Ćavarina, 1713.

Sl. 19.
Spomenik monaha Melentija Ovčice, 1720.

MELIHA SANDŽAKTAR

MLINICE NA PONORIMA TREBIŠNJICE

Popovo polje je velika kraška depresija, dugačka oko 31 km i široka od 300 do 3500 m. Prostire se od Hutova na sjeveru do Poljica na jugu.[1]

Polje se dijeli na dva dijela. Sjeverni je niži i zauzima područje od Hutova do Poljica, a južni, nešto viši, od Poljica do Trebinja, nazivaju još i Šuma.[2]

Popovo je periodično plavljeno polje, kroz koje teče rijeka Trebišnjica. To područje, sa lancima Dinarskih planina, koje ga okružuju, izuzetno je bogato mnogim kraškim znamenitostima. Rijeka Trebišnjica izvire kod Bileće i u svom toku, dugačkom 91 km, protiče kroz Trebinje, te cijelim Popovim poljem, gdje nestaje u kraškim ponorima duž cijelog toka.

U gornjem toku rijeke, od Bileće do Grančareva, danas je akumulaciono jezero hidroelektrane Grančarevo na Trebišnjici.

U jesen, kada nastane kišni period, nivo vode se naglo povećavao te ponori nisu bili u stanju da prime svu vodu i odvedu je podzemnim tokovima prema Jadranskom moru i Svitavskom blatu. Vode su tada ispunjavale područje Popovog polja, pretvarajući ga u veliko kraško jezero ili blato,[3] kako su ga i nazivali u narodu. Dubina vode kod velikih vodostaja dosezala je mjestimično i do 27 m.

Voda iz jezera povlačila se tek u proljeće, od marta do juna, ostavljajući za sobom izuzetno plodonosne naslage mulja. Debljina nanosa kretala se 20—30 cm u južnom i skoro do 5 m u sjevernom dijelu polja, prema Hutovu.

Međutim, nesigurnost od periodičnih plavljenja uslovila je da se ogromna ziratna površina od preko 50 km^2 koristila samo za neke vrste žitarica koje brzo dozrijevaju, kao što su kukuruz i si-

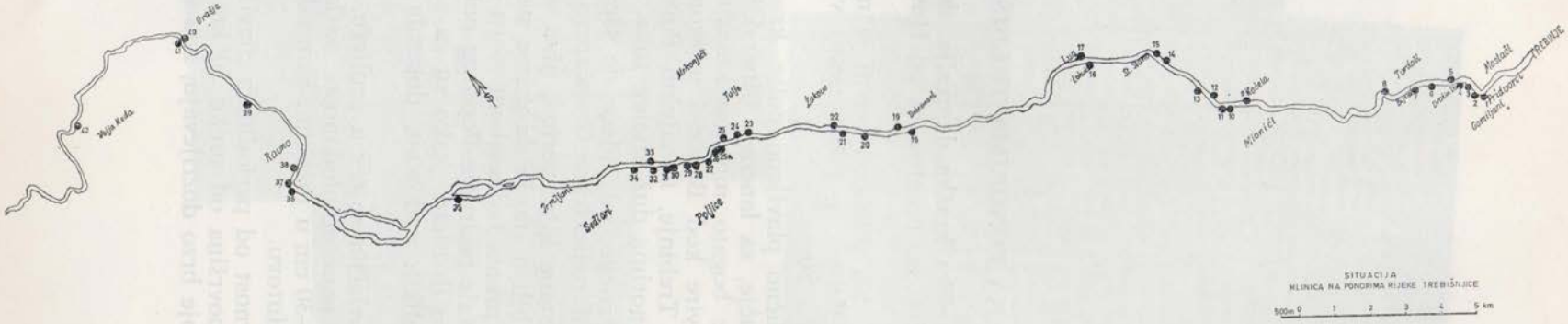

Sl. 1. Situacioni plan rasporeda mlinica na ponorima rijeke Trebišnjice

jerak. Rjeđe se sijala pšenica, proso i grah poljak.[4] To žitorodno područje uslovilo je i izgradnju mlinica za meljavu žita.

Stoga se na tom području javlja nekoliko vrsta mlinica, i to potočare, motorne mlinice i mlinice na ponorima.[5] Mlinice potočare radile su samo u toku kišnih perioda, na potocima koji periodično poteku, najviše 10—15 dana godišnje. Zidane su suhozidom, pokrivene kamenom pločom i imale su uglavnom po jedan mlin.

Motorne mlinice su se pojavile tek u novije vrijeme i bile su samo dvije, u Hutovu i Ravnom,[6] a radile su samo u sušnom periodu, kada ostale mlinice nisu mogle raditi.

Najzanimljivije su mlinice na ponorima, koje su izgrađene gotovo duž čitavoga toka Trebišnjice, od Trebinja do Velje Međe (sl. 1). Koristeći taj karakteristični kraški fenomen, izgrađen je niz mlinova, koji su po mnogo čemu jedinstveni. Građeni su nad ponorima te su se mogli koristiti samo u periodu kada su vode Trebišnjice dovoljno visoke da otiču u ponore i tako pokreću mlinove. Za sušnih perioda voda je oticala već ispod Trebinja, riječno korito je ostajalo suho i mlinice su mirovale do sljedećeg kišnog perioda. Mlinice nisu radile ni za vrlo visokih vodostaja.

Atraktivnost tih mlinica je njihova specifična arhitektura. Da bi se zaštitile od visokih voda, opasivane su masivnim kamenim bedemima, zidanim dosta pravilno obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka. Kao vezivno sredstvo u prvo vrijeme se koristi zemlja crvenica, kojoj se dodaje odstajali kreč, dok je u novije vrijeme u upotrebi i cementni malter. Kvalitetna gradnja rezultat je izuzetne graditeljske sposobnosti domaćeg stanovništva. Popovski kamenari su čuveni i van svoga područja, a naročito su cijenjeni u Dubrovniku i njegovoj okolini.[7]

Unutar kamenih bedema nalazi se mlinica, takođe zidana kamenom krečnjakom i najčešće zasvođena kamenim svodom, ćemerom. Samo neke od njih imale su drvene krovne konstrukcije, pokrivene kamenom pločom. Naravno, kod opravki i sanacija u novije vrijeme upotrebljavan je i beton.

U mlinice se najčešće ulazilo kamenim stepenicama, zidanim polukružno uz unutrašnju stranu vanjskog zida. Broj stepenica ovisio je o dubini na kojoj je sagrađen mlin.

Voda je iz Trebišnjice prema mlinovima usmjeravana kamenim ustavama, bentovima, iz kojih je kroz otvore u zidu (kotorače)[8] dolazila u kameni žlijeb, na čijem se kraju nalazilo mlinsko kolo. Dužina bentova i kamenih žljebova ovisila je o mjestu na kome je lociran mlin. Na nekim mjestima mlinice su smještene uz samo korito rijeke, pa je voda skoro izravno oticala u otvore u zidu. Broj otvora ovisio je o broju mlinova. Najčešće je svaka mlinica imala jedan, rjeđe dva mlina.

Otvori (kotorače) u zidu su veličine 0,40—0,50 m i pravougaonog su oblika. Od otvora u mlin voda je oticala kamenim žlijebom,

Sl. 2. Detalj zatvaranja otvora u bedemu drvenom lopatom

izrađenim od pravilno obrađenih kamenih ploča debljine 5—10 cm i prosječne širine 30—35 cm.

Zatvaranje otvora na bedemu s vanjske strane vršeno je drvenim lopatama (sl. 2) koje su do vrha bedema bile povezane vertikalnom drvenom oblicom promjera 8—10 cm. Na taj način se sa bedema regulisao protok vode u mlin. Uz samu gredu u vanjskom zidu bedema ugrađivani su mjestimično kameni nogostupi. Kasnije su za zatvaranje kotorača korištena željezna vrata koja su se pokretala preko velikih željeznih šipki i zupčanika na vrhu bedema. Prema izjavi mještana Popova polja, to je izum Zulfe Sinanovića, kovača iz Zavale.[9]

Dobro sačuvana drvena lopata za zatvaranje kotorača nalazi se na mlinu u Dražinu Dolu, dok je na Kusalovića mlinu u Poljicu sačuvan primjerak željeznih vrata sa svim dijelovima.

Mlinski kamenovi postavljeni su u nivou poda. Sastoje se od gornjeg i donjeg mlinskog kamena. Gornji kamen je cijelac, rađen od jednog komada, dok je donji najčešće iz više spojenih dijelova. Mlinski kamenovi su postavljeni nad ponorima, na roštilj od masiv-

nih drvenih greda, koje se oslanjaju na kameni ćemer. Oslonac ćemera je prirodna stijena ili, još češće, kameni zid koji popunjava otvore u stijenama.

Mlinsko kolo je izrađeno od drveta, ojačanog željeznim obručima. Kasnije su upotrebljavana i željezna kola.[10]

Drvene grede koje uokviruju mlin, zatim ambar, te naćve za brašno u većini slučajeva rađene su od grubo pritesanih oblica i dasaka.[11]

U toku sušnog perioda silazilo se u ponore radi čišćenja otvora od raznog nanosa (grančice, mulj i razni otpadni materijali). Neki ponori, prema pričanju mještana, imali su podzemne kanale, prohodne i po nekoliko stotina metara. To je neprovjeren podatak, ali se može pretpostaviti da su ljudi, zadovoljavajući znatiželju, istraživali podzemne tokove.

Vlasništvo mlinova bilo je pojedinačno, imućnijih seoskih porodica, ili redovničko, ili vlasništvo više porodica koje su mlin koristile »na red«.

Vrijeme gradnje pojedinih mlinova ne može se sa sigurnošću utvrditi. Nesumnjivo je da su nicali duž Trebišnjice, na ponorima, ovisno o povećanju broja stanovnika.

Zanimljivo je napomenuti da mlinovi na Trebišnjici nisu jedini te vrste. Vjerovatno ih ima više na području Hercegovine, ali su evidentirani i istraženi mlinovi na ponoru rijeke Plovuće u Livanjskom polju, u selu Čaić, i jedan mlin u blizini Jablanice, na Risovcu, u zaseoku Brćan.[12]

Izgradnja hidroenergetskog sistema na Trebišnjici, za potrebe hidroelektrane Čapljina, uslovila je regulaciju ove velike kraške rijeke. Vode Trebišnjice, koje su se do sada razlijevale Popovim poljem ili dijelom oticale u kraške ponore, svedene su u betonski kanal, koji snabdijeva vodom taj veliki energetski objekat.

Time je naša socijalistička zajednica dobila još jedan značajni privredni objekat, a Popovo polje se postepeno pretvara u veliko poljoprivredno područje. Mogućnost navodnjavanja obezbjeđuje uslove za uzgoj svih poljoprivrednih kultura ovog podneblja.

Međutim, mlinice uz tok Trebišnjice, koje su do sada radile koristeći snagu vode što je oticala u ponore, ostale su van upotrebe.

Od 43 mlinice, koliko ih ima, samo su dvije ostale van regulacionog toka. To su Bračalovića i Ćatovića mlin u Pridvorcima kod Trebinja. Bračalovića mlin je aktivan; to je jedini mlin na cijelom toku Trebišnjice koji još radi. Ostale mlinice su veoma brzo nakon gubljenja funkcije zarasle u bujnu riječnu vegetaciju. Zidovi i bentovi se urušavaju, a ponori su zasuti kamenjem i riječnim nanosom.

Ako se što hitnije ne interveniše, moglo bi doći do potpunog uništenja ovog izuzetno značajnog spomeničkog fonda.

Potrebno je napomenuti da je veći broj mlinica, i prije izgradnje hidroelektrane Čapljina, već bio zapušten i ruševan. Neke mlinice su evidentirane po jedva vidljivim ostacima.

Na inicijativu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar, RO HE »Trebišnjica« iz Trebinja obezbijedila je sredstva za prikupljanje kompletne dokumentacije o mlinicama na ponorima Trebišnjice.[13]

U toku 1979. i 1980. godine prikupljena je etnološka, foto- i tehnička dokumentacija.

Da bi se lakše sagledalo stanje, stepen očuvanosti i osnovne karakteristike pojedinih mlinova, potrebno je o svakom pojedinačno dati osnovne podatke:

1. Ćatovića mlin u Pridvorcima nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice i nije obuhvaćen regulacionim kanalom za hidroelektranu Čapljina. Od Trebišnjice je zaštićen bedemom, zidanim većim blokovima poluobrađenog kamena krečnjaka, debljine 60—95 cm.

   Sa dvije strane je seoski put, sa kojega se preko nekoliko stepenica, uklesanih u stijeni, silazi pred mlin.
   Mlinica je četvrtast objekat, zidan grubo obrađenim kamenom krečnjakom. Krov je dvovodan, krovna konstrukcija drvena, a pokrov kamena ploča.

Sl. 3. Mlinice Ćatovića i Bračkovića u Pridvorcima

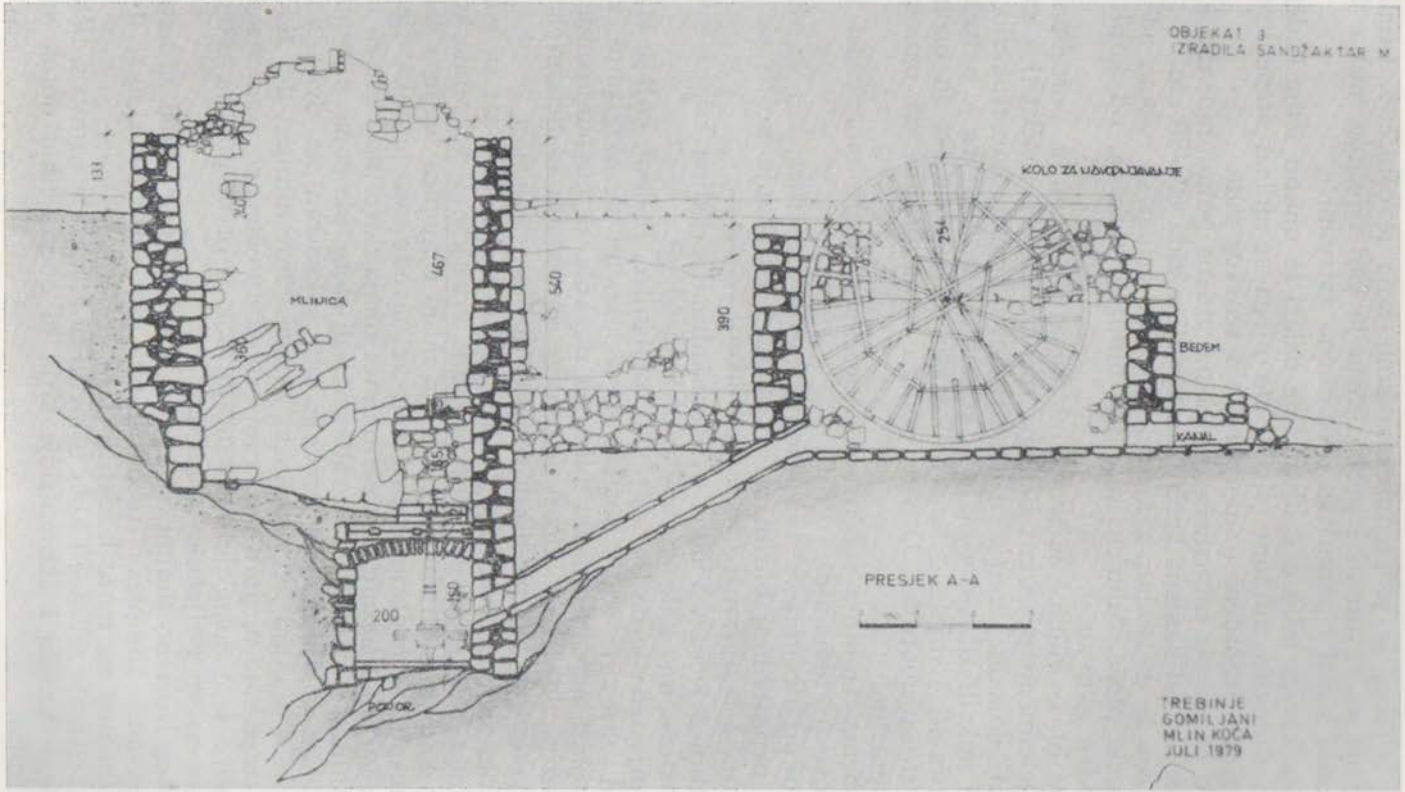

Sl. 4. Mlin Koća u Gomiljanima

U objektu je jedno mlinsko kolo, koje je oštećeno. Dijelovi mlina su rastureni i preko svega je sloj riječnog mulja. Dovodni kanal i ponori su djelomično zatrpani.

2. Bračkovića mlin u Pridvorcima nalazi se unutar istog bedema sa Čatovića mlinom (sl. 3). Do njega se dolazi stepenicama koje su izgrađene uz potporni zid seoskog puta.
   To je također četvrtasta građevina, zidana poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka, debljine zida 60—70 cm.
   Krov je dvovodan, a krovni pokrivač crijep sa rubom od kamene ploče. Mlinica ima dva mlinska kamena, od kojih je jedan aktivan.
   Da bi se mlinice sačuvale od daljeg propadanja, potrebno je djelomično prezidati bedeme na Trebišnjici, raščistiti i sanirati dovodne kanale, a uraditi novu krovnu konstrukciju, te ih pokriti zdravom majdanskom pločom. Mlinove je potrebno opraviti i dijelove koji nedostaju restaurirati, te ih osposobiti za upotrebu. Otvore ponora treba očistiti od nanosa i kamenja.
   Blizina Trebinja i očuvanost objekata stvara mogućnost njihove prezentacije.
   To podrazumijeva i izgradnju nekih ugostiteljskih sadržaja u neposrednoj blizini, uz mogućnost korištenja proizvoda od brašna u njihovoj osnovnoj funkciji.
3. Mlinica Koća i Viđena u Gomiljanima je jedina koja u svom sastavu ima kolo za navodnjavanje (sl. 4).
   Smještena je na lijevoj obali Trebišnjice. Bedem, koji je štitio od visokih voda, proteže se u luku od seoskog puta, koji prolazi neposredno uz mlin, pa do kola za navodnjavanje, u dužini od 19 m. Zidan je grubo obrađenim kamenom krečnjakom sa jednim licem prema rijeci.
   Kolo za navodnjavanje i mlinica koriste isti propust za vodu. Voda je kroz otvor u zidu prolazila kroz kanal, pokretala kolo, te kamenim žlijebom oticala na mlin. Činjenica da je u sastavu mlinice funkcionisalo i kolo za navodnjavanje pokazuje da je i u toku ljetnih mjeseci mlinica imala dovoljno vode za rad. Mlinica je četvrtasta građevina, dijelom ukopana u zemlju. Zidana je kamenom krečnjakom, s krovom na dvije vode. Imala je samo jedan mlinski kamen. Krov mlinice, dio zidova i stepenište su porušeni, a mlinsko kolo oštećeno. Ćemer ispod mlina je u dosta dobrom stanju, dok je otvor ponora zatrpan kamenjem i riječnim nanosom.
   Zbog izuzetno zanimljive kombinacije mlinice i kola za navodnjavanje kompleks treba sanirati, bez obzira što se u ovim uslovima ne može koristiti.
   Korištenje mlinice i kola uslovilo bi stvaranje ustava u betonskom kanalu i akumulacije koja bi obezbijedila dotok vode u mlin.

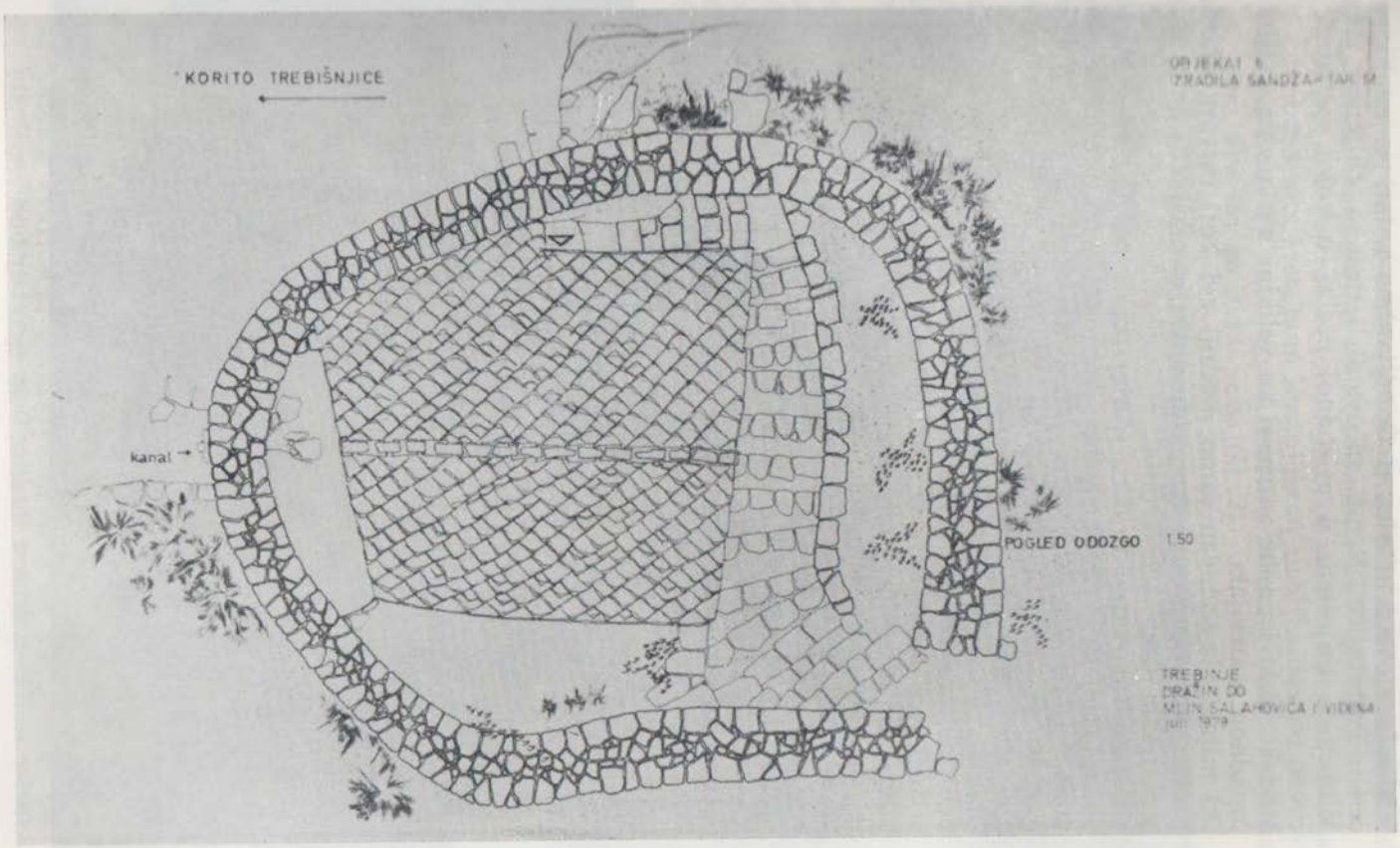

Sl. 5. Mlin Salahovića i Viđena u Dražinu Dolu

4. Hadžiahmetovića mlinica u Gomiljanima nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Nema sačuvanih ostataka obimnog zida. Mlinica je smještena u prirodnoj pećini, u kojoj se nalazi i otvor ponora.
   Mlinsko kolo i ponor zatrpani su velikim naslagama mulja i otpadnog materijala.
   Od mlinice je sačuvan samo prednji zid koji zatvara ulaz u pećinu. Po jednom otvoru u zidu može se zaključiti da je mlinica imala samo jedan mlin.
5. Mlinica Rajkovića i Pravica u Mostaćima nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Od bedema i bentova nema znatnijih ostataka. Mlinica je izduženi četvrtasti objekat, zasvođen kamenim bačvastim svodom raspona 3,90—4,55 m, koji je s gornje strane zaštićen betonskom košuljicom.
   Obimni zidovi su zidani neobrađenim kamenom krečnjakom, debljine zida 60—80 cm. Jedan dio svoda je obrušen. Prema otvorima u zidu može se zaključiti da je mlinica imala dva mlina. Unutrašnjost mlinice je izlokana vodom i u velikom je padu prema manjoj akumulaciji vode u dnu pećine.
6. Mlinica Salahovića i Viđena u Dražinu Dolu nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Bedem je nepravilnog eliptičnog oblika, unutarnjeg opsega 35,50 m i debljine zidova 0,86—1,55 m (sl. 5). Vanjska visina bedema je 4,80 m, prema Trebišnjici, do 0,95 m, na suprotnoj strani. Zidan je poluobrađenim kamenom krečnjakom, mjestimično u formi pravilnih kvadera (sl. 6).

Sl. 6. Mlin u Dražinu Dolu — detalj zida

Otvor za dovod vode u mlin zatvoren je dobro sačuvanim drvenim kapkom kojim se regulisao dotok vode u mlin.
Mlinica je četvrtasta građevina, sa jednim mlinom, zidana poluobrađenim kamenom krečnjakom, debljine zidova 60—65 cm. Zasvođena je bačvastim kamenim svodom, pokrivenim kamenom pločom na dvije vode (sl. 7).

Sl. 7. Mlin u Dražinu Dolu

U mlinicu se silazi kamenim zavojnim stepenicama. Ćemer ispod mlina u dobrom je stanju, dok je drveno vodeničko kolo uništeno.

To je jedan od bolje sačuvanih mlinova na toku Trebišnjice. Neposredna blizina regulacionog kanala Trebišnjice stvara mogućnost snabdijevanja vodom i aktiviranja mlina. Mlinica se nalazi nedaleko od mosta, što sa magistralnim putem Trebinje — Ljubinje povezuje selo Bjelać, u kome se nalazi rodna kuća narodnog heroja Dragice Pravice. To stvara mogućnost da se posjetiocima prezentira i neki od objekata narodnog graditeljstva, a takođe i punktova, iz kojih su se, prema pričanju mještana, snabdijevale brašnom partizanske jedinice na ovom terenu u NOB-u.

7. Mlinica Pravica u Bjelaću smještena je na lijevoj obali Trebišnjice. Bedem koji je opasuje ima nepravilan potkovičast

oblik unutarnjeg opsega 33,70 m i debljine 76—95 cm. Visina bedema prema Trebišnjici je 4,50 m, dok se na suprotnoj strani izravnava s terenom.
Zidan je grublje obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka u krečnom malteru (sl. 8).

Sl. 8. Mlinica Pravica u Bjelaću, detalj zida

Mlinica je četvrtasta izdužena građevina. Prednji zid na kome su vrata je slobodno stojeći, debljine 70 cm, dok su ostali zidovi obloge postojećih stijena zidani uglavnom na jedno lice. Presvođena je kamenim bačvastim svodom, preko koga je urađena cementna košuljica. Mlinski kanal je sačuvan u cijeloj dužini. Mlinsko kolo je jedno, djelomično sačuvano, sa nešto ostataka greda i koša za žito. Ćemer i mlinsko kolo zatvoreni su nizom masivnih greda. Unutrašnjost mlina je zapuštena, sa dosta riječnog nanosa.
To je također jedna od bolje sačuvanih mlinica, koju bi trebalo sanirati i prezentirati u sklopu kuće narodnog heroja Dragice Pravice i mlinice u Dražinu Dolu.

8. Manastirska mlinica u Tvrdošu leži oko 200 m nizvodno od kompleksa manastira Tvrdoš.
Opasana je bedemom, čiji je unutrašnji opseg 40 m i debljina zidova 70—140 cm. Zidan je poluobrađenim kvaderima od ka-

mena krečnjaka. Zidovi bedema prema Trebišnjici su skoro potpuno srušeni, te je unutrašnjost zatrpana debelim slojem riječnog nanosa.
Od mlinice se nad nanosom izdiže samo dio bačvastog svoda vanjskih dimenzija 336 x 585 m. Po ostacima otvora u zidu može se zaključiti da je mlinica imala dva mlina.
U slučaju većih sanacionih zahvata na kompleksu manastira Tvrdoš, koji je registrirani spomenik kulture, bilo bi neophodno da program sanacije i restauracije obuhvati i manastirski mlin.

9. U Koćeli Gornjoj mlinica, zvana Baltađin mlin, vlasništvo Bubala iz Gornjih Mionića, nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Od zidova bedema sačuvan je samo manji dio u dužini od 2 m.
Mlinica je potpuno uništena, izuzev dijela zida koji je oblagao pećinu iznad ponora. Ne može se utvrditi broj mlinova.

10. Seoski mlin u Mionićima smješten je na lijevoj obali Trebišnjice. Opasan je bedemom nepravilnog eliptičnog oblika, unutarnjeg opsega 29,50 m i debljine zidova 85—170 cm.
Visina zida prema Trebišnjici je 3,63 m, dok je samo 0,10 m iznad terena na suprotnoj strani u usjeku.
Zidan je poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka.
Bedemi su dijelom oštećeni, a mlinica je potpuno srušena.

Sl. 9. Seoski mlin i stupa u Mionićima

Prema otvoru u bedemu može se zaključiti da je imala samo jedan mlin.

11. Seoska stupa u Mionićima nalazi se 11 m nizvodno od seoskog mlina. To je jedina stupa, građena kao samostalan objekat (sl. 9). Opasana je bedemom eliptičnog oblika, unutrašnjeg opsega 26,45 m i debljine zidova 112—144 cm. Vanjska visina zida prema rijeci je 4,15 m, dok je u usjeku samo 30 cm iznad nivoa terena.
Unutar bedema nema sačuvanih ostataka stupe, a ponor je zatrpan obrušenim kamenom.
12. Seoska mlinica u Koćeli nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Bedem je polukružnog oblika, unutarnjeg obima zidova 31,38 m i debljine 57—160 cm. Ulazni otvor za vodu nalazi se u bočnom zidu. Vanjska visina zida prema Trebišnjici je 2,70 m. Zidan je kvaderima od kamena krečnjaka.
Unutar bedema nisu sačuvani ostaci mlinice. Prema broju otvora u bedemu može se zaključiti da je imala samo jedan mlin.
13. Vuletića mlinica u Mionićima nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom nepravilnog eliptičnog oblika, s manjim izduženim produžetkom za stepenice. Vanjski obim bedema je 34,35 m, a debljina zidova je 100—136 cm.
Visina bedema prema Trebišnjici je 5,10 m, dok je na suprotnoj strani izravnan s terenom.
S gornje strane zid završava preklopnim kamenim pločama koje po širini prekrivaju cijelu površinu zida. Bedem je zidan većim grublje obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka.
Stepenište je kameno, dobro očuvano.
Mlinica je četvrtasta građevina nepravilnog oblika, prilagođena terenu. Zidana je grublje obrađenim kamenim kvaderima i presvođena bačvastim svodom raspona 287—366 cm, preko kojeg je izvedena zaštitna cementna košuljica (sl. 10). Mlinica je imala jedan mlin i stupu u istom prostoru. Od mlina je sačuvano mlinsko kolo i dio drvene konstrukcije. Badanj stupe je izvađen iz ležišta, ali se nalazi u mlinici.
To je jedan od izuzetno dobro sačuvanih objekata, koji se uz vrlo male intervencije mogu osposobiti za upotrebu. Nalazi se samo 1,75 m od ivice regulacionog kanala Trebišnjice, a otvor za vodu u bedemu je za 1 m niži od njegove gornje ivice. Prema tome, uz manje intervencije na kanalu, mogao bi se obezbijediti normalan dotok vode u mlin. Osim toga, uz mlinicu se nalazi i dobro sačuvan prizemni stambeni objekat, dimenzija 7,00 x 4,45 m, koji ima dvije manje zasebne prostorije. Pokriven je kamenom pločom. U jednoj prostoriji sačuvani su ostaci kamenih sećija i odžaka (kamina).
14. Mlinica Bože Škrivana u Starom Slanom nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom nepravilnog kružnog

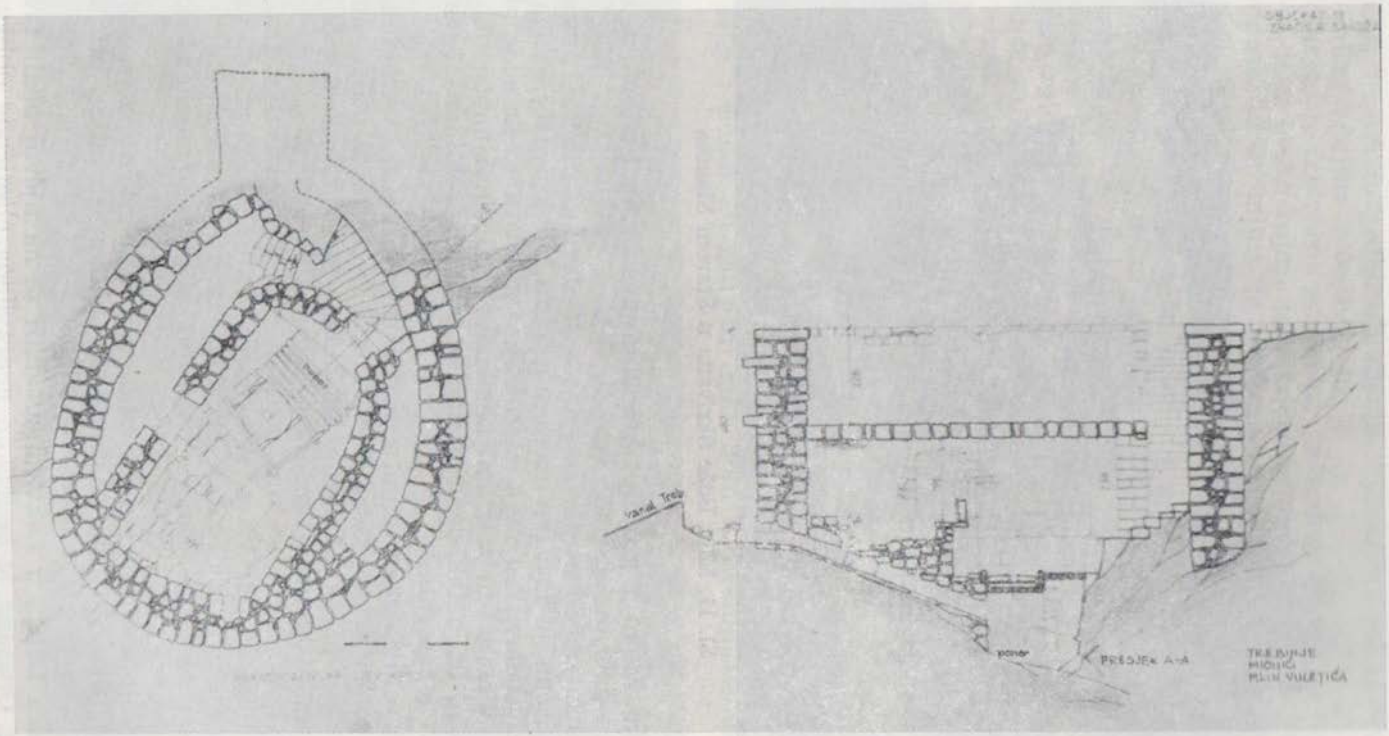

SI. 10. Mlin Vuletića u Mionićima

Sl. 11. Mlin Bože Škrivana u Starom Slanom

oblika. Zidan je grublje obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka debljine 95—115 cm (sl. 11).
Mlinica je nepravilna četvrtasta građevina, zidana kamenom. Pokrivena je krovom na jednu vodu, od kojega su sačuvani samo dijelovi krovne konstrukcije i pokrova od kamene ploče. Mlin i ponor su zatrpani kamenom i riječnim nanosom.
Stepenište je također djelomično razrušeno. Mlinica je imala samo jedan mlin.

15. U Starom Slanom mlinica, vlasništvo Paranosa i Ukrupina, nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom nepravilnog polukružnog oblika. Zidana je grubo obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka debljine 90—104 cm.
Zidovi mlinice su dobro sačuvani, ali je krovna konstrukcija dotrajala i prokišnjava. Unutrašnjost mlinice i ponor su zasuti kamenjem i nanosom, te se jedva naziru ostaci mlina.
Stepenište je djelomično oštećeno. Mlinica je imala samo jedan mlin.
Ovu mlinicu, zajedno sa mlinicom Bože Škrivana, također iz Starog Slanog, treba zaštiti od propadanja i dalje rješavati u sklopu cijelog naselja Staro Slano.

16. Mlinica Delića u Lokvicama nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom nepravilnog eliptičnog oblika. Zi-

dana je većim grubo obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka, debljine 100—105 cm.
Mlinica je četvrtasta građevina, zasvođena kamenim bačvastim svodom, preko kojega je izvedena armiranobetonska ploča.
Unutrašnjost mlina je zatrpana kamenjem i riječnim nanosom, te se jedva naziru ostaci jednog mlina.

17. Dučića mlinica u Lugu nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom nepravilnog eliptičnog oblika, unutrašnjeg opsega 20,80 m i debljine zida 80—120 cm. Izgrađen je od poluobrađenih kamenih blokova. Mlinica je pokrivena kamenom pločom, ali je dijelom obrušena, pa su mlin i ponor zatrpani kamenom i riječnim nanosom. Dovodni kanal je također zatrpan i razrušen.
18. Drapića mlinica u Dobromanima nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Od rijeke je zaštićena bedemom nepravilnog polukružnog oblika. Osnovica polukruga su prirodne stijene, sa kojih se silazi do stepeništa i dalje u mlinicu. Bedem je zidan grublje obrađenim kvaderima kamena krečnjaka u krečnom malteru, debljine zida 100—115 cm.
Visina bedema prema Trebišnjici je 4,30 m. Od mlinice nema mnogo ostataka. U jednom uglu sačuvan je zid, koji u prostoru čini nišu, dubine 155 cm, zasvođenu kamenim svodom. Mlin i ponor su zatrpani kamenom i riječnim nanosom.

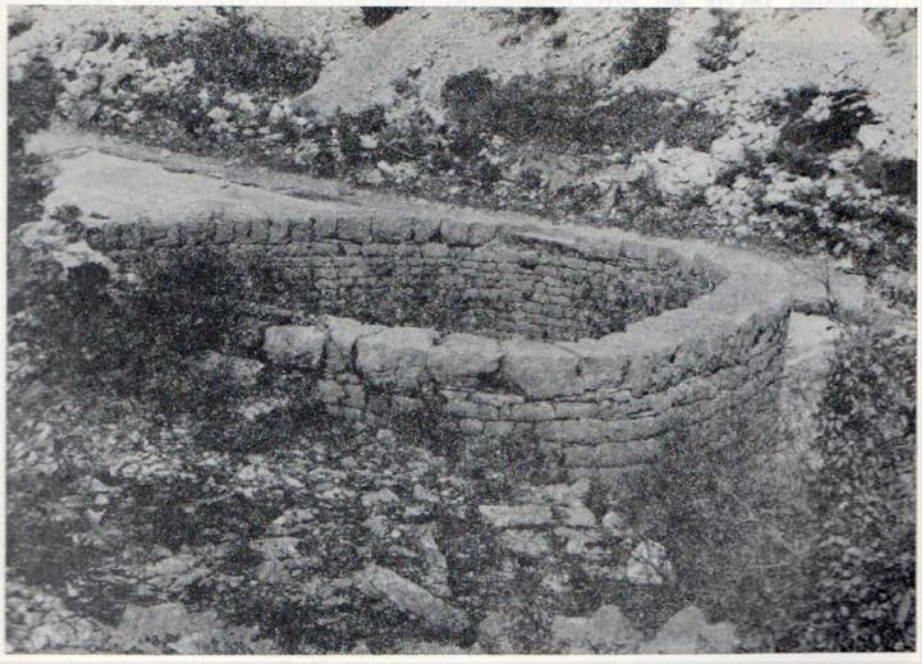

Sl. 12. Mlin Perišića u Dobromanima

19. Mlinica Perišića u Dobromanima nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom nepravilnog eliptičnog oblika, unutarnjeg opsega 22,20 m (sl. 12). Zidana je poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka. Stepenište je kameno i dobro očuvano. Mlinica je nepravilnog oblika, prilagođena terenu. Prednji ulazni zid zidan je samostalno od poluobrađenog kamena krečnjaka, dok jednim dijelom bedem i stepenišni zid ujedno čine ostale zidove mlinice. Krov je bio drveni, jednovodni, pokriven kamenom pločom. Ostaci krova vidljivi su na stepenišnom zidu. Unutrašnjost mlina je zapuštena i zasuta riječnim nanosom.
Mlinica je imala jedan mlin, od kojeg su sačuvani mlinski kamenovi. Ponor je zatrpan kamenjem i riječnim nanosom.
20. Još jedna mlinica u Dobromanima, vlasništvo porodice Drapić, nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice.
Opasana je bedemom nepravilnog polukružnog oblika, unutrašnjeg opsega 24,10 m, debljine zida 80—100 cm. Zidana je poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka. Visina bedema prema Trebišnjici je 5,20 m. U mlinicu se silazi kamenim, dobro sačuvanim, stepenišnim krakom od 28 stepenica.
Mlinica je nepravilnog oblika. Prednji ulazni zid zidan je samostalno, dok ostali zidovi mlinice čine stepenišni zid i dio zida bedema. Mjestimično su samo podzidane prirodne stijene. Krov je bio jednovodni, pokriven kamenom pločom.

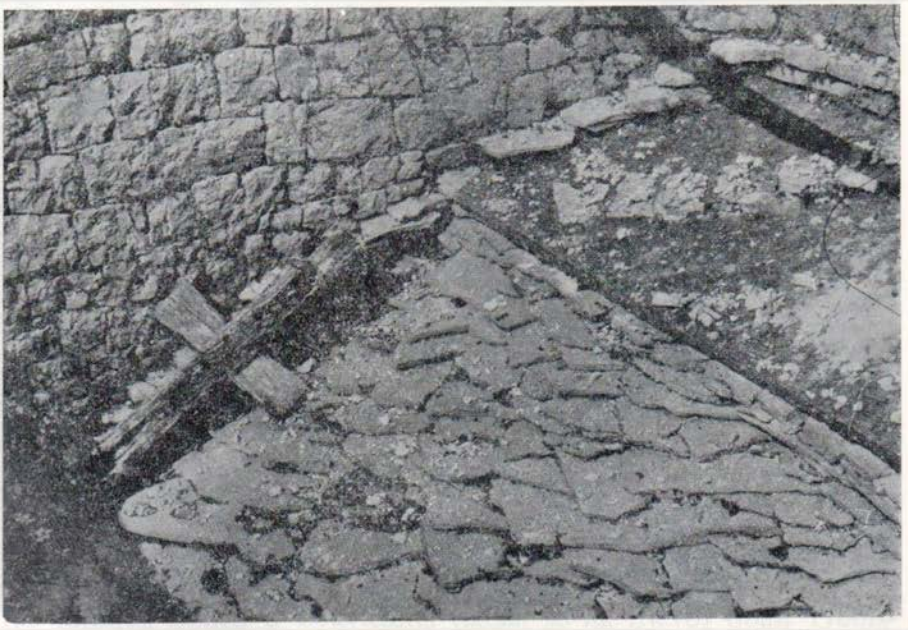

Sl. 13. Mlin Kraljevića u selu Žarkovu — detalj pokrova kamenom pločom

Mlinica je imala samo jedan mlin, od kojega su sačuvani mlinski kamenovi. Otvor ponora je zatrpan kamenjem i riječnim nanosom.

21. Mlinica Kaljevića u Žarkovu nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom izduženog polukružnog oblika, unutarnjeg opsega 22,30 m, debljine zidova 94—128 cm. Visina bedema prema Trebišnjici je 3,80 m. Zidovi bedema zidani su poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka.
Mlinica je smještena unutar bedema, većim dijelom u prirodnoj stijeni koja je samo mjestimično podzidana kamenim zidom. Krov je jednovodan, drveni, pokriven kamenom pločom (sl. 13).
Mlinica je imala jedan mlin, od kojega su sačuvani mlinski kamenovi. Ponor je zatrpan kamenjem i riječnim nanosom.
22. Mlinica Buđena u Žarkovu je evidentirana, ali za nju nisu uzeti tehnički podaci.
23. Mlinica Masleša u Tuljama nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Ona je prva u cijelom nizu, od trinaest, dobro sačuvanih mlinica na prostoru od Tulja do Sedlara.
Opasana je bedemom nepravilnog kružnog oblika, unutrašnjeg opsega 25,47 m i debljine zidova 55—86 cm. Zidan je dosta dobro obrađenim kamenom krečnjakom. Visina bedema prema Trebišnjici je 4,29 m. Zidovi bedema su s gornje strane završeni velikim kamenim pločama, koje po širini pokrivaju cijelu površinu zida.
Stepenište je kameno i dobro sačuvano.
Mlinica je nepravilna četvrtasta prostorija, prilagođena terenu. Prednji zid je zidan samostalno kamenim kvaderima, debljine 0,60 m. Ostali zidovi mlinice čine stepenišni zid i dio zida bedema (sl. 14).
Krov je bio jednovodan, pokriven kamenom pločom. Od mlina su sačuvani mlinski kamenovi, dok je ponor obrušen i zatrpan kamenjem.
24. Mlinica Matića u Tuljama nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Smještena je dijelom u prirodnoj pećini, koju od rijeke štiti zid, dužine 8 m, zidan većim kamenim blokovima, debljine 60—95 cm.
Mlinica je smještena unutar pećine, zasvođena je kamenim svodom, preko kojega je izvedena betonska ploča. Zidan je samo prednji zid objekta, dok su stijene u mlinici samo mjestimično podzidane.
Mlinica je imala samo jedan mlin, od kojeg su sačuvani mlinski kamenovi i nešto drvene konstrukcije. Ponor je zatrpan kamenjem i riječnim nanosom.
25. Mlinica Krčanj u Tuljama nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Smještena je između stijena koje su od Trebišnjice zaštićene polukružnim kamenim bedemom, širine 88—102 cm.

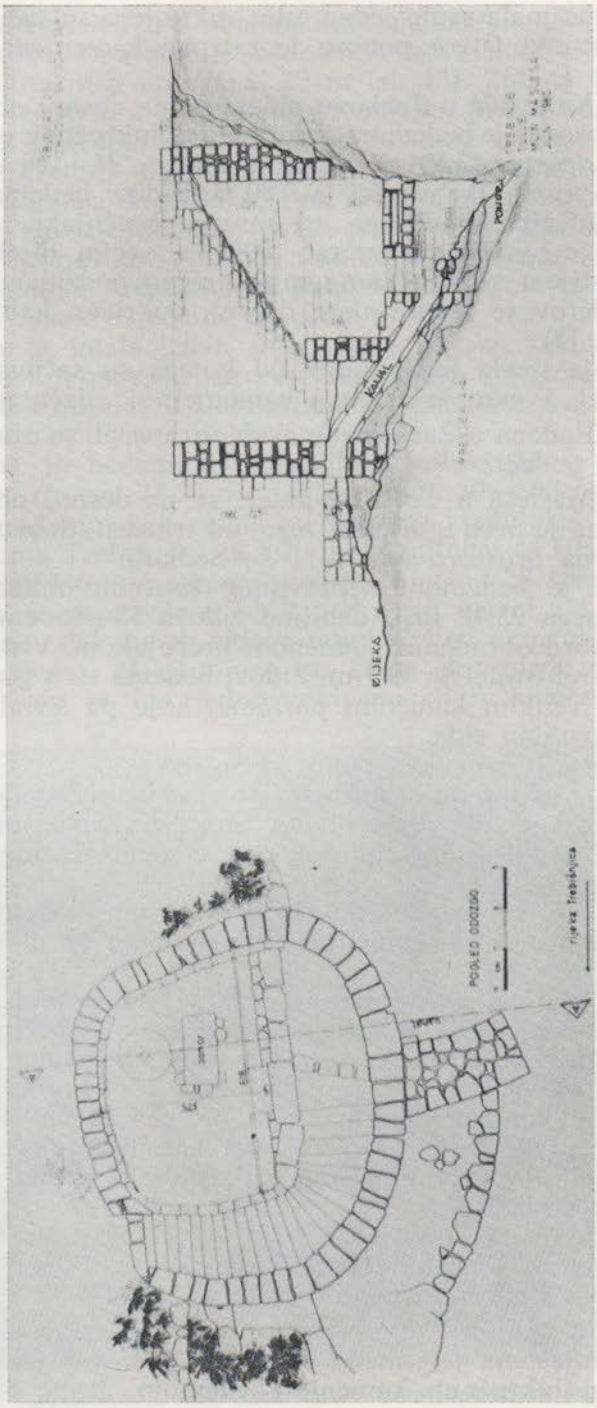

Sl. 14. Mlin Masleša u Tuljama

Silazne stepenice su kamene i dobro sačuvane.
Prednji zid mlinice zidan je kamenom krečnjakom, debljine 52 cm.
Mlinica je presvođena bačvastim svodom, koji je na oba kraja oslonjen na prirodne stijene. Unutrašnjost mlinice je zapuštena i zasuta muljem, ispod kojeg su vidljivi ostaci jednog mlina.

25.a Mlinica Danila Ljepave u Poljicu nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Opasana je izduženim eliptičnim bedemom, zidanim grubo obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka, debljine zida 67—126 cm. Mlinica je nepravilnog četvrtastog oblika, smještena između prirodnih stijena, mjestimično podzidanih zidom od kamena.
Prednji zid je zidan samostalno u debljini od 66 cm.
Mlinica je presvođena kamenim bačvastim svodom koji se oslanja na prirodnu stijenu. Svod je s gornje strane zaštićen betonskom košuljicom. Unutrašnjost mlina je zasuta riječnim nanosom, u kome se nalaze i ostaci jednog mlinskog kamena. Ponor je zatrpan kamenjem i muljem.

26. Seoska mlinica u Poljicu nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom nepravilnog kružnog oblika, debljine zida 98—107 cm.
Bedem je zidan grublje obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka. Visina bedema prema Trebinšjici je 6,26 m. Silazno kameno stepenište je sačuvano.
Mlinica je nepravilnog oblika, smještena unutar prirodnih stijena, mjestimično podzidanim zidom od kamena.
Jedan od dovrataka je isklesan u prirodnoj stijeni, dok je ostatak zida zidan kamenom, debljine 52 cm. Mlinica je presvođena kamenim svodom koji se djelomično oslanja na stijenu. Preko svoda je izvedena zaštitna betonska košuljica.
Unutrašnjost mlinice je zasuta riječnim nanosom, u kome su utopljeni ostaci jednog mlina, od kojega su sačuvani mlinski kamenovi.

27. Mlinica Save i Vojina Kusalovića u Poljicu nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice (sl. 15).
Opasana je bedemom nepravilnog polukružnog oblika, sa manjim izduženim stepenišnim završetkom. Unutarnji obim bedema je 26,10 m, a debljina zidova 106—155 cm. Zidan je dobro obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka u naizmjeničnim redovima većih i manjih blokova.
Visina bedema prema Trebišnjici je 5,96 m. Stepenište je dobro sačuvano.
Mlinica je četvrtasta, nepravilnog oblika, smještena u prirodnoj stijeni, koja je dijelom podzidana zidom od kamena. Jedan dio stijene podzidan je kamenim lukom. Kameni svod nad mlinicom oslanja se na stijenu, a zaštićen je cementnom košuljicom.

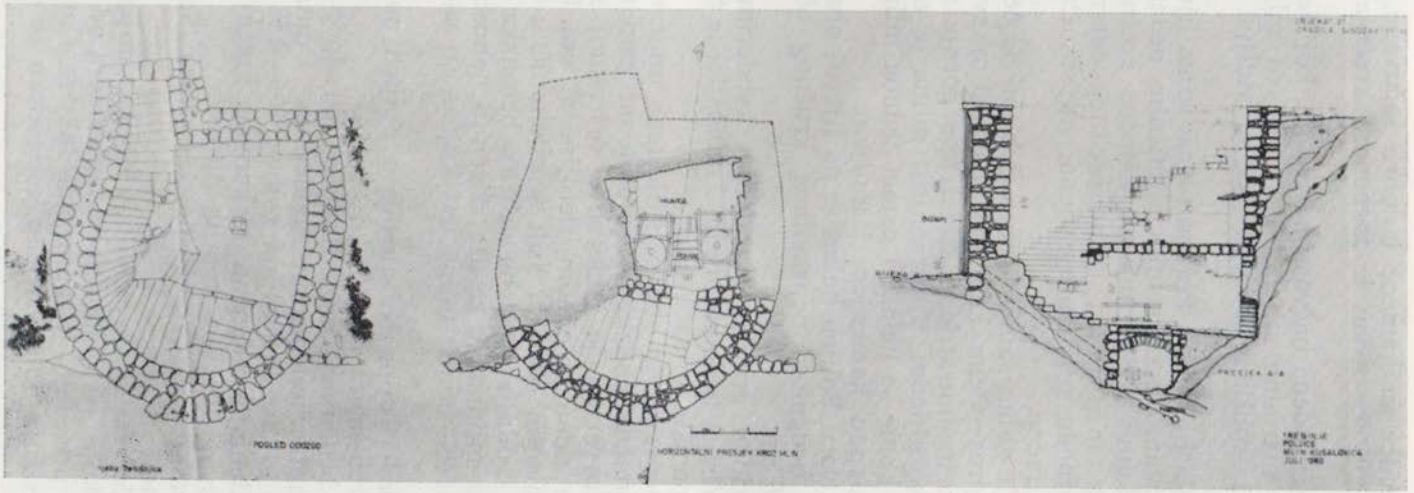

Sl. 15. Mlin Kusalovića u Poljicu

Prema ostacima u zidu može se zaključiti da je mlinica ranije imala jednovodni krov, pokriven kamenom pločom.
Unutrašnjost mlinice je zapuštena i zasuta riječnim muljem. Mlinica je imala dva mlina, od kojih su sačuvani mlinski kamenovi i dio drvene konstrukcije.
Na mlinici su sačuvani i željezni poklopci koji su zatvarali otvore za vodu zajedno sa zupčanicima na vrhu bedema, odakle se regulisao protok vode.

28. Mlinica Pere Ljepave u Poljicu nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom nepravilnog kružnog oblika, vanjskog obima 30,48 m.
Gornji dio bedema završen je parapetnim zidićem, visine 30—65 cm, ispod kojega je oko cijelog mlina šetna staza, širine 30—69 cm. Lice bedema zidano je velikim kamenim blokovima u pravilnim horizontalnim slojevima. Visina bedema prema Trebišnjici je 5,47 m. Mlinica je smještena unutar prirodne stijene, mjestimično podzidana kamenim zidom.
Presvođena je kamenim svodom raspona 4,04—4,56 m, preko kojega je izvedena cementna košuljica.
Mlinica je imala dva mlina, od kojih su sačuvani mlinski kamenovi i dio drvene konstrukcije. Na jednom mlinu sačuvan je i koš za žito.

29. Seoska mlinica, zvana Praskan, u Poljicu nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice (sl. 16).

Sl. 16. Seoski mlin u Poljicu

Opasana je bedemom eliptičnog oblika, unutrašnjeg opsega 30,45 m. Gornji dio zida završava zidnim parapetom, visine 89 cm i debljine 70—82 cm, ispod kojega je šetna staza, širine 48—62 cm. Visina bedema prema Trebišnjici je 4,16 m. Bedem je zidan poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka u krečnom malteru. Stepenice su kamene i dobro očuvane.

Mlinica je četvrtasta, nepravilnog oblika, smještena unutar prirodnih stijena, mjestimično podzidana zidom od kamena. Presvođena je kamenim svodom, preko kojeg je izvedena cementna košuljica.

Unutrašnjost mlina je zapuštena i zasuta riječnim muljem. Od jednog mlina, koliko je i imala mlinica, sačuvani su mlinski kamenovi i dijelovi drvene konstrukcije, a u ponoru, koji je zatrpan kamenjem, ali dostupan, nalazi se i drveno mlinsko kolo. Ćemer ispod mlina, zajedno sa zidovima, u dobrom je stanju.

30. Seoska mlinica u Poljicu nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Opasana je kamenim bedemom nepravilnog kružnog oblika, debljine zidova 125—160 cm. Zidovi su oštećeni i u dužini od 8 m skoro potpuno razrušeni.

Mlinica je srušena i od nje su ostali samo neznatni ostaci zi-

Sl. 17. Mlin zvani Vrbanj u Poljicu

dova. U bedemu se nalazi samo jedan otvor, po čemu se može zaključiti da je mlinica imala samo jedan mlin. Drugih tragova mlina nema.

31. Seoska mlinica, zvana Vrbanj, u Poljicu nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice (sl. 17).
Bedem je nepravilnog potkovičastog oblika, unutarnjeg opsega 25,79 m i debljine zidova 76—128 cm.
Zidan je većim grubo obrađenim kamenim kvaderima.
Mlinica je bila smještena unutar stijene nad ponorom, ali je porušena. Sačuvani su samo manji ostaci kamenih stepenica, segmentni kameni luk, koji presvođuje dublju nišu u stijeni, i dio kamenog stepeništa. Ostali dio mlina je porušen, a ponor zatrpan.
Prema tragovima u zidu može se zaključiti da je mlinica bila pokrivena jednovodnim krovom, koji je pokriven kamenom pločom.

32. Seoska mlinica, zvana Slučevnik, u Poljicu nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Opasana je bedemom izduženog eliptičnog oblika, debljine zida 75—124 cm. Zidan je poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka u dosta pravilnim horizontalnim slojevima. Silazno stepenište je djelomično razrušeno.
Mlinica je smještena unutar prirodne stijene, koja je mjestimično podzidana zidom od kamena. Prednji zid je zidan u cijeloj dužini sa dva lica. Presvođena je kamenim svodom, preko kojeg je urađena betonska košuljica. U mlinici je jedan mlin, od kojeg nema sačuvanih ostataka.
Ponor je također zatrpan kamenjem i riječnim nanosom.

33. Seoska mlinica u Mrkonjićima nalazi se na desnoj obali Trebišnjice. Kameni bedem u luku, dužine 14 m, dijeli mlinicu od korita Trebišnjice. Ostali dio mlinice štiti prirodni visoki riječni usjek s obje strane. Završni sloj bedema izgrađen je kao parapetni ogradni zid, debljine 57—70 cm, a visine 70 cm, iza kojeg se nalazi šetna staza, širine 60—73 cm (sl. 18).
Visina bedema prema rijeci je 2,80 m. Bedem je zidan poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka.
Silazne kamene stepenice su dosta oštećene.
Mlinica je nepravilnog oblika, smještena unutar prirodne stijene, koja je mjestimično podzidana kamenim zidom. Kameni svod, raspona 365 cm, oslanja se većim dijelom na stijenu, a zaštićen je cementnom košuljicom.
Mlinica je imala jedan mlin, od kojeg nema ostataka. Unutrašnjost mlina je prekrivena debelim slojem riječnog mulja i nanosa. Na bedemu su sačuvani ostaci željezne šipke sa navojima, preko koje se pokretao poklopac kojim se regulisao dotok vode u mlin.

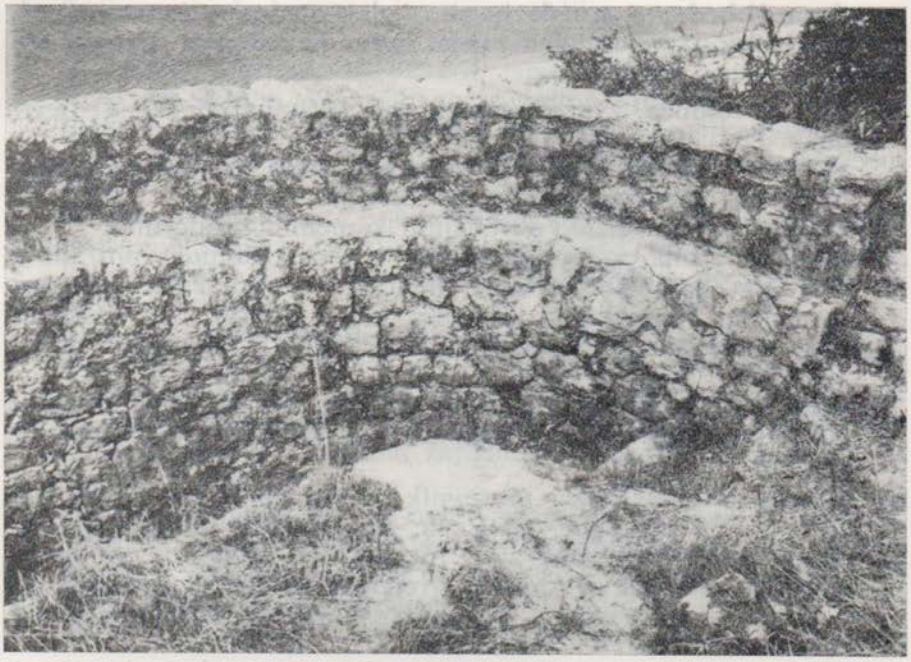

Sl. 18. Seoski mlin u Mrkonjićima

34. Seoska mlinica u Sedlarima nalazi se na lijevoj obale Trebišnjice, u neposrednoj blizini mosta.

Bedem je polukružnog oblika, unutrašnjeg obima 29,43 m i debljine zida 76—90 cm. Visina bedema prema Trebišnjici je 5,60 m. Zidan je poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka.

Stepenište je dobro sačuvano, ali je obraslo raslinjem i zasuto šutom.

Mlinica je četvrtasta prostorija, smještena unutar stijene, koja čini jednu zidnu plohu. Prednji zid mlinice zidan je sa dva lica u cijeloj dužini. Svod je kameni, raspona 3,95—4,35 m, a zaštićen je cementnom košuljicom.

U mlinici se nalaze dva mlina sa sačuvanim mlinskim kamenovima i dijelovima drvene konstrukcije. Ponor je zasut kamenjem, ali su sačuvana, doduše oštećena, mlinska kola sa lopaticama.

To je jedna od dobro sačuvanih mlinica. Blizina komunikacija i neposredna blizina regulacionog kanala stvara mogućnost njenog aktiviranja i prezentacije. Mlin u Sedlarima je posljednji od trinaest mlinica koje se od Tulja nižu na desnoj obali Trebišnjice na veoma maloj udaljenosti.

35. Mlinica, zvana Drma, u Grmljanima je evidentirana, ali nisu uzeti tehnički podaci.

36. Seoska mlinica u Ravnom nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Od rijeke je zaštićena bočnim bedemom, koji zatvara prirodno udubljenje u stijeni, gdje je smještena mlinica.
Zidovi bedema zidani su poluobrađenim kvaderima od kamena krečnjaka, debljine 85—124 cm.
Stepenice su oštećene i zasute riječnim nanosom.
Mlinica je četvrtasta prostorija, presvođena kamenim svodom, preko kojeg je izvedena kamena košuljica.
U mlinici je bio jedan mlin, od kojega je sačuvano mlinsko kolo i dio drvene konstrukcije, ali je sve zasuto slojem riječnog mulja i nanosa. Ponor je potpuno zatrpan.

37. Seoski mlin, zvan Opačac, u Ravnom nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Kameni bedem, koji se u blagom luku pruža duž rijeke, štiti prirodno udubljenje u stijeni, u kojoj je sazidana mlinica. Zidovi bedema su zidani grubo obrađenim kamenim kvaderima, debljine 60—92 cm i visine, prema Trebišnjici, 4,40 m.
Mlinica ima dva mlina, a zidana je unutar stijene. Prednji zid mlinice zidan je samostalno sa dva lica. Presvođena je kamenim svodom, preko kojeg je izvedena zaštitna betonska košuljica. Mlinovi su oštećeni, a ponor i cijela mlinica su zasuti slojem riječnog nanosa.
Stepenice su kamene, većim dijelom oštećene.
Naziv Opačac mlin je dobio zato što se jedno mlinsko kolo okretalo u desnu, a drugo u lijevu stranu.

38. Seoska mlinica u Ravnom nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Bedem je nepravilnog četvrtastog oblika, sa većim lučnim zidom prema rijeci. Zidan je grublje obrađenim kamenim kvaderima, debljine zida 80—89 cm.
Mlinica je četvrtasta prostorija, smještena unutar prirodnih stijena, koje su podzidane zidom od kamena. Prednji zid mlinice je zidan samostalno sa dva lica.
Mlinica je presvođena kamenim svodom koji je, s gornje strane, zaštićen betonskom košuljicom.
Kamene stepenice koje vode u mlinicu izgrađene su od grubo pritesanih blokova krečnjaka i dobro su sačuvane.
Mlinica je imala jedan mlin, od kojega je sačuvan mlinski kamen i dijelovi drvene konstrukcije.
Ponor je zasut kamenjem i riječnim nanosom.

39. Vulića mlinica u Ravnom nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Zidovi bedema su skoro potpuno urušeni jer su se našli na trasi regulacionog kanala Trebišnjice. Stepenice su također srušene, a ostaci zidova koji su zatvarili mlinicu već su ranije pretrpjeli znatne izmjene. Dva porušena kamena zida mlina

zamijenjena su betonskim, a umjesto kamenog luka, od kojega je ostao samo mali dio, urađena je armiranobetonska ploča. Unutrašnjost mlinice zasuta je kamenjem i muljem. Od mlina nema nikakvih ostataka.

40. Mlinica Neđe Vasiljevića u Orašju nalazi se na desnoj obali Trebišnjice.
Bedem je nepravilnog oblika, s izduženim stepenišnim krakom. Zid prema Trebišnjici je blago zakrivljen. Zidan je grubo obrađenim kvaderima od kamena krečnjaka, debljine 66—83 cm. Mlinica je polukružna prostorija, presvođena kamenim svodom. U novije vrijeme svod je ojačan betonskom pločom, a kameno stepenište zamijenjeno betonskim.
U mlinici su dva dobro sačuvana mlina, uz koja su urađene kamene sećije.
Ponor je zatrpan riječnim nanosom i muljem.

41. Seoska mlinica u Orašju nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice.
Bedem je kružnog oblika, zidan grublje obrađenim kamenim kvaderima u pravilnim horizontalnim redovima.
Stepenište je kameno, rađeno u blagom nagibu, širokih gazišta. Dio stepenišnog kraka uz mlin u novije vrijeme je ojačan betonom.
Mlinica je četvrtasta prostorija, smještena u prirodnoj stijeni, koja je mjestimično obzidana kamenim zidom.
Ostali zidovi su kameni, u krečnom malteru, dobro sačuvani. U novije vrijeme mlinica je prekrivena armiranobetonskom pločom. Mlinica je imala jedan mlin, čiji su ostaci prekriveni muljem. Dovodni kanal je urađen od kamena i dobro sačuvan.

42. Seoska mlinica u Veljoj Međi nalazi se na lijevoj obali Trebišnjice. Bedem je polukružnog oblika, zidan grublje obrađenim kamenim kvaderima, debljine 80—110 cm.
Stepenište je zidano grublje obrađenim blokovima od kamena krečnjaka.
Mlinica je četvrtasta prostorija, smještena unutar prirodne stijene, koja je mjestimično podzidana kamenim zidovima. Prednji zid je zidan samostalno sa dva lica. Bačvasti kameni svod, kojim je presvođena mlinica, oslanja se na prirodnu stijenu, a zaštićen je betonskom košuljicom.
Mlinica je imala samo jedan mlin, od kojega je sačuvano mlinsko kolo.
Zidovi bedema su oštećeni, stepenište i mlinica su zasuti riječnim nanosom, a ponor je zatrpan i prekriven muljem.
Dovodni kanal je porušen.

Bilješke

[1] Milenko S. Filipović i Ljubo Mićević, Popovo u Hercegovini, Sarajevo 1959, str. 1.
[2] Ljubo Mićević, Život i običaji Popovaca, Beograd 1952, str. 1.
[3] Ibidem, str. 2.
[4] Ibidem, str. 9.
[5] Ibidem, str. 78.
[6] Ibidem, str. 79.
[7] Milenko S. Filipović i Ljubo Mićević, n.d., str. 132.
[8] Ljubo Mićević, n.d., str. 79.
[9] Ibidem.
[10] Ibidem.
[11] Astrida Bugarski, Mlinice u Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo 1968, sv. XXIII, str. 139—178.
[12] Podaci su korišteni iz elaborata o inventarizaciji spomeničkog fonda koji je uradio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar.
[13] U izradi elaborata o Mlinicama učestvovali su radnici Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar: — podaci o vlasništvu, nazivi mlinica i drugo prof. etnologije mr Salih Rajković, — terensko snimanje i arhitektonska obrada građ. tehničar i konzervator Meliha Sandžaktar, građ. tehn. Spomenka Peičić, inž građ. Husein Fazlibegović; te saradnici: prof. istorije umjetnosti Ivanka Ribarević, akad. slikar i konzervator Zdravko Mihajlović; foto-dokumentacija: majstor umjetničke fotografije Ćiro Rajić; konsultant: dipl. inž. arh. Hasan Dizdarević.

Meliha Sandžaktar

MÜHLENGEBÄUDE IN DEN SCHLUCHTEN DER TREBIŠNJICA

Zusammenfassung

Die Trebišnjica ist ein ausgesprochener Karstfluß, der das Feld von »Popovo« (Popovo polje) in mehreren Schluchten durchzieht. Um dieses natürliche Phänomen auszunützen, haben die Menschen in den Schluchten besonders charakteristische Mühlen gebaut. Vom Hochwasser sind sie durch massive, meist halbkreisförmige Steinwälle geschützt. Innerhalb des Walles in der Schlucht hatte das gemauerte Mühlengebäude eine oder zwei Mühlen.

Durch die Öffnung im Wall floß das Wasser durch den Kanal bis zum Mühlenrad, setzte es in Bewegung und floß weiter in die Schlucht.

Durch den Bau des Elektrizitätswerkes »Čapljina« wurde das Wasser des Flusses Trebišnjica reguliert und die Mühlen in den Schluchten sind außer Betrieb. Von 43 Mühlen dieser Art im Feld von »Popovo« (Popovo polje) blieben nur zwei von der Regulierung des Flußlaufes verschont. Eine davon ist auch heute noch in Betrieb. Das regionale Institut für Denkmal- und Naturschutz in Mostar hat eine vollständige, historische, technische und Photo-Dokumentation aller Mühlen in den Schluchten der Trebišnjica gesammelt und ausgearbeitet.

DRAGO KARLO MILETIĆ

MOSTARSKI MOSTOVI NA MUSALI I LUCI

Stari lančani most, zatečen pri turskoj okupaciji Mostara, zamijenjen je sigurnijim, boljim, koji je dugo (1566—1882) bio jedina veza desne i lijeve obale u ovom naselju i, ujedno, jedini prelaz na putu iz Sarajeva prema Metkoviću na ovom području. Ali, razvoj grada i, naročito, vojni interesi zahtijevali su da se pored tog mosta, nepodesnog za saobraćaj prevoznih sredstava, izgradi još jedan koji bi udovoljio novim zahtjevima.

O prvim namjerama da se izgradi drugi most u Mostaru, i to na Musali (sada Trg Republike), Derviš Tafro navodi: »No da je u tom dobu i u samom narodu bilo razumijevanja za važnije kulturnoistorijske spomenike, vidi se iz mazbate Vilajetske skupštine u Sarajevu iz godine 1870, koja je izašla u Službenom listu ‚Bosna' (br. 206 od 30. safera 1287 (19—31. maja 1870) a prema kojoj Hercegovački zastupnici traže da se dozvoli gradnja još jednog mosta preko Neretve u Mostaru, kako bi se rasteretio i sačuvao stari istoriski most preko koga se obavlja cjelokupan saobraćaj između oba dijela grada sa jedne i druge strane Neretve. U mazbati se između ostalog navodi: ‚Među zahtjevima od zastupnika hercegovačkog sandžaka, ovogodišnjoj vilajetskoj skupštini podnošenjem, nalazi se i taj da se dopusti načiniti još jedan most na rijeci Neretvi, tekućoj kroz sredinu varoši Mostara. Obje polovine ove varoši veže jedan stari most, koji je u starom vremenu načinjen i koji prikazuje visoki stepen starinske umjetnosti u građenju.' Pošto su zastupnici izjavili da bi se i u narodu moglo za tu svrhu prikupiti nešto materijalnih sredstava, zaključilo se ‚da se mutesarifu hercegovačkog sandžaka od strane vilajetske vlade da nalog da načini predračun ovoga mosta i da protokol ovamo pošalje i da javi koliko će se novaca dati od strane naroda i koliko iz kase i da se sve to odmah ministarstvu unutrašnjih poslova javi'.

Da je stvar sa izgradnjom novog mosta ozbiljno shvaćena dokazuje to što je uskoro nabavljena željezna konstrukcija za most te se otpočelo sa njegovim podizanjem na onome mjestu gdje se danas nalazi betonski most kod hotela ‚Neretva'. Ali ustanak od 1875. prekinuo je dalji rad, pa je most dovršen poslije okupacije (1882).«[1]

Uzimajući u obzir, pored ostalih, i prethodne navode, Hivzija Hasandedić piše: »Pripremljen je također bio i sav drugi materijal potreban za gradnju mosta.

Izgradnja mosta na Musali počela je početkom 1873. godine. Nesređene političke prilike u Hercegovini i ustanak iz 1875. godine prekinuli su izgradnju ovog mosta pa je on dovršen tek 1882. godine.

Ovaj most je bio dug 94 m i stajao je na šest od tesanog kamena zidanih stupova. Imao je jedan veliki otvor od 35 m i četiri mala od po 8 metara. Na njegovu izgradnju utrošeno je 1882. godine 48.000 forinti. Na ukrašavanje mosta i izradu nekih ornamenata utrošeno je 1888. godine još 12.000 forinti. Do 1918. godine ovaj je most nosio naziv ‚Most cara Franje Josipa'.«[2]

Nešto drukčiju verziju o počecima izgradnje tog mosta daje Karl Peez: »U posljednje vrijeme turske vlasti došle su u vodećim krugovima do uvjerenja da most (misli se na Stari most — D. K. M.) treba zamijeniti jednim novim. Pronašlo se i mjesto, dalje gore na rijeci, gdje je trebalo izvršiti premošćavanje i već se počelo dogoniti moćno četverouglasto tesano kamenje. U nedostatku novčanih sredstava pothvat je uskoro bio obustavljen i tek iza okupacije pristupilo se izvođenju *u drugom obliku* (D. K. M.). Veliko tesano kamenje ležalo je dugo pokraj korita Neretve . . .«[3]

Događaji koje Peez opisuje odvijali su se svega deceniju-dvije prije objavljivanja njegove knjige, a u opisivanju je pomogao inž. Miloš Komadina mlađi, koji je 1882. radio na izgradnji mostova kod Jablanice[4] i koji je u vrijeme Peezova dolaska u Mostar bio opštinski inžinjer-mjernik, i kao takav bio Peezu na raspolaganju, na čemu mu se autor u uvodu knjige zahvaljuje. Miloš Komadina ml. je raspolagao i širim informacijama, jer je njegov otac Miloš Komadina stariji, general i zapovjednik Genie divizije, rukovodio jedinicama koje su izgrađivale put Sarajevo — Mostar (1879—1883). Po Milošu st. je vrelo koje se zvalo Praporac (Perutac) nakon izgradnje puta dobilo naziv Komadinovo vrelo.

Pripisati prekid izgradnje tog puta i mostova, pa i mostarskog mosta, pobuni u Hercegovini 1870-ih godina bila bi nepravda, naročito ako imamo u vidu stanje izgradnje puta Sarajevo — Mostar u to vrijeme, o čemu očevidac Artur Dž. Evans, koji je u obilaženju naših krajeva došao na mjesto izgradnje mostova kod Jablanice augusta 1875, piše: »Kao dobar dokaz turskoj nemarnosti, on (belgijski inžinjer, rukovodilac radova na postavljanju mosta iznad

Jablanice — D. K. M.) nam je rekao da je most prenesen ovamo iz Engleske, uz ogromne troškove, *a ležao je i čekao na obali da se namesti pune dve godine* (D. K. M.). Najposle je izbijanje pobune surovo opomenulo vlasti na njihov nemar. I sada se rad izvodi u najvećoj žurbi, jer je most svakog dana sve nužniji za transport artilerije, teške municije i drugog snabdevanja za Hercegovinu. . .«[5]

Opisujući prelazak preko Neretve kod Jablanice, Evans piše: »Preko engleskog mosta, drugog iz engleskog uvoza, prešli smo na levu obalu reke i još mnogo sati gazili ovim divljim tesnacem. . .«[6]

Može se sa sigurnošću tvrditi da je pobuna u Hercegovini pokrenula i užurbala prekinute radove na izgradnji puta Sarajevo — Mostar — Ljubuški, odnosno Sarajevo — Mostar — Metković, i to iz vojnostrateških razloga za koje je bila zainteresovana turska vlast.

Lokacija na kojoj je trebalo da se gradi drugi most u Mostaru odgovarala je u potpunosti potrebama grada. Prilaz mostu na lijevoj obali bio je sa prostranog trga, zvanog Musala, te nije bilo potrebno bilo kakvo rušenje zgrada. Na desnoj obali je, na tom mjestu, uglavnom završavala gradnja Cerničke mahale, pa nije iziskivalo većih rušenja stambeno-poslovnih zgrada. Sve to tvrdimo pod uvjetom da se saobraćajnice zadrže u dotadašnjem gabaritu uskih sokaka, kakvi su bili u gradu u vrijeme turske okupacije.

Austrougarska okupacija je pred odgovorne vojne vlasti kao neminovnost postavljala osposobljavanje puta Sarajevo — Mostar — Metković i Sarajevo — Mostar — Ljubuški. Ti su radovi postavljeni kao prioritetni, tako da im se prišlo odmah nakon okupacije. Zbog izuzetno teškog terena rekonstrukcija puta i mostova vršena je po određenim dionicama i završavana u razdoblju od 1879. do 1883. godine, ovisno o težini dionice, a ne o njenom redoslijedu.[7]

Sredstva za put, pa i za most na Musali, koji se uklapao u izgradnju puta Sarajevo — Mostar — Metković i Sarajevo — Mostar — Ljubuški, obezbijeđena su iz vojnih investicija i vojnih okupacionih kredita.[8]

Ranije izabran položaj za most kod Musale imao je sve uslove i prednosti i za sadašnju gradnju:

1. Lagan prilaz u odnosu na dotadašnju urbaniziranost Mostara, s napomenom da su austrougarske vlasti insistirale na širim saobraćajnicama, tako da je došlo ne samo do probijanja Nove ulice (sada Brkića) koja je spajala glavnu mostarsku saobraćajnicu sa novim mostom na Musali nego i do proširenja Ulice Franje Josipa (sada Mostarskog bataljona). Istina, to drugo proširenje je bilo u smanjenom obimu, s obzirom da je ulica bila kratka, jer se na prostoru kod sadašnje robne kuće Hit nalazio Lakišića-harem, a dalje, prema Vukodolu, prostirala su se obradiva zemljišta

(vinogradi, kukuruzišta). Zadnje proširenje te ulice izvršeno je rušenjem Kalajdžića-kuće, 1901. godine.[9]

2. Most je na podesnom mjestu spajao osnovne gradske saobraćajnice za Južni vojni logor (izgrađen 1881), za novootvorenu Tvornicu duhana u njegovoj blizini i njima blisku Vojnu bolnicu, te logor u izgradnji na sjeveru grada i budući Zapadni logor. Uz to, omogućio je vezu Logora na Konaku sa desnom obalom Neretve.

3. Spoj saobraćajnice Sarajevo — Mostar — Metković sa saobraćajnicom Mostar — Ljubuški izvršen je idealno pravom linijom, pretvorenom kasnije u gradsko šetalište Stefanija aleja (sada Lenjinovo šetalište i Ulica JNA).

4. Velike količine tesanog kamena, smještene kod Musale još u vrijeme turske okupacije, s namjerom da se na tom mjestu izgradi, po našem mišljenju, *kameni most*, olakšale su ostvarenje ove namjere s finasijskog i tehničkog stanovišta.

5. Raspoloživost čelične konstrukcije, koja je stajala negdje u mostarskim magacinima (po Peezovom opisu), bila je daljnja pogodnost za izgradnju IMPROVIZOVANOG MOSTA preko Neretve kod Musale. Naglašavamo IMPROVIZOVANI, jer će se u daljem opisu mosta moći sagledati da je takav način gradnje bio rezultat hitnosti, što je pretpostavljalo improvizaciju.

Sl. 1. Most cara Franje Josipa

Od raspoloživog zatečenog kamena izgrađena su dva osnovna nosača za čeličnu napregnutu rešetkastu konstrukciju, tlocrtne površine 8 x 3 m sa zaobljenim uglovima. Visina nosivih stubova je odgovarala visini na kojoj će biti položena čelična konstrukcija (vidi priloženu skicu). Vidljive plohe pravougaonih blokova bile su fino obrađene, dimenzija 40—50 cm visine i 80—100 cm širine.

Na tom mjestu, kao i u produžetku, Neretva u presjeku ima oblik lijevka. U ljetnom periodu se voda povlači u donji, uži dio, dok u vrijeme poplava prelazi iz tog užeg dijela i poplavljuje i šire korito. U rijetkim, drastičnim poplavama voda prelazi i gornju ivicu tog proširenog korita (1713, 1870, 1881, 1887, 1903. godine itd.).

Kratkoća raspoložive čelične konstrukcije je primorala graditelje da osnovna dva kamena nosača izgrade na samim ivicama (na pećinama) užeg dijela korita Neretve, pa je obližnji nehomogeni pećinasti teren radi bezbjednosti utvrđen podziđivanjem. Pri tome je korišten isti kamen kao i za gradnju stubova.[10]

U opisu osnovne mostovne konstrukcije navode se razne dužine, ali, prema originalnom projektu, svijetli otvor iznosi 98′6″ (30,02 m) sa prepustima od po 3′6″ (0,914 m), što ukupno iznosi 31,85 m.[11]

Za razliku od tih dimenzija, austrijski projekat adaptacije,[12] rađen decembra 1887. na osnovu originalnog projekta, predviđa dužinu mosta od 32,155 m (dvije krajnje pregrade po 4,6995 m i četiri unutarnje po 5,689 m).

Širina mosta iznosila je 20′ (6,09 m), a visina bočnih stranica 10′6″ (3,20 m) prema originalnom nacrtu, a 3,60 m u stvarnosti, što upućuje na to da su vršena dodatna ojačavanja nosivih greda.

Iako je fabrički svijetli otvor naznačen, kako smo ranije naveli, 30,02 m, u Mostaru je svijetli otvor iznosio 29,20 m. Pretpostavljamo da su graditelji smišljeno dali duži oslonac čelične konstrukcije na nosive stubove, jer se nije radilo o armiranobetonskim nego o kamenim stubovima.

Ostali dio mosta, prema lijevoj obali (Musala) i desnoj obali (Cernica), izveden je na taj način da su potporni stubovi samo do izvjesne visine izgrađeni od kamena, tj. do zamišljene kritične tačke vodostaja Neretve, a iznad toga *od drvenih nosača i drvene konstrukcije* (*kurziv* D. K. M.).[13]

Za razliku od navedenih dimenzija, prema podacima koji su uneseni u »Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina...«, na strani 16, most se sastojao od »jedne čelične napregnute konstrukcije, otvora od 32 metra, šest malih otvora po 8 metara i jednog od 11,5 metara sa drvenom konstrukcijom premošćenja. Čelična konstrukcija leži na sagrađenim stubovima, a drvena konstrukcija na podzidanim drvenim stubovima«.

Što se tiče materijala, stvarno stanje se u potpunosti podudara s opisom. Naznačena širina otvora kod nastavaka prema obalama bila je u nijansama drukčija nego u ovom opisu (vidi priloženu skicu i fotografiju).

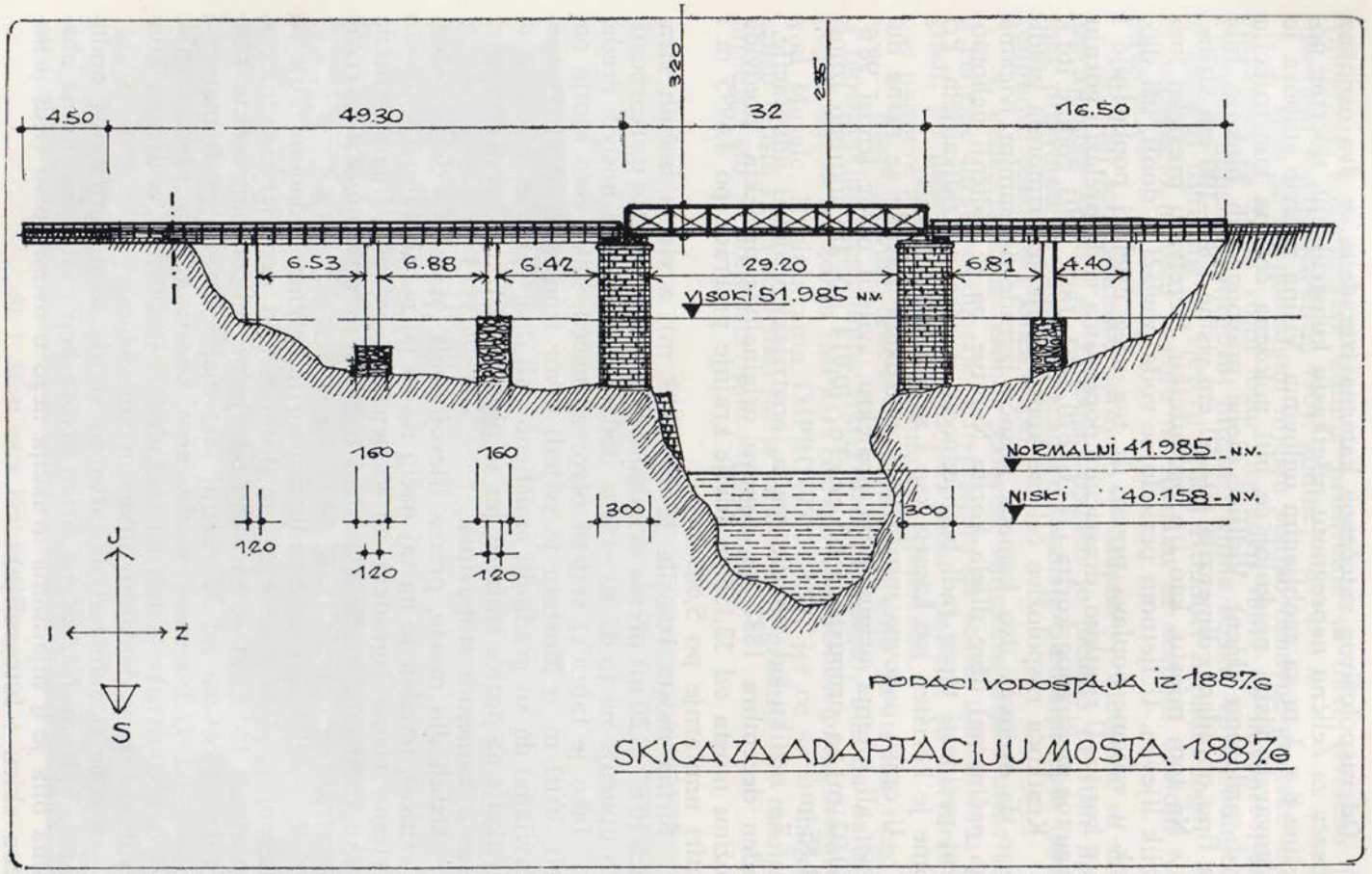

Sl. 2. Skica za adaptaciju mosta 1887. godine

Tačke nalijeganja čelične mostovne konstrukcije na kamene stubove nalazile su se na 16,60 m iznad normalnog vodostaja Neretve (tj. 41,985 m nadmorske visine plus 16,60 m, ukupno 58,585 m nadmorske visine).

Katastrofalna poplava 2.12.1903. povisila je normalni nivo Neretve za 14,10 m, što je zabilježeno ugrađivanjem kamene ploče na lijevi stub mosta na kojem je naznačen datum i visina poplave. Tom prilikom voda je dosegla 56,085 m nadmorske visine, odnosno 2,5 m ispod nosivih greda mosta i 4,50 m ispod gazišta mosta.

Na obje strane, tačno na sredini, bile su postavljene livene ploče s natpisom »FRANZ JOZEF BRÜCKE«.

Tako izgrađen improvizovani most svake se godine suočavao sa bujicama Neretve. Zato je bila redovna pojava da se drveni dio obnavlja, o čemu svjedoče i novinski napisi: »Već je deset dana što se napravlja i pretresa novi most Franje Josipa. Ovo pretresanje ili bolje rekuć *nova gradnja mosta* (D. K. M.), to je samo privremena radnja, dočim će se bez sumnje do 2-3 godine opet i možebit većim troškom napravljati; pa opet je na istom, za to *potrebno bi bilo premostiti i onaj diel* (D. K. M.) koji bi se lasno mogao produljiti, te bi mnogo koristnije bilo kad bi se kamenom negoli drvetom napravio, jer bi i kroz 10 godina bilo koristnije.«[14]

Prema navodima Peeza, došlo je do adaptacije, o kojoj se (u prevodu dra Branka Šantića, za Muzej Hercegovine, 1964) navodi: »... A godine 1888. izgrađen je u ukrasnom stilu radi čega je bilo potrebno još 12.000 fl.« U prevodu Miroslava Friedricha Loose, za Arhiv Hercegovine, 1955, upotrijebljen je izraz »u ornamentalnom duhu izgrađen«, što navodi Hasandedića da u opisu mosta, pored osnovne cijene za njegovu izgradnju od 48.000 forinti, navede: »Na ukrašavanje mosta i izradu nekih ornamenata utrošeno je 1888. godine još 12.000 forinti.«[15]

Međutim, tada je u stvari izvršena rekonstrukcija mosta. Drveni nosači nastavaka mosta prema obalama, koji su bili oslonjeni na niska kamena postolja, zamijenjeni su betonskim, pošto je jesenja bujica 1887. uništila drvenu konstrukciju nastavaka. O tome svjedoči i izvještaj u lokalnom listu: »Već pred nekoliko su počeli popravljati novu ćupriju. *Drveni materijal zamjenjuju željeznim* (D. K. M.). Dakako da će sada biti trajnije.«[16]

Da se radi o rekonstrukciji, kako smo naveli, svjedoči i projekat adaptacije, izrađen odmah poslije pomenute poplave.[17]

Priložen situacioni plan, razrađeni detalji rekonstrukcije i tlocrt potpuno potvrđuju sve što smo naveli o izgledu mosta i materijalu koji je korišten, kako u izgradnji 1882. tako i pri rekonstrukciji 1888. Naznačena visina vodostaja 1887. godine (51,985 m nadmorske visine) pokazuje da je tom prilikom bujica neminovno morala uništiti drvene dijelove, nastavke mosta prema obalama.

Rekonstrukcija mosta je omogućila da se već iduće, 1889. godine glavna vodovodna cijev provede preko novoizgrađenih betonskih nosača, kroz čeličnu konstrukciju mosta, na lijevu stranu Neretve, što je do tada bilo neizvodljivo, pa je lijeva strana grada do tada snabdijevana samo jednom, glavnom vodovodnom cijevi, postavljenom preko Starog mosta.

Izgradnjom objekata lociranih uz most (hotel »Neretva«, 1892; hotel »Bristol«, 1906; Gradsko kupatilo, 1914) nastavci osnovne čelične konstrukcije mosta su skraćivani jer su izgrađene kamene podzide na lijevoj i desnoj obali, ispod pomenutih novogradnji. Na taj način se smanjio razmak između lijeve i desne obale na tom mjestu (a time i skratila dužina mosta sa nastavcima), što je i danas uočljivo.

Tokom vremena bujica je djelovala na lijevi stub, čiji su temelji prilikom gradnje bili zaštićeni kamenom podzidom, koja se spuštala od temelja stuba do dna suženog korita Neretve. Prirodna obala, sjeverno i južno od te podzide, s vremenom je erozirala za oko jedan metar, pa se može pretpostaviti kakva bi bila sudbina mosta da graditelji nisu odmah poduzeli njegovu zaštitu.

Februara 1935. na tom mjestu je započela izgradnja novog armiranobetonskog mosta, koji se i danas koristi (Titov most). Prethodno je, s južne strane postojećeg čeličnog mosta, izgrađena drvena skela, širine oko 4 metra, na koju je premještena glavna vodovodna cijev. Za vrijeme radova na mostu pješaci su prelazili preko te skele, s izlaskom kod Gradskog kupatila na lijevoj i u Kalajdžićev sokak na desnoj obali. Skelu je izradio mostarski poduzimač Vaso Pucarić, a radove na rušenju čeličnog i izgradnji armiranobetonskog mosta izvodio je Pero Makijedo, poduzimač iz Splita. Ukupna vrijednost radova iznosila je 1,200.000 dinara.

Glavna čelična konstrukcija mosta je uklonjena tako da su postupno, ispod konstrukcije, skidani kameni blokovi s jednog i drugog potpornog stuba, red po red. Tako je spuštena na samu obalu (pećine) Neretve, gdje su sjekačima velikih dimenzija uklonjene spojnice (zakivke) kako bi se čitava konstrukcija rastavila na manje, pokretljivije dijelove. Tako rastavljena konstrukcija otpremljena je na Željezničku stanicu u Mostaru, a odatle vozom u Zenicu, gdje je iskorištena kao staro željezo.

Pijesak i šljunak, potrebni za izgradnju novog armiranobetonskog mosta, vađeni su iz Neretve, kod Carinskog (danas Ive Lole Ribara) mosta. Gazište novoizgrađenog mosta je podignuto na viši nivo od prethodnog i presvučeno asfaltom, što je bila prva primjena asfalta u Mostaru.[18]

Most je otvoren 7. juna 1936. uz veliko prisustvo građana.

Izgradnjom mosta na Musali bili su zadovoljeni interesi austro-ugarske okupacione vojske. Ali, ubrzanim razvojem grada (izgradnja Tvornice duhana i poslovnih trgovačkih objekata na Luci i sjevernije prema Carini) sve se više uvećavala potreba gradnje trećeg mosta, na potezu Čekrk — Luka.

U javnosti se prvi put susrećemo s takvim zahtjevom u lokalnom listu 1891. godine, u članku »Potreba našeg grada«. Pisac članka insistira na izgradnji »jednog, trećeg mosta preko Neretve« i označava lokaciju »između Predhumja i Luke«.[19]

Prošlo je još devet godina dok se akcija za izgradnju mosta obnovila. Sada se javlja »Osvit«, br. 14, 15. februara 1899, s napisom »Još jedan most preko Neretve«, gdje, pored ostalog, piše: »Osobito se je ugodno dojmilo to, da se napokon — ako je tomu vjerovati — kani uskoro graditi i treći most preko Neretve, bez obzira iz koje ruke... Mostar je veoma prostran, Neretvom razdieljen na dvie polovice, nu obe strane spaja jedan jedini most za promet, i to oni željezni do čim je preko starog ili velikog mosta promet ograničen na same pješake. Novi most je na gornjem kraju Mostara, pak sad uzmite, kako je to jadno da na primjer kola s robom, koja s Luke moraju ići u suprotnu Donju Mahalu, imadu obići podpuni put — oko svieta —... Da u gradu preko Neretve treba još barem jedan most, to uviđaju hvala Bogu svi faktori, ali sada nastaje pitanje: gdje da se gradi taj most...«

U istom broju »Osvita« mostu je posvećen još jedan napis, »Zajam grada Mostara«, gdje je pisalo: »Sarajevska je zajam učinila nekoliko milijuna — pa zašto ne bi i mostarska općina. Samo je nuždno utvrditi i to, da je bolje — kad se već zajam čini — učiniti veći zajam, kojim bi naša općina morala pokriti mnogo — a ne tek NEKU — potrebicu. Nije samo nuždan most — a zašto da ga baš općina gradi? — ni vodovod, već i kanalizacija, elektrana i tramvaj... Za sad samo po svom i mnogih građana mnienju pri raspravi o zajmu dovikujem: ili kuj ili ne mrči gaća!«

Očigledno da su napisi bili tempirani pred predstojeću sjednicu Gradskog vijeća, koja je održana 16. februara 1899. Na dnevnom redu bilo je pitanje zaduženja opštine u svrhu izgradnje nekih objekata nužnih za grad. Vijećnik Mehmed ef. Đikić je predložio uzimanje većeg kredita kako bi se, pored proširenja vodovoda, izvršili i drugi radovi, među kojima i izgradnja trećeg mosta na Neretvi.[20] Prijedlog nije usvojen jer je Đikića podržao samo jedan vijećnik.

Međutim, javnost ne odustaje od svog zahtjeva, pa u »Osvitu«, br. 77, 23. septembra 1899, ponovo nalazimo napis »Kako Mostar napreduje«, u kojem se iznose utisci nekog posjetioca koji, pored ostalog, piše: »...A najviše mi pade u oko, da kroz cieli Mostar na Neretvi samo ima jedan za kolni promet udoban most i taj je na kraju grada, te se s kolima ima skoro sat obilaziti. Držimo, da je nuždan još jedan most na Luki ili Čekrku prema duhanskoj stanici.«

Pritisci s raznih strana na »gradske očeve« bili su stalni. Vjerovatno je da su nosioci tih nastojanja bili trgovci, kojima je nedostatak mosta na tom mjestu bio kočnica trgovini. Činjenica je da su za izgradnju mosta morali biti zainteresovani i drugi građani, kojima bi novi most omogućio bezbolniji saobraćaj sa dijelom grada na suprotnoj obali Neretve. Pri tome treba imati u vidu zaposlene radnike u Tvornici duhana i institucijama koje su bile smještene na lijevoj obali.

Na sjednici Gradskog vijeća, 18. novembra 1899, podgradonačelnik Ivan Bašadur predlaže »da se prijeko Neretve na Luci prema Čekrku sagradi nova velika ćuprija, pošto se odavno već opaža, da je takova ćuprija od prijeke potrebe za promet i to tim više što od postojećih samo dviju ćuprija samo jedna služi prometu s kolima, nadalje sa toga razloga što je ta ćuprija i zbog proširenja vodovoda potrebna te napokon što će ista biti od velike hasne mahalama Luci i Predhumlju, koje imaju potpuno pravo što se jednako proti tome tuže, da se tamo ništa za javnost ne gradi. . .«[21]

U lokalnom listu je kao refren na zaključak Vijeća objavljen napis »POTREBA MOSTA«, u kojemu se naglašava »samo što prije«, podržavajući ujedno prijedlog da se most napravi na potezu od Luke do Čekrka.[22]

Na sjednici, 17. aprila 1900, Opštinsko vijeće je zaključilo da uzme kredit od milion kruna, od čega bi se finansirala izgradnja mosta, proširenje vodovoda i izgradnja kanalizacije. Protiv zaključka su glasala samo dva vijećnika: Lazo Milićević i hadži Husaga Kajtaz.

Međutim, godine su prolazile, a do ostvarenja zaključka nije dolazilo. Istina, vodovod je proširen, izgrađena je u jednom dijelu grada i kanalizacija, jedino o početku radova na trećem mostu nije bilo ni govora. Vjerujemo da je do toga došlo jer okupaciona vojska nije bila zainteresirana za izgradnju u tolikoj mjeri da bi uložila i svoja sredstva.

Tako je bilo do sjednice Opštinskog vijeća, 9. septembra 1907, kada je opet pokrenuto pitanje izgradnje trećeg mosta na Neretvi. Izabrano je izaslanstvo u sastavu: gradonačelnik Ibrahim-beg Hadžiomerović, te vijećnici Mujaga Komadina, Alaga Pekušić, Risto Ivanišević i Mijat Merdžo. Izaslanstvo treba da posjeti ministra barona Buriana u Sarajevu s molbom da se odobri osnivanje *prave* (D. K. M.) trgovačke akademije i izgradnja novog mosta na Neretvi, ali sve na državni trošak.[23]

O zaključku sjednice obaviješteno je i građanstvo preko lokalnog lista: ». . . Zaključeno (je) da se traži od ministra da se od državnog erara izgradi na Ogradi most preko Neretve.«[24]

Uskoro je uslijedila nova obavijest: »Gradska deputacija kod ministra Buriana — Sarajevo. Gradonačelnik Hadžiomerović, vijećnici Mijat Merdžo, Mujaga Komadina i Risto Ivanišević koju

je predvodio gradsko-kotarski predstojnik baron Rüdt, zatražili od Buriana izgradnju mosta na Ogradi i povišenje sadašnje trgovačke škole u akademiju. Burian obećao da će kod vlade dati podršku.[25]

Vjerovatno je ova usmena podrška dala neke nade mostarskim vijećnicima, jer već u novembru 1907. godine opština raspolaže sa idejnim projektom za izgradnju mosta na ovom mjestu.

Na projektu SITUATION FÜR DEN BAU EINER BRÜCKE ÜBER DIE 'Narenta' IN MOSTAR — Spanwete 70 m. — Mostar im novembar 1907. j. — Aufgenommen: Arman Strange, Ingenieur Adj. — vidljivo je da je već zaključeno na kojem će se mjestu most izgraditi. Na lijevoj strani mosta naznačen je Kanber-agin mesdžid, Glavna ulica i Grkovića-zemljište, a na desnoj naziv mahale Predhum.[26]

Projekat je predviđao izradu vertikalnih armiranobetonskih nosača uz same obale Neretve, do nivoa ulica s kojih će se prilaziti mostu, a premoštavanje je predviđeno čeličnom rešetkastom konstrukcijom sa lučnim glavnim nosačima, okrenutim prema gore.

Ipak, ni ovaj put do realizacije nije došlo.

Pregovori su se nastavili, pa je došlo do nekih dogovora da opština učestvuje s polovinom cijene koštanja, a državni erar s drugom polovinom, jer na sjednici Opštinskog vijeća, 1. maja 1909, u zapisnik je uneseno: »Glede predloga za podmirenje polovine troška od strane ove općine za gradnju ćuprije (misli se na Lučki most — D. K. M.) nakon podulje debate pri kojoj većina vijećnika bila je za to, da se u tu svrhu zaključak donese tek tada, pošto se bude ustanovilo i usvojilo mjesto gdje će se ćuprija graditi, — zaključuje se izabrati povjerenstvo koje će na licu mjesta sa gospodinom gradskim inžinirom[27] pregledati i ustanoviti mjesto gdje će se ćuprija graditi i nakon toga vijeću konkretan prijedlog glede tog predmeta podnieti. U povjerenstvu su izabrani g.g. vijećnici Hafiz eff. Puzić, Ahmetaga Duranović, Osman eff. Fazlibegović, Miho Peško, Jovo Tuta, Ivan Šarić i Vid Kvesić.«[28]

Izabrana je konačna lokacija, koja je bila predviđena i prvim projektom, iz 1907. godine. Na lijevoj obali trebalo je srušiti Kanber-agin mesdžid i neke dućane, dok je na desnoj izlaz s mosta prolazio kroz veliki pazar (njegov sjeverni kraj) tako da i danas ulica sa sjeverne strane mosta nosi naziv po tom pazaru.

Dio 1908. i cijela 1909. godina protekle su u sukobima, kako između pojedinih vijećnika tako i između većine vijećnika i gradsko-kotarskog predstojnika barona Rüdta. Bilo je to vrijeme borbe za autonomiju opštine. U drugoj polovini 1909. ta je borba dovela do ukidanja Vijeća i postavljanja za komesara dotadašnjeg, nedavno izabranog gradonačelnika Sefića.

Takva situacija je prouzrokovala nemogućnost bilo kakve građevinske aktivnosti većih razmjera. Početkom 1910. godine stupio

je na scenu kao gradonačelnik Mujaga Komadina. Nešto prije vratio se u Mostar inž. Miloš Komadina, koji je bio napustio Mostar i 9 godina proveo na radu u Banjoj Luci. Izgleda da je gradonačelnik Mujaga odmah povjerio inž. Milošu da izradi idejni projekat za gradnju mosta, jer već februara 1911. opština raspolaže sa SITUATIONSPLAN DER BRÜCKENSTELLE ÜBER DEN NARENTA-FLUSS IN MOSTAR, razmjera 1:500. Potpisnik je Der Baurat Ing. Miloš Komadina. Što je rad povjeren inž. Milošu Komadini, iako je opštinski inž. mjernik bio Dragutin Köhler, pokazuje da je gradonačelnik Mujaga Komadina imao veliko povjerenje u Miloša, poznavajući ga iz perioda kada je prvi put bio na radu u Mostaru.

Na planu su ubilježene sve potrebne kote, ucrtan most, kao što će biti kasnije izveden, i prilazi mostu s lijeve i desne obale. Uz to, plan predviđa izgradnju armiranobetonskog mosta, za razliku od prethodnog projekta sa čeličnom rešetkastom konstrukcijom. Priložen je i QUERPROFIL DER NARENTA IN DER AXE DER PROJEKTIRTEN BRÜCKE, na kojem je prikazao dvije visine vodostaja: gornju pod nazivom »katastrofalni nivo vode 1881.« (54,40 m nadmorske visine) i donju »visina vode 51,50 m. nadmorske visine«. Dok je gornji nivo potpuno razumljiv, jer je na toj visini došlo do izlijevanja vode iz širokog korita Neretve, dotle donji nije jasan. To ni u kom slučaju ne može biti normalni vodostaj Neretve, jer se na tom mjestu kreće na oko 40 m nadmorske visine. Postoji mogućnost da je to najviši nivo koji je na tom mjestu ubilježen prilikom osmatranja Neretve u toku bujica 1910/1911. godine.[29]

Već u julu 1911. mostarska opština raspolaže s novim projektom (zaključujući to po nekompletnom projektu koji se čuva u Arhivu Hercegovine): MOST PREKO NERETVE U MOSTARU, UZDUŽNI PRESJEK, Raspon 71. metar, Armiranje glavnog svoda, Tuzla, u julu 1911. (sve pisano ćirilicom i latinicom). Potpisnik projekta je: Tehn. biro i građ. poduzeće, inž. dr Jovo Simić, komand. društvo (štambilj ćirilicom), uz potpis: dr Jovo Simić. Priložen je i poprečni presjek balkona i ograde.[30]

Oktobra 1911. isporučen je projekat EISENBAHNEN UND BRÜCKENBAU BUREAU DES BAUDE PARTEMENT DER ... Sarajevo (potpis nečitak), Sarajevo, im oktobar 1911, u kojem je dat isti projekat mosta kao kod dra Jove Simića, uz izmjenu da je kod Simića između lučnog svoda i horizontalnog gazišta bilo sedam vertikalnih nosača na jednoj polovini mosta (tako je kasnije i izvedeno), dok ovaj projekat predviđa devet.

Priložen je i detalj balkona, plan armature, plan oplate, plan početnih stubova za svjetiljke (stubovi nisu izvedeni po tom projektu, nego po kasnijem, iz 1913. godine).[31]

Međutim, kao da u Vijeću Mostara nije bilo jedinstvenog mišljenja o načinu gradnje mosta, jer u januaru 1912. Opština prima

ponudu, sigurno na vlastito traženje, NARENTA BRÜCKE IN MOSTAR (kompletna ponuda čelične konstrukcije) UNGARISCHE WAGGON — UND MASCHINEN FABRIK ACTIENGESELLSCHAFT, GYÖR, 1912, januar 12, raspon 71 metar, ukupno 25.666,40 kruna, pro 100 kg 7,35 kruna.[32]

Radi se o čeličnoj rešetkastoj konstrukciji mosta sa grednim gazišnim nosačima i donjim lučnim svodom. Takve konstrukcije često su korištene kao željeznički mostovi na pruzi Mostar — Sarajevo.

Ipak, materijal budućnosti, armirani beton, dobio je prevagu kod odlučivanja. Most je počeo da se izgrađuje 1912. godine, sudeći prema raspoloživoj fotografiji skele, koncem juna ili početkom jula, jer je sigurno korišten najniži vodostaj Neretve.

U užem koritu, dakle, u samoj Neretvi, neposredno uz lijevu i desnu obalu, izbetonirana su dva pravougaona postolja, postavljena dužinom uz tok Neretve. Nadvisivali su najniži vodostaj rijeke samo za dvadesetak centimetara. Na svako betonsko postolje stavljena je drvena oplata piramidno zarubljenog oblika, u koju su postavljeni vertikalni nosači skele mosta. Zbog otpora eventualno nadošloj Neretvi i čvršćeg oslonca ti su sanduci napunjeni kamenom i šljunkom. Pored osnovnih vertikalnih drvenih nosača, iz svakog sanduka su prema lučnom svodu postavljene još po četiri garniture lepezasto postavljenih nosača (vidi priloženu fotografiju).

Poslije izgradnje mosta i uklanjanja drvene skele u Neretvi su ostala betonska postolja. Tokom vremena voda je pokrenula postolje koje je bilo postavljeno uz desnu obalu, pa se sada ne vidi, dok se pri niskom vodostaju lijevo postolje i sada dobro vidi.

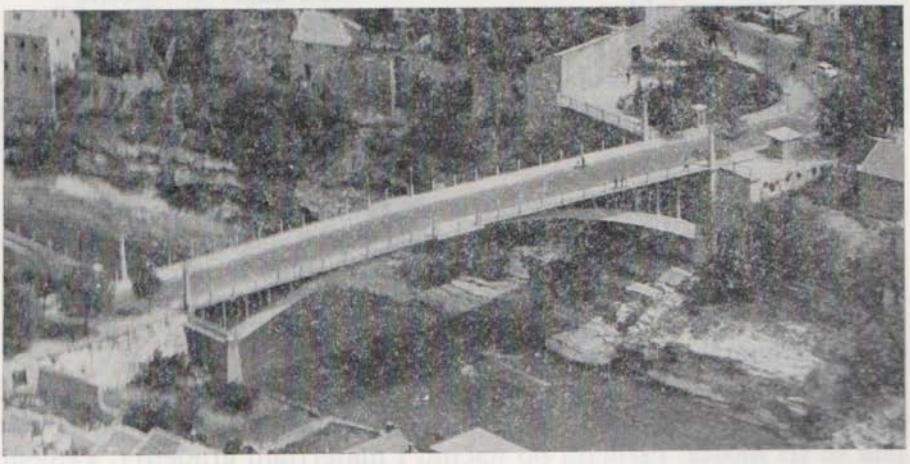

Sl. 3. Lučki most u Mostaru

Sl. 4. Skela za Lučki most

U junu 1913. izrađen je projekat nekih izmjena na ogradi mosta: STRASSENBRÜCKE ÜBER DIE NARENTA IN MOSTAR, VI/3, STRASSEN UND BRÜCKENBAUDEPARTEMENT DER LANDESREGIERUNG FIR BOSNIA u. HERCEGOVINA — Nach Originalplan von WESTERMANN und COMP. Sarajevo im juni 1913.[33]

Ograda mosta i nosači svjetiljki (stubovi) izrađeni su prema razradi toga projekta.

Koncem juna 1913. most je otvoren. Prigodni govor je održao podgradonačelnik Nikola Smoljan i tom prilikom objavio da je Gradsko vijeće zaključilo da se mostu dade naziv Most Mujage Komadine u znak priznanja za trud koji je uložio da bi se most izgradio.[34]

Po otvorenju mosta počela je da se od građana Mostara ubire mostarina, i to ne samo za prelazak preko novog nego i preko mosta cara Franje Josipa. Niža je cijena bila za pješaka, a viša za pješaka s konjem ili stokom. Plaćalo se samo pri prelasku s desne na lijevu stranu, a povratak odnosno prelaz s lijeve na desnu stranu bio je besplatan.

Izgradnjom tog mosta, sticajem okolnosti, došlo je do svojevrsne atrakcije. U gradu, na relativno kratkom rastojanju, postojala su tri mosta, različita po načinu i materijalu građenja: kameni Stari most, čelični na Musali i armiranobetonski na Luci.

Bilješke

[1] Derviš Tafro: Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do oslobođenja 1945, »Naše starine«, III, Sarajevo, 1956, str. 6.

[2] Hivzija Hasandedić: Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1980, str. 118.

[3] Karl Peez: Mostar i njegov kulturni krug, F. A. Buchhaus, Leipzig, 1890, preveo dr Branko Šantić, 1964, rukopis, str. 17.

[4] Sjećanja majora von Kurta Hansa Hantesteina (Eichvald): Auf Schwankendem Stege, objavljeno u »Fricks Rundschau«, 20. prosinca 1907.

[5] Artur Dž. Evans: Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875, »V. Masleša«, Sarajevo, 1965, str. 258.

[6] Isto, str. 264.

[7] Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina..., Wien 1887, str. 68.

[8] Isto.

[9] Zapisnik sjednice Opštinskog vijeća, 18. marta 1901, Muzej Hercegovine.

[10] Projekat u Arhivu Hercegovine, KB kut. 9: ORDER, No 58, ROAD BRIDGE 30 met. SPAN 98'6" span and 20'0" C. To Co F GIRDER To CARRY 80 LBS. PER So CARE Foot DE BERGINE AND Co. LIMITED STRANGEWAYS — IRONWORKS MANSHESTER Cop. AND CoLL: BY KELNER m.p.

[11] Isto.

[12] Biro Strassen und Brückenbau Deportement — STRASSEN BRÜCKE, NARENTA IN MOSTAR FRANC JOSEF BRÜCKE, Sarajevo, im Dezember 1887, Arhiv Hercegovine, KB kut. 9.

[13] Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina..., Wien, 1887, str. 69.

[14] Novi hercegovački bosiljak, 21, 23. svibnja 1885.

[15] Hivzija Hasandedić: Spomenici kulture..., str. 118.

[16] Glas Hercegovca, 29, 18. srpnja 1888.

[17] Vidi bilješku 12.

[18] Podatke je dao viši građevinski tehničar u penziji Hamdija Džudža, koji je 1935. radio na izgradnji kao tehničar praktikant.

[19] Glas Hercegovca, 3, 14. siječnja 1891.

[20] Zapisnik sjednice Opštinskog vijeća, 16. februara 1899, Muzej Hercegovine.

[21] Isto, 18. novembra 1899, Muzej Hercegovine.

[22] Osvit, 96, 29. studenog 1899.

[23] Isto, 91, 17. rujna 1907.

[24] Isto, 89, 12. rujna 1907.

[25] Isto, 91, 17. rujna 1907.

[26] Arhiv Hercegovine, KB, kut. 9.

[27] Dragutin Köhler.

[28] Zapisnik sjednice Gradskog vijeća Mostar, 1. maja 1909, tačka 4, Muzej Hercegovine.

[29] Arhiv Hercegovine, KB, kut. 9.

[30] Isto.

[31] Isto.

[32] Isto.

[33] Isto.

[34] Kršćanska obitelj, 7, 1. jula 1913.

DANKA IVIĆ

OBIČAJI I VJEROVANJA U VEZI SA ZDRAVLJEM I BOLESTIMA STOKE U BROTNJU

Teritorija srednjovjekovne hercegovačke župe Brotnjo[1] današnjom administrativnom podjelom obuhvaćena je skupštinama opština Čitluk (uglavnom), Ljubuški (nekoliko sela) i Mostar (najmanji dio).

Brotnjo je naseljeno pretežno hrvatskim, znatno manje muslimanskim i srpskim stanovništvom.[2] Podaci za ovaj rad prikupljeni su isključivo na terenu Brotnja, u više navrata tokom 1981. i 1982. godine, metodom usmene ankete od brojnih kazivača,[3] pripadnika sve tri nacije.

U Brotnju je stočarstvo sve do drugog svjetskog rata imalo važnu ulogu u privređivanju stanovništva, čak je predstavljalo osnov egzistencije, pa je i razumljivo što postoje brojna vjerovanja i običaji oko stoke i što se razvila narodna veterina, čija su se iskustva vjekovima obogaćivala i koja se i danas, i pored postojanja veterinarske službe,[4] praktikuju. Predmet ovog rada su i narodna vjerovanja u učine, zle oči, vještice itd. (ako su u vezi sa stokom) koja se, anatemisana od crkve i negirana razvojem nauke i društva, danas smatraju sujevjerjem, te običaji i magijski postupci u etnoveterini s izuzetkom »bajavica« koje koriste »mole«[5] — žene što kristijanizovanim paganskim molitvama »liječe i ajvana[6] i iksana[7] od uroka«. Narodna vjerovanja — sujevjerice — davnašnjeg su porijekla, iz vremena kada je čovjek tražio i pronalazio uzroke raznim pojavama ili u njima samim ili u pojavama, predmetima i bićima izvan njih, ali ne i izvan prirode, kada je magijom (prema saznajnim mogućnostima) pokušavao da na njih utiče. »Narodna virovanja« (izraz u Brotnju) su zasnovana na dualističkom poimanju svijeta, u kojem je sve ili dobro ili zlo, i zato se zna »šta valja a šta ne valja činiti« (šta je korisno, a šta štetno,

nepoželjno), koje sile (bića) djeluju u cilju dobrobiti, koje suprotno i tome slično. Ukratko, na primitivnom stupnju razvoja ljudske svijesti[8] nisu se mogli ustanoviti niti stvarni uzroci bolestima niti pravi načini izlječenja stoke, a upravo takva »znanja« tema su ovog rada.

1) Uzroci bolesti i načini odbrane

Učin i zle oči

Vjerovanja u učine su najstarija. Učin, urek ili urok[9] su pojmovi za označavanje radnji koje se vrše u cilju izazivanja negativnih posljedica za one kojima su namijenjene. Vjeruje se da su kreatori učina ljudi koji imaju zle oči, ili vještice — osobe koje su se »dale nesrići«, žele da »naude« i čine zlo. Dakle, u Brotnju se smatra da učini nisu posljedice djelatnosti izmišljenih, bolje reći vanzemaljskih bića, već ih stvara sam čovjek.

Ureći ili učiniti kaže se još i »promjeriti« — pogledati urokljivim očima. (»Promjernica« je isto što i »urekuša«.) Smatra se da »more svak ureć«,[10] ali i, suprotno tome, da »ne mere svak učinit«. Riječima je najlakše ureći, dovoljno je samo se začuditi: »A, zaboga, dobro ti je (ajvanče)«, i zato »ne valja se ničem čudit«.[11] U Brotnju vjeruju da je i zla pomisao urek, i to ako su ljudi u prijateljstvu, a ako su u zavadi, ne! Da »nabaci urek« (»nabacu« — i taj se izraz čuje), može i žensko i muško. »Od tog ajvan kuvija, kuvija, borta, borta, zakovrlja, krepa.«

Od ureka se štiti riječima: »Kad se vidi napredno ajvanče, rekne se — Mašala,[12] ne bilo mu zavidosti (urekli).« Zato što se »udi« ajvanu, stoka se nakiti na rogovima, grivi, repu, vuni, oko vrata. Npr. kravi sa dobrim vimenom, ili pošto se oteli, uvežu u rep crvene pređe ili krpe, ili joj crvenu krpu nataknu na rog, ili »zadiju kašiku među rogove« (između rogova dobro je uvežu crvenom krpom). Kad se u »strunju« (griva, rep) upliće, vezuje pređa ili krpa, »valja svezat mrtouzice (ne na šeper-mašnu), treba stegnut da se šale ne more odrišit«. Crvena krpa ili pređa smatraju se najkorisnijom zaštitom, a dobra je i crna i zelena boja, pa i druge »drečave« boje kad se posebno ili zajedno upotrebe. (»Crne krpe meti di oš, npr. za vunu priveži koncem.«) Neki ga oboje »sa zada, na leđim, na glavi, sa jednom, dvije, tri upadne« boje. («Od kolomasti i čađe se zamrči.«) Janjcima, naročito, stavljaju »nakiće«, »udare puške«. Naprave ih (»kiće, kite«) od raznobojnog »misila« (pređe) ili krpe, pa nanižu na »kanafu« i stave oko vrata ili rogova. Može i ovan zvonar da nosi na rogu jednu, dvije kite. »Djeisije«[13] (puški, praporci) se stavljaju »da skreću pogled sa hajvančeta na se«, »da se govori o nakiću«:[14] »U — u — u, šta mu j' ono?! Vidi šta j' ono metno na konja!« Pripadnici sve tri kon-

fesije vjeruju da tisovo drvo (Taxus baccata)[15] najbolje štiti od uroka, jer »to je blagoslovljeno drvo — ko zapis«. Stavlja se tako da se ugrijanom iglom »prošubi« (provrti) rog i »zaćera« (utisne) »špica (parče) tisova«. (»Vrći u roge volovim.«) Parče tisovine može se i kanapom svezati za rog, vunu; ili »tisovo drvo zadij za gredu nad prag u štali, jer to je bolje neg zapis — ništa nikad ne mere bit ajvanu«.

Kao što je rečeno, izazivači učina su i zle oči.[16] Takve oči Brotnjaci zovu još i »pogane, zavidne, slabe, žestoke, striljavice, baksuzne, urokljive, nevaljale«. Njih, osim vještica, mogu imati i dobri, najpošteniji ljudi koji »tome nisu krivi — rode se tako pa nisu dobre sriće«, iz čega slijedi da »i nenamjerno mogu zle oči nauditi«. »One se ni po čem ne razlikuju od obični«, rijetko se čuje da su »jedino malo krvavije«. »Očima se lako urekne i ajvan i iksan ako ima meku krv:[17] Meke krvi pa ureknu ga.« »Pogane oči posiku, prostriljaju odman.« Ureknuto ajvanče malakše, ne jede, leži, često i krepa: »Koza zdrava najednom legne i krivi se, kmekeće.« »One naude samo naprednom i dobrom hajvanu.« »Od nji' ,ako je štogoć dobro, ne more ostat.« Ispred takvih očiju trebalo se što prije i što dalje »uklanjati«.[18] Priča se da je neki čovjek sa zlim očima pogledao janje i rekao »dobra janjca!, i janje se odman čevrtnu i krepa«. Pošteni ljudi s baksuznim očima upozoravali su čobane: »Skloni mi s očiju što goć valja od ajvana. Ne bi rad naudit al' oči im ne valjaju«, ili »Gonite mlađenja (janjce, kozliće), moje oči su pogane.« Takvi, dobronamjerni ljudi sami su skretali pogled: »Sam bi se pogo (pognuo) da ne vidi dobra ajvana jer bi mu naudio«, ili, kažu: »Ja ću zatvorit oči da ti protiraš. Nisam dobri' očiju.« »Pored žestoki' očiju navrvi (naiđi) ajvanče pa odma' pani.« »Zle oči učine da se rita krava kad muzeš.« Od pogleda ljudi sa zlim očima čuvaju mlijeko kad pomuzu da ga ne bi urekli: »Nemojte prida me iznosit puno mlika, imam ja zli oči«, »od zli' očiju ne da se mliko usirit« i »kad meteš mlijeko, pa ti dođe neko sa baksuznim očima, nećeš ga izmest.«

Jedan Musliman iz Biletića ispričao je što mu se dogodilo pred drugi svjetski rat: »Na putu, kad sam gonio na konju žito u mlin, srete me jedan čoek, aga iz Mostara, i još izdalje poviče: — Skloni s puta konja. Ne mislim ništa rđavo, al' sam slabi' očiju! — Ja mu nisam povjerovo, al' kad mi se približi, konj zadršća i leže. (Iako je brzo prošo i okreno se — prolazeći nije gledo u konja.) A bio je konj putalj, ko vila. Čim aga ode, konj se diže, al' noge mu sve dršću. Žito nije mogo ponijeti. Poslije 5-6 dana presto je da dršće.«

U Brotnju neki još i danas misle da ima ljudi sa zlim očima, ali znatno manje nego prije, neki, pak, da ih je nestalo već poslije ovog rata.

Vještica i stuha

U ljudska bića s natprirodnim osobinama koja mogu da uzrokuju bolesti spadaju vještica[19] i stuha.

Vještícu nazivaju i »čarotalica, buništarica, sihirbazica«. Za nju kažu »onom ona« da je ne dozovu i »nalet je bilo, voda je odnila«. »Dok je cura, zove se mora[20] i iđe čitava da mori i iksana i ajvana. Kad se uda, postaje vištica. Mora tare, gnječi, od nje ajvan poludi.« »U toru je treba čekati sakriven, pa kad dođe, uvati je i dobro je izbi' da se jedva odvuče. Kad je očituješ i prokažeš, više ti neće udit.« Izgledom se vještica ne razlikuje od obične žene i »ona voli da je sa svima dobro«. To što želi da bude javno u ljubavi sa svima, a tajno da im zlo čini,[21] uklapa se u kršćansko shvatanje o dvoličnosti zlih sila koje na taj način uspostavljaju kontakte kako bi širile svoj uticaj u borbi za prevlast nad silama dobra, oličenim u zvaničnoj religiji. Kao i sva bića obdarena »višom moći«, vještica je mijenjala obličje i mogla je da bude istovremeno na dva mjesta: »Ima moć da se prometne u šta 'oće. Iž nje iziđe duša u vidu muve zundulje (zundare), a tijelo joj ostaje u kući.[22] Pritvorena u muvu, ćuku, crnu kokoš, glavnju vatre, iđe i duši ajvan.«

Petar Marić, zvani Kokeža,[23] rođen na Sretnicama 1900, ispričao je doživljaj svoga oca, koji je s bratom išao noću da »obađe ožeg«. To je bilo u vrijeme kada se ćumur palio. »Ožeg se moro triput obać, da ne progori. Idući vide jednu kuću (krovare kuće bile) u selu, kako se zasjajila sva ko mliko. Otac reče: Biž, žalosna ti nam mati, reće da smo je mi zapalili. Uto vide kako glavnja prosadi (kroz krov) i kreši, kreši (varniči) te odleti Mostarskom polju — tamo je vištica veće bilo.«

Za vještícu kažu: »Primetne se šarenim užetom, tj. prostrije uže po rivini i izvalja se ko magare i skoči ko vuk pa ode ovce dušit. Kad krepaje ajvan, to je — jer ima neka pritrva — vučja pritrva dolazi od vištica.« U Brotnju se priča kako se »Anđa (Anđuša), šćer 'ercega Šćepana, stvorila u vuka.[24] Oblačila je vučetinu (vučju mišinu) pa morila, klala ajvan«.

»Vještica zbog nenavidosti (zavisti) ima asum[25] (mržnju) na nekog, pa mu na svaki način gleda da naudi. Ako se nameči na nekog, sve će i' uništit, more da mu svaki dan po jedno ajvanče umori, i zato »bož' učuvaj da vištica ne učini. Ona ajvan duši, srce mu tišti, tare ga i satare. Od nje se ajvanče suši, omrša, ne jede, oboli, krepa. Uveče spratiš u tor ovcu zdravu, a ujutro je nađeš svu modru, satranu, umorenu. Ajvanu i iksanu vadi srce, samo šipkom šine (udari) i nosi ga na sastanak vještica, di zajedno peču i jedu srca i odlučuju kad će mu i kako smrt učinit. Namine mu, pa il' će panut il' udušit se, il' da ga nešto udari, il' će bolovat. (Osude na smrt i poništе — il' u vodu, il' u goru, il' u vatru... i mora bit tako.) Od nje umoreno, kad se raspori, bude zdravo unutra. Naročito su opake i zlo čine na Božić, poklade i Uskrs,

uoči tih praznika i na prvi dan. Da triput godišnje vade srca, ne bi puno grišile, al' one to čine često. Ko ukrade što one porigaju, pa dadne da pojede onaj što su mu digli srce, makar mrvu od tog, salamet (spas) mu. Ipak, najviši im je grij (grijeh) što popiju mućke (tek začetu djecu, janjce, telad), popiju im srce i izazovu pobačaj. Najvole davit janjce do deset dana, mladinu. Zato, ako čim se oteli, okozi, krepaje, neko je, il' vještica, il' zle oči, učinio. One su brade jarčevima strigle, konj'ma repove čupale. Ovnu zavežu puzre i, ako ne vidiš, od tog crkne. Od nje i ćuko čobanski krepaje kad ga učine. Vještica, čim vidi, naudi, ako se pri tom i začudi, kaže: — A, vidi ovo! Dobro ti je! Ili: — A, lipa konja i, još ako pogleda za njim, gotovo je. Kad rekne 'mašala', onda se ne boj. Konj natovaren neće da iđe kad ona pored njega prolazi, il' kad ore, stane, desi se i da legne i da ga jami muka, sve se valja. (Neće ni jedan vo da tegli — navrvila osoba neka.) Čim prođe, valja reći: — Primakni, Bože, odmakni đavle i brže tražit molu da moli. (Ajvanče stane, ne more nikud, il' pane. Mola moli i digne se.)«

Vjeruje se da ona može da »priuzimlje« mlijeko:[26] »Kad naligne pokraj krave, potegne je za rep i ode mliko k njoj. Čim krava uzbije (smanji) mliko ima nešto. Ona oduzimlje tuđe mliko al' neće sve pomust da se ne traži ko je to učinio, jer more se otkrit. Kad je u krave krvavo mliko, muzla je vištica jer ona doćera do krvave sise.« (I u Brotnju, u narodu, vlada mišljenje da mlijeko može biti krvavo i zato što je kravu dojila velika zmija zvana kravosulja, kravosac — Elaphis cervone[27] — »koja beče ko tele i krava trči da je podoji«.) Vještica, i kad nema svog 'ajvana, može da ima mlijeka: »Napravi neku čarku, okrene se na onu stranu 'dje je ajvan od kog će da priuzimlje, pa na slamke (iz nji') umuze mlika. Kol'ko uzme ražovi' slamki, na tol'ko sisa muze. Muze na daljinu i iz svog i iz susjednih sela. Ako ima jednu kravu, može imati više mlijeka od oni' što muzu 5-6. To postiže tako što prije neg' počme must prolije malo mlika priko leđa krave, zatim preko nje prebaci uže šarovito i počme must, ili priko grede u kući (il' preko grane, drveta) prebaci jedno uže šarovito, uiti za oba kraja i vuče — umuze mlika. (Iz užeta curi mliko.) Kad iđe u tuđ tor da pomuze, opaše se uzicom šarenom, jednu nogavicu od pelengaća (šarvara) spušće do šljanjaka, druga ostaje di i jest, a kad dođe u tor, podigne je. Ili nogavčinu priko ramena prebaci (samo jednu obuče) pa obleti (obađe) jedared oko tora i nešto učvara (uvrača) ajvanu. Priča se za neku da je ušla u tor, triput promišala (prošla) kroz ajvan i nešto govorila, pa poslije toga nije bilo mlika. Ko od vještice kupi kravu, može čuti: — Ako sam prodala kravu, nisam mliko.«

Vještica utiče i preko raznih predmeta na koje prenese svoju moć: »Pod prag štale, 'dje ajvan ulazi, podbaci smotuljak (stavi u krpu), zavulja u bublju kvasa od ljeba, kukolja, ljulja, nokata,

kose, dlaka od iksana, kokošinjih perušina, vune, mrva od ljeba (kruva), para i svake nečisti — što 'oće. Ako to nađeš i baciš u vatru, jaoj i kuku! Nikakvu čarku ne bacaj u vatru, nešto će da te strefi, moreš da poludiš.« U Brotnju vlada i suprotno shvatanje: da baš to treba baciti u vatru i na taj način uništiti. Postoji i priča kako su Slipačani na konaku (prenoćištu na putu za planinu) spriječili[28] vještícu da »na stanu naudi ajvanu« i čobanima, tako što su pronašli njen smotuljak i spalili ga, »a iž njeg se 'iljade i 'iljade glasova izvilo (izišlo). Poslije je viđena da ga na skrivenom mjestu traži, a kad nije pronašla, počela je da zvižđe, zvižđe, sve je muka jamila«.

Ako se sumnja u neku ženu da je vještica, onda kad ti dođe u kuću, ne ponudiš je da sjedne »na šćemliju« (klupu, stolicu), već joj »se prostrije jedno od ovog: jastuk, uže, arar, vreća, torba — sve to da je šarovito (od crno-bijele pređe) — ili metla. Čak kad se to zavije u 'aljinku da se ne vidi, ona zna šta je unutra i nipošto neće, ne smije, sjest na to«. Na taj način se uvjere da je dotična vještica.

Strah od vještica bio je u Brotnju velik, ali ne takav da bi se osumnjičene žene na bilo koji način diskriminisale u seoskoj zajednici. Metode odbrane[29] bile su jednostavne, naivne i po nju sasvim bezopasne: »Kad se sretneš[30] š njom, treba je u sebi o'sovat, reć..... ti mater, i ne mere ti ništa.« Psovka pomaže i kad »trgne ona tebi prija« (ugleda te i obrati se). Smatra se da je mržnja protiv vještica najbolja odbrana: »Ako je mrzim, ne mere mom nikom ništa naudit. Pritvorena u muvu, ulazi u ključanicu vrata 'dje se ajvan spraća (jara, tor, štala) i zato u nju stavi saransaka« (pitomi — prndelj, ili divlji — samonik), tj. bijelog luka (Allium sativum). Vrlo efikasnim postupkom u odbrani smatra se: »Ako odeš kod žene u koju sumnjaš da je vještica i to joj kažeš, pa i pored toga što se dugo i uporno brani da nije, na kraju je ubediš i prokažeš. Poslije ti ne smije zlo činit.«

Bilo je, kažu, i »vištaca«, ali mnogo manje od vještica. U Brotnju ih ne razlikuju bitnije od »stuvaća«,[31] kao što se i neka svojstva vještica pridaju »stuvama«.

Stoka je dosta stradala od »nevrimena« koje je dovođeno u vezu sa stuhama.[32] Čim se »zametne vijor, vijorina, nalit, vitrina«, kaže se da su je »stuve poslale«. Danas za »vijor« kažu da je sotona, jer u »stuve i stuvare« više niko ne vjeruje, a nekada su to bile »ljudurine«, ljudska bića, ali s posebnim osobinama.

Priča se da je jednom prilikom bio tako »jak vijor da je sa Sretnica na Krivodo tikve dimizlije (bundave) baco«. (»Jami sa zemlje pa bacaj 10 km dalje.«) Dalje, na svom putu, »stuve (vijor) su krenule kod bogatog Šarkića na Biograce da mu poduše alašu«. Na Žovnici, gdje ih je »noć uvatila, tri dana se nigdje nisu mogle maknut (smela i' svitlost božja)«, sve zahvaljujući tome što su se trojica zatečenih spavača probudila i »prikrstila«. (Na taj su način

i sebe spasli — inače bi ih »podušile«.) Poslije su se »stuve vratile di im je misto — u planinam«.

Stuve, vile i bića koja se »prometću u razne životinje (jare, magare, konj, ćuko...) i plaše ljude«, zajedničkim se imenom nazivaju »utvorine, utvorice«. Vjeruje se da je dovoljno »samo se prikrstit il' spomenut višnjeg (Boga) pa da se utvorine razbjegnu i onaj koga su ugrabile oslobodi«.[33]

Vila, kuga i trlema

U natprirodna bića s ljudskim osobinama spadaju vila,[34] kuga i trlema.

O vilama se priča da su »mlade, lijepe, tankovijaste djevojke s jednom magarećijom nogom. Obučene u bjelinu, igraju kolo. Ne zna se koja je od koje krasnija. Vilinsko kolo (igrište) pozna se po tome što je kud one 'odaju trava ko obrijana« (po nekima je baš tu bujna), »a unutra kruga modrozelena. Ne može im se približiti. Kad im se ko želi primaći, one se uvijek za isti razmak odmiču. Ako te zovnu, ne treba im se odazvat, mogu te zgrabit i odnijet. Krale su djecu i dojile i' do dvaeste godine. Kad navrše dvadesetu, davale su uzdu i konja za junaka — od njih su postajali junaci i vilobaše. Ako bi vilobaša samo spomenuo Boga, vraćale su ga odakle su ga donile. Po povratku vilobaše su o vilama pričale da od nika živu«. (Npr. »Ako ti neko kaže: — Dobro ti je žito — a ti mu odgovoriš da nije, onda si vilama učinio dobro djelo, da one imaju od čeg živjeti.«)

»Vile ne ude ajvanu, samo dobrom konju spliću grivu — bude zavijena na trubaljke, ko munje nebeske. Ljudi se toga nisu pasali, to je znak da je dobar konj. Kad se konj noću ne nađe u štali, vile ga jašu. Ujutro bude uznojen, al' uredno svezan, sa ispletenom grivom. Nikakva se kobila ne oždribi da joj ne opletu grivu.« Vilama se pridaju i neka negativna svojstva, što uglavnom potiče od hrišćanstva, koje ih je u svom neprijateljstvu prema prethodnim vjerovanjima željelo izjednačiti s vještacima i stuhama. Tako se čuje: »Usučuju konj'ma repove da i' niko ne more rasplest.« Ili: »Kad se vijor zametne, da te ne ograjiše, prikrstiš se i kažeš: — Okolo, vilo, nalet te bilo!« U prilog tome »ide« i priča: »U Barbarića u Cernu polićo ajvan od grada, vitrova, oluje... Starješina im otišo popu u Dalmaciju i kazo mu sve šta je i kako je. Pop mu dao moći i 'šenicu blagoslovljenu. Reko mu da spava u toru čoban i da stavi u pušku 'šenicu, i što bude da bude puška će pucati, a što god obnoć vidi da puca. I on ti je spavo. Došle stuve da potaru ajvan — okrenula oluja: što god ajvana imade, odma' mrtvo od kiše i grada. On se preno iz sna, pogleda, kad bure se valja po toru. Opalio je pušku u bure i nestade bureta, oluje i krupe. To nije bure bilo, već nji'ov starješina — vilobaša. Njemu se pričinilo bure.«

U Brotnju je sačuvano sjećanje na kugu[35] (pestis) kao najopasnijeg uzročnika pomora ljudi i stoke. Uz nju se spominje i terlema (Variola vera). Kaže se »jednaka je kuga i trlema«, ali dodaju da »trlema nije opasna ko što kuga, od nje se more ostat živ. Ona tare, pali i iksana, i ajvana, i kuću... sve«. Zato se čuje: »Kuga mori, a trlema grdi.«

Kuga je personifikovana: »Isto ko iksan (cura) bila. Čim te pogleda očima — gotovo.« Ili: »Mane rukom i svi mrtvi. (Rukom kreni — odma' mrtav.) Kud kuga naniđe, metlom zamete.«[36] Po nekima, »haračila je na kolima«, ali iz jedne priče saznajemo da su je nosili: »Nekakav čovik išo s polja uz Muktinu dragu. Prišla mu divojka i pitala ga: — Bi l' me ti ponio? On pristane, uprti je i ko da je planinu na se navalio. Ona ga upita: — Jesam li ti teška? On odgovori da nije, a jedva dušu nosi. Drugi put, kad ga je to pitala, opet je odgovorio da nije, i ona je postala malo lakša. I treći put je isto pitala, i on je isto odgovorio, a ona je došla ko lepušina, ko da ništa na sebi ne nosi. Onda je sjašila, dala mu jedan korijen i rekla: — Neću ništa tvojoj čeljadi, a druge ću pomoriti. Naiće druge, ciganjske kuge (jedna kuga nije rušila sva plemena), a ti kod kuće podaj svakome malo od korijena da tvoju čeljad i tvoj ajvan ne more. Tako je spasio svoju porodicu.«

Bile su razne kuge: »kuga za ljude, kuga goveđija« itd. Priča se da je »neka žena imala korijen od goveđe kuge, pa ga je dala sa soli iz svoga krila (iz pregače) preko praga, govedi. To je kao bajka«.

U Brotnju nema kultnih grobova umrlih od kuge i nerado se govori o njoj.[37]

2) Šta valja, a šta ne valja činiti

Da stoka bude zdrava, napredna i da se koti (množi), znalo se šta valja, a šta ne valja činiti. Bilo je, dakle, usvojenih radnji i zabrana u vezi s tim. Svi postupci, koje ćemo navesti, imaju magijski karakter[38] i zasnivaju se na ubjeđenju da su sva bića, stvari i događaji u međusobnoj vezi, koja se može imitativnim (podražavalačkim) putem uspostavljati, te da je dovoljno nekom namijeniti nešto pa da se uspostavi kontakt u željenom smislu. Osim vjerovanja iz prethrišćanskog doba, ima i nastalih s hrišćanstvom. U stvari, i jedna i druga pretrpjela su međusobne uticaje.

Gatanje, čaranje, čvaranje (to su u Brotnju sinonimi za postupke bavljenja magijom), o kojima će biti govora, primjeri su pozitivne magije,[39] koja je imala preventivni i proizvodni cilj, a samim tim i karakter.

»Ne valja mal klet[40] jer se kletva more obistinit, mogo bi na mistu crknut. Ne valja ni 'sovat ajvan.« (Priča se da »na vr' Vrana ima Ivina stina — okamenjena čobanica i stado. Čobanica čuvala

ovce i janjce. Kad su se odlučeni janjci sastavili s ovcam da doje, ona se ražljutila i proklela i': — Dabogda se okamenili. Kletva joj se ispunila, al' je i nju Bog kaznio«.)

Postojala je zabrana (tabu) spominjanja vuka, da se na tai način ne dozove i pokolje 'ajvan: »Ne valja spominjat vuka kad sunce prešjedne (kad zađe kaže se »prešjenulo«). Kad jedeš, ne govori o vuku, jer eto ga odma'.« (Ovdje kažu: »Ako pričaš o zmiji i vuku, moreš čitav dan pričati — opsiri ti sav um.« Zato onom ko priča, kažu: »Prešjeci!«)

Muslimani vjeruju da je bog stvorio ovcu u srijedu, i »ne kolji je tog dana! Utorak[41] je nesretan dan, u njemu ima jedan baksuz (zao) čas, a ne znaš koji je, i zato ne kolji je ni utorkom!« Katolici vjeruju: »Ko nediljom stavi nož na ajvan, ko i na se da je stavio. U stara doba nije se klalo nediljom — ajvan pomanita. Da ne poludi, zavitova se da neće klat.« S tim u vezi je i »Uoči nedilje ne kroji oputu! Nediljom ne valja tovarit paripčad, niti bilo koji ajvan, smaknut će se.« Pravoslavni vjeruju da ne valja klati petkom, kao ni na Usjekovanje (11.XI).[42]

Postoji shvatanje da u neke dane ne valja sipat so stoci. Kod muslimana su to srijeda i petak, kod katolika utorak i nedjelja (neki sipaju utorkom). Pravoslavni ne sipaju nedjeljom. (Te zabrane poštuju »da se ne razboli i da se ne smakne ajvan«.)

»Ako krepaje ajvan, mijenja se zvono — staro zvono pokopaj poda štale prag, a novo blagosovi! Između dnevnica« (Jurjevdana i Đurđevdana) pravoslavni ne bi privezivali 'ajvanu zvono, dok muslimani kažu da u tom periodu »ne valja (kasum je) pirle praviti među janjcima, od toga gluhnu«. Muslimani vjeruju da pored svog i tuđeg hajvana ne valja prolaziti s praznim burilom »u svako doba, a naročito među Jurevima, treba pričekat da ajvan prođe. To da mu što ne bude, može se razboljet, krepat — trefiće mu se nešto«.

Kao što se vidi, ima dosta vjerovanja da određeni dani i vremenski periodi nisu srećni:

Pravoslavni smatraju da »među Gospojinam' ne valja započinjat grm sjeć ajvanu, ali ako prije Gospojine malo započneš, di će bit stožina, baciš koju granu, onda možeš«.

Muslimani su vjerovali da prije mladog Jurjeva valja započeti strigu: »Ostriži jednu ovcu čitavu, il' samo jedan-dva biča — bar da se zastriže, nek uljegnu nožice (makaze) u tor. To runo vune stavi na račve murve (duda) da tu malo ostane, da bude hajvana ko murava.« (To ne praktikuju svi brođanski muslimani). Pravoslavni na Usjekovanje »strignu« jedno bravče, »i tu vunu ostavi, tisni u zid il' za gredu, i onda moreš kad 'oćeš strić do sljedećeg Ušjekovanja«. (Vjerovatno je to ostatak žrtvovanja.) »U taj dan ne započinji ništa radit jer more iksan, krava, bravče da krepa, ni o đubrivu ne radi da se ne poremeti nešto ovcam', svačeme.

(Ušjekovanac šjekne.)« Kod pravoslavnih, samo ko zavjetuje, taj ne striže srijedom i petkom. Katolici kažu: »Ne valja zastrizat utorkom i petkom«, a muslimani »utorkom, srijedom i petkom«.

Kod pravoslavnih neko se zavjetuje da, dok je »stevana« (»stejana«, kažu katolici) krava ili sjajna ovca, neće po podne »motat pređu sve dok se ne oteli, objanji. Ako motaš poslije podne, motaju se mladunčad da se naopako rađaju. Tako bi čvarovali i muslimani kad se hajvan mladi«. Petkom pravoslavni ne bi dlake ni opreli ni oprali »sve zato da iđe ajvan u napredak«. Vunu od veselice nisu sastavljali s ostalom vunom jer »ajvanu ti neće bit dobro, poklaće ga (vuci), smaknuće se. Tu vunu ne koristi za tkalo, ne smije ona u zijev za tkanje, od nje valja oprest čorap«. Katolici petkom ne predu, ali pletu. »Kome ajvan krepaje, zavitova se da uoči nedilje neće radit o vuni (plest, tkat), u subotu prije podne može.« Neki kažu da »o svojoj vuni uoči nedilje neće niko radit, o tuđoj možeš«, ali se čuje: »Ko dobro viruje, neće ni o tuđoj.« Tu zabranu neki katolici tumače: »Ako subotom uveče o vuni radiš, vile će zapišat u to. I uveče poklada ne predi, vištice se upišaju u prelo.

Muslimani i pravoslavni pridržavaju se zabrane: »Ispred volova i konja, kad oru, ne smije se s kudjeljom proć, ako pređeš valja ti prekinuti, smotati kudjelju i stati dok ne prođu. To da ne bude udes: neće da rade, ne daju se uvatit nikako u brazdu. I zato savi' je, đavo ti kudjelju odnio! (U stara doba žene, sve tri vjere, ustajale su kad iđu volovi. Oni su važni — oru zemlju. Vo je 'ranioc.)«

U Brotnju su se brojale ovce i koze »svom rukom il' šćapom — da ne spadne na jedno«. Stariji su učili čobančad da ne kazuju nikom koliko imaju ovaca i koza »da taj ne urekne, da se začudi koliko ih je mnogo pa da počnu krepavati, ili da se prestanu množiti, tj. da ih ne ostane na rečenom broju«. (Čobanče bi odgovorilo: »Ima i', ne znam kol'ko. Ima Gara, Bika, Čula, Zrna...«)

»Obojena uskršnja jaja[43] ne nose se među mal da ne bude gušav i da nema čvorove na vimenu.«

»Kad prodaš ajvanče, ne daj s njim ni uže, ni priuzu, ni oglav. Ako daš vezalo, teško ćeš ga nabavit, pođe ajvan da se smakne, da ne bi drugi ajvan polenuo (poletio). Ne baca se ni šipka kojom se gonilo na prodaju.«

»Kupljenu kravu, jakom (tek što) doćeraš kući, podaj joj soli (same ili s mekinjama ili sa žitom) priko praga, prid kućom i onda je vodi u štalu. Valja je vinčat za kuću da ne biži, pripitomit je da ne bježi u rodno mjesto.«

Katolici su zbog 'ajvana postili utorkom: »Neko se zavitova da će postit svaki, a neko samo jedan utorak u godini za zdravlje i napridak svog ajvana.« Utorak je posvećen sv. Anti (13.VI), zaštitniku zvona (stoke). »Zavitovanje« je supstitucija žrtvovanja, njegov noviji oblik. Zavjetovali su se pripadnici sve tri konfesije.

Katolici »zavituju se kad poleti ajvan da će dat sirotinji za napritka. Onaj kome se ne množi dovoljno, zavituje se da će dat jedno ajvanče za sevap crkvi kako bi se ubuduće množio, napridovo. Glavni zavit je bio crkvi, a drugi sirotinji. Zavituje se da će dat lemuzinu (novac, bravče) sv. Anti. Od tri mise koje se plate godišnje jedna je za mrtve, druga za žive, a treća za mal. Osim jedne, za mal se more još platit«. Na taj način stoka se stavlja pod zaštitu križa. Muslimani su vjerom bili obavezni da od svakog četrdesetog brava daju jedno kao milostinju (zećat) sirotinji. Vjernici pravoslavci i danas se zavjetuju »prije nego se oteli krava da, ako sve bude dobro, pošalju poštom prilog u novcu sv. ocu Vasiliju u Ostrog«.

3) Vjerski godišnji praznici

Tokom godine praktikovani su mnogobrojni običaji u vezi sa zaštitom stoke od bolesti i njenim napretkom. U tom ciklusu najznačajniji je Jurjevdan,[44] tj. Đurđevdan. Mladi »Jurev« (23.IV) proslavlja katoličko stanovništvo, a stari »Jurevdan« (Đurđevdan, Edrelez o 6.V) muslimani i pravoslavni.

Na dan posvećen kršćanskom (hrišćanskom) svecu proslavlja se trijumf oživljene prirode, što u naponu snage obećava prosperitet. U jurjevdanskim običajima, putem homeopatične mađije, u kojoj zelenilo ima najvažniju ulogu, pokušava se prenijeti duh zdravlja, života, plodnosti na ljude, stoku i usjeve. Mnogi običaji imaju pojačan zaštitni karakter, u odnosu na druge dane, kao da se tom prilikom na sve načine želi pomoći prirodi u njenoj konačnoj pobjedi nad silama destrukcije: zla, gladi, bolesti, neplodnosti, smrti.

»Toga dana treba da svi ukućani ustanu prija sunca. Na Jurev ne valja spavat dokasno, da se ne drema, kunja, čitavog ljeta.« Katolici su se umivali naravnom (običnom) vodom. (»Na Ivanjdan[45] prija sunca donosi se živa voda.«) Stari muslimani kažu: »Prija sunca idi na izlaz vode, ili čatrnju, pa se umij!« Na đurđevdanski uranak išli su pravoslavni i muslimani, najviše mladež. Pravoslavni iz Krehina Graca odlaze do žive vode, gdje im se pridruže njihovi kumovi katolici. Tu bi se kupali, ljuljali, jeli i veselili. Muslimani kažu: »Prija sunca vrvi na izvan, otiđi 'dje je žito fino, zasuči gaće pa kroz rosu trči i izvaljaj se u raži da naresteš.« (Ovo posljednje čini omladina koja se obučena valja.)

Romi iz Brotnja (nacionalno se opredjeljuju kao Muslimani) zadržali su jurjevdanske običaje u izvornijem vidu, jer za razliku od muslimana koji nisu Romi, te katolika i pravoslavnih, nisu bili pod pritiskom usvojene religije, pa su se prije sunca goli kupali: »Iskupi djecu kod vrela il' čatrnje, za'iti nekol'ko kova vode pa i', najbolje je pod drijenom (Cornus mas) prolivaj po sebi i djeci.

To radi zdravlja! Poslije su se neobučeni valjali u raži — da nareste iksan i zdeblja se.«

Nekada su svi Brotnjaci brali žaru, varili je i jeli prije izlaska sunca. I taj običaj su najduže sačuvali Romi. Kao što se jela žara iz zdravstvenih razloga (ne samo zbog nestašice druge hrane), tako »da tokom godine iksana ne bole leđa, dobro je skinut se i trat (leđa) o dobro drvo«. Bio je običaj kod svih muslimana da »na stari Jurev čobanica ustane rano (dok niko nije usto), metne poda sebe dugo uže i pratljaču i iščešlja se da joj kosa bide duga ko uže i debela ko pratljača«. Mladež se »vazdan« ljuljala, kojom prilikom se govorilo: »Prije ja groznicu ljuljnula već groznica mene!« Vjerovalo se da je »hairli (srećno) kad padne lejsa kiša među Jurevima, i zdravo je da te narosi«. (»O Jurevu kad padne kiša, neće narod gladovat. Ako na Jurev volu rog pokisne — bar da se orosi — biće rodna godina.«)

Stari Brotnjaci se sjećaju da su uveče, uoči Jurjevdana, Ivanjdana i Ilindana, paljene vatre. (»Bila je prosvita, paljeni su svitnjaci zbog sutrašnje svetkovine.«) Ovaj običaj, znatno duže od katolika, praktikovali su muslimani.

Jedino su muslimani običavali da uoči starog Jurjeva stopanjica kuha pogaču (obredni, beskvasni hljeb, fildžanom[46] našaran) da je čoban prelomi na zadnjem hajvančetu — »ja na ovci, ja na ovnu, ja na janjetu« — na letvama, kad ga uveče ugoni u tor. Sutradan, prije izlaska sunca, jeli su je svi ukućani.

Muslimani su vjerovali da se može stoka efikasno zaštititi od vještica (naročito aktivnih uoči Jureva) ako se napravi magični krug[47] okolo štale. (»Nožem počne od praga da para, okruži naoposum i di se sastaje početak s krajem zadije nož da stoji do ujutro. To da vještica ne naudi.«[48] Pored ostalog, »uoči Jureva vještica reže kozama brade, samo da ti nije dobro«.

U Brotnju se vjeruje da »vještici, naročito među Jurevima, ne treba dati ljuta (kisela) mlijeka za kvasa, niti kvasa od 'ljeba, ako joj daš, preuzeće ti mlijeko, il' će da vrije, prosurudža se, nadme se, pa od njega ništa ne more bit — ni maslo, ni sir, nit' smiješ dat ajvanu. Ni kruv ti nikad neće bit u redu«. Na taj dan muslimani ne bi dali iz kuće zajma (sevet) »radi hajvana — da mu se stogođ ne desi: padavica, krepa«.

Neki katolici vjeruju da »ako uoči starog Jureva vidiš ženu da se zametnula užetom (prebacila ga preko ramena) pa te pita: — Da nema moje ajvanče s tvojim, treba joj odgovoriti: — Ima kol'ko i' Bog da, ili: — Ima kol'ko god oš. Ako kažeš da nema ili da ima jedno, onda je to zlo — more ti učinit«.

Kao odbrana od vještica na Jurjevo, kad svane zora, »zadiju se nožice strižačije (makaze) na direk od tora«. A da ih »iskažu« (otkriju) kako ne bi više imale moći, išla je omladina na gomilu iznad sela (u Biletićima) da gleda odžake (dimnjake) i »iz kog prosadi (izleti) glavnja u toj kući je sihirbazica«.

Sve do prije 40-ak godina, na Jurjevdan, prije izlaska sunca, sviralo se na trubaljke[49] i pirle (vidi fotografiju) u magijske svrhe. Nekoliko dana prije Jurjeva,[50] ako zima nije duga, a gora ozeleni, čobani naprave trube, piske (pirla) ćurlikuše (ćurlike) i ćukove. Trubaljke su se »svrćale« od zelene jasenove kore. Od prošlogodišnje mladice ili do tri godine starog drveta odsiječe se ravan prut dužine oko 0,50 do 1 m »bez vršiju (vršaka, pupoljaka), pa se nožem naokolo goneći zavitke (spirale) isiječe kora« u vidu trake širine oko 2 do 4 cm. Kad se kora svuče, navija se tako da ivice prelaze jedna preko druge, da prionu od soka, »samo se digdi-digdi (gdjegod) zadije malo klinčića (drače, trnja). Pri vrvu, di je šuba (otvor) širine oko 0,5 cm, stavi se pisak od jasenovine (može i od zovine ili božje gorice)«. Širina donjeg otvora je od 4 do 10 cm, dok se dužina trube kreće od 25 do 80 cm. Ako se za vrijeme trubljenja stavi lula od kazana, na dnu, pojača se učinak trubljenja. Pirle (pisak) se pravi tako da se od prošlogodišnje mladice odreže prut dug od 5 do 15 cm, po njemu se udara jačim drvetom da se odvoji, da poskoči kora. Za to vrijeme 2-3 puta se ponavlja pjesma:

»Poskoč kora od drveta,
Kano (kao ono) miščić od jareta.
Pušći baba (kora) sok,
Pomogo te dragi Bog.«

Ili:

»Poskoč kora od drveta,
Kono miščić od jareta.
Poskoč kora od drveta,
Pomogo te Bog.
Podaj baba dici smok,
Pomogo te dragi Bog.«

Obraćanje babi u stvari je obraćanje zimi, personifikovanoj u liku stare žene, od koje se očekuje da odstupi[51] u svojoj škrtosti ili da je preobrati u obilje.

Muslimani kažu: »Svrći trubu (trubaljku) ili udri pirle, pa prosviraj na Jurev, prija sunca.« Kod katolika ima i mišljenja da na Jurjevo ne valja svirati prije i poslije sunca, »samo ne trubi na Jurev ujutro«. Ipak, najviše ih je trubilo: »Na Jurev, prija sunca, valja prosvirat.« Razlozi su sljedeći: »Ude stvari ne mogu primicati, radi vištica prija sunca prosviraj na trubu; doklen se truba čuje, čarolija nije mogla nauditi, to je znak da je proljeće, da ne mere učin. Mlađarija počne da trubi prija sunca, pa sviraj po cili dan. Domaćin kuće trubeći obađe naoposum oko okućnice,[52] uglavnom jedanput. More žensko da iđe za njim i škropi.[53] Neki su smatrali da neće zmije »blizo tora« ako se prije sunca obađe oko tora i »poškropi ajvan«.

Za razliku od drugih, katolici su uglavnom kitili[54] kuću, tor i štalu zelenilom uoči Jurjeva ili na Jurjevo prije sunca. Stariji je običaj da se vrata kuće i štale okite »vinčićem«.[55] (»Obisi ga iznad vrata.«) Moglo se čuti pitanje: »Jesi li oplela vinčić, sutra je Jurevdan?« U novije doba na vrata i oko prozora »zadiju se grančice sa dvije strane«. Torovi su se kitili tako da »po vr' letava ima kriva (greda) i sva se ona redom nazadiva grančicama — bide luk od zelene gore. Okiti se zelenjem, gorom, onim što Jurev donese: tilovinom, dubovinom, jasenovinom, brštanom — sa nečim od tog. Kad gora zbog kasne zime ne ozeleni, Jurev crn došo. (Bilo Jureva, crni bili.) Neki su i tad kitili, ali suhim granjem. Zeleni Jurev očekivan je željno — ako dođe ove godine crn Jurev, šta ću bacat ajvanu, trava nije narasla, a pića (hrana) kraju. Od Jureva, ako je zelen, ništa mu se ne baca — goni se u brdo.«

U Brotnju se kićenje smatra za »blagosov — ne mere ti ništa zlo naudit«. A to zlo je glad. Kaže se: »Bože te sačuvaj crna Jureva«, ali obično bi zelen dolazio. »Gladi ne mere biti čim Jurev dođe« — i tada se, u slučaju nestašice »zaire« (hrane za ljude) i »piće« (hrane za stoku) »paralo divje zelje«. (»Potkopaj mu žile — nadij mu ime«, znači da moraš jesti bez obzira šta si »isporio« — samo nek je zeleno! Glad je bila česta pojava do II svjetskog rata, u proljeće skoro obavezna.) I dalje, šta je Jurjevo kao simbol zelenila značio za ljude i stoku kazuje i ova šala iz Brotnja: »Onaj ko prvi ustane jami svirat i ode da probudi svog komšiju po imenu Jure (može i nekog drugog) i kaže mu: — Evo, izvejo sam te na Jurev, pasi sada travu, nećeš krepat od gladi. Ili: — Prigni se, aj' pasi! (U Brotnju, kao dobrodošlica, kad ti bane drag gost, od dragosti mu kažeš: — Ajde, dobro mi došo, ko na konju Jurev. Ili: — Došo si mi zelen, ko na konju Jurev.«

Uoči Jurjeva pripadnici sve tri konfesije »odluče« janjce i kozliće: »na Jurev se prvo sunca obavlja promuz, prvi put te godine uiti se sitni ajvan za vime, vakat je da se počima must.[56] Štrkne u kabal svaku pomalo i jalovu, to je zdravo. I nesritna (slabo mlijeka ima) se muze na Jurev da joj nadođe mlijeko, treba se ugrabit i gubava ovca za vime«. Katolici smatraju: »Prija Jureva, ako čoban uvati za vime da pomuze ovce ili koze, ne mere bit u redu — na Jurev valja.« A pravoslavni: »Valja malo započet must prije Mladog Jureva samo na jednoj ovci, i do Starog ne smiješ must.« Katolici i muslimani »zabiljuže« na Jurjevo »prvo sunca« janjce i kozliće. Oko »bilježaka, biliga, biljiga« neki katolici kažu da nema nikakvih običaja, a drugi: »zakopaj u đubar«. Muslimani parčad od ušiju pokupe »pa il' spali, il' zakopaj, jer na Jurev uveče vještice ih pokupe i time ude hajvanu«, ili na mravinjak prospu »da bude hajvana ko mrava«.

»So se davala svom ajvanu, osim konj'ma, najčešće prvo sunca. Njoj se doda iskrižanog saransaka i svakorazne trave il' mekinja, procvitane trave i sitno isjeckanih resa od oraha, ili se daje

meća od mekinja, iskrižanog vranjevila i tikvine.« Toga dana stoka se rano izgoni na pašu. (Ona je kao i »iksan« na sve blagdane uživala u izobilju hrane.)

Samo su katolici »koprvali«[57] jalove ovce, koze i krave. »Nakoprva se i ajvan ako se štica, gica, ako je škakljiv i ne da se must. Koprvom, žarikom (Urtica urens), trlaj, trlaj po vimenu neće l' ispustit mliko. Toga dana, prija sunca kućni domaćin (glava kuće) iđe da obađe svoje irade (obrađeno zemljište) da zadrači klance. Uzjaše konja (ženskinje mu okiti uzdu, grivu, rep) usput zapiva po koju putnički, ode do vreia il' bunara i napoji konja. Kad se vrati kući, kaže: — Obišo sam sve svoje dostojanstvo (imetak).«

Katolici su nosili zvona i bronze na blagosov: »Nije svak nosio, nužda te poćera — počne krepavat pa moraš. Ako je blagoslovljeno zvono, neće nikakva uda stvar, neće se ajvan izgubit, vuci neće konje klat.«

Na Markov dan (25.IV), ako nisu na Jurjevo, katolici prije sunca »škrope kuće, torove, i rade da Bog dadne blagoslov, i radi zmija«. Počevši od Markovdana, obavlja se blagoslov polja »da Bog dadne rodnu godinu, da sačuva od krupe usjeve i ajvan od pomora, i iksana i ajvana Bog da zaštiti«. Tad se održavaju mise po seoskim grobljima. Žene na misu nose po kitu cvijeća — »svaka bi ponila lipu kitu cvića. Uberu tilovine, sablice, komorača, trave od žuči, zmijske trave, perja od saransaka...« za liječenje ljudi i stoke. Trave se blagosove samim činom prisustvovanja misi. Kod kuće se odvoji što će se dati stoci: iskriža nasitno, doda proste soli i umete u »meću«. To se daje radi zmija, uroka. (U novije doba fratri narede na Vodokršće kada će u koje selo doći. Dolaze po Vodokršću, blagosove kuće, imanje, čeljad, ajvan.)

Na Spasovdan (4.VI) pravoslavni »stavljaju prvo sunca biljuške. Biljezi se najprvo u vodu meću, i od kojeg biljeg potone neće se vratiti s planine. Potom se na mravinjak siplju il' na guvno zakopaju radi vještica. Na taj dan skuvaj večeri jezik od bravčeta u grahu ili ječmu«. (Neki ga jedu uveče, pred polazak u planinu. U oba slučaja to čine »da ajvan spasuju«.)

Muslimani na Vidovdan (28.VI) »janjčarima« — onim što čuvaju janjce — daju cicvaru za doručak. Skuha se od kukuruznog ili ječmenog brašna, vode i masla. Rjeđa je malo od pure, ali masnija. Kod pravoslavnih, kad se zadnje janje ojanji, maja u tavi napravi cicvaru čobanici »kao zadnji pozdrav«. Kod katolika, kad se ojanji »kolač« — zadnje janje — stopanjica ispeče kolač čobanici (skuva uštipak, ispeče prevrtu koja je mogla biti šuplja — kružni otvor u sredini imao je oko 5 cm — ili bi se čobanica počastila boljom, a ne običnom večerom, užinom.

Na Badnje veče (24.XII) neki broćanski katolici su običavali da, kao muslimani i pravoslavni, nose pogaču, »sviću« i »bukaru« vina, i na letvama, na posljednjem bravčetu, prelome pogaču, za-

liniju ga vinom i »prikrste na vr' glave svićom« — tako je utrnu. Taj običaj, pored zaštitnog i lustrativnog, ima i žrtveni smisao. Pogača, od koje svi obredno jedu, supstitucija je životinjske žrtve posljednjeg bravčeta. Katolici su, ipak, najčešće uoči Božića, samo škropili 'ajvan. Neki bi, uz to, u toru upalili svijeću i izmolili nekoliko molitava.

Pravoslavni, na Mali badnji dan, Tucindan (5.I), »podrane u zoru i usiječu tri šipke drenove«, izaberu one sa dosta pupaka da bude dosta janjaca, pa ih stave na letve (ulaz u tor). Na Veliki badnji dan (6.I), »kad ode pušćat ovce da i' napase (treba da je ajvan dobro sit) uzme jednu drenovu šipku, š njom i' goni i usput je šara britvom da bi se janjili šareni janjci«. Tako nastoje postići zdravlje, plodnost i ljepotu janjaca. Na taj dan čobanice obuvaju prečanice (isprečane opanke) »da se tako ispreča loj u ovcama i kozama, da budu debele«. U oba slučaja simpatičnom mađijom, principom na kome se zasniva djelovanje u većini navedenih običaja u ovom radu, utiče se na ostvarenje željenog.

Toga dana, za razliku od ostalih ukućana, čobani su podvrgavani nekim zabranama koje, vjerovatno, imaju žrtveni karakter: ne samo da su postili (kao svi ukućani) već su i jeli manje nego obično, dvaput — ujutro i uveče, i to bez kašike (»ne kusaju kašikom«), npr. jedu krompire, a ostali posnu čorbu. Da ne bi govorili, držali su piljak u ustima između dva obroka. Taj stari običaj rjeđe je praktikovan. I muslimani, na pravoslavni Badnji dan, poste — »stari nisu dali mlađim da ne poste«. Svi ukućani su jeli samo suvu hranu — »ne zakusuje se kašikom, ne valja zijevat na kašiku radi zijevi vuka, zbog vuka«. Tako se, na početku svake nove godine, imitativnom magijom branio hajvan od vukova. 6.I »stopanjica skuva beskvasni hljeb, pogaču lojanicu, koju čoban, kad uveče doćera hajvan s paše, razlomi na zadnjem hajvančetu i pojede je sa ostalim ukućanima za večeru. Večera je jedini čobanski obrok toga dana«. (I kod pravoslavnih se tom pogačom svi obrede, ali kad ko hoće.)

Na taj dan muslimani i pravoslavni »ne motaju pređu ni u kući ni s ovcam da se hajvan kad se rađa ne zamota, jer motaju se janjci u ovcama«. (I katolici se na svoj Badnji dan u tom smislu zavjetuju, »varuju«.) »Sevet hajvana ne valja iglom bockati, plesti — to je zaštita od pogani, zmija.

Pravoslavni, uveče, uoči Božića, »sav ajvan progone između svijeća«.[58] Kad se dogone ovce s paše (ako se nisu gonile, za tu se priliku izgone iz tora), čobana ili čobanicu dočekaju domaćin i još neko iz kuće s pogačom (neki stave grumen sira na nju) i bukarom vina. Za tu priliku ispečena pogača zove se »navratnjak« — kroz nju se navraća 'ajvan. Domaćin i čobanica stanu na letve, drže po jednu upaljenu svijeću, a treća osoba tjera 'ajvan da prolazi između njih »kroz svijeću. Starije ovce se na to nauče, pa se jame, zaostaju koja će zadnja biti«. Dok prolaze, neki izgovaraju: »Žiri,

žiri — naše ovce širi«, tako triput. Desi se da prije lomljenja pogače domaćin ili čobanica »ugrize od nje« četiri zalogaja koja se ostave da se daju sa soli 'ajvanu. Kad se nad leđima, »po sredini ajvančeta«, prelomi pogača, to mjesto se prelije »nasukrst« vinom i tu se »šupne u ajvanče i udunu obe svijeće«. Neki, lomeći pogaču, gledaju da ženska strana više »otrzne« da bude više ženskih janjaca, a neki kud se zalomi. »Posljednje hajvanče« može se založiti komadcm pogače koji se prethodno odlomi, zamoči u vino i s njim se »udunu« svijeće. Potom domaćin nazdravi vinom: »Bože, ti pomozi! Čobanice, da si mi zdrava i živa i da bude sretno!« Čobanica odzdravi sa: »Fala. Živio!« Zatim se tor okadi tamjanom: »uljegne se u tor i okadi 2-3 put, ukrug, naoposum« (naoposum — zdesna nalijevo u ovom slučaju). Za to vrijeme govori se Očenaš. Na početku i na kraju se prekrsti: »U ime Oca i Sina i Svetoga duha. Amin.« Kadi se da bude sretno, »da Bog ostupi nesreću«. Kadeći, neki govore: »Tamjan kadio, Bog nas od zla branio.« Na kraju se poškropi na letvama tako da se »kršćena« vodica baci triput i kaže: »Pomozi, Bože!«

Neki su dubovu glavnju (ugarak) od badnjaka te večeri nosili do tora i što dalje je bacali. Tim magijskim gestom (lustrativnog i preventivnog značenja) odgonjene su zle sile i bolesti od tora.

U pjesmi koju na Badnje veče, na početku večere, pjevaju ukućani, Novoj godini se sugeriše šta treba da donese:

»Oj Božiću veseliću
Veselo, veselo!
(pripjev iza svakog stiha)
U Božića tri nožića
Jedan reže pogačicu
Drugi reže veselicu
Treći reže sir i maslo.«

Sva tri dana Božića kod pravoslavnih i muslimana postoji zabrana »tarkanja« (čačkanja) zuba, i to ne samo blizu hajvana već svugdje — »da se ovce ne crvaju«.

Na Božić (25.XII) kod katolika je beskvasna božićna pogača simbolično ukrašavana pritiskanjem šljuka (kosti) ovce, »da ostane pismo«. (»Uslika se janje« — između ostalih šara, kojima se danas imena ne sjećaju.) Na sredini je obavezan »žvrk«, krug ili križ (»Križ se očenašim' pritisne.«) »Žvrk se nožem obađe (izvadi), pokvasi u vinu i s njim se utrnu tri božićne svijeće. Božićno žito (raž, ječam, kukuruz, pšenica) u stara doba nije se klijalo.« Stajalo je u »čanjku« i u njemu su bile svijeće. Svi božićni rekviziti: pogača, žito, svijeće i vino, smatra se, imaju naročitu dobrotvornu moć i koriste se u magijskoj medicini i veterini, te za prenosnike plodotvorne i zaštitne snage na ljude, stoku i usjeve. Što ostane od

božićne pogače, izmrvi se i pomiješa s mekinjama i soli i dâ se sitnom 'ajvanu ili kravama, obično »na Stipanjdan« (26.XII), kada se, ujutro, prije jela, božićnim vinom »zalijevalo svako janje i šilježe da ne zaleđa«, ali i druga oboljela stoka. Neki su svaku ovcu i kozu »zalivali iz fildžana sa po kojom kapljicom božićnjeg vina«. Žito od Badnje večeri pokupe po kući (rasuto je) i daju kokošima i stoci.

Na Vodokršće (6.I, Sveta Tri kralja) obavlja se blagosiljanje, »mišanje soli i vode«. Nosi se so (obavezno) i voda u crkvu da je fratar ili pop zakune, osveti. Za vrijeme mise »svako sebi blagosovi, spusti so ozgor u vodu. Uzme jedan osoljaj, kol'ko stane među 2-3 prsta i kako ruka nosi (u smjeru križa) tako spušća so, prikrsti vodu govoreći: U ime Oca i Sina i Duha svetoga. Amen«. Na isti su način, kod kuće, domaćin ili domaćica, kad im ponestane blagosovljene vode, ako imaju »kršćene« soli, krstili vodu, potrebnu za škropljenje. So se mogla blagosoviti svake nedjelje uz misu. Svi koji su donijeli so, stave je na oltar da tu bude za vrijeme mise. Fratar ili svećenik na kraju »jami knjigu od zakletve i zakune vištice da ne mogu ništa učinit«.

Kod pravoslavnih na Božić (7.I)[59] »otrče jedno čeljade da dâ kokošima žita: 'dje će i' ćukat napravi kolo od užeta (mota ga) i u užetu daje žito. To čine da kokoši budu u jednom jatu, da ne nose na tuđa gnijezda, da i' jastreb ne odnese«. Ujutro se ovcama i kozama zajedno sa soli davala »varica«. (Na Varindan, 17.XII, »od svake mlive skuva se varica i od nje se ostavi 1—2 čaše«. »Ujutro, što ranije, položi svoj stoki što više, da bude sita na Božić. Za vinčanicu u tor metni jednu glavnju od badnjaka.« Česnica (božićna pogača) šarala se desnim papkom bravčeta, što se može tumačiti željom da sve u novoj godini »ide u napredak«.

Na Mali Božić (Nova godina, 1.I), prije izlaska sunca, katolici nalože ostatak desnog badnjaka, pa njegov lug i ugljen ostave, čuvaju ga »vazda« za slučaj bolesti. Kad zatreba, istuče se, i po jedna kašičica, zajedno s vinom ili rakijom, daje ljudima i stoci. Ili, komadić desnog badnjaka čuvaju da ne izgori, pa ga odnesu u tor »nek je samo među ajvanom«.

Za Mali Božić (14.I) pravoslavni ostave šiju od veselice, da je čobani ponesu u torbi s hljebom i vinom i pojedu za užinu. Rastave joj pršljenove i nataknu na granu: »dobro je da bude drenova« jer je drijen tvrdo drvo. To čine »da ovce ne lome vratove«.

4) Gatanja, proricanja prema »biljezima«

Prema biljezima, znacima, nišanima određivalo se koje je 'ajvanče dobro, sretno, i obrnuto. U Brotnju se tumačenja nekih znakova ne podudaraju, ali uglavnom svi se slažu u sljedećem:

»Sretno ajvanče rodi se u pometini (košuljici). Valja je zakopat u zemlju.«

Kad se oteli žensko tele, pa ako tjelesnom konstitucijom podsjeća na muško, kažu da neće imati mlijeka i da će biti pogano. (Ako se, dok je još tele, ne zakolje, biće »volasta krava«.)

Ako je konj »čakarast« (nisu mu iste boje oči, »prevrće i' vamo-tamo, vrte mu se ko u đavla«) onda bježi od njega. Kaže se: »U dva oka čakarasto, u čet'ri noge kalčinasto (putasto), ne valja. Dobro je ako je nasukrs putast. (Jedna puta — dukat, dvije pute — dva dukata, tri pute — tri dukata, a četvrta — ne valja ni pare!) Ako konj ima pet nišana dobar je, ako ima četiri, loš je, treba ga smaknut. Konj sa dva cvita (zavitka, vihorka) na glavi čipteli (baksuz, nesritan) je, ali ako ima sablju priko nji', dobro je. Ako na vratu ima obilježena dva vučja zuba (cvita), zlo je, od vuka će poginut; ako i' sablja siče, dobro je.« Po vihorku se gata: »Ako je naopako zavijen, ne valja, ako je naoposlen,[60] dobro je. Ako mu je griva nalijevo okrenuta, bolje je nego da je nadesno.« (Brnjastog konja zovu lisac.) Neki smatraju da valja konj kojem »je prišla brnja na donju gubicu«, drugi da ne valja »dibiduz« (ni za šta). Po nekima, ne valja kad je brnjast u gornju gubicu.

»Sa lošim znacima ajvan će ujest, ubit, šta neće učinit. Ne valja ako se potreve isti biljezi na ajvanu različitih vlasnika, jer bio bi smak, gino bi ajvan.«

5) **Univerzalna sredstva zaštite od bolesti**

Moći

Kao univerzalno zaštitno sredstvo od štetnih uticaja i zlih bića iz prethrišćanskih i predislamskih vjerovanja vjerska lica su davala moći, zapise,[61] koje su od njih tražili Brotnjaci. Fratri su nerado davali moći. »U 'iljadi jedan, kažu da su to čarolije«, i zato se išlo čak u Dalmaciju, kod popova, koji su znali »ličit od urekli«. I kod hodže su »vadili moći«, i to pripadnici sve tri konfesije.

Moći i zapis su, u stvari, zapis na hartiji, koji se ušije u tvrdu ili navoštenu krpu (mušemu) ili kožu, ili ukuje u pleh, lim. Mogu se staviti u flašu, propetlje ili nositi u kutijici... Bilo je kuća koje su imale samo »jedne moći i za iksana i za ajvana i one su stajale u kući stojnoj«. Ali često je stoka imala posebne (jedne ili više) moći. Katolici i muslimani su obično imali dvije moći: »jedne su stajale u toru, a druge na ajvanu«. U štali ih »zavrti u priklop, uziđi u zid više vrata, stavi u bočicu, pa je obisi na čiviju o gredu u kraj«. Stave se i za gredu, »u drugu gredu kad se uljegne«, ili u kutijicu pod prag štale. Ostave se na čisto mjesto, gdje ih ne može ništa dohvatiti, kriju se da ih neko »ne digne«. Kad ih stoka nosi, najčešće se oko vrata napravi ogrlica pa se u nju ukuju moći

ili se »obise« na običnu uzicu. Meću se i u rog, u zvono ili bronzu, ili se objese kraj zvona o teljig. Konju se u grivu, da se ne vidi, sveže uzicom zapis, a kravi oko rogova ili u rog i »tu stoji sve dok je hajvanče živo«. Mogu i čobani da nose moći u svojoj torbi. Oni su, osim »ajvanskih«, imali i »za sebe moći da se zaštite od vila, vukodlaka«. (Obično su bile u torbu ušivene.) Međutim, nije svako imao moći; kažu da im nisu bile potrebne jer im je 'ajvan bio zdrav. Moći se vade iz nužde: »Poletile mi ovce, i kad sam dobio od pratra moći, od moćiju mi ovce promigale, a bile se nadule«, ali pošto se izvade, »više nije polića, krepava ajvan«.

U Brotnju kažu da su se u guslarskoj pjesmi spominjale »devetore[62] moći od pomoći«, ali rijetko ko je imao toliko moći. Inače, broj devet i ovdje ima magični karakter: »Nije isto ovan devetak i dite deveto; ovan se kolje za svadbu, a deveto dite ne valja, fali mu nešto.« Ovan devetak je reprezentativno opjevan: »I garišu ovna devetaka, i na njemu zvono bumbulovo, a zvekalo od suvoga zlata.« (U istočnoj Hercegovini se čuje da je dobro ždrijebe, tele, šilježe, prase jer je »dojilo devet kobila, dojilo devet krava, dojilo devet ovaca, dojilo devet sisa«.)

Moćima su prethodila neka sredstva odbrane od učina, vještica, koja se i danas koriste i »ne trebaju moći kad ovo ima«. Pravoslavni objese o gredu flašu, u kojoj je »u'vaćena krv zaklanog manitog bravčeta. To stoji vazda u toru da se drugi ajvan ne razboli«. »Da ajvan bude zdrav u jari, u četiri ćoška na križ obisi, il' uvrti, il' uziđi po jednu krpicu, u kojoj je parčence božićne sviće i blagoslovljene soli.« Neki katolici samo na jednom mjestu, u jednu krpu ili flašu stave »kršćene soli i ugorak sviće«, ili »se uveže u čet'ri krpice kršćene soli i trave komorača«, ili se u njih »stavi samonikog saransaka, kršćene soli i božićne sviće«. To se zakuca »nakriž« na vrata štale ili se potkopa prag i tu stavi. Može da se »za striju na gredu u štali stave tri ugorka od božićne sviće i to vazda stoji da 'uda stvar ne naudi«, ili »parčence sviće s malo kruva kojim se utrnula« stave u četiri flašice i objese »o čiviju na grede u čet'ri ćoše«. Na zid, više jasala krave, mogu se postaviti nakriž dvije »mutvice« (grančice) komorača. Prethodno se s njima »prikrsti« krava. (Za sve to vrijeme moli se Vjerovanje, kao i na kraju kad se škropi.)

Hodža da jedan ili više zapisa i kaže šta s njima treba učiniti: »Jedan se zakopa poda prag štale, drugi uvrti u jasle, treći baci na raskršće — ko ga jami ode njemu bolest, četvrti da se popije, s petim da se nakadi...« Tako je »jedna žena otišla hodži kad joj je krava uzbila mlijeko. On je pito kol'ko 'oće da joj se povrati mlijeka: koliko prije il' više od tog. Ona je rekla: — Onol'ko kol'ko je Bog dō. Hodža joj dade dva zapisa: jedan da dâ u meći a drugi da zakopa pod štalskim pragom. I mlijeko je se povratilo«.

Od zlih učina, osim moćima, stoka se štitila škropljenjem i blagosiljanjem.

Škropljenje

Najstariji način škropljenja je sljedeći: »Kad se ajvan namiri, obađe se jedanput oko toga naoposum — ko sunce od istoka na zapad — škropeći i moleći Vjerovanje. Kad stigne do početka, tu svrši — škropaljkom prikrsti.« (Osoba koja škropi »prikrsti se« na početku i na kraju.) »Ako ostane kršćene vode, prospe je 'dje je zaklonito, na grudinu ili duvar (zid), 'dje se ne gazi.« Noviji način je da se stane na letve ili vrata od štale »i otole se baci jedanput nakriž voda, a neko se malo prošeta između ajvana«. Škropi ga, moleći Vjerovanje, jedanput ili triput. Neko na koncu »priporuči sv. Anti da čuva ajvan«. Voda se baca »mutvicom smrike il' bršćana«. Škropilo se moglo praviti svaki put, ali se češće koristilo isto, sve dok se ne osuši. (»Pošto poškropiš, sprži je na vatri il' tisni u zid da se ne gazi.«) U stara doba škropilo se oko tora svake večeri, danas to mlađi ne čine ni subotom. Umjesto toga, stave »među ajvan, na čet'ri mista, u čet'ri ćoše il' na jednu gredu, nakriž, blagosovljene soli il' vode. To čine na Vodokršće. Al' ko viruje, i danas u planini, kad se izgoni ajvan na litovanje, škropi subotom i ući sveca. Škropi jer ne mere učin učiniti. Vazda drži soli blagoslovljene, pa daji u meći i napoju svom ajvanu, svaki drugi-treći dan, onda se ne boj vištica il' zli' očiju«.

Pravoslavni su škropili tor uoči nedjelje i praznika »božjom ili svetom vodicom«. (»Pop zakrsti so i vodu kad dođe pred krsnu slavu.«)

Blagosiljanje

Stoka se blagosiljala prije polaska u planinu. Kod pravoslavnih »samo poneki planinštar (onaj što goni svoje i tuđe ovce) dozivlje popa da dadne blagoslov ajvanu«. I katolici su rijetko pozivali vjersko lice, sami su škropili uoči polaska i ujutro. Ako planinar pozove fratra: »Dođi mi, ajvan ću krećat u planinu«, on dođe, stane na letve, očita i poškropi, »blagosovi ga radi učina, da iziđe ajvan zdrav«. (Iako ne traži ništa, dadne mu se nešto: para, mesa, pile.) Često su blagosiljali tor i ovce kad stignu na planinu. Tom prilikom fratar dobije »što se za jedan dan od svih ovaca umuze — kilo masla i grudu sira«.

6) Liječenje stoke

Navešćemo samo magijske postupke u liječenju stoke od bolesti, čiji su uzrok pogane oči, vještica, urok, žabica, ali i onih koje se manifestuju »manitošću«, zastojem mokraće, bolešću vimena, čirom, a često ih je praktikovalo stanovništvo Brotnja.

Katolici i pravoslavni progonili su »vas ajvan« (najčešće samo ovce i koze) između svijeća u sljedećim slučajevima: »kad poleti

il' se ne plodi, kad pomor nastupi od pogani' očiju, kad je ajvan ustriljan od vještica — ovce budu prostriljane, budu sve ko izbodene«. Po nekima se »progone kroz strilu zbog vještica — strilica je priko nje, vlas' nad njom«, ili zato što »strilica služi da se ne boje groma. Strilica je od božjeg dara, od munje iz neba, kad pukne grom i udari u nešto. Ko je nađe 'dje udari grom nosi je pratru, popu, da je blagosovi, al' ne mora«. (Vjeruju da se »strila pokaže tek devete godine iz zemlje, svake godine izlazi po jedan metar«.) To što se najviše »progoni« u proljeće, kad pobolijeva stoka, ima veze i sa odbranom od gromova, a što se strelica stavi »doli, na zemlju, kud će ajvan proć«, magijski je gest, kojim se stoka, prelazeći preko i iznad nje, gazeći je, uzdiže kao pobjednik nad njom, a time, posredno i nad munjama i gromovima. Vatra[63] se ukreše »čakmakom koji šiba po strili i trudu, a kad se na trudu javi žiga, prenese se palidrvcetom (ševerinom, šuferinom) na dvije svijeće blagosovene na Kalandoru« (2.II). U novije vrijeme zažegu se palidrvcetom. (Katolici u Raškoj Gori kod Mostara ugase svu vatru u kući pa tek onda upale te svijeće. Za vrijeme protjerivanja i nakon toga paze da se ne ugase, jer će se od njih zapaliti nova vatra na ognjištu. »Živa vatra se ukreše od tih svijeća.«) Neki stoku protjeraju kroz letve, ali je stariji način da se razori zid ili ograda tora, tačnije pritorka, da ga kroz taj otvor, prvi i posljednji put, protjeraju. Nov prolaz se pravi vjerovatno iz ubjeđenja da je stari postao nečist, jer je prolaz, po opšte rasprostranjenom vjerovanju, mjesto gdje se najviše ostavljaju čini. Samim tim što je jedina veza dvaju prostora, svjetova, pridaju mu se, kao i magijskom krugu, viša moć, na koju učini, ako se stave, djeluju u željenom smislu. Kada je nov, dotle nekorišćen prolaz, on djeluje preobražavajuće, očišćujuće. Da se »činilicama« ne bi dalo vremena da ga učine, pravljen je pred samo »protjerivanje«. Mal se ugoni u tor ili izgoni iz njega, u posljednjem slučaju kad »se pušća« ujutro, na pašu. Dvije osobe sa strana otvora drže po jednu svijeću. Između njih »se krupni ajvan provodi a sitni progoni«. Kod katolika, jedna osoba stoji »s desnu stranu letava i škropi naoposum moleći Vjerovanje«. Kad se sve obavi, »obađe jedanput oko tora škropeći i moleći«. Kod pravoslavnih, na kraju se poškropi samo klanac (prolaz) u smjeru krsta, jedanput, i kaže se nešto da odstupi nesreća, u tom smislu. Oni tor okade i jedanput ga »obađu« kadeći. Običaj »protjerivanja« stoke između svijeća bio je rijedak već poslije II svjetskog rata. U nekim selima sasvim je nestao znatno ranije. Zamijenjen je novijim, praktičnijim, što ga je hrišćanska crkva ustanovila. Tako je, u izmijenjenom vidu, nastavljen prethrišćanski običaj lustracije vatrom, ali vatrom blagoslovljenom od predstavnika hrišćanske religije. Naime, tri svijeće, »osvijećene na Kalandoru«, užegu se i postave na gredu, nad vrata štale. Bolesno ili poplašeno 'ajvanče (»čarotalice ga učine pa ko divje iđe«) protjeraš ispod svijeće u štalu i svežeš ga. »Poslije

činiš zavit — platiš jednu misu i bude dobro.« Rijetko je ko pozivao crkvena lica da »dođu i mole po svom zakonu« kako bi prestala da se »smiče« stoka.

Za hajvanče oboljelo od epilepsije kaže se da »pomanita, poludi, da se okrenulo. To dolazi od potresa mozga, udari ga nešto u glavu i dobije vodu u mozak«; ili »dobije pamrav,[64] crv. (Vertigo oestrosa) u glavu. Tako ajvanče manita, zakovrči glavom pa ne zna kud iđe, odluta od stada, čevrta (učevrt se okriće). Nema mu lika«, kaže se, i, u tom smislu, dalje, »neće se smaknut — nek dunavi (živi) doklen more, a kad neće, nek krepa«. Neki ga odmah »smaknu«. »To meso valja is' (jesti), samo glavu baci na raskršće 3-4 puta, ukopaj u zemlju da te bolesti više ne budne, da se ne povrati« (i, vjerovatno, da se na raskršću smete, izgubi). »Glavu nosi prija sunca i vrati se prija sunca.« Osoba koja je nosi »ne smije se okrenut ako je neko zovne«. Kad zakopa glavu, baci novčić po tome i »toji novac ne bi niko jamljo jer će mu se trefit« (razboliće se). Muslimani kažu: »Treba ga (hajvanče) na živac kamen zaklati pa pačulicu (paču, glavu) nosit na niko ne vidi prija sunca ili uvečer kasno i bacit u izvor-vodu (u vir, kolovrat) da voda odnese taj manitluk.« (U tom slučaju ne postoji zabrana okretanja.) Da preduprijede tu bolest, pravoslavni su vjerovali da ne valja činiti sljedeće: »Ako neko čevrtne nožem po siniji, poludiće bravče; šipkovim metlama kojim se mete guvno ne smije se pomesti tor, jer ako bi se tom metlom pomeo, odma' bravče poludi, zato što konji po guvnu iđu učevrt (za vrijeme vršaja).«

Kad stane mokraća (ischuria) konju ili volu, muslimani ga »obvedi oko greblja naoposum (s lijeve ruke) tri puta i zato vrijeme moli vazda za duše«, ili kad stane mokraća govečetu, otkini list kupusa ili bilo koju travku, i to »sa dva prsta — sastavi se kažiprst i mali prst, pa je sve jednako držeći tako[65] prebaci naoposum[66] preko leđa vola, onda je (na običan način) uzmu i založe (nahrane) s tim, pa ga obvedu jedanput naoposum oko štale. Kad se dovede na početno mjesto (tako se zatvori magijski krug), uvede se u štalu i sveže«.

Najčešće »zažaba,[67] žabinu bolest (dyspepsie) grčove — doktori kažu — dobije mlado ajvanče (janje, kozle) ali i odraslo (vo, krava). Zažabalo ajvanče se proteže, uši mu oklepe, jedva stoji«. Postupci kojim se nastoji izliječiti ta bolest vrlo su slični:

»Ajvanče položi (izvrni) pa samo mlati (udaraj) po njemu (po povoru i stomaku), i to muškom kapom, a ono se krivi, krivi.« Zatim se prevrne i prethodni postupci se ponove. Sve dok ne ustane, mlate ga kapom izgovarajući: »Bježi, žaba, žabice, eto na te kapice.«

Jedan način je da se »ajvanče izvrne pa da se para (prevlači) kapom« (prije je to bio muški ili ženski fes, a u novije doba skine se marama s glave) »od glave do repa, po povoru triput i svaki put (pošto se prevuče) kaže: — Bježi, žabice, eto moje kapice, ja u

vodu, ja u goru da moj brav ostane zdrav«. Svaki put, na kraju tih riječi, »klepne« se dobro jedanput. »Kad ustane, prometni (probaci iz ruke u ruku) ispod stomaka kapu i mlatni ga š njom. Potom je baci na draču, da tu, nakratko, ostane.« Ako hajvanče stoji, iste radnje se obavljaju kao u prethodnom slučaju, samo što ga na kraju »svukud dobro izmlate«, a kad s tim završe, bace na nj kapu i puste ga. Ako se otrese, gotovo je, dobro je.

Mogući način je i: »Stavi mu glavu među svoje noge i probacivaj ispod njega kapu. Kad triput probaciš, kaži: Biži, žabica, ubiće te kapica. Vrati se bolest natrag, ne znalo ti se za trag!« Taj postupak se ponovi još dva puta. (Ukupno se devet puta prebaci kapa, a triput kažu riječi »bajavice«. Dok izgovara bajalicu, mlati ga kapom.)

Kad krava ili vo »zažaba«, potrebno je da dvojica ljudi prebacuju kapu: jedan baci ispod stomaka, a drugi dočeka i baci preko povora. »Na kraju ga lupni kapom svukud, i po repu, da mane repom i da oćera žabu od sebe. Poslije toga nema žabe u njemu.«

Mastitis (bolest vimena) katolici liječe melemom: »U sudić izli' bilance naponase, malo u nj umišaj zejtina i 2-3 zrna kršćene soli. To stavi na dlan i maži naoposum, sve dok ne izmoliš 3 puta Vjerovanje. Tako se čini i uvečer i ujutro. (Umjesto ovim može se mazati božićnim vinom.)« Muslimani, kad vime boli kravu, ovcu, »zavarče« ga: »Uzmi jedan po jedan, nekol'ko kamena, pa svakim potari po vimenu i ostavi na svoje mjesto.« (Šta se pri tom govorilo, nisam uspjela saznati.)

Čir (pelo) »na iksanu i ajvanu« pravoslavni liječe ovako: »Prstom kreni u to i kaži: — Bož', pomozi, potom dodirni zemlju i reci: — Ustuk natrag, ne znalo ti se za trag!« Isto se izgovara dok se s tri kamena »trla« po mjestu zmijskog ujeda, a nakon što se »isica« (izbocka) iglicom.

Tipičan primjer imitativne magije imamo u slučaju »kad ovca, koza, krava ne ljubi svoje mladunče, ne da mu da sisa. Tada se nađe ispod kamena prilipak (žuta trava, ko lišaj) i dadne se s kruvom da to pojede. Tako 2-3 put i uskoro ga preljubi«.

»Pregasivanje« žerave (ugljevlja) je univerzalni lijek od mnogih, naročito internih, bolesti koji su sve do najnovijeg vremena primjenjivali broćanski muslimani. Postupak se praktikovao iz ubjeđenja da bolest ima porijeklo u uroku i zlim očima. »Pregasivanje« se obavlja tako da se »s mašama uzme jedna po jedna žerava i obnese 2-3 puta oko ćase s vodom Za to vrijeme se uči (traži se pomoć od Boga) da Bog smete onog ko je to učinio (kravi, konju). Ako žerava crkne i potone u vodu, onda je učin. U tu vodu zamoči desnu šaku i potari, pomaži sebi oči. Ni svojim očima ne smiješ vjerovati kad gledaš u hajvan. Sve oči rade! Ponovo zamoči i potar hajvančetu oči, i dalje rukom povlači po njemu, niz povor, po vimenu i niz nogu do same zemlje. Onda opet zamoči šaku, potari svoje oči...« (I dalje se sve ponavlja kao prije.) »Kad se

to triput učini, malo te vode prospi po pragu, a ostatak ukraj, di se ne gazi, i Boga spomeni.« Neki pregase žeravu nad oboljelom životinjom, a vodu preliju po njenim leđima »i ako se od tog trgne, dobro je«.

U etnološkoj literaturi o Brotnju (koja je dosta oskudna) nema podataka ove vrste. Sve što je u radu iznijeto zabilježeno je onako kako je do danas sačuvano, znatno više u sjećanju stanovnika broćanskih sela nego u njihovoj praksi. Prikupljanje podataka otežavalo je što se neki poznavaoci običaja ustručavaju ili ne žele da o njima govore: da se, eventualno, ne bi posumnjalo u pravog vjernika da je »nikakav vjernik« (jer priča o bezboštvu), a u ateistu da je pobožan i »zaosto«. Literatura iz bilježaka pomoći će čitaocu da uporedi (bar neke) etnografske sličnosti ove s drugim oblastima u Jugoslaviji, o čemu nije bilo govora. Upoređeni međusobno, običaji kod katolika, muslimana i pravoslavnih što su stariji to su sličniji, kao u slučaju vjerovanja u uroke, zle oči, vještice, stuhe, vile, kugu itd., kojom prilikom se nije mogla izvršiti podjela ni prema nacionalnoj ni prema vjerskoj pripadnosti. (Većina podataka potiče od katoličkog, najbrojnijeg stanovništva, ali zbog potvrde njihove identičnosti s običajima kod muslimana i pravoslavnih nije bilo osnove za neke diobe.) U svakoj prilici, kada se mogla naznačiti konfesionalna determinacija, to je dosljedno učinjeno, npr. u vezi s hrišćanskim godišnjim praznicima, ali i tu se javlja znatan broj običaja zajedničkih za sve tri nacije. Na više mjesta konstatovano je da običaji nekih pravoslavnih, muslimana i katolika nisu poznati svim pripadnicima iste konfesije, a to znači da nisu ni vjerski ni nacionalno uslovljeni, da su stariji.

Na osnovu iznesene građe može se pratiti evolucija religijskih shvatanja, koja su to samo uslovno jer se u vjerovanjima u učine, zle oči, vještice itd. kao jedini činilac javlja čovjek koji čini zlo, dok o nekakvom uplitanju nadzemaljskih sila nema ni spomena. Ta evolutivnost ljudske svijesti, koja od ateističke postaje teistička, a da se pri tom ne oslobađa sasvim tih prvobitnih karakteristika, uočljiva je na primjeru vjerovanja u moć zapisa (moći), te blagosiljanju i škropljenju, koji imaju samo formalna obilježja zvaničnih monoteističkih religija, a porijeklo im je u predreligijskom i animističkom razdoblju. Mnoge manifestacije narodnog duhovnog života, gdje spadaju iznijeti običaji i vjerovanja, nastale su iz neznanja i straha pred nepoznatim i neobjašnjivim, tj. iz pokušaja da se objasne tada dostupnim načinima, znači na nivou nenaučne svijesti, a održali su se, između ostalog, i iz urođene čovjekove potrebe za uzbuđenjima i fantazijom (vjerovanja u zle oči, vještice, vile, stuhe), jer u siromaštvu, u kakvom se živjelo sve do socijalističke revolucije, preko duhovnog narodnog stvaralaštva ostvarivana je mogućnost bar prividnog bijega iz skučene i mukotrpne stvarnosti. Kako je na ta vjerovanja uticalo čvršće konso-

lidovanje zvaničnih religija i, neovisno od tog, znatno kasnije, uspostavljanje socijalističkog poretka, dovoljno je navesti mišljenje Brotnjaka da »crkvena zvona odgone prikazanja, otkad su ona tu nema prikazanja« i »otkad je došla ova vlast, ništa od toga nema, a prija je svake zumre bilo«.

Navedeni običaji i vjerovanja su dio našeg najstarijeg duhovnog nasljeđa koje nas, za razliku od monoteističkih religija, u prošlosti nikada nije razdvajalo, već, naprotiv, i upoznavanje s njim može nas i ubuduće samo zbližiti.

Bilješke

[1] Marko Vego, Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije, Sarajevo 1961; Isti, Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine, Čitluk 1981.; Stanoje Stanojević, Narodna enciklopedija, knj. I, sv. V, Broćno, 227.

[2] Tematika ovog rada više uzima u obzir konfesionalnu od nacionalne determinacije.

[3] U sljedećem radu *Narodna veterina u Brotnju* imenovaće se kazivači, zahvaljujući kojima je napisan i ovaj rad. Ovom prilikom navodim samo one koji su mi pomogli u prikupljanju podataka: prof. Janja Bevanda, prof. Ivan Kordić, studentkinja Zdravka Raspudić iz Dobrog Sela i učenik Ivan Milićević iz Donjeg Velikog Ograđenika. Svima najljepše zahvaljujem.

[4] Veterinarska služba je organizovana nakon II svjetskog rata.

[5] I danas ima mola koje liječe ljude i stoku, što je tema sljedećeg rada.

[6] Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, »Svjetlost«, Sarajevo 1966, s.v. hajvan, 301. Stariji sinonim — mal — rijetko se čuje.

[7] Isto, s.v. insan, 347.

[8] Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knj. 4, Zagreb MCMLIX, 705—706; Isto, knj. 6, Zagreb MCMLXII, 398—400.

[9] Dr Leopold Glik, O urocima, GZM, knj. IV, god. I, Sarajevo 1889, 58.

[10] Prikupljajući podatke, bio mi je cilj da zabilježim što više tipičnih izraza iz Brotnja, pa sam insistirala da se kazivači služe starijom terminologijom. Svi etnotermini i sinonimi su tipično broćanski.

[11] Ima izreka: »Ne valja se ničem tuđem čudit i zavidit.«

[12] A. Škaljić, n.d., s.v. mašalah, 448.

[13] Isto, s.v. djeisija, 247.

[14] Džems Džordž Frezer, Zlatna grana, Beograd 1937, 90, 140, 143, 195—196.

[15] Luka Grđić Bjelokosić, Narodna gatanja, GZM, VIII, Sarajevo 1896, 155. Ovdje se smatra da tisovina štiti od groma, pa se i zato drži u kući.

[16] Tihomir R. Đorđević, Zle oči u vjerovanju Južnih Slovena, Život i običaji narodni, SEZ, knj. LIII, drugo odeljenje, knj. 23, Beograd 1938; Toma A. Bratić, Pabirci iz narodne medicine u Hercegovini, GZM, XV, Sarajevo 1903, 176; Š. Kulišić, P. Ž. Petrović, N. Pantelić, Srpski mitološki rečnik, Nolit, Beograd 1970, s.v. zle oči, 142.

[17] Radmila Filipović-Fabijanić, Narodna medicina istočne Hercegovine, GZM, XXIII, Sarajevo 1968, 45.

[18] Prije se mogao čuti savjet: »Malo ti zaštiti svoju kravu — ne pušćaj na put da je svak vidi.«

[19] T. A. Bratić, Iz narodnog vjerovanja, GZM, XIV, Sarajevo 1902, 288—292; Sadik efendija Ugljen, So i vještica, GZM, VIII, Sarajevo 1896, 534—535; Š. Kulišić i drugi, n.d., s.v. veštica, 64—65.

[20] Š. Kulišić, i drugi, n.d., s.v. mora, 207. U Brotnju pričaju: »Mora dođe kao divojka da davi, mori i kad je ščepaš (uitiš) more se pritvarat u raznu živinu, u svašta — čas zmija, te dlaka, te nema ništa. Na koncu, kad vidi da ne more pobić, prava divojka, onda te moli da je ne izdaš (kažeš narodu ufatio sam.... imentuješ je!) pa će ti se čitav život oduživat: oplest, otkat...«

[21] Optužuju ih i za smrt žena, jer »vištice vole da i' udovci zapadaju (žene)«.

[22] Vjeruje se da uvijek umire u svojoj kući, gdje joj je, inače, tijelo, dok »nosi joj đava dušu čak u Indiju«. (Kažu: »Ošla u Indiju orle mlatiti.«) Zaboravljena je molitva protiv vještica, u kojoj se gonila da »iđe« čak u Indiju.

[23] Karakteristično je za Brotnjo da svaki stanovnik ima nadimak, a porodice po dva prezimena. Drugo je, u većini slučajeva, nastajalo poslije diobe zadruge.

[24] Vlajko Palavestra, Narodne pripovijetke, GZM, sv. XV-XVI, Sarajevo 1961, 281, 284; Radmila Kajmaković, Običaji u vezi sa vukom kod balkanskih naroda, Rad XIV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije u Prizrenu 1967, Beograd 1974, 631—634.

[25] A. Škaljić, n.d., s.v. asum, 318.

[26] Persida Tomić, Privreda, GEM, knj. 28-29, Beograd 1966, 46; Zvonko Lovrenčić, Bilje kojim se gata i vrača u okolici Bjelovara, ZNŽO, knj. 43, JAZU, Zagreb 1967, 144—145.

[27] Dragutin Hirc, Šta priča naš narod o nekim životinjama, ZNŽO, sv. 1, JAZU, Zagreb 1896, 18; Ivan Zovko, Vjerovanja iz Herceg-Bosne, ZNŽO, knj. VI, sv. 1, Pagreb 1901, 141.

[28] Z. Lovrenčić, n.d., 156.

[29] U Brotnju vjeruju da »vištice ne možu doć di je božji blagosov« i zato se pod orah, gdje se okupljaju, »zakopa flašica sa samonikim saransakom, kršćenom soli i blagosovenom vodom«.

[30] »Ako lovac, kad krene u lov, ugleda neku od žena koje se smatraju slabe, pogane, vištice, neće ništa ulovit — nek se vrati.«

[31] Š. Kulišić i drugi, n.d., s.v. zduhač, 139.

[32] T. A. Bratić, Iz narodnog vjerovanja 293—295; R. Fabijanić, Stuha u verovanju balkanskih naroda, Rad XIV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije u Prizrenu 1967, Beograd 1974.

[33] Petar Marić je ispričao priču o čobanici Matiji, koju je »zgrabila vijorina i ponila priko Mostarskog blata«. Kad se osvijestila, Matija se začudila: »O, bože moj, 'dje sam ja ovo?« Nato je jedna stuva rekla: »Pustite je spomenula je visokoga.«

[34] Muhamed Feizi-beg Kulinović, Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju u muhamedovaca u BiH, GZM, X, Sarajevo 1898, 518; Dr Slobodan Zečević, Vila i okrilje, GEM, knj. 43, Beograd 1979, 136—142; Š. Kulišić i drugi, n.d., s.v. vila, 66—68; V. Palavestra, n.d., 281.

[35] Š. Kulišić i drugi, n.d., s.v. kuga, 308; I. Zovko, n.d., 143—144; M. F. Kulinović, n.d., 530.

[36] Durakovići iz Biletića znaju predanje o nastanku njihovog prezimena: »U davna doba, kad je kuga haračila, pobljegla je ispred nje udovica Đulsa sa dvoje djece na brdo iznad sela. Tu su se šćulili (skupili) i preživjeli. Tako je Đulsa nadodurala kugu.« Po odvažnoj Đulsi, koja je pobijedila kugu, njeni potomci su se nazvali Durakovići (znači pobjednici), a brdo gdje su se spasli Durakušin kuk.

[37] Vjerovanja u vezi s kugom, zabilježena u Brotnju, mogu se uporediti i dopuniti onim iz Raške Gore (kod Mostara), o kojima je pričala Ruža Šunjić udata Zovko, rođena 1931. u Raškoj Gori, »zaseovak« Orašine. Njoj su o kugi pričali djed Andrija i njena majka, zvana Mala Prga, čuvena kazivačica na sijelima: »Kuga je u vidu čeljadeta, vidiš je očima kao čeljade, a šta je, ne znaš. Bile su tri kuge: crvena, zelena i žuta. Nazive su

dobile prema odijelu, 'aljine take, u bojama, nosile. Tri su vladale — sve tri podjednako opasne, i di bi one trgle, zakuko bi narod i popado — prepo se kad bi ugledo. 'Dje je dalje, išle bi zajedno, a na raskršću (puteva prema selima) su se rastavljale. 'Odale su od sela do sela. Jedna je bila što se morala nositi — nije 'tila ići nikad, a druge dvije su 'odale. Nekoga one nađi ko će je nosit. Ko bi je nosio, ništa mu ne bi 'tile naudit. Tako su kuge odabrale (Ružinog davnašnjeg pretka) Marka Šunjića, momka od 15 do 18 godina i on bi i' najviše nosio. Od njeg su potekli svi Šunjići. On je imao devet sinova. Tu braću su Turci rašćerali, rasjelili.

Ako su šćele moriti, znale su za svakoga di je pobego, ako su ga šćele ostavit, ostavile su ga. U nekoj kući nisu čeljad zatekle pa su u (zatečenu) cipku luča naminule, ubole u cipku — kol'ko je čeljadi iz kuće tol'ko stavile boda u luč. Kad se čeljad vratila, našli su nasrid kuće luč i vidjeli da je nešto urezivano. Domaćin je se domislio da su kuge dolazile, da su nešto naminule. On kukom zakuči luč i odvuče ga u jednu gomilu i zazida. Tako se čeljad spase. Nakon sto godina, kad je neko iz sela svadbu pravio, nije uvečera imo čime svitliti svatovima. Iz te družine neko se setio da ima luč, i neki čoik od rodbine mladoženjine otišo da izvadi luč. Potom su je iscipali i zažegli. Kad su počeli svitliti, nastrado je svak ko goď je dodio (dodirno, izvadio, cipo, zažego) luč. Ostalima nije ništa bilo.

Sa nekim štapim su išle i 'dje bi dolazile pitat vodu da piju, bukaru iz koje se kuga napila vode pobij na kolac da stoji 40 dana i svakog dana jedanput (uvečer il' ujutro — ne znam) okreći s drvetom naoposum (u smjeru pividnog kretanja Sunca). Onda bi ukućani iž nje mogli piti — ako bi pili, ne bi nikom naudilo.«

[38] Dž. Dž. Frezer, n.d., 31.

[39] Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knj. 4, 705—706.

[40] Emilijan Lilek, Vjerske starine iz BiH, GZM, VI, Sarajevo 1894, 275.

[41] Š. Kulišić i drugi.. n.d., s.v. utorak, 275.

[42] Isto, s.v. Usekovanje, 292.

[43] T. A. Bratić, Pabirci iz narodnog veterinarstva, GZM, XIV, Sarajevo 1902, 156.

[44] Milovan Gavazzi, Godina dana hrvatskih narodnih običaja, I, Zagreb 1939, 40—56; Branko Fučić, Sveti Juraj i zeleni Juraj, ZNŽO, knj. 40, Zagreb 1962; Hamdija Kreševljaković, Jurjevo, ZNŽO, knj. XVII, sv. 2, Zagreb 1912; S. Kulišić i drugi, n.d., s.v. Đurđevdan, 119.

[45] Broćanski katolici su se kupali po noći, između 23. i 24.VI, uoči Ivanjdana, kada su svi, a najviše muška i ženska omladina, odlazili na Crnašnicu, u Knešpolje, gdje su se goli kupali. Taj običaj se zadržao do danas: »Bude dernek, upoznaju se mladi, zabavljaju, šetaju, ko hoće kupa se u kupaćim gaćama i kostimu, a neko i go.«

[46] A. Škaljić, n.d., s.v. findžan, 283.

[47] Margarita S. Kašuba, Seoski privredni običaji i obredi naroda Jugoslavije u proljećnom kalendarskom ciklusu, GEM, knj. 37, Beograd 1974, 172; Š. Kulišić i drugi, n.d., s.v. krug čarobni, 185. i s.v. obilaženje, 215.

[48] Milovan Vučinić, Sveti Đurađ, ZNŽO, JAZU, knj. XIII, sv. 1, Zagreb 1908, 159; Milenko S. Filipović, Život i običaji narodni u visočkoj nahiji, SAN, SEZ, knj. LXI, drugo odeljenje, Život i običaji narodni, knj. 27, Beograd 1949, 134.

[49] Petar Mirković, Trubaljke u prozorskom kotaru, GZM, V, Sarajevo 1893.

[50] Ako su se prije Jurjeva mogle napraviti trube, na njih se i sviralo, ali samo na Jurjevo, prije izlaska sunca.

[51] S Jurjevom su se »kutarisali« (oslobodili) zime.

[52] »Valja obać sve ujedared oko avlije (dvorišta): stojne kuće, izbe, naslona (ajata) torova i jare (štale).«

[53] Stari katolici iz Brotnja kažu da se u prošlosti više kadilo, a manje škropilo. (»Stari katolici su kadili, a sada ne.«)

[54] Nisu svi katolici u Brotnju kitili na Jurjevo, već za Božić, na Badnji dan, uveče.

[55] S. Kulišić i drugi, n.d., s.v. venac, 58—61.

[56] M. S. Kašuba, n.d., 168.

[57] M. S. Filipović, n.d., 136.

[58] Tomo Dragićević, Narodne praznovjerice o malu, GZM, XXIII, Sarajevo 1911, 377; S. Kulišić i drugi, n.d., s.v. vatra, 54—55.

[59] S. Kulišić i drugi, n.d., s.v. Božić, 29—31.

[60] Isto, 31.

[61] Dr L. Glik, Hamajlije i zapisi u narodnom ljekarstvu, GZM, knj. I, god. II, Sarajevo 1890, 45—53; Dž. Dž. Frezer, n.d., 176—248.

[62] U vezi s brojem devet u Brotnju:

— Nekada se orođavalo tek od devetog koljena i gledalo se kakva je rodbina sve do devetog koljena.

— Psovalo se: »... ti sve do devetog koljena.«

— Kad neko hoće da dâ do znanja da se ne može prevariti, kaže: »Nemoj, čoviče, vidim ja devet metara ispod zemlje!«

— »Devet miševa, kad god uitiš, dok nisu porunjavili, stavi u ulje da se raspanu, procidi i kap kani u uvo. To je priki lik.«

— »Među Gospojinam' u'vati natako (3, 7, 9 — najčešće) baja — akrepova pa i' il' stuć il' živi da su, metni u flašu s uljem da stoji. To privij na ranu ko lik.«

[63] E. Lilek, Vađenje žive vatre u BiH, GZM, V, Sarajevo 1893, 35—36; Isti, Vjerske..., 271—272; S. Kulišić i drugi, n.d., s.v. urok, 291.

[64] T. A. Bratić, Pabirci..., 155.

[65] Josip Lovretić, Otok, ZNŽO, knj. VII, sv. 1, Zagreb 1902; I. Zovko, n.d., 163.

[66] S. Kulišić i drugi, n.d., s.v. oposun, 225—226.

[67] T. A. Bratić, Pabirci..., 155.

Danka Ivić

BRÄUCHE UND GLAUBEN BEZÜGLICH DER GESUNDHEIT UND KRANKHEITEN DES VIEHS IN BROTNJE

Zusammenfassung

Im Aufsatz »Bräuche und Glauben bezüglich der Gesundheit und Krankheiten des Viehs in Brotnje« sind Volksglauben über die Wirkung böser Augen, Hexen, Pest usw., die Krankheiten und Unfruchtbarkeit des Viehs hervorrufen und auch die Art ihrer Bekämpfung beschrieben. Es wird auf verschiedene Verbote bezüglich des Schlachtens, Scherens, Pökelns, Zählens, Verkaufs, Melkens, der Markierung usw. hingewiesen, nämlich dass man gewöhnliche und Feiertage achtet, damit auf magischem Weg die Gesundheit und Vermehrung des Viehs gesichert ist. Unter den apothrophäischen Mitteln werden auch Reliquien (Talisman), Segnung und Weihung angeführt. Ein Kapitel handelt von göttlicher Verehrung. Nach eigenen, angeborenen Zeichen wird das Vieh als glücklich und gut oder unglüchlich und schlecht bezeichnet. Von einigen magischen Vorgängen ist die Heilung besonders beschrieben, wie »Vertreibung« des Viehs zwischen zwei angezündeten Kerzen, Austreiben von Fröschen und »Überschreiten« grauer Schimmel.

DANILO DŽELETOVIĆ

PITANJE HERCEGOVAČKIH IZBJEGLICA U CRNOJ GORI ZA VRIJEME I POSLIJE USTANKA 1882. GODINE

Kratak osvrt na austrougarsku okupaciju i na stanje u zemlji do ustanka

Na Kongresu velikih sila, održanom u Berlinu od 13. juna do 13. jula 1878, članom 25. Državnog ugovora zaključenog između Austro-Ugarske, Njemačke, Francuske, Velike Britanije, Italije, Rusije i Turske, austrougarska vlada dobila je mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu, da uvede red i da »povrati mir i dobrobit« u ovim pokrajinama.[1] Carevom odlukom od 19. jula iste godine vrhovna komanda okupacionih trupa povjerena je generalu Josipu Filipoviću. Neposredno nakon toga (28. jula) bečka vlada objavila je Proklamaciju stanovništvu Bosne i Hercegovine, u kojoj se kaže da su »čete Njegovog Veličanstva cesara austrijskog i kralja ugarskog na putu da prekorače granicu Vaše domovine«, da »ne dolaze one kao neprijatelji koji bi želili na silu osvojiti ovu zemlju«, već dolaze kao »prijatelji da učine kraj nevoljama i da uspostave red u ovoj lijepoj zemlji gdje bjesni građanski rat već više godina« itd.[2]

Istoga dana počelo je izvršenje člana 25. Berlinskog ugovora. Armija, koja je u početku brojala oko 80.000 vojnika, podržana snažnom artiljerijom, upala je u Bosnu i Hercegovinu.[3] Međutim, kako je poznato, austrougarske trupe nisu dočekane u ovim pokrajinama kao zaštitnice naroda koje treba da »povrate mir i dobrobit«, već kao okupator kojima je u početku pružen snažan otpor, posebno muslimanskog stanovništva. Taj otpor bio je stihijski i neorganizovan, zbog čega je ubrzo i vojnički savladan od brojno nadmoćne i do zuba naoružane austrougarske vojske.

Nakon dva mjeseca, otkako su »čete Njegovog Veličanstva« stupile na bosanskohercegovačko tlo, okupatorska vlast formalno je uspostavljena u ovim pokrajinama. Već 29. oktobra 1878. izdato je »Uputstvo sa najvišim ovlaštenjima« kojim se reguliše privremena nadležnost šefa Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, a 2. decembra Naredba Zajedničkog ministarstva koja se odnosi na ustrojstvo i organizaciju državne uprave u Bosni i Hercegovini.[4] Ubrzo je izdato više propisa o ustrojstvu žandarmerije i vojske, zatim iz oblasti finansijskog i poreskog sistema i školstva. Pristupilo se organizovanju nižih organa vlasti u Bosni i Hercegovini po sistemu državne uprave u Monarhiji.

Prvi otpori mjerama nove vlasti u Hercegovini i početak odmetanja u šumu i emigriranja u Crnu Goru

Nova vlast u okupiranim pokrajinama nije uspjela ni da se valjano organizuje, a već je došlo do nezadovoljstva i otpora mjerama Zemaljske vlade i njezinih organa, posebno u istočnoj Hercegovini.

Neriješeno agrarno pitanje i teške poreske obaveze, zatim reforma vjerskog života koji je, bez razlike na vjersku pripadnost pojedinih naroda Bosne i Hercegovine, bio podređen interesima Monarhije i naročito neprihvatljiv sistem školstva, koji je bio strogo diktiran austrougarskom politikom suzbijanja nacionalne svijesti, posebno kod Srba, izazivali su opšte nezadovoljstvo i proteste. Srbi su se borili da sačuvaju svoje kulturne i vjersko-prosvjetne institucije, svoj jezik i pismo, što je predstavljalo garanciju za njihov nacionalni opstanak,[5] u čemu su naišli i na opštu podršku Muslimana koji su okupaciju Bosne i Hercegovine u početku najteže prihvatili. Time su stvoreni i politički preduslovi za stvaranje jedinstva Muslimana i Srba, od čega je bečka vlada naročito zazirala, nastojeći da to po svaku cijenu osujeti. Međutim, uprkos takvoj politici razdora, jedinstvo Srba i Muslimana sve je više dolazilo do izražaja, da bi 1882. postalo i glavna okosnica masovnosti i prvih uspjeha ustanka u istočnoj Hercegovini. Ono je, sve do poznate Kalajeve misije u istočnoj Bosni (avgusta 1882), snažno manifestovano, a među siromašnim nižim slojevima i posebno hercegovačkim izbjeglicama u Crnoj Gori, koji se nisu mirili s okupacijom Bosne i Hercegovine, i dalje je ostalo kao trajna karakteristika bratstva i zajedničke borbe protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.

Opšte nezadovoljstvo u istočnoj Hercegovini kulminiralo je krajem 1878. i početkom 1879. uvođenjem nekih novina u oblasti propisa o pandurskoj službi (propis o uniformisanju i propis o vojnoj obuci pandura pod komandom austrougarskih kaplara i dr.). To je sredinom marta 1879. dovelo i do poznatog pandurskog

puča u Nevesinju, kada je došlo do odmetanja i oružanog otpora, a zatim i do bježanja u Crnu Goru nekih istaknutijih pandura i pandurskih serdara.[6] *Taj puč je ujedno naznačio početak masovnijeg odmetanja i bježanja u Crnu Goru bivših ustanika i ustaničkih vođa, sada već novopečenih ćesarskih pandura i podanika nove države.*

Pandurski puč je — kako je poznato — zahvaljujući brzoj intervenciji vojske i žandarmerije, ubrzo ugušen, ali je već tada izvjestan broj pandura i pandurskih serdara prebjegao u Crnu Goru. Oni su, od crnogorske vlade dobivši utočište, smješteni u određena mjesta. U Moraču je 16/29. marta bilo internirano 14 lica sa područja Nevesinja. Među njima se nalazilo i nekoliko poznatih ličnosti, koje će se kasnije (1882) istaći u ustanku: Kiko Stefanović i njegov brat Ilija, pop Risto Gaćina, Obren Rnjez, Trifko Grubačić i dr.[7] Međutim, u interesu smirivanja toga vrućeg područja, s uhvaćenim pandurima je dosta blago postupano, a naredne 1880. godine data je i amnestija svim učesnicima u nevesinjskom puču, što je omogućilo da se pojedinci vrate iz Crne Gore i predaju državnim organima.[8] Uprkos tome, pandurski puč je uzdrmao duhove i očito bio uvertira za značajnije događaje. Istočna Hercegovina postala je još nemirnije područje, a sve je više dolazilo do izražaja odmetanje u šumu i bježanje u Crnu Goru. Tako su početkom oktobra 1879. kotarske vlasti iz Bileće izvijestile austrougarskog diplomatskog predstavnika na Cetinju o »bandi od 56 ljudi«, koji su 2. oktobra u rejonu sela Preraca prešli u Crnu Goru pod komandom Gligora Vujovića.[9]

Drugi neposredan povod koji je izazvao opšte uznemirenje i ogorčenje, posebno Srba i Muslimana u Hercegovini, bio je donošenje Vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu početkom novembra 1881. godine, po kome su i hrišćani i muslimani trebali da služe vojni rok u austrougarskoj vojsci. Odmah su uslijedila reagovanja i oštri protesti i Muslimana i Srba u Hercegovini, u čemu se posebno istakla Mostarska crkveno-pravoslavna opština, koja je u pismenoj formi uputila oštar protest Zemaljskoj vladi protiv Vojnog zakona. Zemaljska vlada je taj protest, ocijenivši ga »drzovitim načinom«, vratila njegovim sastavljačima i preduzela odlučne, ali i oprezne, mjere u cilju likvidacije otpora. Međutim, glavni organizatori protesta, članovi rukovodstva Opštine, Ignjat Gatalo, Đorđe Radulović, Jovo Mrav i drugi na vrijeme su se sklonili i prebjegli u Crnu Goru. Oni će za vrijeme ustanka 1882. godine, pa i poslije ustanka, za skoro čitavo vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine, sa prebjeglim vođama ustanka, predstavljati političku srž hercegovačkih izbjeglica i hercegovačke emigracije u Crnoj Gori i zadavati mnogo briga Zemaljskoj vladi i uopšte austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini.

Početak ustanka i izbjegličko pitanje do amnestije 22. aprila 1882. godine

Vojni zakon, kako je poznato, bio je neposredan povod za ustanak protiv austrougarske okupacije, koji je u prvoj polovini januara 1882. izbio u istočnoj Hercegovini. Ustanak je, i pored masovnog i snažnog otpora golorukog naroda, već sredinom godine ugušen vojničkom premoći Monarhije.[10] Kao posljedica ustanka javio se problem hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori, koje su za skoro čitavo vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine zadavale mnogo briga Zemaljskog vladi i njenim organima i predstavljale kost u grlu Austro-Ugarskoj Monarhiji u sprovođenju njene globalne politike u okupiranim pokrajinama.

Ustaničko područje obuhvatalo je istočnu i jugoistočnu Hercegovinu i manji dio jugoistočne Bosne s okolinom Foče. To je područje koje, uglavnom, graniči sa susjednom Crnom Gorom. U tom dijelu bosanskohercegovačke teritorije postojao je vrlo jak uticaj Crne Gore. Državna granica, koja je razdvajala nikšićki okrug sa okolinom Trebinja, Bileće i Gacka, vještački je stvorena. Ona je razdvajala narod sa istom istorijskom prošlošću i jezikom. Pored toga, i zbog jake ustaničke tradicije u ovim krajevima, koja se najčešće povezivala sa crnogorsko-turskim sukobima, ovi krajevi su do Berlinskog kongresa 1878. bili i jedan državni teritorij.

Poznato je da je po okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. veliki broj muslimanskih porodica iselio u Tursku. Na njihova i druga napuštena imanja u Hercegovini naselilo se, samo od 1878. do 1881. godine, oko 500 crnogorskih porodica. Seobe Crnogoraca u Hercegovinu na begovska imanja poznate su i odranije.[11]

Narodi Hercegovine, Krivošija i drugih susjednih oblasti, u svojoj težnji da se oslobode tuđinskog jarma, gledali su u Crnoj Gori svoga glavnog saveznika i štićenika, što je Crna Gora naročito opravdala svojim držanjem u ustanku protiv Turaka 1875. godine. Sve te činjenice idu u prilog da je ustanički narod Hercegovine i ovoga puta računao na svesrdnu pomoć Crne Gore, gledajući u njoj svoje zaleđe, odakle bi se mogla dobiti materijalna i druga pomoć i gdje bi se našlo utočište u teškoj situaciji. Zato već u početku ustanka (januara 1882) masa naroda iz pobunjene oblasti, čije su kuće popaljene i imanja uništena, odstupa pred austrougarskom vojskom u pravcu crnogorske granice. Već 14. januara šef austrougarske misije u Crnoj Gori baron Temel izvještava Zemaljsku vladu u Sarajevu o prelasku preko granice u Crnu Goru, negdje u rejonu sela Korita, više stotina Mostaraca i Stočana.[12]

Mada je početkom ustanka postojala prilično velika slobodna teritorija, koju je kontrolisala ustanička vojska, rukovodstvo ustanka smatralo je da se, po mogućnosti, ugroženo stanovništvo, nesposobno za borbu, sa ono malo pokretne imovine prebaci u

Crnu Goru. Tako bi ustaničke čete bile pokretljivije, što bi im omogućilo elastičnije i efikasnije vođenje operacija, kako je dobro uočio i sam baron Temel.[13]

Izbijanjem ustanka u Hercegovini našla se kneževa vlada u prilično delikatnom položaju. Međunarodna situacija, a naročito »čvrst položaj Austro-Ugarske, koja je bila oslonjena na Trojecarski savez«, nije joj dozvoljavala da otvoreno pomaže ustanak.[14] Tog momenta nije postojala nijedna evropska sila koja bi je u tom pogledu otvoreno podržala, zbog čega je i zvanično zauzela neutralan stav prema hercegovačkom ustanku. Strogo je vođeno računa da se neko od kneževih ljudi ne bi umiješao u ustanak. Tako je Mašo Vrbica telegramom 28. januara (10. februara) 1882. saopštio komandiru Bošku Martinoviću, koji se tada nalazio u Grahovu, sljedeće: »Sjutra veče doći će vam čovjek i kazati kako će te postupati sa robljem koje na granicu dolazi, a do tada neka se pribija oko granice ako mu je nevolja. Neka ti straže sad budu jake na granici i pazi da se ne umiješa kakvi knjažev podajnik u tu prekograničnu bunu. . .«[15]

Činjenica je da je crnogorskoj vladi bilo u interesu da se ustanak održi i da se, po mogućnosti, proširi. Ona je očekivala povoljniji trenutak za eventualnu intervenciju. Zato je insistirano, preko posebnih tajnih kanala, da se ustanak udalji od granice u unutrašnjost, da se, po mogućnosti, proširi u istočnu Bosnu.[16] Zbog toga ni ustaničkom roblju nije u početku dozvoljavano da javno prelazi na crnogorsku teritoriju, već je zahtijevano da se »pribija oko granice« ili upućuje »put Bijelog Polja«. U tom smislu je Mašo Vrbica 29. januara (11. februara) 1882. telegramom saopštio kapetanu Mitru Kneževiću, koji se tada nalazio u Nikšiću, sljedeće: »Pošto je sada buna i pošto austrijska vojska pali kuće i čeljad bježe, ako dođe roblje neka idu put Bijelog Polja gdje će im Turska dati (h)ranu i način (smještaj), ovamo nemoj puštati nikoga no ko god dođe upućuj k Bijelom Polju.«[17]

Odmah u početku ustanka, a na insistiranje austrougarske vlade, pojačan je cijelom dužinom od Maglića do Jezera iznad Dobrote u Boki kotorskoj crnogorski granični kordon sa 50 na 700 ljudi.[18] Uprkos tome što je kordon pojačan i prilično strogo kontrolisan prelazak izbjeglica u Crnu Goru, narod je prelazio granicu na raznim mjestima i nalazio utočište kod svojih sunarodnjaka s druge strane granice. Tome se nisu mnogo suprotstavljali crnogorski stražari, već su okretali leđa i propuštali masu nezaštićene nejači, zbog čega su austrougarske vlasti u više navrata intervenisale kod kneževe vlade, zahtijevajući da se preduzmu mjere protiv pojedinih komandira kordonskih straža. Tako je 26. 7 (8. 8) 1882. austrougarski otpravnik poslova grof Vas notom obavijestio kneževu vladu o četi od 40 naoružanih ljudi koji su prešli preko Tare dok se crnogorska straža pod komandom Milovana Bodnjara nije ni pomjerila, mada je, kako se u pomenutoj noti navodi, bila

obaviještena od austrougarske patrole. U noti se zahtijeva da komandir straže Bodnjar bude smijenjen i pozvan na odgovornost.[19]

Kneževa vlada nije obraćala naročitu pažnju na te prigovore. Vlada se pravdala da preko granice bježe uglavnom žene i djeca, koji traže zaštitu od gladi i zime, jer su im pogorjele kuće i uništena imanja, a austrougarska vojska vrši zulum nad nezaštićenim stanovništvom.[20] Tako se, uprkos mjerama koje su preduzimali austrougarski zvanični organi ili, pak, crnogorska vlada, broj izbjeglica u Crnoj Gori svakodnevno povećavao. Prema jednom telegrafskom izvještaju Kotarskog načelstva u Gacku od 24. februara 1882, Okružna oblast u Mostaru izvijestila je Predsjedništvo Zemaljske vlada da je prešao preko granice veliki broj izbjeglica sa područja bilećkog kotara. O tome su obaviješteni baron Jovanović i baron Temel. Baron Temel potvrdio je istinitost telegrafskog obavještenja Kotarskog načelstva u Gacku mada je, kako kaže, od crnogorske vlade odlučno demantovano.[21]

Ustanička propaganda među stanovništvom Hercegovine bila je vrlo aktivna. Cilj joj je bio da se što više naroda odmetne od austrougarske vlasti i priključi ustanicima ili pobjegne u Crnu Goru. U jednom izvještaju Kotarskog načelstva u Bileći, koji je 21. marta upućen Okružnoj oblasti u Mostaru govori se kako su pobunjenici dobili uputstva od emigranata iz Crne Gore da se pokrene i muslimansko stanovništvo koje, prema njihovoj procjeni, još miruje, da prodaju zalihe stočne hrane, da zapale kuće i da pobjegnu u Crnu Goru, kako bi se na taj način stavilo do znanja stranim silama da su hercegovački Muslimani solidarni sa svojom srpskom braćom i da žele da se otcijepe od Austro-Ugarske.[22]

Propaganda se stvarno širila raznim tajnim kanalima preko hercegovačkih emigranata i njihovih istomišljenika iz Crne Gore. Naročito se agitovalo za jedinstvo srpskog i muslimanskog stanovništva. U Nikšiću su emigranti na čelu sa Jovom Mravom i drugim pobornicima ustanka širili propagandu da su »hercegovački muslimani solidarni sa svojom braćom pravoslavne vjere«. O tome je baron Temel obavijestio Zemaljsku vladu podvlačeći da ni turska ni srpska propaganda (misleći na propagandu Srbije i Turske) nije toliko štetna koliko propaganda emigranata iz Bosne i Hercegovine.[23] Ta propaganda, po mišljenju šefa Zemaljske vlade barona Apela, nije ostala bez rezultata, naročito na području Bileće i Gacka, jer se u istom izvještaju govori kako su sjeverno od Vrdara duž crnogorske granice sva naselja ostala pusta, da su mnoge familije (... mehrere Familien mit Hab und Gut nach Montenegro ausgewandert sind...) prebjegle sa cjelokupnom pokretnom imovinom i da to treba očekivati u mnogo većem broju, jer su neke familije unaprijed prodale svoje zalihe stočne hrane.[24]

Da su zaista hercegovački Muslimani ne samo bili »solidarni sa svojom srpskom braćom« već da su jedinstveno sa Srbima bili

pokretači i organizatori ustanka i da je stanovništvo jednako bilo izloženo nasilju i teroru carske soldateske, govore mnoge činjenice i dokumenti. Boško Martinović iz Grahova obavijestio je 23. marta (5. aprila) ministra unutrašnjih djela Crne Gore Maša Vrbicu da se na granici kod Oblja nalazi 457 duša »od familija turskijeh i srpskijeh iz bilećkog kotara, koje su utekle do crnogorske granice«. Ta masa izbjeglica pobjegla je iz sela: Rogovi 139, Fatnica 80, Davidovići 85, Kukričje 60, Dabar 21, Bijeljani 13, Plana 50 i Panik 9 lica. Iz više odgovora tih lica na pitanje »koji ih je zulum naćerao da svoje kuće ostave, kcje im je austrijska vojska pogorjela« vidi se da su nasilja i teror (paljevine, pljačke, odvođenje i zlostavljanje žena itd.) podjednako vršeni i nad srpskim i nad muslimanskim življem ovoga kraja.[25]

Prihvatanje velikog broja izbjeglica u Crnoj Gori, kao i očito podržavanje ustanka od crnogorskog naroda i više crnogorskih prvaka sa Lazarom Sočicom na čelu, primoralo je austrougarsku vladu da u više navrata interveniše kod kneževe vlade preko svoga poslanika barona Temela. Tako je, u vezi s tim, na Cetinju početkom februara 1882. došlo do sastanka barona Temela i ministra unutrašnjih djela vlade Crne Gore Maša Vrbice. O rezultatima tih razgovora Mašo Vrbica je 9/22. februara 1882. pismom detaljno obavijestio kneza Nikolu, koji se u to vrijeme nalazio u Podgorici. Kako se iz pisma vidi, knez Nikola je, izgleda, bio i zvanično odobrio prelazak »roblja« u Crnu Goru, jer Mašo Vrbica kaže: »Gospodinu baronu Temelu veoma je bila teška odluka Vašeg Visočanstva. On veli da će prelazak (h)ercegovačkog roblja u Crnu Goru uzbuditi opšte mnjenje, što za Austriju neće biti prijatno ni korisno i drugo što će ustašima mlogo biti olakšano kad se roblje clibere (kad se oslobode roblja). Ovo doista tako i jest.«[26]

Austrougarskoj vladi bilo je u interesu da Crna Gora jakim kordonom zatvori granice kako bi se spriječio prelazak hercegovačkih izbjeglica. Kao prvo, htjela je da sa ustanicima raščisti na licu mjesta, da ih učini bezopasnim, jer ako se ti »buntovnici« budu nalazili pod kontrolom njene vojske i policije, biće kudikamo »bezopasniji« nego ako se kao izbjeglice nalaze u susjednoj državi, čiji ih narod, pa i vlada, podržava u namjerama. Drugo, prelazak velikog broja izbjeglica ne može a da ne »uzbudi opšte mnjenje«, a austrougarskoj vladi nije išlo u prilog da masovan otpor naroda Hercegovine dobije međunarodni karakter. Austrougarska vlada je znala da bi otkazivanje utočišta hercegovačkom »roblju« bio atak na sam ustanak, a ustanici bi izgubili svoga najvećeg i u tom trenutku jedinog saveznika, što bi neminovno dovelo do demoralizacije u ustaničkim redovima, a time i do lakšeg ugušenja ustanka. To je baron Temel vrlo dobro znao pa je koristio sve mogućnosti da ubijedi crnogorsku vladu da zabrani ili bar ograniči prelazak izbjeglica iz Hercegovine u Crnu Goru. Znao je da bi to demoralisalo ustaničke čete koje su se ionako nalazile u vrlo teškom polo-

žaju. No, knez Nikola, iako je često vodio računa o zahtjevima Beča, nije mogao a da ne učini ustupke ustanicima, odnosno da liberalizuje prelazak izbjeglica u Crnu Goru, jer je crnogorski narod i većina njegovih prvaka sa Lazarom Sočicom na čelu s odobravanjem gledao borbu Hercegovaca, a svaki je knežev postupak koji je išao naruku austrougarskoj vladi izazivao revolt i bio osuđivan od crnogorskog naroda. Mašo Vrbica dalje kaže: »Koliko je blago Vašeg Visočanstva od svoga ugleda pred Crnogorcima izgubio sa ovim dosadašnjim prećerano strogim držanjem kordona, kojega strogost daleko prelazi međunarodnijeg prava, nije mi trebalo o tome mlogo uvjeravati gospodina Barona.«[27]

Iz tog pisma, kao i drugih dokumenata, nedvosmisleno se vidi da je kneževa politika »prestrogog kordona« prema hercegovačkim izbjeglicama izazivala opšte nezadovoljstvo crnogorskog naroda, što je i poenta opširnog pisma Maša Vrbice knezu Nikoli.

Kneževa vlada, pored nezadovoljstva i revolta svoga naroda i raznih spoljnopolitičkih teškoća, nalazila se i u vrlo teškoj finansijskoj krizi. Ona je o tome morala da vodi računa, ali trebalo je slušati i glas naroda, poštovati običaje i tradiciju i ispunjavati obaveze prema svojim sunarodnjacima s druge strane granice. Zato vojvoda Mašo uvjerava kneza u ispravnost odluke da se dozvoli utočište ustanicima i njihovim familijama. »Očito je, Gospodaru« — kaže Mašo Vrbica — »da će za Austriju biti od velike štete i teškoće što će Crna Gora primiti ustaško roblje, no to će doista i za Crnu Goru biti teško, ali može li Crna Gora pokraj svijeh tijeh teškoća žertvovati svoje dostojanstvo i zakonita prava koja Crnoj Gori i njenom viteškom vladaru po svijem međunarodnijem zakonima pripadaju. Zaista ne može i nećete to dopustiti Vi gospodaru.«[28]

Krajem marta i početkom aprila ustanici su se, pred brojno nadmoćnim i do zuba naoružanim neprijateljem, sve više povlačili u planinske predjele sjeveroistočne Hercegovine u pravcu crnogorske granice. S ustanicima se povlačilo i mnogobrojno stanovništvo tražeći spasa sklanjanjem u planine i bježanjem prema crnogorskoj i turskoj granici. To je austrougarska komanda na vrijeme primijetila pa je odmah pristupila uspostavljanju svoga pograničnog kordona kako bi se spriječilo ustanicima i neboračkom stanovništvu prebacivanje u Crnu Goru. Granica je bila naročito obezbijeđena sjeverno od Bileće sve do Drine. Uprkos tome, grupe ustanika s narodom prelazile su granicu na raznim mjestima. Tako je za nekoliko dana u prvoj polovini aprila prešlo preko Tare i Vučeva oko 500 izbjeglica, većinom Muslimana (... grösstentheils muhamedanische Flüchtlinge...), koje su prihvatile crnogorske vlasti i uputile put Pive i Kolašina.[29]

Koliko je ustanika i neboračkog stanovništva prebjeglo u Crnu Goru do kraja aprila 1882. teško je utvrditi, jer je narod prelazio granicu na raznim mjestima, u grupama i pojedinačno, to je

trajalo oko četiri mjeseca, a veliki broj izbjeglica se nije prijavio crnogorskim vlastima niti su se nalazili na trošku državne blagajne, već su živjeli po privatnim kućama, najčešće kod rodbine i poznanika. Kako se vidi iz mnogobrojnih izvještaja, već tada se u Crnoj Gori nalazio veliki broj izbjeglica s područja Hercegovine. Pored ustanika i njihovih vođa u izbjeglištvu se nalazio i veliki broj nejači — djece, žena i staraca. Ta masa razmještena je po raznim mjestima Crne Gore, a veće grupe bile su smještene u Pivi, Banjanima, Kolašinu, Podgorici i Nikšiću.

Prema jednom kasnijem saopštenju ministra unutrašnjih djela Maša Vrbice, prebjeglo je u Crnu Goru od decembra 1881. do polovine aprila 1882. oko 220 ustaničkih vođa i vojnika, koji su izdržavani na teret državne blagajne. U tom saopštenju navode se imena i prezimena prebjeglih ustaničkih glavara i broj ustanika.[30] Ali, i taj podatak, mada je to zvaničan izvještaj crnogorske vlade, ne govori mnogo o stvarnom broju izbjeglica, jer se izričito odnosi na ustanike i njihove vođe, i to samo na one za koje je kneževa vlada izdavala tain. Ništa se ne govori o mnogobrojnim izbjeglicama koje su se izdržavale po privatnim kućama tamošnjeg stanovništva, a njihov broj, kako će se kasnije vidjeti, bio je desetorostruko veći.

U jednom pismu, upućenom iz Gruža 2/15. marta 1882. ministru inostranih djela Crne Gore Stevanu Radonjiću, Durando, italijanski konzul u Dubrovniku, pored ostalog, saopštava da se »nalazi među ratnicima koji dolaze i odlaze, pričaju o borbama u Hercegovini« itd. U nastavku dostavlja saopštenje Jonina, ruskog konzula u Dubrovniku, da je u Crnu Goru prebjeglo pet hiljada hercegovačkih porodica (... Cing mille! Diable, il est forte une population...), što mu izgleda preuveličano.[31] Jonin je takođe u više navrata obavještavao i svoju vladu u Petrogradu o velikom broju izbjeglica iz Hercegovine, koje se nalaze u Crnoj Gori bez ikakvih sredstava za život.

Austrougarski poslanik u Petrogradu baron Trautenberg pisao je 24. februara (8. marta) 1882. svom ministru spoljnih poslova grofu Kalnokiju o razgovorima sa Girsom, ruskim ministrom inostranih poslova, pored ostalog, i sljedeće: »U toku daljeg našeg razgovora vrati se gospodin Girs ponovo na izvještaje gospodina Jonina o masama izbjeglica iz Hercegovine, koji su u posljednje vrijeme bez ikakvih sredstava za život, prebjegli u Crnu Goru. Usljed ovih izvještaja Joninovih, Girs je izvijestio Cara o nesnosnom materijalnom položaju Kneza crnogorskog, koji te izbjeglice mora da hrani...«[32]

Proklamacija o ugušenju ustanka i o amnestiji 22. aprila 1882. i stav crnogorske vlade

Stanje ustanka krajem aprila bilo je vrlo teško. Ustanici su bili razbijeni na grupe, a austrougarska vojska kontrolisala je sve

glavne putcve. Ona je zaposjela sve važnije punktove i skoro sva sela, od kojih su mnoga bila opustošena. Takva situacija dovela je ustanak u vrlo težak položaj. On nije više predstavljao jedinstvenu snagu niti se mogao suprotstaviti nastaloj situaciji. To je omogućilo Zemaljskoj vladi da, na prijedlog barona Dalena izda (22. aprila 1882) Proklamaciju o ugušenju ustanka i o davanju opšte amnestije.[33]

Dalenov prijedlog usvojen je u Beču i Proklamacija o ugušenju ustanka i o amnestiji objavljena je 22. aprila 1882. s rokom od oko mjesec dana. Odmah su upoznati lokalni organi vlasti sa sadržajem Proklamacije i o tome kako treba postupati sa vraćenim narodom. Sadržaj Proklamacije o amnestiji uručio je sutradan (23. aprila) baron Temel notom ministru inostranih djela Crne Gore Stevanu Radonjiću, u kojoj moli »da se što je moguće brže na odgovarajući način objasni Proklamacija c. i k. Zemaljske vlade o davanju amnestije«. Proklamacija je dva dana nakon toga objavljena i u »Glasu Crnogorca«.[34]

Proklamacijom je objavljeno da je ustanički pokret, koji je u posljednje vrijeme »javnu sigurnost i red u jednom dijelu Bosne i Hercegovine narušio, savladan od c. i k. vojske«, te da su ustaničke čete, »koje su se bile pojavile u nekojim kotarevima raspršene a novom pojavljivanju istih doskočilo se zaposjedanjem pojedinih važnih položaja sa vojskom. Nastupilo je dakle vrijeme da se može stanovništvo svih mjesta bez zapreke povratiti na djelatnost i miran rad«.[35] Međutim, suprotno tvrdnjama u Proklamaciji, činjenica je da 22. aprila nije bio ustanak savladan, jer su još više mjeseci znatne skupine ustanika oko Salka Forte i Stojana Kovačevića davale jak otpor.

Austrougarskoj vladi očigledno se žurilo da objavi ugušenje ustanka i time stavi do znanja evropskoj javnosti o »pobuni lokalnog karaktera«. Istovremeno, Beču se žurilo da masu izbjeglica vrati kućama, jer sama činjenica da su čitavi krajevi opustjeli i da se stanovništvo nalazi u »odmetništvu« ne ide u prilog tvrdnji da se radi o lokalnoj pobuni; u takvim uslovima nemoguće je pristupiti pacifikaciji pokrajine i sprovođenju raznih mjera, naročito propisa o regrutaciji, za čije je sprovođenje carska vlada bila naročito zainteresovana.

Od amnestije će biti izuzeti svi učesnici u ustanku i drugi pobunjenici i odmetnici koji se do 20. maja ne vrate kućama i ne prijave lokalnim organima vlasti i oni »koji su na temelju dokaza krivi kakvog zločina«, te oni »koji su bili uzrok i zavoditelji buntovničkog pokreta«. Prema onima koji su izuzeti amnestijom biće preduzete mjere, odnosno s njima »će se postupiti strogošću zakona«.[36]

Odmah je uočljivo karakteristično formulisanje Proklamacije o amnestiji koja očigledno ne daje dovoljno garancija za najveći broj ustanika da prema njima neće biti preduzimane krivične i

druge sankcije. Po toj formulaciji mogao bi se ma kome »dokazati« kakav zločin ili se okarakterisati kao »zavoditelj buntovničkog pokreta«. Drugim riječima, nije jasno određena granica između lica koja obuhvata amnestija i onih koji su izuzeti amnestijom. Nisu jasno određeni elementi »krivnje« na osnovu kojih bi se mogao neko okarakterisati kao »zavoditelj buntovničkog pokreta«, već je to toliko uopšteno da je time ostavljena široka mogućnost austrougarskim policijskim i vojnim organima za slobodnu ocjenu, što je moglo da bude kobno po ustanike. To je crnogorska vlada odmah uočila i opravdano uputila prigovor. Tražila je da se navedu lica koja se smatraju pokretačima i vođama ustanka kojima se ne pruža amnestija. Crnogorska vlada je i tom prilikom pokušala da pomogne ustanicima i mnogobrojnim izbjeglicama i da na taj način ispuni svoju ljudsku i moralnu dužnost prema svojim sunarodnjacima koji su se zaista nalazili u teškoj situaciji. Kneževa vlada nije mogla da obezbijedi smještaj i izdržavanje tolikom narodu, pa je smatrala da je jedini izlaz u vraćanju izbjeglica svojim kućama s tim da im se obezbijedi siguran povratak kako ne bi došli pod udar progona i odmazde.

Crnogorska vlada, pridržavajući se svog »neutralnog stava« prema hercegovačkom ustanku, nije mogla da se javno umiješa i da energično zahtijeva drukčije uslove amnestije nego što ih je dala austrougarska vlada. Istina, stavila je prigovor na nepotpunost i nejasnost nekih tačaka u Proklamaciji o amnestiji, ali taj prigovor dat je više u vidu zamjerke nego u obliku energičnog zahtjeva. No, ipak, činjenica je da se crnogorska vlada zauzela za izmjene uslova o amnestiji u korist hercegovačkih izbjeglica. I baron Temel je, sagledavši trenutnu situaciju, bio mišljenja da se bez podrške crnogorske vlade neće moći sprovesti neke tačke iz Proklamacije. Knez Nikola je pristao na Temelov prijedlog da se na teritoriji Crne Gore, u oblastima gdje su smještene veće grupe izbjeglica iz Hercegovine, upute delegacije koje bi sakupljenim izbjeglicama razdijelile Proklamaciju i na njih uticale da se vraćaju.[37] Pored toga, Mašo Vrbica se tajnim putem posebno angažovao da pomogne izbjeglicama u formulisanju njihovih zahtjeva. Pored zvaničnog akta, u kome se naređivalo da se saopšti ustanicima i izbjeglom narodu da se vraćaju svojim kućama, u strogo povjerljivoj instrukciji, koju su dobili izaslanici kneževe vlade, nalagalo se da se vrlo oprezno, preko razboritijih i povjerljivih ljudi, objasni pravi smisao Proklamacije koja ništa ne govori o Vojnom zakonu kao glavnom uzroku ustanka i iz koje se jasno ne vidi kome se oprašta a kome ne oprašta itd.[38] Dakle, tajnom instrukcijom stavljeno je do znanja hercegovačkim izbjeglicama da Proklamacija ne daje dovoljno garancija, već da oni sami na skupštinama daju svoje prigovore. Dalje im je sugerisano da energično zahtijevaju da se objasni »hoće li se uzimati soldati ili ne«, da se oprosti svim ustanicima »kako nama koji smo prebjegli u

susjedne države tako i onima koji su po austrijskim tamnicama i hercegovačkim planinama«, da se označe imena i prezimena onih kojima se ne može oprostiti itd.

Međutim, u vezi s dogovorom kneza Nikole i barona Temela o zajedničkoj akciji austrougarskih organa i crnogorske vlade o sprovođenju Proklamacije o amnestiji austrougarska vlada je odlučno reagovala. Isključila je svaku mogućnost miješanja Crne Gore u pitanja sprovođenja Proklamacije o amnestiji. Baronu Temelu je odgovoreno iz Beča 29. aprila 1882. da je Proklamacija samostalan akt koji proizilazi iz vrhovnog prava bosanske administracije, te ne može biti predmet međunarodnih pregovora, što treba staviti do znanja crnogorskoj vladi.[39]

Kategoričan stav austrougarske vlade o pitanju uslova amnestije nije se mogao dugo održati. Otpor ustanika, koji su zahtijevali preciznije i povoljnije uslove amnestije, u čemu ih je i Crna Gora, pomagala, nije ostao bez rezultata. Nepun mjesec nakon Proklamacije o amnestiji baron Temel je (18. maja) dostavio Stevanu Radonjiću »Oglas c. i k. Zemaljske vlade u Sarajevu«, u kome su data neka dodatna objašnjenja Proklamacije o amnestiji. U »Oglasu« je objašnjeno da se Proklamacija o amnestiji odnosi na sve građane koji su od svojih kuća pobjegli i na one koji su u »ustanku bili i borbom protiv c. i k. vojske učestvovali, ako se svojevoljno svojim kućama povrate i ako nisu krivi kakvog zločina počinjenog još prije ustanka«, kao i na one »koji su do sada od c. i k. vojske uhvaćeni bili, ako ne spadaju onim u Proklamaciji od amnestije isključenim osobama«. Dalje je objašnjeno da su od amnestije isključeni »poticatelji, zavoditelji, poglavice ustanku koji su radili da se ustanak digne i raširi, onda četovođe, žandarmi i hercegovački panduri, koji su se ustanku priključili, kao i oni koji su krivi kakvog zločina koji bi po bosansko-hercegovačkom kaznenom zakonu« mogli biti na smrt osuđeni ili radi kojega bi »pod prijeki sud došli« itd.[40]

Iako je i »Oglasom« izuzet veliki broj lica od amnestije, činjenica je da su neke tačke nešto konkretnije i jasnije. Iz toga proizilazi da je Zemaljska vlada, suočena sa realnošću u Hercegovini i raspoloženjem brojnog izbjeglog naroda koji se nije mirio sa okupacijom, morala da učini izvjesne ustupke.

Pored velikih i dobro organizovanih vojnih akcija protiv ustanika i policijskih, sudskih i drugih mjera prema neboračkom stanovništvu i izbjeglicama, Zemaljska vlada zaprijetila je odbjeglim kmetovima i ekonomskim sankcijama. U tom cilju izdala je krajem marta 1882. i zvanično saopštenje, u kome se pozivaju »kmetovske porodice i članovi njihovi, koji su sposobni za rad« da se vrate na »svoje čifluke« kako bi se »pojedinci očuvali od šteta, koje bi za njih nastale zbog neobrađivanja takovih čifluka«. U protivnom, odbjegli kmetovi, koji se do 31. maja (13. juna) ne vrate i »valjano ne pobrinu za čifluke, osudiće se po propisima člana 8.

Naredbe od 14. safera 1276. god. (poznata saferska naredba iz 1859. godine koja je ozakonila postojeće agrarne odnose stvorene čitlučenjem) da se uklone sa čifluka, a dotični čifluci predadu posjednicima na vlastito raspolaganje«.[41] Pored prijetnje kmetovima da će im biti oduzeto pravo na obradu begovskih čitluka, tom mjerom se istovremeno pokušalo da se umiri begovat, posebno onaj dio koji je uzeo učešća u ustanku a kome se na taj način još jednom garantuju stari kmetovski odnosi da se tako ubaci još jedan kamen smutnje između Srba kmetova i Muslimana posjednika. Inače, poznato je da je agrarno pitanje bilo vrlo pogodno za zavađanje naroda Bosne i Hercegovine, čime se Beč, za sve vrijeme okupacije ovih krajeva, obilato koristio.

Sve mjere Zemaljske vlade, kao i Proklamacija 22. aprila, nisu trenutno imale naročitog uticaja na vraćanje izbjeglica iz Crne Gore i planinskih predjela. Štaviše, broj izbjeglica u maju i junu još se više povećao. Uticaj Proklamacije i drugih mjera tek se osjetio, posebno na muslimanski živalj, krajem ljeta, a naročito poslije Kalajeve posjete Foči, Goraždu i drugim mjestima istočne Bosne.[42]

Slabljenje ustanka u maju i junu i masovno bježanje ustanika u Crnu Goru

Tokom maja i juna, s obzirom da je ustanak počeo naglo da slabi, ustanici su masovno bježali u Crnu Goru. To je naročito došlo do izražaja u bilećkom kraju. Prelazile su preko granice i glavne vođe. Tako su već krajem maja prešli Mrdak Luburić i Jovan Šutić, a zatim i Pero Tunguz, teško bolestan. On je kod Lebršnika 31. maja (13. juna) 1882. uhvaćen od crnogorske straže i sproveden u Nikšić. Uskoro je, takođe teško bolestan i iznemogao, prešao i stari vojvoda pop Pero Radović.

Prebacivanje ustanika i njihovih vođa u Crnu Goru tokom jula i avgusta bilo je tako intenzivno da su do kraja avgusta prešle skoro sve glavne vođe s velikim brojem ustanika. Tako je krajem avgusta, pošto je ostao bez ljudstva, a na intervenciju Lazara Sočice, došao na Goransko i sam vojvoda Stojan Kovačević.

Stojan Kovačević se posljednjih dana avgusta nalazio u vrlo teškoj situaciji. On je negdje iza Volujaka proveo više dana sam, bez svojih ljudi i »... sve sam sebi pribavljao i prigotovljao za jelo«, uporno nastojeći da se vrati u Hercegovinu.[43] U Hercegovini je bila takva situacija da je svako produženje ustanka bilo skoro nemoguće, a da pređe u Crnu Goru i da traži azil od kneževe vlade, Stojanu je bio veliki rizik, jer je još za vrijeme turske vladavine imao sa knezom Nikolom gorko iskustvo. (Poznato je da je Stojan Kovačević, oko 1860. godine, bio uhvaćen po nalogu kneza Nikole i predat turskim vlastima, a zatim okovan i zatvoren u mostarsku kulu, odakle je ubrzo pobjegao uz pomoć mostarskih

rodoljuba.) Pored toga, u jeku ustanka protiv austrougarske okupacije kneževa vlada bila je obećala nagradu onome ko uhvati Stojana Kovačevića. U izvještaju, koji je pop Mašan Nikčević poslao Vrbici (31. maja /13. juna 1882) nakon hvatanja Pera Tunguza u vezi sa raspisanom nagradom onome ko uhvati Stojana Kovačevića se, pored ostalog, kaže: »Luka Vuković misli da je višu uslugu učinio što je ufatio Tunguza no da je Stojana ufatio i nada se da će te mu istu *nagradu koja je za Stojana obećana* dati i ja od moje strane osobito preporučujem rečenoga Luku, koji je neprestano krstario graničnom linijom od Maglića do Dobreljice. Od kad je straža postavljena On i perjanik Đoko Lazarev nijesu se nikada ni mijenjali evo već punih pet mjeseci.« (Podvukao D. Dž.)[44] Mašo Vrbica je uvjeravao Lazara Sočicu da Stojan Kovačević »za ustanak danas nije zaista potrebit«, te da bi ga trebalo uhvatiti i predati crnogorskim vlastima. On se, prema tvrđenju ministra unutrašnjih djela Maša Vrbice, ne odvaja od crnogorske granice, što dovodi do grubih povreda neutralnosti itd. Njegovim hvatanjem bi bečka vlada dobila od Crne Gore »uvjeravanje prijateljskog pograničnog držanja i stroge neutralnosti«. Sve te okolnosti bile su dovoljan razlog Stojanu Kovačeviću da »doša i nije svojevoljno u granicu«.[45]

Bezizlaznu situaciju Stojana Kovačevića, izgleda, jedini je sagledao njegov iskreni prijatelj i veliki pobornik hercegovačkog ustanka protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine Lazar Sočica, pa ga je na svoju odgovornost neprimjetno prebacio preko granice kod Stubline i doveo na Goransko da ne bi pao u ruke »švapske« soldateske. On je, nakon toga, posredstvom Lazara Sočice, prebačen u Nikšić. Stojan Kovačević je uživao takav ugled u crnogorskom i hercegovačkom narodu i šire da kneževa vlada nije mogla prema njemu preduzimati neke posebne mjere u vezi s raspisanom nagradom, već je sa ostalim vođama ustanka interniran u Podgoricu.

Poslije Stojanovog prelaska u Crnu Goru jedino je od glavnih vođa ustanka na području Hercegovine ostao izvjesno vrijeme Salko Forta sa svojom četom, koja je sredinom oktobra brojala oko 190 ljudi. Salko Forta je činio posljednje napore da se ustanak održi. Međutim, situacija na terenu bila je vrlo kritična te je svako dalje organizovanje oružanog otpora bilo apsurdno. Našavši se u bezizlaznoj situaciji, Salko Forta je sredinom oktobra zatražio azil od crnogorske vlade preko svojih emisara Salka Pobrića i Pera Račića. Pošto je crnogorska vlada dala pozitivno mišljenje, Forta je 22. oktobra (4. novembra) došao sa 85 drugova na crnogorsku granicu u rejonu Travnih Dolova, sjeverno od Bileće, odakle je prebačen u Bratogošt, a zatim u Nikšić, gdje mu je, po naređenju Maša Vrbice, priredio srdačan doček okružni načelnik Bogdan Drobnjak. Mašo Vrbica se interesovao za sve pojedinosti oko dočeka i smještaja Salka Forte i njegove družine u Nikšiću.[46]

Iz podataka o dočeku Salka Forte u Nikšiću vidi se da je Forta od kneza Nikole i krugova oko njega cijenjen kao ozbiljna i postojana ličnost. Cijenjena je i njegova riječ. Zbog toga Mašo Vrbica zahtijeva od Bogdana Drobnjaka da mu Forta i Pobrić daju ocjenu ustanka i karakteristike pojedinih glavara kako bi »Gospodar imao pravi poim o ustanku« itd.[47]

Kada su vođe ustanka i izvjestan broj ustanika, na zahtjev austrougarske vlade, internirani iz pograničnih krajeva u unutrašnjost Crne Gore, bilo je naređeno da se ljudstvo Salka Forte smjesti u najbolje kuće, da svi budu u blizini, u jednom ili dva sela. Za Fortu je određen smještaj u Podgorici, gdje su mu se odranije nalazila djeca, a za njegov smještaj bio je zadužen vojvoda Bećir-beg Osmanagić.[48]

Iz toga je jasno da je prema Salku Forti vođena posebna politika u odnosu na Stojana Kovačevića i ostale vođe ustanka, kojima nije ukazivana nikakva pažnja, već su, naprotiv, mnogi nailazili na ozbiljne teškoće, kao Pero Tunguz koji je čak svezan dotjeran u Nikšić itd. To je, pored ostalog, i rezultat posebne politike koja je, u skladu sa kneževim aspiracijama na Hercegovinu, vođena prema hercegovačkim Muslimanima.

Kalajeva posjeta Bosni i Hercegovini i smišljena politika bečke vlade na stvaranju razdora između Muslimana i Srba

Poslije likvidacije glavnine ustaničkih snaga, sredinom ljeta 1882, bečka vlada je, ne birajući sredstva, nastojala da što prije umiri ovo vruće područje, koje je predstavljalo ozbiljnu smetnju u sprovođenju njene globalne aneksione politike u okupiranim pokrajinama. Vlasti su pristupile zavođenju »normalnog« života u pobunjenoj oblasti sprovodeći razne mjere. Akcija je, nakon sprovođenja regrutacije, bila naročito usmjerena u pravcu vraćanja izbjeglica iz Crne Gore i planinskih predjela, što je bio i glavni uslov pacifikacije. Naročitu aktivnost u sprovođenju pacifikacije pokazao je ministar Zajedničkog ministarstva finansija Benjamin Kalaj, koji je neposredno nakon ugušenja ustanka, sredinom ljeta 1882, posjetio Bosnu i Hercegovinu.

Kalaj je u svojoj misiji obilazio krajeve koji su i najviše bili zahvaćeni ustankom, a imao je ovlaštenja da u carevo ime daje amnestiju pojedinim vođama ustanka, neovisno od uslova Proklamacije o amnestiji. On je, koristeći dobivena ovlaštenja, naročitu pažnju poklanjao muslimanskim ustaničkim vođama, nastojeći da ih odvrati od crnogorskog uticaja i odvoji od ustaničkih masa srpske nacionalnosti.[49] Još jednom je došla do izražaja poznata politika Habsburgovaca d i v i d e e t i m p e r a koja je prvenstveno bila usmjerena na stvaranje razdora između Srba i Muslimana.

Kalajeva politika nije ostala bez rezultata. Već sredinom oktobra, pod uticajem Kalajeve propagande, vratila su se 103 lica

iz fočanskog kraja, od čega su samo petorica bili Srbi. Još je drastičnija bila situacija u konjičkom kraju, gdje se od oko 1.000 prebjeglih ustanika i članova njihovih familija, pretežno Muslimana, vratilo do kraja marta 1883. godine 929 lica. Slična situacija bila je i u drugim krajevima. Muslimanski živalj počeo se masovno vraćati iz Crne Gore i planinskih predjela.[50]

Politika izolacije Crne Gore u rješavanju izbjegličkog pitanja i odnos crnogorske vlade prema izbjeglicama

Kalaj je u borbi za prestiž u Hercegovini naročito nastojao da spriječi svaku intervenciju i posredovanje Crne Gore u rješavanju izbjegličkog pitanja. Po njegovom mišljenju, intervencija kneza Nikole samo bi ojačala uticaj Crne Gore u Hercegovini, što bi bilo štetno po austrougarsku politiku u ovim krajevima. U tom pravcu se u Crnoj Gori angažovao i baron Temel. On je budno pratio aktivnost crnogorske vlade i kneza Nikole u rješavanju izbjegličkog pitanja. Čak, štaviše, od kneza Nikole, koji je sredinom oktobra 1882. trebao da posjeti Podgoricu, Danilovgrad i Nikšić, zahtijevano je da, prilikom eventualnih susreta s interniranim ustanicima, objasni da im ne može pomoći i da bi svaka njegova intervencija bila nekompetentna i bezuspješna, da ustanici i druge izbjeglice ne treba ništa da očekuju od crnogorske vlade, već da svoje zahtjeve upute »svojoj pretpostavljenoj vladi«. Knez Nikola je obećao baronu Temelu da će tako djelovati među izbjeglicama i dodao da se smatra odgovornim za svaku propagandnu djelatnost hercegovačkih izbjeglica, te da će u tom pravcu i naredbu izdati.[51]

Iz toga je jasno koliko je austrougarska vlada bila zainteresovana da se Crna Gora što više izoluje od rješavanja izbjegličkog pitanja. Knez Nikola se u mnogim pitanjima morao povinovati zahtjevima Beča. Takav njegov stav je izričito bio uslovljen spoljnopolitičkom situacijom, kao i ekonomskom ovisnošću siromašne Crne Gore od jake susjedne Carevine. Crnogorska vlada se, i pored toga, brinula da se izbjeglicama bar donekle olakša život u Crnoj Gori. Posebno je vođeno računa o smještaju nejači. Jedno vrijeme je davana i pomoć u hrani. Pored toga, kneževa vlada je, izbijanjem ustanka u Hercegovini, morala dodatno da finansira i održavanje pograničnog kordona koji se protezao od Krivošija do vrha Maglića. To su za njenu kasu bili prilično veliki izdaci. Zbog takve situacije knez je bio prinuđen da se obrati za pomoć inostranstvu. U tom pogledu zatražio je od Ministarstva unutrašnjih djela da pripremi materijal o utrošku sredstava za izdržavanje izbjeglica. Mašo Vrbica je krajem avgusta 1882. izdao saopštenje da je za izdržavanje 2.137 hercegovačkih i krivošijskih ustaničkih glavara i vojnika, koji su od kraja decembra 1881. do 3/16. avgu-

sta 1882. prebjegli u Crnu Goru, izdato 84.828 oka hljeba, što u novcu iznosi 21.207 fijorina. Saopštenje je objavljeno i u »Glasu Crnogorca«.[52] To je bio smišljen potez crnogorske vlade da se upozna evropska javnost s velikim problemom izbjeglica, koje su zbog situacije u okupiranim pokrajinama pale na teret Crnoj Gori. Bečka vlada bila je revoltirana što je saopštenje objavljeno u javnom glasilu, pa je stavila prigovor crnogorskoj vladi.

Za vrijeme privatne posjete kneza Nikole Beču krajem ljeta 1882. razmatrano je i pitanje izbjeglica u Crnoj Gori. Razgovori su vođeni o amnestiji hercegovačkih izbjeglica i o interniranju Krivošijana. Na kneza je tom prilikom vršen pritisak da potpuno obustavi tain hercegovačkim izbjeglicama kako bi bili primorani da se vraćaju u Hercegovinu i da traže »milost od svoje predpostavljene vlade«. Knez Nikola na to nije pristao, jer bi to, po njegovom mišljenju, još više pogoršalo situaciju. Jedino je pristao da će smanjiti »tain na najmanju mjeru« i da će internirati Krivošijane pod uslovom da se otpočne s amnestijom hercegovačkih izbjeglica.[53]

Tim razgovorima nije dat zvaničan karakter niti im je javno pridavana važnost. Bečka vlada imala je namjeru da iskoristi kneževu posjetu u svoje svrhe, vodeći pri tome računa da se što više umanji njegov značaj i uloga u rješavanju izbjegličkog pitanja. To se najbolje očituje činjenicom da se nije moglo ništa konkretnije odlučiti u vezi s hercegovačkim izbjeglicama bez Kalaja. Jer, »što se tiče Ercegovaca da je to samo bila jedna izmjena misli koja se je u Beču dopala, ali da Vi je rečeno da se ne može smatrati kao svršeno dok se o istoj Kalaj ne upita kao nadležan«, te »da je g. Kalaj odgovorio da zadržaje potpunu slobodu roblja u ovom pitanju po čemu je on odgovoran« itd.[54]

Razgovorima u Beču nije ništa naročito postignuto. Interniране su u određena mjesta jedino neke vođe krivošijskog i hercegovačkog ustanka, dok su se ustanici i ostale izbjeglice slobodno kretali po Crnoj Gori, čak i pod oružjem.

Težak ekonomski položaj Crne Gore

Girs, ministar inostranih poslova Rusije, na osnovu Joninovih izvještaja iz Dubrovnika, izvijestio je svoga cara o nesnosnom materijalnom položaju crnogorskog kneza koji, pored ostalih ekonomskih teškoća, mora da izdržava i mnogobrojne izbjeglice, naglasivši da bi mu trebalo pružiti pomoć. Ruski car je odobrio knezu Nikoli novčanu pomoć od 30.000 rubalja. Pomoć je bila minimalna, kako je primijetio i sam Girs, ali je dodao da će se time spriječiti svaka intervencija kojekakvih dobrotvornih odbora. Girs je u razgovoru s baronom Trautenbergom naglasio da se knez Nikola nalazi u prilično teškoj situaciji, kako u materijalnom tako i u političkom pogledu, te je dodao da bi trebalo nešto učiniti da

mu se sačuva autoritet, kako bi se održao na vlasti, što je u trenutnoj situaciji, po mišljenju Girsa, neophodno radi očuvanja mira na Balkanu.[55]

U teškoj ekonomskoj situaciji Crnoj Gori, koja nije imala regularne vojske niti sredstava za njeno izdržavanje, bio je veliki izdatak da finansira održavanje pograničnog kordona koji je bio uspostavljen prema Bosni i Hercegovini na insistiranje austrougarske vlade još prije izbijanja ustanka. Zbog toga je »baron Temel u memorandumu od 27. decembra 1881. godine predložio da se Crnoj Gori pruži naknada za troškove koje je imala za održavanje kordona«. Taj prijedlog prihvatila je Zajednička vlada i uz carevo odobrenje dodijeljena je Crnoj Gori novčana pomoć od 100.000 forinti za te potrebe.[56]

Kalaj je, obrazlažući te izdatke u pismu mađarskom ministru Kolomanu Tisi, pored ostalog, saopštio da »održavanje pograničnog kordona košta Crnu Goru toliko, da neće moći dugo izdržati«. On je dodao da je uspostavljanje jakog kordona uslijedilo zbog izbijanja ustanka u Hercegovini i Krivošijama i da je u interesu austrougarske vlade, pa je »Zajedničko ministarstvo odlučilo da se crnogorskom knezu dâ pomoć od 100 hiljada forinti.[57]

Baron Temel je 27. septembra (10. oktobra) 1882. posjetio u Danilovgradu ministra inostranih djela Crne Gore Stevana Radonjića, kome je uputio više zamjerki na račun crnogorske vlade što daje otvorenu podršku izbjeglicama. Tom prilikom je istakao da ustanici »cirkuliraju kroz Crnu Goru oružani« i da Krivošijani nisu internirani »na mjesta koja su im opredijeljena« i misli da bi knez hapšenjem kompromitovanih Crnogoraca u hercegovačkom ustanku pružio dokaz svoje iskrenosti. Temel je s posebnom gorčinom primijetio da Crna Gora austrougarsku pomoć od 100 hiljada forinti nije utrošila u određene svrhe, već na izdržavanje izbjeglica i podvukao da je u interesu Crne Gore i kneževe ličnosti da dokaže susjednoj državi svoju naklonost i da izađe u susret njenim zahtjevima. O tim razgovorima Stevan Radonjić je opširno izvijestio kneza Nikolu i tražio uputstva u vezi sa zahtjevima barona Temela.[58]

Knez Nikola je odgovorio Stevanu Radonjiću da se ne može otpočeti s interniranjem Krivošijana dok je god amnestija hercegovačkih izbjeglica neizvjesna. U vezi s Temelovom primjedbom o njihovom slobodnom kretanju po Crnoj Gori dodao je da bi se za sada možda jedino moglo pristupiti interniranju njihovih vođa i zabraniti im da se kreću zapadno od puta koji vodi od Grahova do Njeguša preko Cuca i Čeklića. Knez je, dalje, očito revoltiran na primjedbu barona Temela o utrošenoj pomoći, rekao: »...u što je bilo potrošeno 100 hiljada forinti koje je njegova kraljevska visost meni ljubazno stavila na raspolaganje... Vi ćete njemu o tome govoriti u određeno vrijeme i na određenom mjestu, a ja se nadam da će o upotrebi ove sume biti upoznata čitava

Evropa iz naših izvora kao što je vjerovatno bila upoznata od strane njegove vlade i njega. Ja sam doznao iz Vaše depeše kako se baron odnosio. Ja se nadam, Vi ćete isto tako shvatiti stanje stvari i podnijeti mu lično: 1) Da mi moja ljudska savjest ne dozvoljava da dopustim da umru od gladi nevoljnici koji se interniraju u krajeve gdje ne mogu ništa da nađu za svoj opstanak, pa makar to bili i kriminalci; 2) da ja primam na sebe svu odgovornost za neprijateljske postupke u njihovoj zemlji; 3) da ovako radeći imam čistu savjest i primam svu odgovornost posljedica što predviđa gospodin baron Temel«.[59] U vezi s tim Radonjić je 22. oktobra notom izvijestio Temela o novim dispozicijama crnogorske vlade u vezi s hercegovačkim i bokeljskim izbjeglicama kojima je dozvoljeno slobodno kretanje u cilju zarade, jer je crnogorskoj vladi nemoguće da im pruži pomoć.

Zahtjev bečke vlade da se hercegovačke izbjeglice interniraju iz pograničnih krajeva u unutrašnjost Crne Gore

Na zahtjev austrougarske vlade interniran je izvjestan broj izbjeglica iz pograničnih krajeva u unutrašnjost Crne Gore. Obični borci internirani su u Bjelopavliće, Danilovgrad i Pipere. Bili su smješteni po privatnim kućama i bili su pretežno na teretu, kako se citira u jednom izvještaju austrougarskog konzula iz Skadra, »svojih stanodavaca«. Bilo im je dozvoljeno da se mogu slobodno kretati po selima kako bi mogli zaraditi koru hljeba i tako se prehraniti od danas do sutra.[60]

Vođe ustanka internirane su u Podgoricu, a bile su smještene u napuštenim emigrantskim kućama (misli se na kuće podgoričkih Muslimana koji su prilikom oslobođenja Podgorice od Turaka iselili u druge krajeve Turskog Carstva). Dnevno su dobijali po oku hljeba i po 20 krajzara u novcu i nisu se mogli slobodno kretati van određenog mjesta boravka. U Podgoricu su bili internirani: iz nevesinjskog kraja Pero Tunguz, pop Pero Radović i njegov sin Đoko, Vaso Buha, Jovan Terzić, Ilija Stevanović, Kiko Stevanović, Salko Forta, Derviš-beg Ljubović i Jusuf-beg Ljubović; iz bilećkog kraja Nikola Vujović, Vidak Anđelić, Jefto Vučinić, Luka Dangubić, Todor Vujović i Obren Šagovnović; iz gatačkog kraja Stojan Kovačević, Hamid Krvavac, Murat Madija i Jovica Zirojević; iz stolačkog kraja Stevan Pavić, Luka Milošević i Jovan Šutić; iz Ljubinja pop Šarenac; iz Trebinja Trifko Vukalović. Istovremeno, neke vođe krivošijskog ustanka bile su internirane u Danilovgrad i Rijeku Crnojevića. Ljudstvo Salka Forte u jačini od oko 60 ljudi i 40 ljudi oba bega Ljubovića, Derviša i Jusufa, internirani su takođe u Podgoricu, a ljudstvo Trifka Vukalovića, oko 235 ljudi, bilo je smješteno u Kučima.[61]

Internirati masu izbjeglica i razmjestiti ih po unutrašnjosti Crne Gore nije bilo lako. Većina njih, naročito iz okoline Bileće

i Gacka, željeli su da ostanu u pograničnim mjestima Crne Gore, jer su u tim mjestima imali poznaničke i rodbinske veze pa su mogli da se lakše snađu za smještaj i hranu i da lakše saznaju o svojima koji su ostali u Hercegovini. Tako je i poslije izdavanja naredbe o interniranju u unutrašnjost ostao veliki broj izbjeglica u Pivi i Banjanima i drugim pograničnim mjestima. Među njima je bilo nekoliko vođa ustanka iz bilećkog kraja koji su se i dalje nalazili u Banjanima (Nikola Milošević, Mrdak Luburić, Pušo Salatić i Trifko Sforcan). Pored toga, znatan broj izbjeglica, pretežno Muslimana, prebačen je u Albaniju i smješten u Skadar i Drač.[62]

Bečka vlada je zahtijevala repatriranje izbjeglica ili njihovo interniranje iz pograničnih krajeva u unutrašnjost Crne Gore, pa čak i u određena mjesta s ograničenom slobodom kretanja. Time je htjela da obezbijedi mir u pograničnim krajevima i da prilično rigoroznim mjerama prisili izbjeglice da se vraćaju u Hercegovinu. Na drugoj strani, crnogorska vlada imala je teškoća oko zbrinjavanja velikog broja izbjeglica koje su pale na teret njenoj ionako siromašnoj blagajni, pa je i ona bila zainteresovana da se izbjegličko pitanje što prije riješi. Crnogorska vlada nije mogla u potpunosti da prihvati austrougarski prijedlog o interniranju izbjeglica zbog materijalnih mogućnosti, već im je dozvolila slobodno kretanje s ciljem zarade i samoizdržavanja.

Izbjeglice su, zbog teških uslova života u Crnoj Gori, bile najviše zainteresovane da se njihovo pitanje što prije riješi. Dakle, problem izbjeglica bio je tako aktuelan da ga je trebalo hitno rješavati. Zato su bile zainteresovane i bečka i crnogorska vlada, a najviše same izbjeglice. Doduše, svako sa svojih pozicija i interesa.

Bečka vlada je htjela da izbjeglice vrati kućama, ne zbog toga što se potucaju po siromašnoj Crnoj Gori, već da ih stavi pod svoju kontrolu i tako prisili na poslušnost, a da »buntovnike i kolovođe« kazni i, konačno, da se javnost obavijesti o »beznačajnom karakteru šačice nezadovoljnika« itd. Kalaj je dobro znao da nema mira u Hercegovini dok se veliki broj stanovnika ove pokrajine bude nalazio u izbjeglištvu. A mir mu je bio potreban, s jedne strane, da opravda pred svjetskom javnošću »dobrotvornu misiju« svoje vlade, koja je na Berlinskom kongresu dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu upravo radi »zavođenja mira u ovim pokrajinama« i, s druge, da nesmetano može sprovoditi svoju dugoročnu aneksionu politiku u okupiranim pokrajinama.

Misija predstavnika Zemaljske vlade u Crnoj Gori marta 1883. i novi napor Beča da se izbjeglice vrate u Hercegovinu

Početkom 1883. godine vršene su opsežne pripreme za širu akciju u vezi s repatriranjem hercegovačkih izbjeglica iz Crne Gore. U tom cilju vođeni su pregovori sa crnogorskom vladom

da jedan predstavnik Zemaljske vlade posjeti neka mjesta u Crnoj Gori. On bi imao zadatak da se sastane s izbjeglicama, da im lično pročita i protumači amnestiju i prenese poruku svoje vlade da se bez ikakvih strahovanja vrate svojim kućama. O tom pitanju postignut je sporazum sa crnogorskom vladom, pa je Kalaj, ministar Zajedničkog ministarstva bečke vlade, naimenovao okružnog predstojnika u Mostaru, majora Ritera von Sauervalda, da otputuje u Crnu Goru.[63]

U sklopu priprema za odlazak Sauervalda u Crnu Goru vođeni su pregovori s ciljem otvaranja graničnih prelaza između Crne Gore i Hercegovine. U vezi s tim crnogorska vlada delegirala je kapetana Petra Radomana, koji je krajem marta 1883. posjetio Gacko i Bileću. On se u Bileći sastao sa kotarskim predstojnikom Bileće generalom Galgocijem, koji je ujedno bio i zapovjednik vojnih garnizona u Bileći i Gacku.[64] Interesantno je primijetiti da se i poslije punih 11 mjeseci od donošenja Proklamacije o ugušenju ustanka civilna vlast u Bileći nalazila u rukama vojske, što govori o još uvijek izuzetnoj situaciji u ovim krajevima.

Razgovori Radomana i Galgocija vođeni su u Bileći 21. i 22. marta o pitanju otvaranja graničnih prelaza i uspostavljanja prekograničnog saobraćaja radi obrade imanja u pograničnoj zoni, zatim radi preuzimanja izbjeglica koje se vraćaju iz Crne Gore itd.[65] Crnogorski predstavnik je insistirao da se granica otvori na više mjesta, ali Galgoci na to nije pristao, već je izjavio »da on nema druge naredbe od svoje vlade, do da drži granicu zatvorenu uzduž cijele linije kudijen (kuda) on zapovijeda vojskom kao general, a to je u oba kotara«. Dalje je Galgoci izjavio da neće uvažiti nikakve prelaze preko granice osim onima koji imaju pasoše kneževskog ministarstva, potvrđene od Vojne misije na Cetinju i da će se s takvim pasošima granica moći prelaziti samo na tri mjesta, i to u Vratkovićima za gatački, kod Deleuše za bilećki i kod Aranđelove crkve u selu Aranđelovu za kotar trebinjski.[66]

Za potrebe Sauervaldove misije Okružna oblast u Mostaru prikupila je podatke od svojih kotarskih službi i Vojne misije na Cetinju o broju i stanju izbjeglica u Crnoj Gori. Podaci su prikupljeni i sređeni za sve kotareve mostarskog okruga, čije je stanovništvo za vrijeme ustanka bježalo u Crnu Goru. To su Mostar, Konjic, Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Stolac. Prema tim podacima prebjegla su iz pomenutih kotareva u Crnu Goru od početka ustanka 2.964 ustanika[67] i 1.465 ostalih lica (djece, žena i staraca). Najviše je prebjeglo Konjičana (oko 1.000), zatim Bilećana 700, Nevesinjaca 673, Trebinjaca 337, dok ostali kotarevi pojedinačno ne prelaze 100 ljudi. Do marta 1883. vratilo se iz Crne Gore 1.147 ustanika i 1.249 ostalih lica. Pada u oči da su se do marta 1883. vratili skoro svi Konjičani (929), dok se iz ostalih kotareva mostarskog okruga u tom periodu vratilo svega 218 ustanika. Prema tome, u Crnoj Gori se još uvijek nalazilo 1.817 ustanika

(Mostar 54, Konjic 71, Nevesinje 618, Gacko 71, Bileća 605, Trebinje 320, Ljubinje 12 i Stolac 66) i 216 članova njihovih familija, od toga je 29 aga i posjednika, 1.372 kmeta i 416 slobodnih seljaka. Zatim je utvrđeno u kojim se mjestima nalaze izbjeglice, kakvo je među njima raspoloženje za povratak itd.[68]

Zemaljska vlada je preko svoje misije na Cetinju i svojih ljudi vršila propagandu među izbjeglicama da se vraćaju kućama. Rečeno im je da će ih lično posjetiti predstavnik Zemaljske vlade da im pročita amnestiju i saopšti uslove vraćanja svojim domovima. Crnogorska vlada je delegirala Iliju Plamenca da lično razgovara s hercegovačkim ustaničkim glavarima o mogućnosti povratka izbjeglica, odnosno ukoliko ne žele da se vrate, da im objasni da će moći da se kreću samo na određenom prostoru u cilju zarade, izuzimajući granični okrug gdje im neće biti dozvoljeno da se zadržavaju. On im je pročitao vladin cirkular, u kome je rečeno da će uskoro crnogorska vlada ukinuti izbjeglicama svaku pomoć za ishranu. Glavari su izjavili Plamencu da ostaju i da će čekati razvoj događaja na proljeće.[69]

Većina izbjeglica bila je voljna da se vrati u Hercegovinu, ali su sumnjali u obećanja austrougarskih vlasti te su zahtijevali sigurnije dokaze. Tražili su da im se dostavi spisak onih koji se ne mogu vratiti. U tome ih je podržavala i crnogorska vlada, jer je takav spisak tražio i sam knez Nikola. Okružni predstojnik u Mostaru major Sauervald sačinio je još u septembru 1882, na Kalajev zahtjev, spisak ustanika koji su okarakterisani kao »kolovođe i zavoditelji buntovničkog pokreta«, a koji bi trebali da odgovaraju pred austrougarskim vojnim sudovima. No, to je držano u tajnosti i korišteno je samo za interne potrebe viših državnih organa.[70]

Pored agitacije da se vraćaju svojim kućama, postojala je među izbjeglicama i druga propaganda koja je širena u suprotnom smjeru. Nosioci te propagande bili su, sa crnogorske strane, viđeniji prvaci sa Lazarom Sočicom na čelu (Soci(c)a und andere Wühler sollen mit Erbitterung gegen Repatrirung gesprochen haben...) a podržavana je od ustaničkih vođa i drugih istaknutijih ustanika i ranijih emigranata u Crnoj Gori.

Bez obzira na sve te okolnosti, među nekim izbjeglicama nastala je psihoza vraćanja svojim domovima, premda su znali da idu na zgarišta i u neizvjesnost. Tako su se veće grupe prijavile za povratak i prije najavljene posjete delegacije Zemaljske vlade, a već 21. marta baron Temel saopštava grofu Kalnokiju da je 100 repatriranih izbjeglica vratila austrougarska straža kod Deleuše zbog pomanjkanja propusnica. Zbog toga je Zemaljska vlada odstupila od ranijeg stava o pitanju pasoša, pa je izdala naređenje »kotarskim vlastima u Bileći da propuštaju u c. i k. granicu bjegunce hercegovačke i bez proputnice ove c. i k. Misije«, s tim da se samo saslušaju na granici, da se pokoravaju i mole za mi-

lost. Ali povratak se mora obavljati izričito preko Vratkovića, Deleuše i kod Aranđelove crkve.[71] Iz toga je jasno koliko je Zemaljskoj vladi bilo stalo da se izbjeglice što prije vrate.

Po telegrafskoj naredbi ministra Zajedničkog ministarstva finansija Benjamina Kalaja krenuo je iz Mostara u Nikšić (7. aprila 1883) preko Nevesinja, Gacka, Korita i Banjana okružni predstojnik major Riter von Sauervald u pratnji jednog žandarmerijskog natporučnika.[72]

Na svom putu po Crnoj Gori Sauervald je posjetio Nikšić, Danilovgrad i Cetinje. U Nikšiću ga je 14. aprila dočekao lično crnogorski knez Nikola. Tu su vođeni, kao i obično kada je u pitanju miješanje crnogorske vlade u te probleme, nezvanični razgovori o vraćanju izbjeglica. Sauervald je sutradan otputovao iz Nikšića u Danilovgrad, gdje se i nalazio najveći broj hercegovačkih izbjeglica sposobnih za vojnu službu. U Danilovgradu se sastao s Ilijom Plamencom. Plamenac je saopštio okružnom predstojniku da je knez Nikola pri prolasku za Nikšić ovdje sakupio oko 1.200 izbjeglica sposobnih za vojnu službu i obavijestio ih da je crnogorska vlada donijela definitivnu odluku o obustavi davanja taina hercegovačkim izbjeglicama i pozvao ih da se vrate kućama.[73]

U Danilovgradu je Sauervald imao priliku da razgovara s izbjeglicama o načinu i uslovima njihovog povratka. Tu je objavio u četiri tačke dopunjenu Odluku Zemaljske vlade o amnestiji hercegovačkih izbjeglica. U tački 2. te Odluke rečeno je da se »12 poznatih lica moraju podvrći istrazi«. U izvještaju šefa Zemaljske vlade Apela 20. aprila 1883. u vezi sa Sauervaldovim putovanjem u Crnu Goru govori se da je Sauervald prilikom posjete Danilovgradu objavio preko Plamenca Odluku Zemaljske vlade o amnestiji hercegovačkih izbjeglica. U tački 2. te Odluke se izričito govori da se (die 12 unter 152 res genanten Personen müssten Unterwerfungsgesuchen einbringen) 12 poznatih lica u slučaju repatrijacije moraju podvrći istrazi. Iz tog detalja i iz nekih drugih izvora može se zaključiti da su poimenično objavljena lica koja bi se u slučaju repatrijacije podvrgla istrazi, ali se iz izvještaja ne vidi ko su ta lica. Doduše, u prilogu se nalazi širi spisak lica sa kraćim podacima o »djelu« koje je predložila Okružna oblast u Mostaru da se izuzmu amnestijom, ali taj prijedlog nije u cjelini prihvaćen. Međutim, iz drugih izvora može se sa sigurnošću zaključiti da se među »12 genanten Personen« nalaze vojvoda Stojan Kovačević, Pero Tunguz, Salko Forta, Vaso Buha, Salko Pobrić, Jovica Zirojević, Mrdak Luburić, Trifko Vukalović i Nikola Radović.)[74] Na uporno insistiranje izbjeglica i aktivnošću kneževe vlade javno je objavljeno prema kojim licima bi u slučaju repatrijacije bile preduzimane mjere. Izgleda da je ta tačka dala najviše povoda da se izbjeglice počnu masovno upisivati u spisak za povratak. Da se oslobode teških uslova izbjegličkog života, za njih je bilo najvažnije da se tačno zna ko će odgovarati. Sama činjenica da je u

pomenutoj tački rečeno koja će se lica podvrći istrazi davala je koliko-toliko garancije da se prema ostalima neće preduzimati krivične sankcije ili druge mjere.

Što se tiče propisa o regrutaciji ostalo je po starom, jer se izričito i u Odluci navodi da se vojni obveznici moraju podvrći vojno-pravnoj proceduri u slučaju repatrijacije.

Direktnim kontaktom majora Sauervalda sa hercegovačkim izbjeglicama, kada je javno pročitana Odluka o amnestiji u kojoj su neke tačke date jasnije i preciznije nego u Proklamaciji 22. aprila 1882, stvoreni su kakvi-takvi uslovi da se izbjeglice počnu masovnije vraćati iz Crne Gore. Istog dana se Iliji Plamencu prijavilo za povratak 76 Bilećana i 40 Trebinjaca, a već 18. aprila major Sauervald je telegrafski obavijestio Zemaljsku vladu da se za povratak prijavilo još 700 izbjeglica sposobnih za vojnu službu. To je telegrafisao i svojim kotarskim organima kako bi se pripremili za prihvatanje izbjeglica. Cifra se, međutim, ubrzo popela na preko 1.000, a već 21. aprila stiglo je u Bileću 749 odraslih muškaraca, dvije žene i dvoje djece, koje je preuzeo general Galgoci. Istoga dana prijavilo se 156 izbjeglica kod Aranđelove crkve kotarskim vlastima u Trebinju i 297 u Vratkovićima kotarskim vlastima u Gacku.[75] Izvještavajući Zemaljsku vladu u Sarajevu, Sauervald je i tom prilikom, pridržavajući se Kalajeve politike izolacije Crne Gore u rješavanju izbjegličkog pitanja, našao za potrebno da naglasi da je masovan povratak izbjeglica uslijedio poslije jasno preciziranih uslova o amnestiji, a ni u kom slučaju zaslugom crnogorske vlade. Međutim, neosporne su činjenice da je crnogorska vlada i ovoga puta imala u tome znatnog udjela. No, bez obzira na to, činjenica je da se krajem marta i tokom aprila vratilo iz Crne Gore preko 1.200 izbjeglica sposobnih za vojnu službu i znatan broj žena, djece i staraca.

Stanje preostalog dijela hercegovačkih izbjeglica poslije masovnog povratka i novi stav bečke vlade o izbjegličkom pitanju

Prema zvaničnom izvještaju Zemaljske vlade, u Crnoj Gori se krajem 1883. godine nalazilo još oko 450 izbjeglica bivših ustanika, ne računajući članove njihovih familija i drugu nejač, što po ondašnjim kotarevima izgleda ovako: Mostar 65, Nevesinje 84, Stolac 25, Trebinje 60, Bileća 87, Gacko 78 i Foča 51. Većina se nalazila u Nikšiću i Banjanima, zatim u Pivi, Goliji, Grahovu, Ulcinju i drugim manjim mjestima. Nekoliko vođa ustanka bilo je internirano u Ulcinj i Podgoricu, dok su se još uvijek neki nalazili u Nikšiću i Banjanima. Stari vojvoda pop Pero Radović bio je u međuvremenu postavljen za člana Okružnog suda u Nikšiću, a četovođa sa Okolišta kod Bileće Fazlo Jaganjac primljen je

u kneževe perjanike, Salko Forta, Salko Pobrić i Murat Madija su prešli u Sandžak, gdje su od turskih vlasti dobili azil.[76]

Austrougarska misija na Cetinju je u više navrata insistirala kod crnogorske vlade da se, radi održavanja mira na granici, vođe ustanka i izvjestan broj »poznatijih buntovnika« interniraju iz pograničnih krajeva u Ulcinj. Tim je zahtjevima u to vrijeme teško bilo udovoljiti zbog teških ekonomskih prilika u Crnoj Gori, gdje je vladala opšta glad i nemaština. Međutim, crnogorska vlada je, u namjeri da dâ neke garancije Zemaljskoj vladi, zahtijevala od vođa ustanka i »poznatijih buntovnika« da pribave svjedoke koji će za njih garantovati da neće djelovati na štetu mira u pograničnim krajevima. Tako se krajem 1884. navode svjedoci za 234 prebjegla ustanika sa područja Trebinja, Bileće, Stoca, Nevesinja i Mostara. Svjedoci su, po pravilu, bili domaći ljudi, ali i izbjeglice, pa čak i poznati »okorjeli protivnici naše vlade, kao što su Jovica Zirojević, Pero Tunguz, Đoko Radović i drugi« koji, po riječima barona Apela, ne mogu pružiti nikakvu garanciju.[77]

Stanje preostalog dijela hercegovačkih izbjeglica još je više pogoršano krajem 1883. i početkom 1884. godine teškim prilikama, uzrokovanim poznatim nerodnim godinama, kada je vladala opšta glad u Crnoj Gori. Pored toga, njihovi drugovi koji su se ranije vratili u Hercegovinu nalazili su se, bar u ekonomskom pogledu, u nešto povoljnijem položaju, jer su živjeli na svojim ognjištima i mogli da obrađuju zemlju. I vlast im je davala neku pomoć, kao sjeme i slično, doduše da to odrade na državnim radovima. Zbog takvog stanja je i izvjestan broj preostalih izbjeglica bio zainteresovan da se vrati u rodni kraj, ali je već Zemaljska vlada na to pitanje drukčije gledala. Politička situacija u zemlji donekle se promijenila u njenu korist. To se najbolje vidi iz izvještaja šefa Zemaljske vlade barona Apela koji je krajem aprila 1884. izvijestio Kalaja o stanju preostalih izbjeglica u Crnoj Gori i njihovoj zainteresovanosti za povratak. Apel kaže da je neosporno da će povratak preostalih izbjeglica iz Crne Gore umirujuće djelovati na Hercegovinu. »Pored toga što bi vlada postigla značajan prestiž u očima tamošnjeg stanovništva« — nastavlja on — »izbjeglice bi se nalazile na našoj teritoriji, pod našim strogim nadzorom, te bi radi održavanja mira i spokojstva pružili sigurniju garanciju nego sada kada bez posla skitare duž granice na crnogorskoj teritoriji i stalno predstavljaju opasnost i dobro došlo oruđe za nerede ili pripremanje ustanka.« Ali uprkos tome, ne bi trebalo — po mišljenju barona Apela — da se ostatak izbjeglica vrati bez kazne, jer je c. i k. vlada do sada praštala i »najviše divljaštvo«, osim malih izuzetaka, svima koji su prijavili svoj povratak. »Sada su« — nastavlja Apel — »prošle dvije godine od ugušenja ustanka i za to vrijeme imali su prilike svi oni koji su se pokajali da prihvate pruženu im amnestiju.«[78]

Apel je smatrao da ne bi bilo prihvatljivo da se na isti način postupa s izbjeglicama koje se još nalaze u Crnoj Gori kao s onima koji su se vratili na osnovu amnestije. To, po njegovom mišljenju, ne bi odgovaralo trenutnoj političkoj situaciji. Zbog toga zahtijeva da preostale izbjeglice ne budu amnestirane, već da se pri povratku predaju sudovima radi istrage da se utvrdi u kojoj mjeri je bilo njihovo učešće u ustanku.

Taj purifikacioni postupak sastojao bi se u tome da vraćene izbjeglice prvo saslušaju nadležne političke vlasti o uzroku bjekstva, njihovog eventualnog učešća u ustanku ili razbojništva i da oni koji su aktivno učestvovali u ustanku ili su krivi za kakvo razbojničko djelo moraju sudski odgovarati, ali ne pred vojnim sudom, već pred nadležnim civilnim sudovima. Apel smatra da bi takav postupak trebalo odobriti Zemaljskoj vladi i zbog toga da se poistoveti sa postupkom dalmatinskih vlasti prema vraćenim Krivošijanima.[79]

Naredba bečke vlade o sekvestraciji imovine bosanskohercegovačkih izbjeglica

Protekle su pune dvije godine otkako je ugušen ustanak, a izbjegličko pitanje još uvijek nije bilo potpuno riješeno. Ono je i dalje zadavalo brige austrougarskim okupacionim vlastima, mada među izbjeglicama nije postojao neki naročito organizovan otpor koji bi još više zaoštravao situaciju.

Pored pitanja prebjeglih ustanika, koji su se još uvijek nalazili u Crnoj Gori, sve se češće nametalo i pitanje kasnijih bježanja preko granice. Među njima bilo je najviše onih koji su bježali od vojne obaveze, zatim razna »dezerterstva« Hercegovaca, austrougarskih vojnika, žandarma i pandura. Svi su smatrani političkim izbjeglicama i nalazili su utočište kod crnogorske vlade i bili prihvaćeni od crnogorskog naroda. Te su izbjeglice na razne načine održavale vezu sa svojom rodbinom u Hercegovini, najčešće u svrhu pribavljanja hrane, zbog čega je dolazilo s obje strane do čestih ilegalnih prelazaka granice. Takvo stanje u pograničnim krajevima dalo je povoda Zemaljskoj vladi da od Beča zatraži šira ovlaštenja za sprovođenje još rigoroznijih mjera, posebno prema izbjeglicama i njihovim porodicama. Zemaljska vlada je, kao posebnu mjeru, zahtijevala da se stavi pod sekvestar sva imovina bosanskohercegovačkih izbjeglica. U vezi s tim Kalaj se krajem ljeta 1884. obratio lično caru. Zahtijevao je da ga car imenuje donosiocem naredbe o sekvestraciji imovine bosanskohercegovačkih izbjeglica, čiji je nacrt već bio izrađen. Taj je zahtjev obrazložio time što repatrirani ili bliža rodbina »imaju zadatak da pribavljaju hranu i da je ilegalno prebacuju preostalim izbjeglicama«, zbog čega je i crnogorska vlada — po mišljenju Kalaja — prebacila veći broj izbjeglica iz Podgorice u Nikšić, »jer se izbjeglice u Nikšiću ne nalaze na njenom teretu, već ih izdržavaju njihovi rođaci iz Hercego-

vine«. Ta činjenica, zbog koje je bjekstvo u Crnu Goru znatno olakšano, može se »zatraženom naredbom djelotvorno suzbiti«.

Car je bez primjedbe odobrio nacrt naredbe i imenovao ministra Kalaja za njenog izdavaoca. Tako je izdata Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o sekvestraciji imovine bosanskohercegovačkih izbjeglica i njihovih porodica koja je stupila na snagu 7. novembra (25. oktobra) 1884. godine.[80]

Naredbom su obuhvaćeni svi stanovnici Bosne i Hercegovine koji su napustili ili napuste bez odobrenja svoje kuće i svoja kućišta bilo kao »kriminalci ili pak što rade protiv ciljeva države«. Po toj Naredbi »može se pokretno i nepokretno imanje u paragrafu 1. navedenih bjegunaca za vrijeme sekvestrirati, bili oni kolovođe, četovođe, ustaši ili razbojnici«, pri čemu se stavlja pod sekvestar i imanje članova njihove porodice koji nisu odbjegli ako su do bjekstva živjeli u zajednici. Sekvestar se nalazio pod nadzorom kotarskog predstojnika, a kotarsko vijeće imalo je dužnost da popiše sekvestrirano imanje i njime upravlja.

Sekvestar se podizao u slučajevima kada se dokazalo da je vlasnik umro ili posebnom naredbom Zemaljske vlade. Nakon podizanja sekvestra zaključivani su računi, a imovina je predavana onima koji su imali na to pravo, dakle zakonitim nasljednicima, ali pri tome nisu imali pravo da tuže ili da se žale na rad organa koji je upravljao sekvestrom. Ako je bjegunac bio kmet, njegovi nasljednici su gubili pravo na nasljeđe. U tom slučaju njegov aga je, s dozvolom političke oblasti, imao pravo da na mjesto bjegunca postavi drugog kakvog kmeta ili da sa svojim čitlukom slobodno raspolaže.[81]

Austrougarska vlada je bila čvrsto riješena da preostale izbjeglice potpuno izoluje od rodnog kraja i prekine tradicionalna bjekstva Hercegovaca u Crnu Goru. Ona je preduzimala niz mjera, bilo putem vojske i žandarmerije, bilo diplomatskim putem, ili ekonomskim sankcijama, ali nije mogla da slomi slobodarski duh hercegovačkog naroda i njegovu vjeru u malu slobodnu slovensku zemlju, u koju su mnogi bježali da potraže utočište od tuđinskog jarma. Kalaj je bio svjestan da su se pozicije austrougarske vlasti nakon sedam godina vladavine u okupiranim pokrajinama, bilo trenutnim međunarodnim položajem Carevine, bilo silom oružja, bilo stvaranjem vjerskog razdora među stanovništvom Bosne i Hercegovine, znatno učvrstile pa je to iskoristio da primijeni i ekonomske sankcije kako bi prisilio stanovništvo Hercegovine na potpunu poslušnost.

Ponovna intervencija austrougarske vlade da se preostale izbjeglice protjeraju iz pograničnih krajeva

Pored niza represivnih i ekonomskih mjera, koje su preduzimane prema rodbini izbjeglica, austrougarske vlasti su permanent-

no intervenisale preko crnogorske vlade da se izbjeglice iz pograničnih krajeva interniraju u Ulcinj. Još ranije je bilo dogovoreno da se interniraju vođe ustanka i svi koji budu remetili red i mir na granici, ali nisu birana sredstva da se neko kao takav optuži i zatraži njegovo interniranje. U više navrata je austrougarska Misija na Cetinju dostavljala spiskove sumnjivih i optuženih zahtijevajući njihovo interniranje. Jedan takav spisak dostavio je početkom 1885. godine ministar inostranih djela Stevan Radonjić vojvodi Šaku Petroviću u Nikšić zahtijevajući da se ustanici označeni na spisku upute »gospodinu vojvodi Simu Popoviću u Ulcinj da ih on smjesti kod onih te su već tamo internirani, jer to je Nj. V. Gospodar obećao austrougarskom ministru-rezidentu g. Milinkoviću«.[82] Tako je već krajem juna 1885. protjeran iz pograničnih krajeva u Ulcinj još izvjestan broj izbjeglica koje nisu ranije označavane kao vođe ustanka ili »zavoditelji buntovničkog pokreta«.

Očito se može zaključiti da se knez Nikola nalazio pod jakim pritiskom Austro-Ugarske, mada ponekad njegove naredbe nisu ažurno izvršavane. Razlog je bio što se mnogi narodni prvaci (posebno Lazar Sočica) još odranije nisu slagali sa kneževom politikom, naročito sa njegovim stavovima o većoj podršci hercegovačkom ustanku. Iako se ne bi moglo tvrditi da je hercegovački ustanak, a zatim i pitanje izbjeglica, bio glavni razlog što je uskoro došlo do rascjepa između najviđenijih crnogorskih prvaka i kneza Nikole, sigurno je da je to bio jedan od povoda za česte nesuglasice.

Teško stanje izbjeglica u Ulcinju krajem 1885. godine i nastojanje crnogorske vlade da im olakša položaj

Zbog mjera austrougarskih vlasti prema izbjeglicama i njihovim familijama u Hercegovini, kao i teških uslova života u Crnoj Gori, izbjeglice su se nalazile u gotovo bezizlaznoj situaciji. Da bi bar donekle ublažio takvo stanje, knez Nikola je, septembra 1884, pozvao na Cetinje 19 hercegovačkih glavara na razgovor o pitanju poboljšanja njihove egzistencije u Crnoj Gori. U ime hercegovačkih izbjeglica razgovorima su prisustvovali: Stojan Kovačević, Trifko Vukalović, Kiko Stevanović, Nikola Vujović, Trifko Grubačić, Ilija Stevanović, Jovica Zirojević, Vaso Buha, pop Todor Deretić, Luka Dangubić, Nikola Radović, Trifko Svorcan, Pero Tunguz, Trifko Vukotić, Đorđe Zmijarić, Petar Manojlović, Jovan Šutić, Obren Rnjez i Jovo Mrav. Knez je tom prilikom obećao da će im »svojom milostivom rukom življenje olakšati« i da će urediti preko austrougarskog predstavništva da im se familije prevedu u Crnu Goru.[83]

Pošto od tih obećanja nije bilo ništa, ponovo je 14/27. februara 1885. uslijedila molba hercegovačkih glavara kojom, poziva-

jući se na prethodna obećanja, mole da se nešto učini u pogledu poboljšanja njihovog položaja u Crnoj Gori i izbavljenja njihovih familija. Glavari su tom prilikom odlučno izjavili »da natrag u Hercegovinu i pod Austriju nikada živi nećemo, kud u drugi svijet ne bi želili dok se Vi na nas milostivo obzirete, nego Vas molimo da nas dalje ne ostavite ovakvo kakvo smo danas, zašto nam je, tako nam živoga Boga Soli i Ljeba Vašega koj jedemo, više ovako utužilo«. Molbu su na Cetinju potpisali Ilija Stevanović, Pero Tunguz i Jovo Mrav.[84]

Među izbjeglicama u Ulcinju javila se krajem 1885. godine bolest, zbog čega je crnogorska vlada odobrila izvjesnom broju izbjeglica da se vrate u Podgoricu, a nekima i u Nikšić. U Nikšić je, po preporuci ljekara, prebačen krajem 1885. godine i sam vojvoda Stojan Kovačević. Tim povodom je šef austrougarske Misije na Cetinju, gospodin Milinković, uputio oštro pismo ministru inostranih djela Stevanu Radonjiću. Optužio je crnogorsku vladu što je ponovo dozvolila hercegovačkim ustanicima, pa čak i njihovim vođama, da se nastane u Nikšiću. Milinković navodi kako je sada ustanicima i njihovim vođama dozvoljeno da nose oružje i da se zadržavaju na Cetinju, što nije bio slučaj ranije, te da se obilno tom slobodom koriste. Milinković se na kraju pita šta kneževa vlada namjerava tim promjenama i kako će to dovesti »u suglasje s načelima međunarodnog u uljuđenim državama postojećeg prava i sa dužnostima kojima je knjaževska vlada vezana prema prijateljskoj naklonosti c. i k. vlade«.[85]

Zemaljska vlada je zbog poznatih razloga imala stalno u vidu da vrati izbjeglice iz Crne Gore. Krajnji cilj svih njenih akcija bio je usmjeren u tom pravcu. Ali poslije masovnog povratka, aprila 1883, pa sve do 1888. godine nije, u pogledu brojnog stanja izbjeglica u Crnoj Gori, bilo značajnijih promjena. Pored toga, u većini slučajeva radilo se o najogorčenijim protivnicima austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine koji »natrag pod Austriju živi nećemo«, a svakako je tome bio značajan razlog i to što su preostale izbjeglice pri povratku morale da prođu kroz tzv. purifikacioni postupak koji im nije ništa dobro obećavao.

Zemaljska vlada je na traženje Zajedničkog ministarstva finansija, maja 1889, prikupila opširne podatke o broju i stanju bosanskohercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori. Podaci su prikupljeni preko kotarskih nadleštava u Foči, Trebinju, Bileći, Gacku, Nevesinju, Mostaru, Konjicu, Stocu i Ljubinju, te preko austrougarske Misije na Cetinju. Sačinjen je pregled izbjeglica po kotarevima sa detaljnim podacima o svakom pojedincu. Naročito su prikupljeni opširni podaci za vođe ustanka. Prema tom pregledu, u Crnoj Gori se maja 1889. nalazilo 520 izbjeglica, bivših ustanika, sa područja mostarskog okruga i iz fočanskog kraja. Od toga su 34 izbjeglice Muslimani dok su ostalo Srbi, osim pojedi-

načnih slučajeva. Podaci nisu prikupljeni za članove njihovih familija i drugo neboračko stanovništvo.[86]

Interesantno je primijetiti da se, prema tim podacima, u Crnoj Gori 1889. nalazilo više izbjeglica nego krajem 1883. godine. To je, uglavnom, rezultat ranije evidencije koja, po svemu sudeći, nije bila ni približno tačna (vjerovatno iz objektivnih razloga), jer je tada prikazan manji broj izbjeglica.[87]

Borba vođa hercegovačkog ustanka za poboljšanje svoga položaja u Crnoj Gori i otvoren sukob sa knezom Nikolom

Krajem devedesetih godina nezadovoljstvo među izbjeglicama, naročito među glavarima, vidno je raslo. Pored toga što su se izbjeglice nalazile u teškom egzistencijalnom položaju, uzrok nezadovoljstvu treba tražiti i na drugoj strani. Poznato je da se u Srbiji krajem devedesetih godina austrofilskoj politici Obrenovića počelo izmicati tlo ispod nogu. Djelatnost lijevog krila Narodne radikalne stranke i drugih opozicionih grupa bila je sve vidnija. U raznim listovima objavljivani su članci protiv austrougarske politike na Balkanu. Okupacija Bosne i Hercegovine označavana je kao najveći grijeh XIX vijeka. U nekim listovima je veličana herojska borba Hercegovaca u ustanku protiv austrougarske okupacije 1882. godine. Tako nešto se u Srbiji nije smjelo ni reći a kamoli pisati u vrijeme ustanka u Hercegovini 1882. i prvih godina poslije ustanka. Oštra kritika bila je uperena i protiv politike kneza Nikole, a naročito je došla do izražaja kada su neki crnogorski prvaci krajem prošlog vijeka pali u nemilost kneza i zbog toga morali da emigriraju u Srbiju ili Bugarsku. Stojan Kovačević nazvan je »hercegovački hajduk Veljko, koji je poslije svirepog ugušenja ustanka pobjegao u Crnu Goru i tamo, umjesto priznanja, sa svojim drugovima doživljava ponižavanja«.

Sve to uticalo je da je u ljeto 1893. došlo do povezivanja vođa hercegovačkog ustanka sa nekim krugovima u Srbiji. Oni su pokušali da se povežu i sa kraljem Aleksandrom Obrenovićem. Nekoliko glavara na čelu sa Stojanom »tajnim načinom uputili su bili molbenicu kralju u Srbiju da bi im tamo dao namješće«.[88]

Glavari su se zaista organizovano pripremali za prelazak u Srbiju. Povezali su se s arhimandritom Nikiforom Dučićem i svojim saborcem iz ustanka, Derviš-begom Ljubovićem, koji je ranije prebjegao iz Crne Gore u Srbiju i tamo, po riječima dra Hamdije Kapidžića, predstavljao muslimansku emigraciju koja je krajem prošlog vijeka imala vidnog učešća u organizovanju otpora, što je pripreman austrougarskom režimu u Bosni i Hercegovini.

Namjera hercegovačkih glavara uskoro je otkrivena i osujećena. Nikšićki kapetan vojvoda Šako Petrović sproveo je istragu i poslao izvještaj na Cetinje. Istragom je utvrđeno da su se gla-

vari pismeno obratili kralju Aleksandru Obrenoviću »s molbom da sasluša njihove želje«. U pismu Nikiforu Dučiću žale se da već 12 godina pate i nalaze se na mukama »pod zaštitom Njegovog Visočanstva«. »Milostivi Gospodar Crne Gore« — pišu oni — »nas obdržava i pokazuje nama i našijem familijama što najbolje može među svojima siromašnijem Crnogorcima. I date su nam neke baštine, kućice i pomalo plate, ali teško stanje i nerodne godine ne daju nam dalje ovako. Više puta činjeli smo molbu Njegovom Visočanstvu za naš boljitak životni, ali bez uspjeha. Sad se obraćamo Vama da učinite za naše preselenje sve što možete. Ne bude li moguće javno, a ono tajno — ne bude li moguće nikako, mi ćemo tražiti treću državu.«[89]

Neizdržljivo stanje izbjeglica u Crnoj Gori i neraspoloženje glavara prema knezu Nikoli naročito su došli do izražaja krajem XIX vijeka kada je izbio sukob između kneza Nikole i nekih najuglednijih crnogorskih narodnih prvaka.

Razvoj kapitalističkih odnosa u Crnoj Gori krajem prošlog vijeka dovodi do postepenog raslojavanja crnogorskog društva. Dok na jednoj strani, mada skromno ali sa svim buržoasko-eksploatatorskim elementima, jača oko kneza kapitalistička oligarhija sa željom da učvrsti svoj povlašteni položaj, na drugoj strani se kao reakcija protiv režima kneza Nikole i njegovih istomišljenika javlja pokret širokih narodnih masa za uvođenje demokratskog režima u zemlji s idejom o ujedinjenju sa Srbijom. Glavni pobornik pokreta bila je srednjoškolska i studentska omladina koja se nalazila na školovanju u Srbiji. Pokret, kako je poznato, podržan je i od nekih narodnih prvaka, kao što su vojvoda Marko Miljanov, vojvoda Peko Pavlović, serdar Jole Piletić, vojvoda Lazar Sočica, vojvoda Novica Cerović i mnogi drugi.

Demokratske i slobodarske ideje crnogorskog naroda podržali su, dosljedni svojoj borbi i ideji oslobođenja i ujedinjenja svih jugoslovenskih naroda, i hercegovački glavari. To su glavni razlozi zbog kojih je krajem XIX i početkom XX vijeka došlo do otvorenog sukoba između njih i kneza Nikole.

Pošto je osujećena namjera hercegovačkih glavara, crnogorske vlasti su ih stavile pod policijsku kontrolu, što im je još više otežalo ionako težak položaj u Crnoj Gori. Neki politički krugovi u Srbiji oštro su reagovali na takav tretman vođa hercegovačkog ustanka u Crnoj Gori. U beogradskom dnevnom listu »Male novine« početkom 1894. godine objavljen je članak »Jedno pitanje 'Glasu Crnogorca'«. U članku je oštro napadnuta politika crnogorske vlade u vezi sa statusom hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori. Navodi se kako su Stojan Kovačević i njegovi drugovi, pošto su prebjegli u Crnu Goru, internirani, zatvarani i suđeni, neki i po 20 godina. »Stojan Kovačević je« — pišu »Male novine« — »ipak kasnije pomilovan, interniran na Cetinje i stavljen pod policijski nadzor. Osuda pomenutih motivisana je time što su htjeli da iza-

zovu ustanak u Hercegovini i zbog toga su optuženi kao vinovnici za ugrožavanje evropskog mira.« U članku se dalje postavlja pitanje kako Crna Gora osuđuje kao zločince veliki broj svoje braće zbog toga što su htjeli da spase otadžbinu i za nju umru. »Smatra se kao kažnjivo djelo« — nastavlja se u »Malim novinama« — »ako bi Hercegovci htjeli da protjeraju tuđina iz svoje domovine.« Nakon tih pitanja zahtijeva se u članku da se osuđenim ponovo dâ sloboda i da im se dozvoli da nesmetano napuste Crnu Goru.[90]

Prema pisanju »Malih novina«, stanje hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori bilo je očajno. Iako njihov položaj nije bio povoljan, mnogi detalji su neistiniti i tendenciozno preuveličani. Takav stav nekih političkih krugova u Srbiji izgleda da je došao do izražaja više zbog suparništva dviju dinastija na srpsko-crnogorski prijesto nego zbog brige za hercegovačke izbjeglice. Izbjeglice se nisu nalazile pod takvom kontrolom da bar neko ne bi mogao pobjeći u Srbiju, pa ipak nije bilo zapaženijh slučajeva bježanja, a pogotovo nije bilo zatvaranja i proganjanja izbjeglica, kako to pišu »Male novine«. Ne bi se moglo tvrditi da je bio mnogo povoljniji položaj hercegovačkih i crnogorskih emigranata u Srbiji nego što je bio položaj hercegovačkih izbjeglica u siromašnoj Crnoj Gori. Treba se samo sjetiti da su poznati Crnogorci, kao Jole Piletić, Novica Cerović i mnogi drugi, umrli negdje u Srbiji bez ikakve pažnje i pomoći, pa da dobijemo jasniju sliku o brizi beogradskih vlasti o hercegovačkim i crnogorskim emigrantima.

Hercegovački ustanici su bili nezadovoljni svojim izbjegličkim položajem, ali ne toliko zbog nepodnošljivog stanja u Crnoj Gori, koliko zbog činjenice što su, boreći se za slobodu, morali da napuste svoje domove i ognjišta. Bili su nezadovoljni zbog toga što njihovu borbu nije niko shvatio ili nije htio da shvati, pa čak ni oni u koje su polagali mnogo nade, kao Srbija i Rusija. Oni su negodovanjem na svoj položaj u Crnoj Gori imali namjeru da otvore problem kako bi se pred evropskom javnošću ponovo pokrenulo pitanje Bosne i Hercegovine.

Organizovano propagandno-političko djelovanje hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori

Još za vrijeme ustanka znatno se osjećala propagandna djelatnost hercegovačkih izbjeglica i emigranata iz Crne Gore, a prvih godina u izbjeglištvu glavari i drugi viđeniji ustanici vršili su zajednička konsultovanja i dogovarali se kada treba pružiti otpor mjerama austrougarske vlasti, posebno sprovođenju Proklamacije o amnestiji 22. aprila 1882, protiv koje je bila razvijena organizovana propaganda među izbjeglicama. Takav način organizovanije aktivnosti izbjeglica, posebno vođa ustanka, počeo je jače da dolazi do izražaja krajem devedesetih godina. Glavari su ponekad

održavali i međusobne tajne dogovore, na kojima su razmatrali svoja vitalna pitanja ili su se pripremali za organizovanje otpora protiv mjera austrougarskih vlasti, ili su se sastajali radi upućivanja zahtjevâ knezu Nikoli i crnogorskoj vladi. Na jednom takvom dogovoru razmatrano je i pitanje povezivanja s političkim krugovima u Srbiji radi eventualnog prelaska u Srbiju.

Centar propagandne aktivnosti hercegovačkih glavara i drugih viđenijih ustanika nalazio se u Nikšiću, a glavno sastajalište, po svoj prilici, bilo je u kafani Jova Mrava. Ta kafana je bila i neka vrsta kulturnog sastajališta izbjeglica, jer su u njoj, pored razgovora i dogovora, održavane i zabave.[91] Takva aktivnost hercegovačkih izbjeglica dobija, posljednjih godina prošlog vijeka, sve organizovaniji karakter. Oni 1898. godine pokreću u Nikšiću i list »Nevesinje«. List je pokrenut pod patronatom Akcionog društva nikšićke štamparije, a urednik je bio Stevo Vrčević. List je imao zadatak da »nastavi djelo nevesinjske puške«, kako se to u uvodnom članku 1. broja citira. U političkim člancima oštro je napadan austrougarski režim u Bosni i Hercegovini, zbog čega je i rasturanje lista u granicama Austro-Ugarske bilo zabranjeno. List je osudio odluke Berlinskog kongresa, posebno stav Rusije. U uvodnom članku se podvlači da je zadatak lista da vodi idejnu borbu za oslobođenje i ujedinjenje svih slovenskih naroda na Balkanu.[92]

List je izlazio sedmično, a izašlo je svega 50 brojeva. »Nevesinje« je zbog svog političkog stava izazvalo oštru reakciju austrougarskih vlasti, pa je zbog toga aprila 1899. obustavljeno njegovo izlaženje. Ali zabrana »Nevesinja« nije pokolebala njegove izdavače. »Razne prilike primoraše nas da obustavimo izlaženje lista 'Nevesinje', prilike koje nas ne mogoše nikako smiriti.« Zbog toga je maja iste godine pokrenut »Onogošt«.[93]

»Onogošt«, pokrenut od istog izdavača i s istim urednikom, imao je isti cilj kao i »Nevesinje«. Doduše, Uredništvo »Onogošta«, pišući o cilju i zadacima lista, podvlači da će se list baviti isključivo ekonomskim i kulturnim pitanjima, a politikom »samo utoliko koliko je dovoljno da naši čitatelji budu obaviješteni o svakoj situaciji ne upuštajući se u ocjenjivanje ni u razlaganje, ostavljajući našim čitateljima da po svom zdravom razumu i uviđavnosti izvode naravne zaključke«.[94]

Uredništvo »Onogošta« moralo se na taj način ograditi da bi se dobilo odobrenje za izdavanje lista. U suštini je »Onogošt« nastavio djelo »Nevesinja«, zbog čega je i doživio istu sudbinu. I ovaj list je izlazio sedmično, a štampano je svega 48 brojeva. Zadnji broj je izašao 6/19. decembra 1900. godine.

Zabranom »Onogošta« politički život hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori donekle je zamro. Tome je doprinijela i činjenica što se posljednjih godina prošlog vijeka broj izbjeglica bitno smanjio. Mnogi su se vratili u Hercegovinu, a neki su iselili u Tursku ili Srbiju. U Crnoj Gori prvih godina ovoga vijeka uglavnom su

ostali hercegovački glavari i manji broj drugih izbjeglica. Neki su živjeli u pograničnim krajevima, na svojoj zemlji. Crnogorska vlada dodijelila je nekima ponešto begovske zemlje u okolini Nikšića pa je zato i većina živjela u Nikšiću i okolnim selima. Vođama ustanka dodjeljivana je i skromna novčana pomoć ruske i crnogorske vlade u iznosu od po 30 forinti mjesečno. Ali, i pored toga, mnoge izbjeglice bile su bez osnovnih sredstava za život, što ih je primoravalo da se ilegalno povezuju sa svojom bližom rodbinom u Hercegovini. Ilegalni prelasci iz Crne Gore često su bili praćeni pljačkama stoke imućnijih seljaka, koji su u narodu bili poznati kao saradnici vlasti i raznih trgovaca, što je još više opterećivalo nesređenu pograničnu situaciju.

Kada je 1905. godine, kao opozicija kneževom apsolutizmu, stvorena u Crnoj Gori Narodna stranka, nazvana Klubaškom, koja je istakla liberalan i demokratski program, pridružila joj se, dosljedno svojim slobodarskim i demokratskim ubjeđenjima, i većina hercegovačkih prvaka i vođa ustanka, koji su živjeli kao izbjeglice u Crnoj Gori. To je još više pogoršalo njihovu tešku situaciju. Ipak, najveći broj glavara i drugih istaknutijih prvaka hercegovačkog ustanka iz 1882. godine ostao je do kraja života u Crnoj Gori ne dočekavši slobodu svoga rodnog kraja.

Bilješke

[1] Sammlung der für Bosnien und Hercegovina, I Band, Wien, 1880, str. 3.

[2] Branislav Gavranović, Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878, Građa, knjiga XVIII, ANUBiH, Sarajevo, 1973, str. 256.

[3] Dr Hamdija Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, Sarajevo, 1958, str. 12.

[4] Sammlung der für Bosnien und Hercegovina, I Band, Wien, 1880, str. 10, 14. i dalje.

[5] Vidi opširnije: Dr H. Kapidžić, citirano djelo, str. 61.

[6] Dr H. Kapidžić, Pandurski »puč« u Nevesinju 1879, Godišnjak Istorijskog društva BiH, godina VII, Sarajevo, 1957, str. 132. Pandurski korpus za Hercegovinu bio je najvećim dijelom sastavljen od bivših hercegovačkih ustanika i ustaničkih vođa.

[7] Inventar des oesterreich-ungarischen Gesantschaft archivs Cetinje, fascikl 17, spis 16(29) marta 1879, bez broja.

[8] Vidi bilješku 6, str. 139.

[9] Inventar des oesterreich-ungarischen Gesantschaft archivs Cetinje fas cikl 17, spis 664 res, 4. oktobra 1879.

[10] Dr Hamdija Kapidžić napisao je opširno i do sada neprevaziđeno djelo o hercegovačkom ustanku protiv Austro-Ugarske pod naslovom Hercegovački ustanak 1882. godine, koje je objavljeno u Sarajevu 1958, te ovaj rad nema namjeru da se bavi pitanjem ustanka, već izričito pitanjem izbjeglica. Međutim, u obradi problema izbjeglica u Crnoj Gori u toku ustanka, u interesu cjelovitosti, korišteni su i neki već objavljeni podaci Hamdije Kapidžića.

[11] Đoko Pejović, Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1962, str. 301.

[12] Arhiv BiH (u daljem tekstu ABH), ZMF, Pr. BH, br. 79/1882, telegram barona Temela Kalaju.
[13] Arhiv Crne Gore Cetinje (u daljem tekstu ACGC), MUD, br. 220/1882, Pismo Maša Vrbice knezu Nikoli.
[14] Dr H. Kapidžić, citirano djelo. str. 282.
[15] ACGC, MUD, br. 107/1882.
[16] Dr H. Kapidžić, citirano djelo, str. 241. i dalje.
[17] ACGC, MUD, br. 129/1882.
[18] Vidi bilješku 16.
[19] ACGC, MUD, br. 202/1882.
[20] Isto.
[21] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 580/1882.
[22] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 920/1882.
[23] Isto.
[24] Isto.
[25] Inventar des oesterreich-ungarischen Gesantschaft archivs Cetinje, fascikl 20. Izvještaj Boška Martinovića od 23. marta (5. aprila) 1882, spis bez broja.
[26] Vidi bilješku 13.
[27] Isto.
[28] Isto.
[29] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 989/1882.
[30] »Glas Crnogorca«, 34, 15(28) avgusta 1882, Statistički pregled o izdržavanju ustaničkog roblja bokeškog i hercegovačkog, koje je u 1882. godini prebjeglo u Crnu Goru.
[31] ACGC, MID, br. 73/1882.
[32] Dr Vladan Đorđević, Crna Gora i Austrija 1814—1894, Srpska kraljevska akademija nauka i umjetnosti, knjiga XLIX, Beograd, 1924, str. 462.
[33] Dr H. Kapidžić, citirano djelo, str. 221.
[34] ACGC, MID, br. 113/1882.
[35] Isto.
[36] Isto.
[37] Dr H. Kapidžić, citirano djelo, str. 259. i dalje.
[38] Isto.
[39] Isto.
[40] ACGC, MID, br. 293/1882.
[41] »Sarajevski list«, 40, 2. aprila 1882; Dr H. Kapidžić, citirano djelo, str. 223.
[42] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 2052/1882. i br. 234/1883.
[43] Dr H. Kapidžić, citirano djelo, str. 272.
[44] ACGC, MID, br. 145/1882.
[45] Vidi bilješku 43.
[46] Isto.
[47] Isto.
[48] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 121/1883.
[49] Dr H. Kapidžić, citirano djelo, str. 326.
[50] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 234/1883.
[51] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 1931/1882.
[52] Vidi bilješku 30.
[53] ACGC, MID, br. 247/1882. i Inventar des oesterreich-ungarischen Gesantschaft archivs Cetinje, fascikl 22, Zabilješka o razgovorima vođenim u Beču krajem avgusta 1882.
[54] Isto.
[55] Dr V. Đorđević, citirano djelo, str. 462.
[56] Dr H. Kapidžić, citirano djelo, str. 243.
[57] Isto.
[58] ACGC, MID, br. 224/1882.
[59] Vidi bilješku 53.
[60] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 121/1883.

[61] Isto.
[62] Isto.
[63] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 269/1883.
[64] General Galgoci, koga je narod bilećkog kraja zvao Grgocije, bio je poznat kao nemilosrdan okupatorski komandant, koji ni od čega nije prezao da skrši otpor ustaničkog naroda. O njegovoj nemilosrdnosti i okrutnosti znalo se u svakoj kući, pa su i žene njegovim imenom plašile neposlušnu djecu, što se i donedavno moglo čuti u bilećkim selima.
[65] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 234/1883.
[66] ACGC, MID, br. 159/1883.
[67] Vidi bilješku 65.
[68] Isto.
[69] Isto.
[70] Isto.
[71] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 188/1883.
[72] Vidi bilješku 63.
[73] Isto.
[74] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 188/1883.
[75] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 254/1883.
[76] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 960/1884.
[77] Isto.
[78] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 389/1884.
[79] Isto.
[80] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 880/1884.
[81] Isto.
[82] ACGC, MID, br. 273/1885.
[83] ACGC, MID, br. 124/1885.
[84] Isto.
[85] ACGC, MID, br. 128, 143. i 170/1886.
[86] ABH, ZMF, Pr. BH, br. 473/1889.
[87] Isto.
[88] ACGC, MID, br. 1155/1893.
[89] ACGC, MID, br. 1175/1893.
[90] Isto.
[91] Zavičajni muzej u Nikšiću, »Onogošt« br. 9, 8/21. jula 1899.
[92] Zavičajni muzej u Nikšiću, »Nevesinje« br. 1, 6/19. maja 1898.
[93] Zavičajni muzej u Nikšiću, »Onogošt« br. 1, 13/26. maja 1899.
[94] Isto.

LJUBOMIR ZOVKO

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE U HERCEGOVINI U VRIJEME SPORAZUMA CVETKOVIĆ-MAČEK

U vrijeme zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček Komunistička partija Jugoslavije je već konsolidovala svoju organizaciju, te je aktivnom djelatnošću mogla odgovoriti na politiku jugoslovenskih buržoazija. Ne ulazeći ovdje u sve faze razvoja Komunističke partije Jugoslavije, može se, ipak, istaći da je Partija nakon donošenja Oktroisanog ustava »počela da se postepeno oporavlja od teških udaraca koje joj je diktatura bila zadala i da u narodnim masama ponovo jača svoj uticaj«.[1] I pored masovnih hapšenja članova Komunističke partije Jugoslavije u 1935. i 1936. godini i »mnogih žrtava među istaknutim komunistima palim u tzv. staljinskim čistkama 1937. godine, politički uticaj Komunističke partije Jugoslavije bio je u stalnom usponu. Moglo bi se sa sigurnošću tvrditi da se pozitivan uticaj Komunističke partije, iako je ona i dalje bila u ilegalnosti i teško progonjena, osjećao u većoj ili manjoj mjeri u svim organizacijama, prosvjetnim i kulturnim ustanovama, odnosno gotovo u svim porama društvenog, političkog, naučnog, umjetničkog itd. života zemlje«.[2]

Naročito značajan momenat u razvoju Komunističke partije Jugoslavije u to vrijeme je dolazak Josipa Broza Tita na čelo Partije. Osnovni zadatak Komunističke partije Jugoslavije za vrijeme vlade Milana Stojadinovića je okupljanje svih progresivnih snaga radi demokratskog rješenja nacionalnog pitanja i demokratizacije političkog života. U tom smislu Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je pozdravio Sporazum Seljačko-demokratske koalicije i Udružene opozicije 8. oktobra 1937. Po mišljenju Centralnog komiteta, Sporazum je značio »krupan korak naprijed ka bratskom sporazumu među svim narodima Jugoslavije na bazi ravnopravnosti, korak naprijed ka okupljanju svih demokratskih

i naprednih snaga u borbi za likvidaciju ostataka vojno-fašističke diktature i protunarodnih zakona i mjera od 1918. godine na ovamo«.[3]

O značaju Sporazuma u partijskoj štampi u to vrijeme pisao je lično Josip Broz Tito. Između ostalog, on ističe da je Sporazum između Seljačko-demokratske koalicije i Udružene opozicije »prvi veliki korak u pravcu okupljanja svih demokratskih sila u Jugoslaviji«, te da predstavlja »veliki historijski i politički događaj«. Zbog toga je naišao na »opšte odobravanje svih iskrenih pristalica slobode, demokratije i bratskog sporazuma među narodima Jugoslavije«.[4]

Komunistička partija Jugoslavije je odobravala politiku građanske opozicije na decembarskim parlamentarnim izborima 1938. ukoliko je ta politika vodila rušenju režima Jugoslovenske radikalne zajednice. Prema procjenama Komunističke partije Jugoslavije, u to vrijeme »bitno je bilo podržavati snage suprotstavljene Stojadinovićevoj vladi čija su pronjemačka i proitalijanska raspoloženja postajala sve neskrivenija«. Odlučujući se za podršku tom građanskom bloku, Komunistička partija Jugoslavije nije predviđala njegov heterogeni karakter, nezastupljenost radničke klase u njemu, nedosljednost građanske opozicije i njen strah od širokih narodnih masa, ali joj je, na drugoj strani, bilo jasno da jedinstvenost bloka građanske opozicije čini njegov kritički odnos prema vladi Milana Stojadinovića u vrijeme kada se opasnost od fašizma sve više približavala Jugoslaviji.[5]

U Rezoluciji Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, koja je donesena nakon decembarskih izbora, ističe se da je »osnovna zadaća Komunističke partije Jugoslavije u ovom času pokrenuti i organizirati sve narode u Jugoslaviji u borbi za odbranu nedjeljivosti i nezavisnosti zemlje protiv njemačkih i talijanskih fašističkih agresora i njihovih pomagača«. Istovremeno će Komunistička partija Jugoslavije poduprijeti zahtjeve svih progresivnih snaga za ukidanje ustava, »da se sazove ustavotvorna skupština i da se ispune nacionalni zahtjevi Hrvata i drugih nacionalnosti u okviru Jugoslavije i na osnovu ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije. Komunistička partija Jugoslavije se borila i boriće se i dalje protiv velikosrpskog šovinizma koji stvara pogodno tlo za razoran rad agenata njemačkog i talijanskog fašizma«. U Rezoluciji se ističe spremnost da se podupire borba građanske opozicije i u tom smislu ostvaruje saradnja, ali Komunistička partija Jugoslavije treba da »čuva samu sebe kao samostalnu partiju radničke klase, pri čemu odlučno izbjegava pogreške prilagođavanja nacionalnoj i klasnoj ideologiji buržoazije«.[6]

Pošto je Sporazum Cvetković-Maček zaključen između predstavnika Jugoslovenske radikalne zajednice Dragiše Cvetkovića i šefa Hrvatske seljačke stranke i vođe Udružene opozicije Vlatka Mačeka, to se blok građanske opozicije, formiran s ciljem okup-

ljanja svih demokratskih snaga radi rušenja postojećeg režima, zaključenjem Sporazuma, logično, morao raspasti. Nastala je sasvim nova situacija u odnosima Komunističke partije Jugoslavije prema građanskoj opoziciji. Vođstvo Hrvatske seljačke stranke, koje je stajalo na čelu opozicionog pokreta, zaključilo je Sporazum sa reakcionarnim predstavnicima srpske buržoazije protiv kojih se godinama borilo. Istovremeno srbijanska opozicija nije više s istim intenzitetom vodila borbu za demokratizaciju političkog života. U takvim uslovima mogućnost saradnje Komunističke partije Jugoslavije sa građanskim opozicionim pokretom dovedena je u pitanje.

U Proglasu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, u septembru 1939. godine, koji je objavljen povodom Sporazuma, ističe se, između ostalog, da »Sporazum Cvetković-Maček ne obuhvata demokratsko rješenje svih pitanja za koja su se narodi Jugoslavije borili, pa čak ni potpuno rješenje hrvatskog pitanja on je stvaran od predstavnika jednog dijela hrvatskog naroda sa velikosrpskim hegemonistima, i zato ni hrvatski narod nema stvarne garancije za oživotvorenje i ovog sporazuma«.[7]

U štampi Komunističke partije Jugoslavije Sporazum je označavan »kao pokušaj velike prevare naroda«, u kojem su srpska i hrvatska buržoazija našle mogućnost »spasavanja zajedničkih gospodarskih interesa od mogućih revolucionarnih potresa. Sporazum Cvetković-Maček se tako ispoljio kao prevara radnih masa i ugnjetenih naroda«.[8] U ocjeni Sporazuma Komunistička partija Jugoslavije je isticala da nije donio smirenje u zemlji, »jer se sada vodi bjesomučna borba između srpske i hrvatske gospode oko podjele onih pokrajina koje bi zapravo trebale same odlučiti o svojoj sudbini. To su Bosna i Hercegovina i Vojvodina«. Srpski i hrvatski šovinizam pri tome ne vode brigu o nacionalnim pravima Makedonije, Crne Gore, Slovenije itd.[9] Po ocjeni Partije, Sporazumom Cvetković-Maček »hrvatski narod nije dobio svoju nacionalnu slobodu i prava već je tim sporazumom dobila hrvatska gospoda od srpske gospode neograničeno pravo da sami gule hrvatski narod, dovodeći ga iz dana u dan u sve veću bijedu i neimaštinu, uvodeći sve veći teror i reakciju nad hrvatskim narodom«.[10]

U Rezoluciji Pete zemaljske konferencije Komunističke partije Jugoslavije, održane u Zagrebu 1940. godine, ističe se da je »tzv. sporazum između srpske i hrvatske gospode u jesen 1939. godine bio sporazum za daljne izrabljivanje radnih masa i nacionalno ugnjetenih naroda Jugoslavije. S jedne strane tim sporazumom nije riješeno hrvatsko pitanje, s druge strane još više se otvoriše prohtjevi hrvatske buržoazije, a isto tako nije zadovoljio ni jedan veliki dio srpske buržoazije. Podmukla međusobna borba sve jače izbija na javu. Nacionalni šovinizam raspiruje se s jedne i druge strane. Hrvatska buržoazija pokazuje iste ugnjetavačke tendencije prema drugim narodima Jugoslavije kao i srpska: pre-

tenzije hrvatske buržoazije prema Bosni i Hercegovini, Vojvodini pa čak i prema Sloveniji to jasno potvrđuju«.[11] Rezolucija posebno naglašava da je poslije te reorganizacije seljačko pitanje u Hrvatskoj ostalo otvoreno, jer »hrvatska gospoda nisu riješila ni jedno pitanje koje tišti seljake«. U pogledu položaja Bosne i Hercegovine u daljem preuređenju države Komunistička partija Jugoslavije je istakla da njeni narodi treba sami da se »slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično«.[12] Sporazumom Cvetković-Maček nije smanjena suprotnost između vodećih krugova srpske i hrvatske buržoazije, nego se u mnogo čemu zaoštrava. Velikosrpska buržoazija je »popustila hrvatskoj buržoaziji da bi u njoj našla saveznika u borbi protiv radnog naroda« i najširih narodnih masa Jugoslavije. Sporazum je otkrio imperijalističke namjere hrvatske buržoazije u vidu njenih otvorenih teritorijalnih zahtjeva prema Bosni i Hercegovini i Vojvodini. S druge strane, velikosrpska buržoazija nije bila spremna na dalje ustupke, nastojala je zadržati svoju hegemoniju parolom »Srbi na okup«.

Razvoj događaja nakon Sporazuma Cvetković-Maček nije vodio demokratizaciji političkog života niti je mogao dovesti do cjelovitog rješavanja nacionalnog pitanja. Istovremeno je novi režim Cvetković-Maček zaoštravao politiku prema radničkom pokretu, naročito njegovom revolucionarnom dijelu. Nasuprot tome, zaoštravan je i stav Komunističke partije Jugoslavije prema režimu Cvetković-Maček.

Prema ocjeni partijske štampe, Sporazumom Cvetković-Maček, hrvatskom narodu nije poboljšan položaj. Umjesto velikosrpske buržoazije »danas pljačka hrvatske seljake i radnike vlastita hrvatska buržoazija, ona danas nadoknađuje ono, što nije mogla kroz prošlih dvadeset godina napljačkati i nakrasti«.[13] Sporazum nije zaključen između srpskog i hrvatskog naroda, nego između »hrvatske i srpske gospode«. Hrvatska buržoazija je obrazovala seljačku i građansku zaštitu, u koju su se »razočarali hrvatski seljaci i građani, jer se preko nje provodi teror, batinaški sistem i sije razdor među seljaštvom i građanstvom«. Po mišljenju Partije, Sporazumom Cvetković-Maček, umjesto slobode i demokratije, velikom dijelu naroda, u prvom redu radničkoj klasi, namijenjeni su tek osnovani koncentracioni logori, zabranjena joj je štampa, zabranjeno joj je pored političkog i sindikalno organizovanje.[14]

U okviru opšte politike Komunističke partije Jugoslavije partijska organizacija u Bosni i Hercegovini imala je složene zadatke. Organizacija Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini u periodu 1937—1941. godine izašla je iz duboke krize u kojoj se nalazila prethodnih godina. To je period konsolidacije organizacija Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini poslije teških provala koje su je zadesile u više mjesta 1929, 1932, 1935. i 1936. godine. Politički i organizacioni zadaci Komunističke

partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini u to vrijeme su, u prvom redu, obnavljanje organizacija, organizovanje Saveza komunističke omladine Jugoslavije, praćenje političkih zbivanja, stvaranje ilegalne tehnike itd.[15]

Povodom stvaranja Bloka narodnog sporazuma između Zemljoradničke, Radikalne, Hrvatske seljačke i Samostalne demokratske stranke bosanskohercegovačka studentska omladina je u decembru 1937. uputila otvoreno pismo »svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti«. Između ostalog, u pismu se oštro kritikuje nepovoljan položaj Bosne i Hercegovine i zagovara sloga i zajednička borba svih njenih naroda — Srba, Hrvata i Muslimana. »Samo tako, udruženim snagama Bosna i Hercegovina zauzet će ono mjesto koje njoj po njenom posebnom položaju i pripada.«[16]

U ljeto 1938. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je donio odluku o sazivanju Četvrte pokrajinske konferencije za Bosnu i Hercegovinu. Konferencija je održana u Mostaru, avgusta iste godine, gdje je uz učešće delegata iz svih krajeva Bosne i Hercegovine izabrano privremeno rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije za ovu pokrajinu.[17] Njegov osnovni zadatak bio je »da organizuje partijske organizacije u velikim industrijskim centrima«. U Pokrajinski komitet, koji je obrazovan tom prilikom, izabrani su: Mustafa Pašić, Rudolf Hrozničck, Karlo Batko, Pašaga Mandžić i Uglješa Danilović. Za političkog sekretara izabran je Mustafa Pašić, a za organizacionog Uglješa Danilović.[18]

Nakon Konferencije aktivnost Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini je izuzetno intenzivirana. To se ogledalo u proširivanju organizacije prijemom u redove Komunističke partije Jugoslavije mnogih njenih simpatizera, te u pojačanom radu i uticaju komunista u sindikalnim organizacijama. Sve do kraja 1938. ili početka 1939. godine komunisti u Bosni i Hercegovini, i pored odluke Četvrte zemaljske konferencije Komunističke partije Jugoslavije, održane 1934. godine, o ulasku u sindikalni pokret, nisu dosljedno realizovali tu direktivu. Osnovni razlozi takvog stava komunista bili su posljedica velikog uticaja socijalista na radnički pokret, odnosno sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini i neshvatanje značaja međusobnog povezivanja i sindikalnog organizovanja svih radnika.[19] Obnavljanje i jačanje partijskih organizacija, odnosno ostvarivanje zaključaka Četvrte pokrajinske konferencije Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu omogućilo je veću aktivnost komunista u sindikatima. U Rezoluciji Pete konferencije Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu o sindikalnom pokretu i ulasku komunista u sindikalne organizacije istaknuto je da su »Ursove sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini u većini mjesta u rukama socijaldemokrata«, te da one »nisu nikad zastupale interese radničke klase. Kod radnika se stvorilo ubjeđenje da to nisu njihovi klasni

sindikati već sindikati omrznutih Jakšića i kompanije. Takav nepravilan odnos prema sindikatima prenijet je i u redove članova partije. Potrebno je preovladati tako pogrešno shvatanje u tom pitanju i prići najaktivnijem radu na omasovljenju sindikata«.[20] U tom smislu osnovni zadatak partijskih organizacija u Bosni i Hercegovini je borba za jedinstvo radničke klase, koje treba ostvariti kroz »akcije radnika u preduzećima, obuhvatajući radnike svih postojećih sindikalnih organizacija kao i neorganizovane, a boreći se protiv uticaja vođstva poslodavačkih organizacija (HRS, JUGORAS)«.[21]

Već smo istakli da poslije Sporazuma Cvetković-Maček vlasti još više pooštravaju teror prema radničkoj klasi, posebno prema Komunističkoj partiji Jugoslavije. Krajem decembra 1939. donesena je Uredba o izmjeni i dopuni Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi unošenjem novog člana, na osnovi kojega »upravno policijske vlasti prvog stepena mogu uputiti na boravak u koje drugo mjesto lica koja remete red i mir.«[22] Uredba je davala velika ovlašćenja upravno-policijskim organima, koji su mogli po svom nahođenju kažnjavati osobe koje »remete red i mir« protjerivanjem iz mjesta boravka. Prethodno je bila donijeta Uredba kojom se u Zakon ugrađuje Odredba o osnivanju koncentracionih logora u Bileći i Lepoglavi. Takvim mjerama režim Cvetković-Maček htio je onemogućiti političku aktivnost radničke klase, posebno Komunističke partije Jugoslavije.

U opštu represivnu politiku režima uklopile su se vlasti novoformirane banovine Hrvatske. Tako, u cilju sprečavanja i jačanja štrajkačkog pokreta, donijeta je početkom 1940. Uredba o rješavanju radnih sporova, kojom su se nastojale suzbiti ekonomske akcije radnika, što su ih vodili komunisti posredstvom Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza i koje su često poprimale šire razmjere i politički karakter, što režimu Cvetković-Maček ni najmanje nije odgovaralo. Analizirajući detaljno sadržaj Uredbe, organ Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske »Srp i čekić« zaključio je da ona označava »divljački napad na sindikalne organizacije«, kakav »nisu smjeli da vrše ni najgori diktatorski režimi«.[23]

Međutim, aktivnost radnička klase i Komunističke partije Jugoslavije, i u uslovima pojačanih progona, nije jenjavala nego je postajala sve izrazitija. U decembru 1940. režim Cvetković-Maček je zabranio Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije. Povodom zabrane toga sindikalnog saveza Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je uputio Proglas svim radnicima Jugoslavije. Između ostalog, raspuštanje Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza ocjenjuje se kao »zločinački napad protunarodnog režima Cvetković-Maček«, na čitavu radničku klasu Jugoslavije, »na gole živote radnika i njihovih porodica«. U Proglasu se pozivaju radnici svih sindikalnih organizacija da se »ujedine u jedan borbeni front za odbranu klasnog sindikalnog po-

kreta«.[24] Poslije zabrane Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza radnička klasa, koja je u njemu najvećim dijelom bila organizovana, nastavlja rad na taj način što ulazi u druge sindikalne saveze ili, mnogo češće, na izborima za radničke povjerenike, a u drugim sličnim prilikama postavlja svoje »nezavisne« ili »neutralne« liste koje, mada često zabranjivane, odnose pobjede.[25]

Opšta konsolidacija Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini, nakon Četvrte pokrajinske konferencije, dala je značajan podstrek djelatnosti partijske organizacije u onim dijelovima Hercegovine koji su nakon Sporazuma pripali banovini Hrvatskoj. Aktivnost Komunističke partije Jugoslavije i ostalih progresivnih snaga na teritoriji Hercegovine u to vrijeme je vecma snažna. Komunisti su u Mostaru »najviše djelovali preko sindikata, sportskog i kulturnog radničkog društva, a naročito među radničkom, đačkom i studentskom omladinom«.[26] Istovremeno organi vlasti su nastojali na nacionalnoj osnovi razbiti jedinstvo radničkog pokreta. Mada su i ranije postojali uslovi za omasovljenje partijske organizacije na području Hercegovine, posebno na selu, u tom pogledu do Četvrte pokrajinske konferencije nisu postignuti značajniji rezultati. Nakon Konferencije dolazi do postepenog konsolidovanja partijskih organizacija u Hercegovini prevladavanjem dotadašnjeg sektaškog odnosa i desnog oportunizma unutar mostarske organizacije Komunističke partije Jugoslavije. Ta partijska organizacija je od 1935. do 1940. godine stalno brojala samo oko 20 članova, zanemarujući u svom djelovanju i okolinu Mostara. Zato je Četvrta pokrajinska konferencija postavila kao osnovni zadatak oblasnom rukovodstvu što brže razvijanje i stvaranje partijskih organizacija u ostalim mjestima Hercegovine i razvijanje partijskog rada na selu. Orijentacija ka omasovljenju organizacija i politički rad na selu, koji su nakon toga uslijedili, dali su izvjesne rezultate, pa je već na Petoj pokrajinskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, jula 1940, posebno naglašeno da je mostarska partijska organizacija »uistinu masovna i da je stvoren politički faktor u mjestu s ogromnim političkim uticajem i da je sposobna da izvodi sve akcije radničke klase, kako ekonomske tako i političke uz uslov ako otkloni i posljednje ostatke desnog oportunizma«.[27] Mada je uticaj Komunističke partije Jugoslavije na rad sindikalnih organizacija, posebno Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza u Hercegovini, bio vrlo snažan, to ipak nije značilo da Komunistička partija ima potpuni uticaj na radništvo. Veliki broj radnika nalazio se u Hrvatskom radničkom sindikatu, Jugoslovenskom radničkom sindikatu (JUGORAS) i drugim sindikatima ili uopšte nije bio organizovan, odnosno nalazio se van domašaja uticaja Komunističke partije. Naročito veliku smetnju stvaranju jedinstvenog radničkog pokreta u Hercegovini pravio je Hrvatski radnički savez. Njegovo vođstvo, po-

mognuto od vrhova Hrvatske seljačke stranke, nastojalo je da istisne sve druge radničke organizacije, posebno organizacije Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza. Hrvatski radnički savez nije bio borbena radnička organizacija. On svim drugim sredstvima borbe za povećanje nadnica, skraćenje radnog dana, poboljšanje uslova rada itd. daje prioritet nad štrajkovima i smatra da su naročito potrebna česta konsultovanja i pregovori sa poslodavcima.[28] Uoči drugog svjetskog rata, uslijed velikih uspjeha radničke klase i Komunističke partije Jugoslavije, dolazi i u Hrvatskom radničkom savezu do preokreta u smislu njegovog okretanja klasnom sindikalnom pokretu i prihvatanja borbi koje on vodi. Konačno, tada je »ogromna većina radnika shvatila potrebu jedinstva u ekonomskoj borbi radničke klase«, koje je još više »učvršćeno političkim povjerenjem i simpatijama tih radnika prema Komunističkoj partiji«.[29]

Iz dokumenata Pete pokrajinske konferencije je vidljivo da je krajem 1940. Komunistička partija Jugoslavije u Bosni i Hercegovini imala 196 članova, od čega u Mostaru 37, a u ostalim mjestima Hercegovine 26. U taj broj nisu uračunati komunisti iz nekih krajeva Bosne i Hercegovine, npr. iz Livna, koji su ulazili u sastav partijske organizacije u Splitu. Van evidencije je bio i veliki broj članova Komunističke partije Jugoslavije iz Bosne i Hercegovine koji su studirali na Beogradskom univerzitetu i Zagrebačkom sveučilištu.[30]

Djelatnost Komunističke partije Jugoslavije u Mostaru i okolini se snažno osjećala, što nije promaklo vlastima. Sresko načelstvo iz Mostara u svom izvještaju za decembar 1939. izvještava Bansku vlast banovine Hrvatske da je »međunarodna politička situacija izazvala izvjesno kretanje i pojačanu akciju komunista na području grada Mostara. Ova akcija najviše se ispoljavala u komunističkoj propagandi koja je dala povoda za intervenciju ove vlasti«.[31]

O tadašnjem djelovanju komunista u Mostaru Ispostava Banske vlasti u Splitu, na osnovu prethodno dobijenih obavještenja od Sreskog načelstva u Mostaru, izvještava septembra 1940. Bansku vlast banovine Hrvatske u Zagrebu. U izvještaju se detaljno govori o septembarskim sastancima komunista u okolici Mostara, na kojima je učestvovao veći broj radnika. Na jednom od tih sastanaka govorio je jedan od organizatora tih zborova, istaknuti komunista Mustafa Pašić, koji, između ostalog, naglašava »kako treba da se udruže seljaci i radnici, da ostvare revoluciju i da putem nje dođu do vlasti«. Na kraju izvještaja se zaključuje da se »u Mostaru zapaža jaka komunistička akcija i potrebne su oštre mjere«.[32]

Nakon održavanja septembarskih sastanaka komunista 1940. godine u okolici Mostara vlasti su raspisale potjernice za najistaknutijim organizatorima tih akcija. Ispostava Banske vlasti u Spli-

tu, izvještavajući Bansku vlast banovine Hrvatske u Zagrebu, ističe da su »glavne kolovođe komunističkih akcija u Mostaru, te podstrekači štrajkova i nereda koji su se desili krajem kolovoza i početkom rujna mjeseca ove godine, dali u bjekstvo«.[33]

Primorski žandarmerijski puk, izvještavajući 2. oktobra 1940. Bansku vlast banovine Hrvatske u Zagrebu o djelatnosti organizacije Komunističke partije u Mostaru, između ostalog ističe da su krajem septembra u Mostaru rasturani leci »komunističkog sadržaja«. U lecima se organizacija Komunističke partije Jugoslavije u Mostaru obraća radnicima, seljacima, građanima i omladini Mostara, naglašavajući izdajničku ulogu vlade Cvetković-Maček, s potpisom »mostarski radnici«.[34]

Mostarska partijska organizacija je, na osnovu zaključaka Četvrte pokrajinske konferencije Komunističke partije za Bosnu i Hercegovinu, prihvatila aktivniji kurs u organizovanju rada na selu. Veća grupa članova Komunističke partije Jugoslavije dobila je direktivu da organizuje rad sa siromašnim seljacima u okolini Mostara.[35] U tom smislu komunisti ostvaruju kontakte sa seljacima, upozoravaju ih na opasnost od predstavnika građanskih partija.[35] Takav rad na selu je imao odraza na događaje 1941. godine, kada se veliki broj seljaka iz okoline Mostara priključio ustanku protiv okupatora i domaćih izdajnika.

O snazi radničke klase i Komunističke partije u Hercegovini govori veoma uvjerljivo izvještaj Sreskog načelstva iz Mostara Ispostavi Banske vlasti u Splitu povodom eventualnog zatvaranja Radničkog doma i rasturanja Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza. U izvještaju se kaže da je »načelstvo ponovo uzelo u ocjenu pitanje rasturanja Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza i zatvaranja Radničkog doma, pa je našlo da bi ove mjere imale i pozitivnih i negativnih strana«. Raspuštanjem tih organizacija, ističe se u izvještaju, jako bi se »otežao kontakt među komunistički nastrojenim elementima, a time bi se znatno umanjio uticaj ovih najekstremnijih na ostalo radništvo«. Pored isticanja »pozitivne« strane tih mjera, u izvještaju se naročito naglašavaju još veće »hrđave« strane, jer bi »tada radnici smatrajući se prikraćeni u svojim pravima tražili svaku prigodu da dadu oduška svomu nezadovoljstvu, pa bi se lako moglo desiti da štrajkovi učestaju i da postupak vlasti u tim slučajevima bude otežan nepomirljivim držanjem radnika«. U izvještaju se govori o sindikalnom pokretu u Mostaru, pa se konstatuje da sve organizacije Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza bez izuzetka »nose komunističko obilježje«. Prema procjeni Sreskog načelstva, sve podružnice Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza imaju 718 radnika, a organizacije Hrvatskog radničkog saveza imaju 731 radnika. U slučaju rasturanja Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Sresko načelstvo predviđa da »nema izgleda, da bi svi radnici prešli u Hrvatski radnički savez, ali izgleda da bi

skoro svi radnici katoličke vjere, naročito oni koji su zaposleni u državnim poduzećima prešli u Hrvatski radnički savez«.[37] I na osnovu izvještaja može se zaključiti da, i pored jake akcije organa vlasti, razbijanje radničkog pokreta na nacionalnoj osnovi nije dalo značajnije rezultate jer su hrvatski, srpski i muslimanski radnici skupa učestvovali u akcijama protiv režima Cvetković-Maček. Te akcije radničke klase dostižu vrhunac na godišnjicu izbijanja drugog svjetskog rata, 1. septembra 1940, kada su na inicijativu komunista organizovane antiratne demonstracije u Mostaru. Radnici i ostale progresivne snage društva izlaze na ulice »demonstrirajući protiv rata i skupoće, a za vojni savez sa Sovjetskom Unijom«.[38] Odmah poslije toga žandarmi su zaposjeli Radnički dom i zabranili rad Sportskom društvu »Velež«. Pokušaj da policija i žandarmerija razbiju demonstracije nije uspio te je u pomoć pozvana vojska. U sukobu koji je tom prilikom izbio ranjeno je deset lica, a vlasti su uhapsile preko pedeset demonstranata.[39] Na teror mostarska radnička klasa je odgovorila organizovanjem generalnog štrajka, u kome su učestvovale dvije hiljade radnika. U cilju odmazde vlasti su uputile u koncentracioni logor u Lepoglavu sedamnaest aktivista mostarske partijske organizacije. List »Glas saveza radnika i seljaka«, u članku »Mostarski proletarijat manifestuje protiv imperijalističkog rata a za savez sa SSSR«, detaljno piše o akcijama mostarskog proletarijata. U članku se naročito ističe politika vođa Hrvatskog radničkog saveza s ciljem razbijanja radničkog pokreta u Mostaru na nacionalnoj osnovi. Međutim, takva »politika vođa Hrvatskog radničkog saveza i Hrvatske seljačke stranke, politika odbrane krupnih gazda i špekulanata i ovoga puta je pretrpjela neuspjeh«. Dalje se ističe da »hrvatski krupni kapital preko svog zastupstva, vođstva Hrvatske seljačke stranke pokušava da zadrži hrvatske radne mase uza se, okrećući ih protiv drugih radnika i seljaka, isto onako kao što su donedavno srpski hegemonisti govorili da brane srpstvo okrećući srpske radnike i seljake protiv hrvatskih«. Na kraju se ističe da mostarski proletarijat nastavlja borbu za »povratak Radničkog doma, za puštanje radničkih boraca iz logora i iz zatvora«. Ta borba mora uspjeti, »jer uspjeh te borbe jeste uspjeh čitave radničke klase, uspjeh radnog seljaštva — uspjeh saveza radnika i seljaka«.[40] U Mostaru je od 19. do 25. marta 1940. u Tvornici platna »Vitković« vođen štrajk zbog malih nadnica i teških uslova rada. U štrajku je učestvovalo pedeset radnika.[41] Polovinom juna 1940. izbio je štrajk obućarskih radnika u Mostaru. Istovremeno, napustili su posao i opštinski radnici. Svi ti štrajkovi, mada manjeg obima, imali su iste težnje i zahtjeve. Mostar je tada bio u »znaku štrajkova«. Povodom štrajkova i represalija organa vlasti nad radnicima mostarska partijska organizacija je rasturala letak s potpisom »Prijatelji opštin-

skih radnika«, u kome se traži da svi građani Mostara pomognu borbu radnika.[42]

Povodom zatvaranja Radničkog doma i hapšenja radnika koji su učestvovali u protestnom generalnom štrajku, organizovanom tim povodom, partijska organizacija u Mostaru rasturala je letak s potpisom »Savez radnika i seljaka iz Hercegovine«. Između ostalog, u letku se ističe da strahovita pljačka nad radnim narodom u Jugoslaviji svakim časom postaje nepodnošljivija i da se svaki pokret radnog naroda »za više hljeba i slobode« guši u krvi. Zatvaranje Radničkog doma i drugi udari na radnike imaju za cilj da krupnom kapitalu osiguraju dalju nesmetanu pljačku. U letku se Partija posebno obraća hrvatskim radnicima i seljacima i naglašava da je »udar gospodske vlasti protiv boraca i ustanova radničke klase udar na čitav radni narod« i da »kapitalisti mogu produžiti svoju vladavinu pljačke i nasilja samo ako nas pocijepaju«. Na kraju letka se traži povratak Radničkog doma u radničke ruke, te puštanje uhapšenih radnika iz logora.[43]

Na osnovu akcija radničke klase u Mostaru mogli bismo zaključiti da je, iako malobrojna i radeći u ilegalnim uslovima, partijska organizacija u Mostaru uspjela trasirati sasvim novu političku orijentaciju koja se najjasnije izražavala u borbi za zbližavanje Srba, Hrvata i Muslimana. Ona je bila jedina snaga koja je, po svom nacionalnom sastavu članstva i političkim koncepcijama, mogla da prevaziđe konfesionalnu podijeljenost stanovništva i sagleda njegove perspektive u orijentaciji zbližavanja sva tri bosanskohercegovačka naroda.

U dosadašnjim razmatranjima o djelovanju Komunističke partije Jugoslavije bilo je uglavnom govora o aktivnostima partijske organizacije u Mostaru. Međutim, i u drugim srezovima Hercegovine djelovali su komunisti. Oblasni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Hercegovinu je u drugoj polovini 1940. godine, pored organizovanja niza političkih akcija, radio i na proširenju organizacija Komunističke partije i u drugim krajevima Hercegovine. Formirani su mjesni komiteti u Čapljini i Trebinju, pored već postojećih sreskih komiteta.

Istovremeno su mnogi istaknuti prvaci radničkog pokreta Mostara i Hercegovine studirali u većim centrima, prvenstveno u Beogradu i Zagrebu, i tamo učestvovali u akcijama koje je organizovala Komunistička partija. Krajem marta 1941. održana je Oblasna partijska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu. Raspravljalo se o političkoj situaciji u vezi s položajem Jugoslavije i o potrebi učvršćivanja i proširenja partijskih organizacija. U Hercegovini je tada bilo preko 140 članova Komunističke partije, od čega 95 u Mostaru.[44]

Sresko načelstvo u Ljubuškom, avgusta 1940, izvještava Bansku vlast banovine Hrvatske u Zagrebu o zapljeni zabranjenog komunističkog lista »Politički vjesnik« koji je iz Zagreba poslao

Sidkija Sadiković, rodom iz Ljubuškog. Uz list je zaplijenjeno i popratno pismo, u kome se, između ostalog, ističe potreba čitanja lista, te da se osobita pažnja posveti »selima iz kojih se vrbuju radnici za duvansku stanicu«. U pismu se dalje govori kako je potrebno da se priređuju izleti s drugovima iz Mostara i Čapljine, »da se privikavate jedni na druge, na disciplinu, na zajednički istup, na kolektivan rad«.[45]

Početkom januara 1940. u Ljubuškom je, pod rukovodstvom partijske organizacije, vođen štrajk, u kome je učestvovalo 650 radnika Duvanske stanice.[46] Do štrajka je došlo jer je Stanica, navodno zbog pomanjkanja posla, otpustila dvadeset radnika. Ostali radnici su tražili da im se otpušteni drugovi vrate na posao, zatim povišenje nadnica i provjeru tvrdnje da se na posao primaju isključivo radnici koje preporuči predsjednik Hrvatske seljačke stranke u srezu. Povodom štrajka sreski načelnik izvještava Ispostavu Banske vlasti u Splitu da je preduzeo mjere da otkrije organizatore štrajka. Otkrivena su i uhapšena petorica organizatora štrajka i oni će »iskusiti oštre zakonske posljedice i kaznu zatvora«, a zbog efikasnosti kazna će »nastupiti odmah, tim više što to traže javni interesi«.

Sresko načelstvo u Stocu izvještava, povodom izbora opštinskih odbornika 18. avgusta 1940. u Čapljini, o postojanju liste pristaša Hrvatske seljačke stranke sa Muslimanima i Jugoslovenske radikalne zajednice iz Čapljine, ali i liste kojoj je nosilac Nikola Rebac, težak iz Trebižata, ljevičarske orijentacije.[47]

U izvještaju, kojim obavještava Bansku vlast banovine Hrvatske u Zagrebu, Sresko načelstvo iz Duvna, govoreći o opštem političkom stanju na području duvanjskog sreza, pored ostalog ističe da se »među omladinom primjećuje naklonost komunizmu«.[48]

Mnogi članovi Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije iz Hercegovine bili su potpisnici poznatog Trećeg otvorenog pisma bosanskohercegovačke studentske omladine, decembra 1939. godine, pod naslovom »Protiv rata! Za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju Bosne i Hercegovine!«[49] U pismu se, pored ostalog, ukazuje na nepotpunost rješenja hrvatskog pitanja poslije Sporazuma Cvetković-Maček, ustaje protiv ratne politike nenarodne vlasti u zemlji, zahtijeva pravilno rješenje nacionalnog pitanja i autonomije Bosne i Hercegovine. Nasuprot politici građanskih stranaka, odlučno se zahtijeva očuvanje identiteta Bosne i Hercegovine i osiguranje ravnopravnosti njenih naroda. Studenti su tražili autonomiju Bosne i Hercegovine u ime i za sve njene narode. Bosna i Hercegovina je »isprepletena življem Srba, Hrvata i Muslimana« i u njoj nije moguće postaviti granicu između Srba i Hrvata, »a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima ili Muslimanima. Mora biti jasno da će svaka podjela Bosne i Hercegovine

predstavljati i jednu nepravdu nanesenu i Muslimanima«. Bosna i Hercegovina »oduvijek čini jednu posebnu cjelinu«. U pismo se nadalje naglašava da su se razne političke grupe veoma koristile nesređenim odnosima Srba i Hrvata. Posebno su »nenarodni srpski elementi protiv demokratije i sporazuma«, pa se oni odlučno protive ideji o narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine. »Oni tvrde da će u autonomnoj Bosni i Hercegovini ponovo pašovati age i begovi, da Bosna i Hercegovina ne može postojati kao posebna privredna cjelina i da će borbom za autonomiju oživjeti austrijski bošnjakluk«. U autonomnoj Bosni i Hercegovini će sam narod bratski i složno uzeti sudbinu u svoje ruke, pa će zauvijek nestati pašovanja i muslimanskih i srpskih i hrvatskih gazda i zelenaša. Svaki onaj kome leži na srcu dobro i sreća našeg kraja, koji istinski voli svoj narod, kao što ga volimo mi, omladina, i koji iskreno želi bratsku slogu Srba, Hrvata i Muslimana boriće se za autonomiju Bosne i Hercegovine«.

Identičan stav izražen je u Rezoluciji Pete partijske konferencije Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, u kojoj se ističe da je »narodna autonomija Bosne i Hercegovine jedino pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa«.[50]

Takva koncepcija za rješenje pitanja Bosne i Hercegovine u okviru jugoslovenske zajednice potvrđena je i na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije. Kao jedan od zadataka, koji je Konferencija istakla, bila je borba protiv velikosrpske i velikohrvatske politike prema Bosni i Hercegovini, protiv dijeljenja ove pokrajine, a za njen ravnopravan demokratski status u zajednici naroda Jugoslavije. Istovremeno, osuđena je politika velikosrpske i velikohrvatske buržoazije, koje se bore za srpsko odnosno hrvatsko opredjeljivanje Muslimana, ali se o etničkoj posebnosti Muslimana nisu postigla saglasna mišljenja.[51]

Za temeljitije sagledavanje stava Komunističke partije Jugoslavije o položaju Bosne i Hercegovine od velikog je značaja diskusija Mustafe Pašića, člana Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, povodom rasprave o nacionalnom pitanju na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije. Ukazujući da srpska i hrvatska buržoazija svojataju Bosnu i Hercegovinu, a da begovat »hoće autonomiju radi veće pljačke«, Pašić nije prihvatio stav u glavnom referatu o nacionalnom pitanju, tj. da su Muslimani — Srbi ili Hrvati. On je istakao da takav stav znači podršku srpskoj i hrvatskoj buržoaziji, te da se samo »vrhovi muslimana osjećaju Srbima ili Hrvatima«. Pašić posebno naglašava da Muslimani nisu formirana nacija, ali su »etnička grupa«. Osuđujući podjelu Bosne i Hercegovine, on ističe da je najvažniji zadatak Komunističke partije Jugoslavije, u pogledu njenog položaja, borba za njenu autonomiju, u koju bi se uključile »srpske i hrvatske mase pod rukovodstvom proletarijata«.[52]

Za razliku od stavova muslimanske građanske politike o pitanju autonomije Bosne i Hercegovine, Komunistička partija Jugoslavije je istakla ideju o narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine. Prema ocjeni partijske štampe, novonastalim položajem Bosne i Hercegovine nakon Sporazuma Cvetković-Maček najviše su pogođene muslimanske radne mase.

Vođstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije nije nikada zastupalo interese širokih slojeva Muslimana, nego je uvijek pomagalo »hegemonističke režime i njegova tobožnja borba za autonomiju Bosne i Hercegovine gola je demagogija«.[53] Stavovi Partije jasno pokazuju njenu politiku u pogledu položaja Bosne i Hercegovine nakon Sporazuma Cvetković-Maček. Mada je Jugoslovenska muslimanska organizacija zagovarala autonomiju Bosne i Hercegovine, njen koncept i nastojanje ne mogu se stavljati u isti red, a još manje »identifikovati sa prezentiranim gledištima i naporima Komunističke partije Jugoslavije«. Radilo se o oprečnim klasnim razlozima i nespojivim stremljenjima, čija se »formalna podudarnost manje-više svodila na upotrebu uobičajenog termina — autonomija, dok su u stvari suštinske razlike među njima bile tolike, koliko su se u ideološkom i društveno-političkom pogledu tada na jugoslovenskom tlu odvajali vodeći građanski krugovi od komunista i obratno«.[54] Nasuprot konceptu o autonomiji u građanskoj politici, koji je prije svega bio potčinjen potrebama izvjesnih dijelova buržoazije, »postulati narodne autonomije Bosne i Hercegovine predstavljali su specifičnu sintezu bitnih elemenata akcionog programa revolucionarno-demokratskih promjena u državi i društvu«.[55]

Mada kompromitovano saradnjom sa mnogim vladama Kraljevine Jugoslavije, vođstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije se pod pritiskom širokih muslimanskih masa stavilo na čelo autonomnog pokreta, pa se zbog toga autonomaški pokret često poistovećivao sa politikom Jugoslovenske muslimanske organizacije. Međutim, autonomaška borba vođstva Jugoslovenske muslimanske organizacije nije tražila kroz autonomiju Bosne i Hercegovine »slobodu i hljeb radnim masama iako su radne mase Muslimana tako shvatile tu borbu«. Jedino je radnička klasa bila na stanovištu borbe protiv »srpskih, hrvatskih imperijalista, kao i begovskog shvatanja autonomije«. Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine je pitanje »slobode i hljeba radnih masa«. Zbog toga je radnička klasa pozvala i srpske i hrvatske i muslimanske mase u borbu za narodnu autonomiju. Ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska gospoda nisu za takvu autonomiju«.[56]

Može se zaključiti da se položaj Komunističke partije Jugoslavije, radničke klase i drugih radnih slojeva poslije zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček još više pogoršao. Sve buržoaske političke stranke na teritoriji Hercegovine su se suprotstavljale borbi širokih narodnih slojeva za slobodom, mirom i hljebom. Jedino je

radnička klasa, na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije, bila na stanovištu borbe protiv srpske, hrvatske i muslimanske buržoazije. Autonomija Bosne i Hercegovine, kako ju je nasuprot Sporazumu Cvetković-Maček propagirala Komunistička partija Jugoslavije, trebala je omogućiti slobodu, demokratiju i ravnopravnost svih naroda Bosne i Hercegovine.

Bilješke

[1] Dragoslav Janković i Mirko Mirković, Državno-pravna istorija Jugoslavije, Beograd 1982, 401.
[2] Isto.
[3] »Proleter«, br. 12, novembra 1937.
[4] Isto.
[5] Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918—1978, Beograd 1980, 120.
[6] Ljubo Boban, Maček i politika HSS 1928—1941, 258—259.
[7] Isto, 260.
[8] »Proleter«, br. 1-2, januar-februar 1940.
[9] Isto, br. 3-4, mart-april 1940.
[10] Isto, br. 9-10-11, septembar-oktobar-novembar 1940.
[11] Isto.
[12] Isto, br. 1, januar 1941.
[13] Politički vjesnik, oktobar 1940.
[14] »Proleter«, br. 3-4, mart-april 1940.
[15] Uglješa Danilović, Četvrta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu i novi kurs partijske djelatnosti, Zbornik radova, Četvrta i Peta konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938—1941, Sarajevo 1980, 45.
[16] Građa o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1921—1941, Institut za istoriju radničkog pokreta (u daljem tekstu IIRP), Sarajevo 1971, 452.
[17] Josip Broz Tito, Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije, Sabrana djela, II, Sarajevo 1977, 89.
[18] Uglješa Danilović, Četvrta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, 47.
[19] Bliže o tome: Ahmed Hadžirović, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941, Sarajevo 1972, 61.
[20] »Proleter«, br. 10—11, oktobar-novembar 1940.
[21] Isto.
[22] Službene novine, br. 292, 21. XII 1939.
[23] Ivan Jelić, Komunistička partija Hrvatske uoči sloma Kraljevine Jugoslavije, Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, Beograd 1977, 25.
[24] Muzej Hercegovine Mostar, Zbirka dokumenata Kraljevine Jugoslavije (u daljem tekstu ZDKJ), K8-III-312.
[25] Ahmed Hadžirović, n.d., 193.
[26] Uglješa Danilović, Iz rada partijske organizacije za Bosnu i Hercegovinu 1938—1940, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Četrdeset godina, knj. IV, 1935—1941, Beograd 1960, 57.
[27] Dana Begić, Peta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, Prilozi IIRP, br. 3, Sarajevo 1967, 145—165.
[28] Ahmed Hadžirović, n.d., 104.
[29] »Proleter«, br. 7-8, juli-avgust 1940.

[30] Nedim Šarac, Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine, Prilozi IIRP, br. 6, Sarajevo 1970, 117—123.

[31] Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, Fond Radničke partije 1919—1941, grupa II, inv. br. 360.

[32] Muzej Džemala Bijedića u Mostaru, b.b.

[33] Isto. Potjernica je raspisana za Rudolfom Hrozničekom, Mustafom Pašićem, Velijom Hajdurom, Džemalom Bijedićem, Enverom Lakišićem i Džemalom Alikalfićem.

[34] Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, Fond, Mjere vlasti i teror vladajućeg režima 1940, inv. br. 1259. U istom izvještaju se dalje ističe da su Gnjatović L. Vasilije i Grebo Muhamed, oba iz Mostara, održali tajni sastanak sa seljacima i radnicima iz državnog rudnika uglja. Na tom sastanku je istaknuto da je »slaba naša unutrašnja politička situacija, te da hrvatsko pitanje nije ništa donijelo boljega nego je ranije bilo«.

[35] Bliže o tome: Dana Begić, Peta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, 159—160.

[36] U izvještaju o kretanju komunizma za avgust 1940. Sresko načelstvo iz Mostara izvještava Kabinet bana banovine Hrvatske u Zagrebu da se »osjeća izvjesna aktivnost razornih elemenata po selima«.

Institut za historiju radničkog pokreta Zagreb, Fond Radničke partije 1919—1941, grupa II, inv. br. 360.

[37] Arhiv Hercegovine Mostar (u daljem tekstu AHM), Fond ZDKJ/K12-I-383. Bliže o tome: Ahmed Hadžirović, n.d., 67.

[38] Glas Saveza radnika i seljaka, br. 3-4, 1940, Građa Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1921—1941, 337.

[39] Džemal Bijedić, Akcija Komunističke partije Jugoslavije poslije izbora 1938. godine, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Četrdeset godina, knj. III, 1935—1941, Beograd 1960, 111.

[40] Glas Saveza radnika i seljaka, Građa, 337.

[41] Muzej Hercegovine Mostar, ZDKJ/K12-I-383.

[42] Građa o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1921—1941, 479—480.

[43] Glas Saveza radnika i seljaka, Građa, 487.

[44] Džemal Bijedić, n.d., 112.

[45] Muzej Hercegovine Mostar, Zapljena zabranjenog komunističkog lista »Politički vjesnik« u Ljubuškom 1940. godine.

[46] Isto, ZDKJ/K12-I-379.

[47] AHM, Fond DBH/K1-14.

[48] Isto, K_1-146.

[49] Građa o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1921—1941, 464—468.

[50] AHM, Fond ZDKJ/K_8-III-309.

[51] Dušan Lukač, Podizanje nacionalnih kadrova u Komunističkoj partiji Jugoslavije i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta uoči rata, Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, Beograd 1977, 14.

[52] Bliže o tome: Nikola Babić, Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine, Prilozi IIRP, br. 4, Sarajevo 1968, 219—239.

[53] »Proleter«, br. 9-10-11, septembar-oktobar-novembar 1940.

[54] Nedim Šarac, Koncepcija Komunističke partije Jugoslavije o »narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine« u svjetlu istorijskih dokumenata, Četvrta i Peta konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938—1941, Sarajevo 1980, 139—147.

[55] Isto.

[56] Glas Saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, januar 1941, Građa, 351.

RAFAEL BRČIĆ

VOJNE I POLITIČKE MJERE OKUPATORA I KVISLINGA ZA GUŠENJE NOP-a U BOSNI I HERCEGOVINI U PRVOJ POLOVINI 1942. GODINE

Oružani narodnooslobodilački ustanak je i u Bosni i Hercegovini sadržavao gotovo sve elemente NOB-a — i NOR-a i revolucije. Ti elementi su već u jesen 1941. godine bili vidljivi širom Bosne i Hercegovine, a u praksi su se očitovali ne samo na oslobođenim nego i na neoslobođenim teritorijama. Takvom razvoju oružanog ustanka i u Bosni i Hercegovini snažan impuls je dalo Vojno-političko savjetovanje, koje je pod rukovodstvom Josipa Broza Tita održano u Stolicama kod Krupnja, 26. septembra 1941. godine. Stavovi i zaključci ovog savjetovanja ubrzo su najšire primjenjeni u BiH, tako da je do kraja 1941. godine djelovalo deset velikih partizanskih odreda i nekoliko manjih jedinica u kojima se borilo oko 20.000 boraca naoružanih pretežno otetim oružjem od okupatora i njegovih pomagača.

Na oslobođenim teritorijama koje su kontrolisali veliki odredi bila je organizovana nova narodna vlast i razvijen bogat društveno-politički, kulturno-prosvjetni i privredni život. Nosioci svih tih aktivnosti bili su novoosnovani okružni komiteti KPJ i SKOJ-a, koji su usmjeravali rad nižih rukovodstava i organizacije i članstva u partizanskoj vojsci i na oslobođenim područjima. Bila je uspostavljena — skoro svuda— i veza između tih komiteta sa partijskim i skojevskim rukovodstvima u okupiranim gradovima, odnosno sa organizacijama NOP-a, čemu su mnogo doprinijeli i Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOPO BiH.

Zahvaljujući uspješnim akcijama partizanskih jedinica uopšte, a posebno udruženih partizanskih snaga Bosne i Hercegovine i susjednih područja Srbije, Crne Gore i Hrvatske, koje su već u 1941. godini izvele veći broj zajedničkih akcija i redovno se ispomagale u ljudstvu i materijalu, oslobođene teritorije su bile čvrsto pove-

zane i sve više postajale snažna osnova za sistematsku izgradnju organa nove narodne vlasti i društveno-političkih organizacija NOP-a i kao takve znatno su doprinosile učvršćivanju jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta naroda Jugoslavije, borbenom jedinstvu naroda i narodnosti u oslobodilačkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Svakodnevnim snaženjem partizanskih jedinica, koje su se kalile u mnogim bitkama protiv okupatorskih i kvislinških snaga, oružani narodnooslobodilački ustanak je sve više prerastao u opštenarodnu oslobodilačku borbu koju okupatori i njihovi pomagači nisu mogli ugušiti parcijalno, policijskim i drugim snagama, nego su bili dovedeni u situaciju da organizuju veće vojne operacije i dovlače nove snage sa velikih ratišta na jedno novo, jugoslovensko ratište, sa kojim su se neočekivano morali suočiti već u jesen 1941. godine.

Kao što je poznato, centar toga jugoslovenskog ratišta nalazio se tada u zapadnoj Srbiji, u njemačkoj okupacionoj zoni, dok je velika oslobođena teritorija sa centrom u Užicu zahvatala i dijelove istočne Bosne, Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore. Bila je to jedinstvena oslobođena teritorija na koju su u jesen 1941. godine Nijemci, uz pomoć kvislinških Nedićevih oružanih snaga i četničkih jedinica Draže Mihailovića i Koste Pećanca, organizovali veliku vojnu operaciju, koja je u nas poznata kao prva neprijateljska ofanziva.

Takođe je poznato da je njemačkom okupatoru uspjelo da prisili vojno i političko rukovodstvo NOP-a i partizanske odrede zapadne Srbije da napuste oslobođenu teritoriju, ali mu nije pošlo za rukom da uguši NOP u Srbiji, a još manje u drugim krajevima zemlje. Na prvom velikom i krvavom iskušenju NOP je ispoljio svoju vitalnost i, zahvaljujući prije svega antiokupatorskom raspoloženju osnovnih narodnih masa i odlučnosti KPJ, pokazao i tendencije daljeg uspona, to jest da uprkos teškoćama i mjestimičnim porazima odlučno istraje u realizaciji svoje koncepcije razvijanja svenarodnog rata za oslobođenje zemlje i njen društveni preobražaj.

Na bazi stečenih iskustava u toku velike ofanzive na »Užičku republiku« i saznanja o sve žešćim borbama protiv okupatora i njegovih pomagača u drugim krajevima zemlje, Tito i Vrhovni štab su procijenili da oružani ustanak treba razvijati ne samo po širini i masovnosti nego i kvalitativno. Naime, pokazalo se neophodnim da se pristupi stvaranju operativnih partizanskih jedinica, koje će biti sposobne da ratuju tamo gdje to interesi NOR-a i revolucije zahtijevaju. Prvi odlučan korak u tom pravcu bilo je osnivanje 1. proleterske NOU brigade, 22. decembra 1941. godine u Rudom, čime je otvoren proces stvaranja vojne organizacije NOP-a, sposobne za vođenje dugotrajnog narodnooslobodilačkog rata.

Uprkos mnogim teškoćama u razvoju ustanka i NOP-a uopšte, KPJ je u 1941. godini ostvarila rukovodeću ulogu u predvođenju svih progresivnih snaga društva u borbi za oslobođenje naroda i narodnosti Jugoslavije. Identificirajući svoje programske ciljeve sa interesima i stremljenjima najširih narodnih masa, Partija je pokrenula te mase u oslobodilačku borbu protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika. Na platformi oslobodilačke borbe protiv okupatora, kojoj su odlučan otpor pružale domaće reakcionarne buržoaske snage, vršen je i rasplet u odnosima između NOP-a i tih snaga, zbog čega je borba od samog početka imala i klasnu sadržinu. Braneći svoje klasne pozicije, snage starog poretka nisu bile dovoljno jake da na antikomunističkoj osnovi stvore tako snažan front koji bi se obračunao sa NOP-om, pa su, vezujući svoju sudbinu za okupatore i njihove kvislinške režime, sve više srljale u nacionalne izdaje, zbog čega je i bio neminovan njihov silazak sa istorijske pozornice.

Proces opredjeljivanja za NOB ili protiv NOB-a — pri čemu je ovo drugo uvijek značilo ići pod ruku sa okupatorom — bio je najveća smetnja u razvoju oslobodilačke borbe, posebno u prve dvije godine, kada su snage NOP-a protiv sebe imale nesrazmjerno velike okupatorske i kvislinške formacije sa ogromnim aparatom policije, žandarmerije i pripadnika brojnih obavještajnih službi, naoružanih najmodernijim naoružanjem i opremljenih najsavremenijom tehnikom. Taj nesrazmjer je krajem 1941. godine u brojkama izgledao: preko 500.000 okupatorskih i kvislinških vojnika prema oko 80.000 partizana.

Ako se tome doda da je NOP morao da prevladava i mnoge druge teškoće, pa i sopstvene slabosti koje su se u raznim vidovima ispoljavale, naročito u vrijeme i neposredno poslije završenih vojnih operacija protiv snaga NOP-a, tada postaju jasnije sve teškoće i veliki napori vojnog i političkog rukovodstva NOP-a u Jugoslaviji uopšte, pa tako i u Bosni i Hercegovini, da se NOB uspješno razvija, kao i to kako su ti napori teško prodirali u najšire narodne mase, da one tu borbu prihvate kao svoju, kao nešto što je jedini izlaz iz situacije koja je na prvom mjestu upravo njih najviše pogađala.

Šarolikoj i neizdiferenciranoj ustaničkoj masi nije bilo jednostavno objasniti, na primjer, da napuštanje slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji nije bio poraz NOP-a; ili, da se procesu ujedinjavanja svih četničkih frakcija sa okupatorom protiv partizanskih odreda, čiji je cilj da uništi ne samo Partiju kao organizatora i predvodnika borbe za oslobođenje, nego i oslobodilačku borbu naroda Jugoslavije uopšte — jedino može suprotstaviti masovnim uključivanjem najširih narodnih masa u tu borbu, tj. za oslobođenje i istinski demokratski društveni preobražaj, a to je značilo protiv povratka na stari ugnjetački društveni poredak. S druge strane, još je teže bilo objasniti da uspješan razvoj NOB-a stoji

u neraskidivoj vezi sa jačanjem rukovodeće uloge Partije u oslobodilačkoj borbi, da Partija mora pojačano raditi na učvršćenju radničko-seljačkog jezgra u narodnooslobodilačkom frontu i da po svaku cijenu mora okupiti oko sebe seosku sirotinju i osloniti se na sitnog i srednjeg seljaka, da mora stvarati čvrsto jezgro od radnika i seljaka koje će spriječiti nastup izdajničkih grupa unutar NOP-a; da rukovodi procesom diferencijacije koji je počeo na selu, da stvara organe nove narodne vlasti u kojima će osigurati prevagu radnika i seljaka i učvrstiti svoju rukovodeću ulogu; da je neophodno prići stvaranju pokretnih udarnih jedinica sa jasno izraženom rukovodećom ulogom Partije, što će, s obzirom na njihovu odlučnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, podići ugled i pojačati ulogu Partije u opštoj oslobodilačkoj borbi.

O svim tim i nekim drugim pitanjima bilo je govora i na Pokrajinskom savjetovanju KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Ivančićima, nedaleko od Sarajeva, 7. i 8. januara 1942. godine, koje je održano u prisustvu i uz najaktivnije učešće druga Tita i onih članova CK KPJ i Vrhovnog štaba koji su s njim i Prvom proleterskom brigadom u to vrijeme boravili u istočnoj Bosni.

Na Savjetovanju u Ivančićima je ocijenjeno da su iscrpljene sve mogućnosti dalje saradnje sa četnicima, pogotovo sa četničkim komandama i njihovim oficirima, jer je njihov cilj sasvim jasan — spriječiti naoružavanje naroda i razvoj NOP-a pod rukovodstvom KPJ; dalje, da NOP ne smije dozvoliti da se narodi Jugoslavije uvuku u građanski rat, što je bio cilj okupatora i njihovih pomagača — ustaša i četnika. Zbog toga je protiv četničkog vodstva trebalo povesti političku akciju i razobličiti ga pred narodom kao podstrekača bratoubilačke borbe i saradnika okupatora, a snagom oružja spriječiti anarhiju koju četnički oficiri stvaraju u pozadini i nemilosrdno kažnjavati sve one četničke elemente koji nastoje rastrojiti partizanske odrede.[1] Da bi se to postiglo, trebalo je još više omasoviti i organizaciono učvrstiti partijsku organizaciju, pojačati njenu aktivnost i ulogu u partizanskoj vojsci i u pozaditi i odlučnije nego ranije isticati ulogu KPJ u NOB-u; najveću pažnju pokloniti daljoj izgradnji vojne organizacije NOP-a, iz jedinica ukloniti nepouzdan starješinski kadar, izbjegavati krute frontalne borbe i mnogo smjelije primjenjivati partizanski način ratovanja, a radi sistematskog prikupljanja podataka o neprijatelju i njegovim namjerama pojačati rad partizanske obavještajne službe; najaktivnije raditi na masovnijem uključivanju Muslimana i Hrvata u NOP i njegovu oružanu silu i jačati razvoj masovnih političkih organizacija NOP-a kroz njihovu svakodnevnu aktivnost za NOP.[2]

Stavove i zaključke Savjetovanja u Ivančićima trebalo je odmah sprovesti u praksu. Međutim, početak tzv. druge neprijateljske ofanzive na istočnu Bosnu, i sve ono što je ona sobom nosila i donijela, usporilo je tu akciju, koja će, kao što je poznato, ožи-

vjeti nešto kasnije, kada se slobodna teritorija na tromeđi istočne Bosne, Crne Gore i Hercegovine, sa centrom u Foči, bude stabilizovala, a to će uslijediti od kraja januara i potrajaće sve do sredine maja 1942. godine.

U vezi sa realizacijom svih tih i drugih stavova treba podvući da je vojno i političko rukovodstvo NOP-a Jugoslavije bilo svjesno kojim putem treba dalje razvijati narodnooslobodilačku borbu, koristeći stečena iskustva iz zapadne Srbije, ali i nova iskustva koja su već stečena ili će se steći boravkom na novom području — u istočnoj Bosni. Naime, sada je odavde trebalo snažno uticati na rasplamsavanje NOB-a u BiH i širom zemlje, sa jasnim predviđanjem da okupator i udružene snage domaće reakcije neće mirovati, nego će pojačanim vojnim i političkim mjerama nastojati da tu borbu uguše, a rukovodstvo NOB-a, prije svega KPJ, potpuno unište.

Dolaskom u Foču, poslije izvlačenja neprijateljskog obruča na Romaniji, CK KPJ i Vrhovni štab na čelu sa Titom, najprije su nastojali da uspostave vezu sa nižim vojnim i političkim rukovodstvima sa teritorije zahvaćene neprijateljskom ofanzivom i organizacijom NOP-a u okupiranom Sarajevu, preko koje su do tada i jedno vrijeme kasnije održavane veze sa svim ostalim partijskim i vojnim rukovodstvima širom Jugoslavije, zatim dobiti iscrpna obavještenja o stanju partizanskih odreda koji su bili zahvaćeni neprijateljskom ofanzivom i istovremeno se obavijestiti o daljim namjerama neprijatelja. Iako se pretpostavljalo da okupatorima i njihovim slugama neće biti lako da obezbijede sve potrebne uslove za ostvarenje njihovog osnovnog cilja — uništenje ustaničkih snaga — jer su na površinu već bile izbile suprotnosti i nesuglasice, tako da su okupatori i njihovi pomagači — ustaše i četnici — morali prethodno razriješiti međusobne probleme, pa tek onda da pristupe izvođenju efikasnih vojnih i političkih mjera. Ipak, mnogi detalji u kompleksu nesuglasica i suprotnosti među okupatorima i njihovim pomagačima, najvišem vojnom i političkom rukovodstvu NOP-a u Jugoslaviji nisu bili poznati. Naime, uočavajući makar u najosnovnijim potezima položaj okupacionog sistema na prelazu iz 1941. u 1942. godinu i stremljenja jednog i drugog okupatora, vojno i političko rukovodstvo je, takođe, bilo svjesno da svoju političku aktivnost treba pojačano razvijati i usmjeravati i u tom pravcu, u cilju što potpunijeg obavještenja o tome, ali i da narodnim najširim masama, na koje se KPJ u daljem vođenju NOB-a jedino mogla osloniti, na vrijeme ukaže šta smjeraju okupatori i njihove sluge, kakvi su njihovi politički ciljevi, kako ih nastoje ostvariti i šta čeka najšire narodne mase ako prihvate njihovu propagandu i pođu putem izdaje poput ustaša i četnika i nekih drugih reakcionarnih buržoaskih elemenata.

U cilju boljeg razumijevanja i obrade vojnih i političkih mjera okupatora i kvislinga na gušenju ustanka u Bosni i Hercegovini

u prvoj polovini 1942. godine, potrebno je istaći nekoliko momenata koji karakterišu njemačko-italijanske odnose i odnose jednog i drugog okupatora prema tzv. NDH, jer bez toga nije moguće pratiti te planove i mjere. To su slijedeći momenti:

1. U septembru i oktobru 1941. godine italijanski okupator je izvodio veliku vojnu i političku akciju, koja je u jugoslovenskoj istoriografiji NOR-a i revolucije poznata kao »reokupacija II i III italijanske okupacione zone«. U toj akciji su učestvovale velike italijanske vojne snage — nekoliko divizija iz dva korpusa 2. italijanske armije — koje su potkraj oktobra izbile na demarkacionu liniju. Na njemačkoj strani vrlo brzo se pojavila bojazan da će italijanske trupe u pogodnom trenutku preduzeti prodor dalje na sjever, sa ciljem da se italijanska okupacija proširi na čitavu Bosnu i Hercegovinu, što bi, onda, olakšalo i okupaciju cijele tzv. NDH. Takve italijanske namjere bile su očigledne već 30. oktobra, kada je komandant njemačkih trupa na Jugoistoku dao saglasnost da italijanske trupe izvrše napad na Višegrad, Ustipraču i Međeđu, što su ove i učinile, ali bez namjere da ta mjesta sjeverno od demarkacione linije napuste.[3]

2. Italijani su olako prešli preko zaključaka usvojenih na italijansko-ustaškim pregovorima na Sušaku, 15. i 16. novembra 1941. godine, koji su vođeni u cilju sređivanja međusobnih odnosa na području reokupiranih italijanskih okupacionih zona.[4]

3. Šesnaestog decembra 1941. godine Hitler je svojom direktivom 39A odlučio da interese Osovine u tzv. NDH obezbjeđuju trupe Druge italijanske armije, obrazloživši to činjenicom da, »... nema nikakvog opravdanja da na području Hrvatske države i Srbije boravi šest njemačkih divizija, pored dovoljnog broja italijanskih i bugarskih divizija, koje stoje na raspolaganju«, te da »... zbog situacije na istočnom frontu (zaustavljanje njemačke ofanzive pod Moskvom — prim. RB), sve njemačke snage sa Balkana treba osloboditi za ruski front, izuzev onih trupa koje obezbjeđuju industrijska postrojenja značajna za snabdijevanje njemačke vojske«. U toj Direktivi, na kraju je podvučeno da će, ako u najkraćem roku »ustanički pokret u Hrvatskoj državi ne bude suzbijen, biti potrebno na proljeće povesti ratne operacije ...«[5]

Izgledalo je da sve ide u prilog italijanskim ekspanzionističkim planovima. Međutim, italijanski optimizam je ubrzo splasnuo, jer su s njemačke strane uslijedile protuakcije, koje su tekle ovim redom:

1. Vojni i politički predstavnici Trećeg Rajha u Komandi za Jugoistok, a posebno oni u ustaškoj NDH smatrali su da je italijanski prodor na sjever doveo u pitanje ostvareni njemački vojnopolitički i privredni prestiž na cijelom ovom području.[6] Zbog toga svi oni vrše pritisak na Vrhovnu komandu oružanih snaga Trećeg Rajha (OKW) i samog Hitlera, da se izmijeni Direktiva 39A. Hitler je to učinio 24. decembra,[7] što je bio prvi slučaj do tada da

Hitler jednu svoju direktivu uopšte mijenja, a sama izmjena ove direktive interesantna je zbog toga što je do nje uslijedilo zbog situacije u Bosni i Hercegovini, naročito u istočnoj Bosni, koja je za okupatore, ustaše i četnike postala veoma značajna, jer je odatle prijetila najveća opasnost za njihove planove i interese, a to je područje bio najjači centar NOP-a Jugoslavije, gdje se nalazilo najviše vojno i političko rukovodstvo ustanka sa Prvom proleterskom brigadom i šest velikih NOP odreda uz znatne ustaničke snage susjednih oblasti — Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine, gdje će ubrzo biti formirano mnoštvo bataljona u okviru dva velika odreda sa oko 10.000 boraca. Sve te partizanske snage su svojim svakodnevnim vojnim akcijama ugrožavale neprijateljske prorijeđene garnizone i prijetile da ovladaju jednom novom velikom oslobođenom teritorijom — »komunističkom državom« — kako su to i Nijemci i Italijani u svojim dokumentima iz kraja 1941. i u početku 1942. godine najčešće nazivali.[7a]

2. Izmjene Direktive 39A poljuljale su ekspanzionističke namjere italijanskog okupatora, jer su »ponuđenu« okupaciju teritorije NDH svele samo do demarkacione linije. Ipak, po mišljenju italijanskih vojnih komandanata, postojale su i dalje određene mogućnosti da se osvajačke namjere ostvare, a one su se nalazile u samim izmjenama Direktive 39A, a najkonkretnije u zahtjevu OKW da 2. italijanska armija sadjejstvuje u planiranim operacijama protiv ustaničkih snaga u istočnoj Bosni, o čemu je načelna odluka bila donesena već 26. decembra 1941. godine.[8]

Kao što je poznato, bila je to druga po redu velika okupatorska ofanziva, prva zajednička njemačko-italijanska, na istočnu Bosnu, koja je otpočela 15. januara i trebala se završiti najdalje do kraja toga mjeseca, jer je samo do tog vremena njemački komandant Jugoistoka mogao da računa na 342. njemačku diviziju.[9]

I pored svestranih priprema i relativno dugog usaglašavanja međusobnih njemačko-italijanskih stavova u vezi s »umirenjem pobunjenika«, izostalo je skoro u potpunosti italijansko učešće u ovoj neprijateljskoj operaciji — svelo se na angažovanje samo jednog alpinskog bataljona iz italijanskog garnizona u Višegradu, kojeg je njemačkoj komandi stavio na raspolaganje italijanski guverner Crne Gore, Pircio Biroli.[10]

Kako je protekla i šta je okupatorima i kvislinzima donijela januarska ofanziva na istočnu Bosnu, nije potrebno ovdje davati šira objašnjenja, jer je to naša istoriografija NOR-a i revolucije dosta dobro obradila. Jedino treba podvući da NOP u Bosni i Hercegovini od tada pa dalje mora najozbiljnije računati sa još jednim neprijateljem, četnicima, koji su u najvećem broju ostvarili saradnju sa okupatorima u borbi protiv svog neprijatelja broj jedan — NOP-a — čija su pojedina rukovodstva do tada pokazivala spremnost da se sa četnicima sarađuje, a sve u cilju opštenarodne oslobodilačke borbe i jedinstva svih naroda i narodnosti

u toj borbi. Drugim riječima, NOP je morao voditi i veliku političku bitku da od četničkih vojvoda i drugih oficira odvoji svakog onog pojedinca u četničkim jedinicama koji je bio spreman da se i dalje bori protiv okupatora i njegovih pomagača. U tom cilju su CK KPJ i Vrhovni štab na čelu sa Titom osnovali »dobrovoljačku vojsku« i uspjeli formirati nekoliko dobrovoljačkih odreda, uglavnom u istočnoj Bosni. Takvih jedinica nije bilo u Hercegovini, jer nije bilo ni potrebe za tako nešto. Ipak, formiranje dobrovoljačke vojske — zbog čega od kraja januara 1942. godine Vrhovni štab NOPO mijenja svoj naziv i potpisuje se kao Vrhovni štab NOP i DVJ — najbolje govori o širini narodnooslobodilačke borbe, u kojoj je mjesto svima, bez obzira na nacionalnu, socijalnu, političku i vjersku pripadnost njenih učesnika.

S druge strane, zbog pomanjkanja vlastitih oružanih snaga ustaška NDH je, po nagovoru njemačkog okupatora, pristupila osnivanju novih kvislinških formacija — ustaške i muslimanske milicije i drugih— čiji je zadatak bio da brane svoja sela i grupe sela od partizana a negdje i od četnika. Za sve te nove formacije najznačajnije je bilo to da su u prvom redu osnivane u cilju da se zaustavi masovan odlazak u partizane. Te formacije su bile naoružane, a njihovi pripadnici su uglavnom boravili kod svojih kuća i stupali su u borbu samo oko svojih sela, dok ih je bilo veoma teško pokrenuti u borbu protiv snaga NOP-a van njihovih područja. To je bila jedna nova mjera okupatora i ustaške NDH, koja je, bez obzira na stvarnu vrijednost svake od tih formacija, pričinjavala partizanskim jedinicama velike teškoće u širenju slobodne teritorije, razvoju organa narodne vlasti i organizaciji cjelokupnog života u pojedinim regionima. Te poteškoće su za NOP vremenom bile još veće kada su uslijedili ustaško-četnički sporazumi o saradnji, što je srpske i muslimanske mase u prvo vrijeme udaljavalo od NOB-a. Ipak, do pacifikacije istočne Bosne i gušenja ustanka nije došlo, tako da januarska neprijateljska ofanziva nije donijela željene rezultate. Partizanske oaze sjeverno od demarkacione linije su i dalje ostale i ubrzo su tamošnje partizanske jedinice otpočele nove vojne akcije na neprijateljska uporišta, komunikacije i druge značajne objekte, a u italijanskoj okupacionoj zoni brzo su se očitovali obrisi jedne nove partizanske slobodne teritorije, koja će se, sa centrom u Foči, postepeno širiti u svim pravcima.

I Nijemcima i Italijanima je vrlo brzo, odmah poslije završetka ofanzive na istočnu Bosnu, postalo jasno da je »... potrebno jednom komandantu povjeriti akciju koordinacije u operacijama, jer se problem ustanka u Hrvatskoj može jedino zajednički riješiti...«,[11] ali je to »zajedničko rješenje« bilo teško pronaći, jer su se ispriječila mnoga neriješena pitanja i problemi u odnosima nacista i italijanskih fašista. Italijani su uporno zahtijevali da se sva sporna pitanja najprije usaglase, pa tek onda pristupi na-

stavku izvođenja operacija, insistirajući pri tome da se operacije vode pravcem jugoistok-sjeverozapad, a ne suprotno kako to predlažu Nijemci.

Iako Nijemci nude da operacijama komanduje novi komandant Druge italijanske armije, Mario Roata, kome će njemački general Bader biti potčinjen i pružati mu punu pomoć u izradi plana operacija i u njegovoj realizaciji, pregovori se otežu, jer su se nagomilali mnogi neriješeni problemi, vidljivi iz dokumenata toga vremena. U njima su prisutne međusobne optužbe, nerazumijevanja i »velike suprotnosti o mnogim pitanjima«, među kojima dominiraju odnos prema ustaškoj NDH i pitanje saradnje, odnosno nesaradnje sa četnicima.[12]

Prvi zvanični pregovori za nastavak operacija počeli su 3. marta 1942. godine u Opatiji.[12a] Iako je bio usvojen Protokol o svim bitnim pitanjima, uskoro se pokazalo da neke tačke Opatijskog sporazuma neće stupiti na snagu. Tako, na primjer, u tački 10. — »Odnos s četnicima i komunistima« — bilo je »utvrđeno da se ne smiju stvarati nikakvi sporazumi sa ustaničkim formacijama, kako sa četničkim tako i sa komunističkim«[13] i bez obzira što je Generalštab italijanske kopnene vojske depešom od 17. marta obavijestio Komandu 2. armije da su njemačka i italijanska vrhovna komanda odobrile Sporazum u Opatiji i da je ovaj time postao izvršan,[13a] te bez obzira na uporno insistiranje S. Kvaternika »da se tač. 8 izmijeni tako da civilnu administraciju u okupiranim naseljenim mjestima ne preuzmu savezničke trupe, jer bi time bio okrnjen »suverenitet NDH«[13b] — na sastanku vojnih predstavnika Trećeg Rajha, Italije i ustaške NDH u Ljubljani, 28. i 29. marta, koji je bio sazvan radi utvrđivanja detalja u već usvojenom planu za izvođenje operacija »Trio«, general Roata je ponovo pokrenuo pitanje sporazumijevanja sa četničkim jedinicama.

Roata je predlagao da se ide na sporazumijevanje sa četnicima ne samo na području izvođenja operacija nego i šire, obrazloživši svoj prijedlog činjenicom da njemački predstavnici u Srbiji kontaktiraju sa četničkim vođama, a isto tako i ustaške vlasti sa četnicima u Hercegovini.[14] On je dalje iznio da su »četnici neprijatelji Hrvatske, ali ne i sila Osovine«, da je s njima »cjelishodno pregovarati da uzmu učešća u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.[15] Roata je uspio da privoli generala Badera i predstavnika NDH — generala Laksu — da se tačka 10. Opatijskog sporazuma stavi van snage. Međutim, na intervenciju Vrhovne komande Vermahta, ova izmjena je 6. aprila poništena,[16] ali se italijanske komande toga nisu pridržavale, nego su četnike koristile u borbi protiv snaga NOP-a, snabdijevale ih oružjem i municijom, hranom i drugim potrebama,[17] što nije bila nikakva tajna.

Prema izvještaju Zigfrida Kašea, njemačkog poslanika u Zagrebu, Roata je prilikom svog boravka u Zagrebu 11. aprila izjavio njemačkom generalu Glez-Horstenauu »... da mu je italijanska

komanda dala odriješene ruke. (...) On namjerava da četnike, naročito u Hercegovini, priveže ugovorima i odvoji ih od partizana, kako bi za operacije na sjeveru imao (...) sigurno zaleđe...« A prema saopštenju njemačkog štaba za vezu pri Komandi 2. italijanske armije, Roata je 13. aprila izjavio da »...uz tač. X italijanska Vrhovna komanda, na osnovu negativnog držanja OKW, sada i sa svoje strane zabranila pregovore s ustanicima...«[17a]

Roata je bio dobro obaviješten o akcijama njemačke vojne komande u Srbiji, na čelu sa generalom Baderom, oko angažovanja četnika u borbi protiv NOP-a, kao i to da je Bader Jezdimiru Dangiću nudio upravu nad nekoliko srezova u istočnoj Bosni, a u izgledu je bila i mogućnost da se cijela istočna Bosna sjeverno od demarkacione linije izdvoji iz okvira tzv. NDH i pripoji Nedićevoj Srbiji.[18] Slično su radili i drugi njemački vojni komandanti, kako prije tako i poslije ofanzive na istočnu Bosnu.[19] Svi oni su takvu rabotu nastavili i kasnije, a kada su pregovori sa Dangićem propali, jer se već u toku pregovora s njim saznalo da je on istu saradnju nudio i Italijanima, njemački vojni i politički predstavnici u Nedićevoj Srbiji, posebno šef njemačke obavještajne službe bezbjednosti, upozoravali su da je »... propuštena povoljna prilika...«, jer su se četnici kao pomoćna snaga u borbi protiv NOP-a već bili iskazali, a »...mogli su se i mnogo više iskoristiti«.[20]

Takvo mišljenje je preovladalo na drugoj strani, kod italijanskih vojnih komandi, koje su saradnju sa četnicima nastojale iskoristiti na jednoj široj osnovi. Naime, podržavajući četnike, Italijani su vidjeli veliku mogućnost u suzbijanju ustaških ambicija, zatim širenje svoga uticaja u NDH na štetu i NDH i Trećeg Rajha. Za njih je saradnja sa četnicima bila »realna politika«, to jest da umjesto naprezanja vlastitih vojnih snaga angažuju četnike u borbi protiv snaga NOP-a.

Ima mišljenja pojedinih jugoslovenskih istoričara da su Nijemci odustali od saradnje sa Dangićem zbog negodovanja ustaškog vodstva. Međutim, to ne stoji, jer Nijemci od ponuđene saradnje nikad nisu odustali u cijelosti, uvijek su bili za saradnju tamo gdje se to njima činilo korisnim; oni su jedino bili protiv te saradnje opštih, širih razmjera. Naime, potezi njemačkih vojnih komandanata da koriste četnike u borbi protiv NOP-a imaju »svoje opravdanje« sa aspekta i uspostavljenog okupacionog sistema i njegovog dograđivanja tokom 1941. i 1942. godine. Na primjer, cijela istočna Bosna — sjeverno od demarkacione linije — bila je u vojno-privrednom pogledu uključena u nadležnost njemačke vojne uprave u Srbiji, a preko ove i u jedinstveno njemačko komandovanje na Jugoistoku, u čiji je okvir bila i cijela tzv. NDH. Otud nije nikakvo čudo što su vojni i politički organi Trećeg Rajha u Srbiji i na Jugoistoku nastojali da istočnu Bosnu, po potrebi, izdvoje iz okvira NDH i pripoje Nedićevoj Srbiji, ili da

to područje predaju na upotrebu Dangiću. Po istom (njemačkom) principu je vojni komandant Srbije, general Bader, svoju vrhovnu vlast nad istočnom Bosnom prenio na komandanta 718. njemačke divizije, generala Johana Fortnera, koji je u Baderovo ime predstavljao najvišu vojnu i političku vlast na tom području, koje je i prije januarske ofanzive od njemačkog komandanta u Srbiji bilo proglašeno »vojišnom prostorijom«.[21] Treba podvući da su nacisti na problem četnika gledali šire, kao na »srpsko pitanje« u cjelini. A pošto su ga ustaše svojim krvavim postupcima na području cijele NDH toliko zaoštrili, nacisti su svoju politiku i prema ustaškoj državi morali korigovati. U tom pogledu, svakako, pojačan razvoj i snaga NOP-a uopšte, a na ovom području posebno, bili su najznačajniji faktor od kojeg je ovisio odnos nacista prema ustašama i njihovoj državi. Izuzev njemačkog poslanika u Zagrebu, Zigfrida Kašea, gotovo sve druge ličnosti Trećeg Rajha u NDH i Nedićevoj Srbiji javno su iznosili slabosti oružanih snaga NDH, njene administracije i cjelokupnog društveno-političkog stanja u njoj, podvlačeći da oružane snage NDH nisu u stanju izvesti nijednu samostalnu akciju protiv ustaničkih snaga. A kako nisu raspolagali dovoljnim vlastitim trupama, nacistički vojni komandanti su otvoreno i sve češće sarađivali sa četnicima, jedno vrijeme u tolikoj mjeri da je izgledalo da će potpuno biti »zbrisana vlast ustaške države« sjeverno od demarkacione linije.[22] Do toga nije došlo, jer bi, po mišljenju tih istih njemačkih vojnih komandanata, anuliranje ustaške države iskoristili Italijani i proširili zonu svoga uticaja, što, naravno, nije odgovaralo Trećem Rajhu zbog narušavanja vlastitog prestiža ostvarenog okupacijom i podjelom jugoslovenske teritorije. U tom pogledu kod nacista je veliku ulogu imalo i srbofobstvo,[23] jasno ispoljeno od samog početka, a u cijeloj Jugoslaviji to su u potpunosti prihvatile jedino ustaše,[24] zbog čega su, opet, nacisti ustaški režim smatrali svojim jedinim pravim saveznikom i produženom rukom u Jugoslaviji. Iz takvog stava i najviših vrhova Trećeg Rajha logički je, uslijed nemogućnosti da sami obave »gušenje ustanka«, proizišao i stav prema četnicima — da u obzir dolazi saradnja sa četnicima samo u užim lokalnim okvirima, a nikako u cjelini.

Umjesto da sami ostvare sporazume sa četnicima, Nijemci će to nadomjestiti pomoću svog kvislinga, ustaške NDH, koja će nešto kasnije sklopiti više sporazuma sa četnicima sjeverno od demarkacione linije. Bez obzira na konstantni ideološki i vojnopolitički sukob između ustaša i četnika, njihovi međusobni sporazumi su odgovarali i Nijemcima i ustašama i četnicima. Četnicima da prevladaju krizu koja ih je zadesila krajem 1941. u Srbiji, a ubrzo zatim i u istočnoj Bosni, početkom 1942. godine, koja kriza se manifestovala najjače u tome da četnici kao cjelina nisu bili u stanju — poput oružanih snaga NDH — da povedu bilo kakvu značajniju vojnu akciju protiv snaga NOP-a. Ustašama je ta sa-

radnja bila potrebna u prvom redu zbog toga da sačuvaju kakvu-takvu »svoju vlast« u Bosni sjeverno od demarkacione linije, posebno u istočnoj Bosni, gdje je vlast ustaške NDH bila svedena na najmanju moguću mjeru — u Sarajevu i u pojedinim manjim garnizonima u njegovoj okolini.

Četništvo se sporazumima sa njemačkim i italijanskim okupatorom i ustaškom NDH potpuno izjednačilo sa kvislinškom ustaškom NDH i postalo produžena ruka njemačkih i italijanskih okupatora u borbi protiv NOP-a. Po mišljenju ustaškog vodstva, sporazumi sa četnicima trebalo je da predstavljaju značajan korak ka »umirenju područja NDH«, što je, razumljivo, najviše odgovaralo njemačkom okupatoru i njegovim vojnoprivrednim interesima u Bosni i Hercegovini. Međutim, to nije bio jedini razlog. On se ogledao i na drugoj strani. Naime, bez obzira na poteškoće kroz koje je NOP prolazio u pojedinim dijelovima tzv. NDH u prvoj polovini 1942. godine, širenje i jačanje NOP-a bio je onaj presudni faktor koji je uticao da se vodstvo NDH prikloni sporazumima sa četnicima. Jer, u nemoći da se vlastitim oružanim snagama suprotstavi snagama NOP-a, ustaška NDH je kao produžena ruka okupatora bila primorana na izvjesno popuštanje — sjeverno od demarkacione linije zbog njemačkog pritiska, a južno od nje zbog pritiska italijanskog okupatora. Oba okupatora su iz istih razloga, ali svaki sa stanovišta vlastitih interesa, bili za saradnju ustaša i četnika sjeverno od demarkacione linije, jer je na tom području uglavnom i trebalo organizovati operacije protiv NOP-a. Pored toga, nacisti su bili i za ustaško-četničku saradnju i u italijanskoj okupacionoj zoni u cilju slabljenja već uspostavljene italijansko-četničke saradnje i očuvanja svog vojnopolitičkog i privrednog interesa na tom području, gdje je boksit u Hercegovini (u Dalmaciji također) igrao prvorazrednu ulogu. Nacistima je sve to bilo potrebno i zbog toga što im nije uspjelo približiti Nedića i Pavelića,[25] zbog čega, opet, nije dolazila u obzir najširа saradnja sa četnicima, već samo na užim graničnim područjima.

Iz svega je vidljivo da je njemački okupator bio onaj spoljnji faktor koji je uticao na ustaško-četničku saradnju, a NOP unutrašnja snaga koja je sluge okupatora natjerala da se i jedni i drugi nađu na putu narodne izdaje.[26]

Kod italijanskog okupatora saradnja sa četnicima bila je mnogo jače izražena. Podržavajući četnike nauštrb svojih odnosa sa Nijemcima i ustaškom NDH, Italijani su istovremeno suzbijali ambicije ustaša, a šire gledano i samih Nijemaca, dok su cijepanjem »ustaničkih snaga na partizane i četnike« smatrali da povećavaju vlastiti uticaj u NDH, posebno u dijelu južno od demarkacione linije, koju su inače smatrali neodrživom. Italijani su uz pomoć četnika također nastojali da se nametnu ustaškoj NDH, jer ona nije bila sposobna za iole ozbiljniji samostalan razvoj, kao i njema-

čkom okupatoru u njoj, ne vodeći uopšte računa da na taj način svog i njemačkog kvislinga — NDH — potiskuju i gotovo isključuju iz zajedničke borbe protiv zajedničkog neprijatelja broj jedan, a to je NOP.[27]

Na već pomenutoj konferenciji, 28. i 29. marta, general Roata je ponovo pokrenuo pitanje sporazumijevanja sa četnicima. Motiviran činjenicom da njemački predstavnici u Srbiji kontaktiraju sa četničkim komandantima od ranije,[28] a isto tako i ustaške vlasti u Hercegovini, Roata je izjavio da su »... istina, četnici neprijatelji Hrvatske države, ali ne i sila Osovine«, te da je s njima »cjelishodno pregovarati da uzmu učešća u borbi protiv partizana«.[29]

Roata je s pravom spomenuo mjere vlade NDH oko sporazumijevanja sa četnicima u istočnoj Hercegovini, ali on nije spomenuo da je to uslijedilo na inicijativu Nijemaca, i to najprije u istočnoj Hercegovini, gdje ni u jednom trenutku od proglašenja tzv. NDH ustaška vlast nije uspjela zaživjeti.

Pregovori ustaške vlade sa četnicima u istočnoj Hercegovini otpočeli su neposredno poslije razgovora u Opatiji. Tada je Pavelićev povjerenik za obalski pojas kod 2. italijanske armije, ministar Vjekoslav Vrančić, poveo akciju za sklapanje sporazuma sa četničkim vođama Dobrosavom Jevđevićem, Novicom Krajevićem i Radmilom Grđićem. Prema izvještaju njemačkog generala u Zagrebu izlazi da je inicijativu dao sam Pavelić, koji je Vrančića uputio u italijansku okupacionu zonu »sa dalekosežnim punomoćjima u korist srpskog stanovništva« i da »u širokim razmjerima provede ponovna postavljenja i da ispravi ranije pogreške...«[30] Prema istim podacima, Vrančićeva akcija je vođena i uz saglasnost generala Roate. Iz svega toga njemački general u Zagrebu, Glez-Horstenau, izvukao je zaključak da »... hrvatska vlada počinje da uviđa velike pogreške u svojoj nacionalnoj politici«.[31]

Taj momenat je značajno uticao na ishod razgovora u Ljubljani, jer je u prvi plan izbilo pitanje saradnje sa četnicima. Ukazujući na akciju ustaša za sporazumijevanje sa četnicima u Hercegovini kao na činjenicu koja opravdava slične postupke i prilikom vođenja operacija protiv snaga NOP i DVJ u istočnoj Bosni, Roata je uspio da se uskoro tačka X Opatijskog sporazuma poništi, bez obzira što se s tim u početku predstavnici Trećeg Rajha i NDH nisu slagali. Za držanje predstavnika NDH na pregovorima u Ljubljani bitno je da je vlada tzv. NDH već bila započela akciju za sporazumijevanje sa četnicima — svojevoljno ili s odobrenjem Nijemaca, svejedno — tako da njeno neslaganje nije imalo presudniji značaj. Istina, stavljeno je do znanja i Nijemcima i Italijanima da je vlada NDH spremna da pristupi širem sporazumijevanju sa četnicima, jer je Laksa u Ljubljani izrazio želju da »u eventualnim pregovorima o sporazumijevanju sa četnicima da učestvuju u borbi protiv NOP-a« prisustvuje i pred-

stavnik vlade NDH »kao neslužbeni posmatrač«.[32] To je označavalo prvi korak jednog novog kursa u politici ustaške NDH koji će kulminirati u sporazume vlade preko lokalnih upravnih vlasti i domobranskih komandi sa većim brojem četničkih grupacija sjeverno od demarkacione linije, a ubrzo i južno od nje.[33] Taj novi momenat u politici ustaške NDH bio je značajan faktor u cjelokupnoj politici ustaškog režima prema Srbima, koja će politika od proljeća 1942. godine, zbog čitavog niza objektivnih razloga, imati u sebi i vidljive znake korekcije, ali, ta korekcija nije bila isključivo ustaška, već njemačko-ustaška korekcija.[33a]

U drugoj fazi operacija »Trio«, koja je otpočela nastupanjem ustaške »Crne legije« iz Han-Pijeska prema Vlasenici, došao je do punog izražaja zajednički njemačko-ustaški stav prema italijanskim aspiracijama na Bosnu i Hercegovinu, a s tim u vezi i odnos prema četnicima. Naime, njemačka i ustaška komanda odstupaju od dogovorenog stava u pogledu saradnje sa četnicima, kako bi se spriječilo uključenje cijele istočne Bosne u italijansku okupacionu zonu.[34]

Operacije su trajale sve do 15. maja, a u drugoj fazi su učestvovale i tri italijanske divizije — »Pusterija«, »Taurinenze« i »Kaćatori dele Alpi«, ali samo u italijanskoj okupacionoj zoni, iako je u pregovorima u Opatiji, 3. marta, bilo predviđeno da »...demarkaciona linija neće važiti za vrijeme izvođenja operacija i pacifikacije koja će poslije toga uslijediti«.[35]

Operacije »Trio« nisu ispunile njemačko-italijansko-ustaška očekivanja, jer ustanak nije bio ugušen niti je područje na kome su izvođene operacije umireno. Ako se ovome doda i činjenica da je ustanička aktivnost u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine i Hrvatske bivala sve jača, a već u rano ljeto 1942. godine poprimila najšire razmjere, okupatori i kvislinzi će morati da potraže nova rješenja, tj. da preduzmu pojačane vojne i političke mjere protiv NOP-a, koji je veoma elastično svoju vojnu i političku aktivnost brzo prenosio s jednog na drugo područje, dovodeći tako okupatore i njihove sluge u sve težu i težu situaciju.

U opširnom izvještaju koji je upućen svim instancama Trećeg Rajha, njemački general u Zagrebu iscrpno analizira operacije »Trio«. On navodi da su »akcije Borbene grupe Bader dovele do dalekosežnog raspada ustaničkog pokreta«, da je u operacijama bio zapažen i »udio grupe ustaškog p.pukovnika Francetića, koji je svoje vojničke uspjehe umrljao krvavim djelima svake vrste...«[36] U izvještaju se dalje konstatuje da se partizani nalaze na planini Ozrenu, na Majevici i sjeverozapadno od Sarajeva, gdje vrše napade na željezničke pruge, zatim na Kozari i u planinskim predjelima južno od linije Prijedor — Bos. Novi. Za Prijedor kaže da je »...prilično značajan za njemačku ratnu privredu i da je 16. maja pao u ruke partizana...«[37]

Navodeći dalje da je mnogo kritičnija situacija u italijanskoj okupacionoj zoni, Glez-Horstenau piše: »Željeznička pruga od Mostara do obale ponovo je znatno poremećena, isto važi i za značajno pristanište koje se nadovezuje na prugu i služi za transport boksita...« Kao najveći spoljnopolitički problem ustaške NDH njemački general, Glez-Horstenau, tvrdi da je to »bio i ostao odnos prema Italiji« i dodaje: »Na pitanje šta želi Italija... ovdje se ne može odgovoriti.«[38] A iz daljnjeg njegovog izvještaja vidi se da su italijanski planovi osvajanja vrlo jasni, što se vidi u njihovom držanju, davši izričito do znanja »da je Hrvatska u privrednom pogledu isključivo italijanska interesna sfera, (...) da privredni pregovori sa nekom trećom državom, pogotovo sa Trećim Rajhom, nisu dozvoljeni bez prethodne konsultacije sa Italijom...«[39]

Za ovog njemačkog generala najveći problem predstavlja činjenica da »... kod hrvatskih masa (...) opadaju simpatije prema Nijemcima«, a to zbog toga što je »Rajh izdao Hrvatsku Italiji (...) Znaci nenaklonosti prema nama susreću se (...) i kod vladajućih krugova, tako da se na kraju ne treba čuditi, što nas, pored ostalih briga, sada i ova pritiskuje«. Za oružane snage NDH navodi »da domobranstvo i komandni kadar u ustašama vide naročitu smetnju na putu organizovanja oružanih snaga«; za Pavelića, Didu Kvaternika i neke druge ličnosti u državi i partiji kaže da uporno zastupaju stanovište da »za sada samo ustaške jedinice dolaze u obzir za odbranu države«, jer »vojska (...) ne pretstavlja neku vrijednost«.[40]

Dalje se govori o privrednim prilikama i podvlači da su »... znatno prevazišle političke nedaće«, te da je za takvo stanje najviše kriva »pljačka Italijana«. Ovaj dobro obaviješteni njemački general zaobilazi činjenice koje govore o izdržavanju njemačkih trupa, a preuveličava cifre koje NDH izdvaja za izdržavanje italijanskih trupa.[41] U nastavku se konstatuje da je situacija još teža zbog činjenice što je 790 km duga granica NDH prema Italiji otvorena, a »carinski se organi nalaze na italijanskom okupacionom području«, tako da je »... privreda Hrvatske države izložena jednoj usisnoj pumpi, koja bi i najgenijalnijeg privrednog stručnjaka učinila sasvim nemoćnim u ispunjavanju njegovih zadataka...«[42]

Organi NDH su u više navrata javno manifestovali svoje nezadovoljstvo na tačku 8. Opatijskog sporazuma, tj. da »iz veoma ozbiljnih političkih razloga smatra svako zadržavanje italijanskih trupa u Sarajevu i u industrijskom predjelu Tuzla — Zenica neprihvatljivim, kao i izvođenje operacija bez uticaja i učešća hrvatske vlade«.[43] U vezi s ovim je S. Kvaternik uputio pismo načelniku OKW, feldmaršalu Kajtelu i zamolio da se Fireru stavi do znanja slijedeće:

»Protokol o pregovorima 3. marta u Opatiji o saradnji njemačko-italijansko-hrvatskih snaga radi čišćenja ustaničkih oblasti Hrvatske od ustanika i smirenja ne može se primiti iz ozbiljnih

političkih, privrednih i vojničkih razloga. Iznijeto tvrđenje se zasniva na stručnom iskustvu koje smo stekli u II zoni, u kojoj devet ital. divizija nije moglo sprovesti umirenje, nego se stanje za 100% pogoršalo i dovelo skoro do rasula naše uprave i privrede...«[44] Dalje je u pismu traženo da »Trupe naših saveznika predviđene za operacije van njihove demarkacione linije ostaju u tim prostorima tako dugo dok je to hrvatskoj vladi poželjno, a ne dalje. Održanje demarkacione linije je za hrvatsku vladu životno pitanje...«[45]

Sličnih zahtjeva bilo je još — verbalna nota vlade NDH Ministarstvu spoljnih poslova Rajha od 14. marta, zahtjev na savjetovanju u Sarajevu od 19. aprila[45a] i drugo. Svi ovi zahtjevi i protesti vlade NDH i njenih najviših predstavnika bili su podređeni obezbjeđenju italijanskog učešća u operacijama, ali uglavnom južno od demarkacione linije. Italijani nisu bili zadovoljni, pa su izdašno koristili četnike (crnogorske i hercegovačke), a Nijemci i ustaše su se pobrinuli da se italijanska divizija »Taurinenze« vrlo kratko zadrži sjeverno od demarkacione linije.

Iako ove okolnosti nisu imale značajniji uticaj na sâm tok i ishod operacija »Trio« — koje su zaista bile vrlo zamašne i dovele do gubitka slobodnih teritorija u istočnoj Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini, zatim do okupacije Rogatice, Čajniča, Goražda, Foče, Trnova, Kalinovika, Uloga i još nekih mjesta — treba podvući da je odsustvo njemačko-italijansko-ustaške saradnje umnogome olakšalo napore Vrhovnog štaba da vještim manevrima izvuče gro snaga NOP i DVJ ispod neprijateljskog udara i da od njih na tromeđi stvori jaku udarnu grupu i sa njom krene u nove pobjede.

Ni operacije »Trio«, ni ofanziva na istočnu Bosnu, januara 1942. godine, nisu bile dovedene do kraja. To se jasno vidi iz depeše generala Badera od 20. aprila, upućena komandantu Jugoistoka, dakle, još prije završetka samih operacija. Bader predlaže: »Pošto se ne vrši nikakvo izvođenje zajedničke njemačko-italijanske akcije u istočnoj Bosni, (...) da se po završetku čišćenja Rogatice i po uspostavljanju granične sigurnosti na Drini, rasformira operativna grupa Bader (...) Zajednička njemačko-italijanska operacija, izostankom Italijana, promašena je (...) Prema tome nema više potrebe za upotrebu italijanskih snaga u njemačkoj operativnoj zoni...«[46]

I Vrhovna komanda Vermahta je takođe ocijenila da je ova ofanziva »propala zbog držanja po strani Druge ital. armije, što je ogorčilo oba saveznika, naročito Hrvate«, jer ital. 2. armija sa sedam divizija — oko 60.000 vojnika — nasuprot njemačkim snagama od oko 10.000, mogla je sama, bez angažovanja četnika da »obezbjeđuje svoju okupacionu zonu«.[47]

Operacije »Trio« nisu dovedene do kraja, jer je u vremenu kada su bile u završnoj fazi iznenada došlo do povlačenja itali-

janskih divizija iz većeg dijela NDH — iz Bosne, jednog dijela Hercegovine i Like i Korduna. To je uslijedilo na osnovu »Zagrebačkog sporazuma, sklopljenog 19. juna između Italije i NDH, po kom su italijanske trupe bile obavezne da napuste svu teritoriju koju su u septembru i oktobru 1941. godine reokupirale. Inače, sporazum je sklopljen poslije dužih pregovora i zahtjeva vlade tzv. NDH, samoinicijativno i uz podršku Nijemaca, da Italijani napuste njenu teritoriju. Pored već rečenog, vlada NDH je u jednoj noti od decembra 1941. godine zahtijevala od italijanske vlade da se ukine Proglas od 7.IX 1941. godine, navodeći da je to potrebno zbog toga ... što je upravo neodrživo za autoritet hrvatske vlade da u trenutku kada Hrvatska uzima učešća na ruskom frontu, kada se hrvatski dobrovoljci nalaze u redovima italijanske vojske, kada je Hrvatska u ratu sa Amerikom i Engleskom kao član tripartitnog i antikomunističkog pakta, nastupajući svuda bez rezerve uz rame sa silama Osovine, jedna trećina hrvatske teritorije bude pod okupacijom savezničke Italije...«[48]

Pregovori su nastavljeni i tokom cijele prve polovine 1942. godine. Zahtjevi vlade tzv. NDH prisutni su i u razgovorima u Opatiji, u Ljubljani, zatim u verbalnoj noti vlade NDH Ministarstvu spoljnih poslova Trećeg Rajha, na savjetovanju u Sarajevu od 19. aprila. Poslije toga, u toku završnih borbi u operacijama »Trio«, 11. maja 1942. godine u Rimu je ministar finansija NDH iznio zahtjev da se smanje novčana davanja za izdržavanje italijanskih trupa u NDH, jer broj trupa »koje su stacionirane u Hrvatskoj predstavlja težak teret za hrvatsku ekonomiju i finansije, s obzirom na njihove nabavke na hrvatskoj teritoriji«, da se »dozvoli naoružavanje hrvatskog stanovništva radi borbe protiv partizana« i da dođe do »uže saradnje između hrvatskih i italijanskih trupa«.[49]

Razmotrivši ove zahtjeve, Italija je notom od 1. juna obavijestila vladu NDH da pristaje da svoje trupe povuče iz nekih mjesta 3. i 2. zone, dodavši slijedeće:

»Po završetku kombinovanih operacija koje su od 23. aprila do 24. maja vodile hrvatske, njemačke i italijanske trupe, italijanska Vrhovna komanda je ponovo analizirala situaciju u Hrvatskoj i imajući u vidu postignute rezultate, odlučila je da pristupi novoj dislokaciji armijskih snaga Slovenije i Dalmacije.«[50]

Ova italijanska nota je poslužila kao osnov za donošenje »Zagrebačkog sporazuma«, koji je 19. juna 1942. godine sklopljen između vlade NDH i komandanta 2. ital. armije. Tim sporazumom je, pored nekih mjesta koja su Italijani već bili napustili, utvrđeno da do 10. jula napuste Drvar, Bos. Grahovo, Livno, Glamoč, Duvno, Gacko i posade koje su se nalazile kao zaštita želj. pruge sjeverno od Mostara, a kasnije, u vremenu »koje će se naknadno utvrditi — Imotski, Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Bileća i eventualno još neka mjesta«.[51]

Utvrđeno je da »Sporazum« stupi na snagu 11. jula i da 2. ital. armija ima pravo da u napuštenim mjestima uspostavlja svoje ukinute posade i vodi operacije ako se ocijeni »za potrebno«, to jest »...u svrhu vojničkih poduhvata ili održavanja javnog reda«, dok se vlada NDH obavezuje da u zoni koju će Italijani napustiti »osigurava red, ne vrši nasilja niti represalije nad stanovništvom, da Superslodi stavlja na raspolaganje 250 miliona kuna mjesečno za izdržavanje ital. trupa raspoređenih na teritoriji NDH«. Posebnom odredbom bilo je regulisano i pitanje četničkih vojnih formacija — protivkomunističkih skupina (MVAC), koje će i dalje biti pod nadzorom italijanskih vojnih vlasti i koje su »obavezne da priznaju i poštuju vlast Hrvatske države«.[52]

Sve ustaničke oblasti u kojima su se nalazile i italijanske posade nisu od Italijana podjednako tretirane u pogledu povlačenja. To se odnosi naročito na jugoistočne dijelove tzv. NDH, koje Italijani nisu htjeli napustiti sve dotle dok su bili u stanju da ih uz pomoć četnika zadrže pod svojom kontrolom. Dva su osnovna razloga zbog kojih se Italijani tako ponašaju. Prvi razlog se sastoji u činjenici da su jugoistočni dijelovi Bosne i Hercegovine u neposrednom susjedstvu italijanske »Velike Crne Gore«, čije su granice Italijani stalno nastojali da prošire na račun teritorija tzv. NDH, a drugi razlog duboko zadire u njemačko-italijanske odnose u i oko NDH, koje su najčešće opterećivale nesuglasice i oprečna gledanja na to kojim pravcem voditi operacije protiv snaga NOP-a.[53]

Kad se s aspekta njemačko-italijanskih nesuglasica analizira vojnopolitička situacija u Bosni i Hercegovini sredinom 1942. godine, uočljivo je da su Nijemci i ustaška NDH gro svojih vojnih snaga prebacili iz istočne Bosne u sjeverozapadnu Bosnu, na Kozaru, gdje je u toku bila velika njemačko-ustaška ofanziva, a Italijani su svoje divizije uglavnom locirali u jugoistočnom dijelu tzv. NDH, u Hercegovini. A kada se tome doda »Zagrebački sporazum«, koji je sklopljen neposredno prije završenih operacija na tromeđi Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne, odnosno u vrijeme otpočinjanja njemačko-ustaške ofanzive na Kozaru, postavlja se pitanje: kako se to moglo dogoditi i zašto? — Odgovor se može dobiti jedino u okviru njemačko-italijanskih i italijansko-ustaških nesuglasica, odnosno u različitim interesima jednih, drugih i trećih. U tom okviru, svakako, prisutno je i pitanje saradnje ili nesaradnje sa četnicima, kao i pitanje njemačko-ustaške politike prema Srbima uopšte, a posebno u tzv. NDH i u njenom okviru u Bosni i Hercegovini. Ovdje nam nije namjera da se tim pitanjima šire bavimo, jer je to posebna tema koja je već obrađena i istražena,[53a] ali neke stvari, ipak, treba objasniti. Na primjer, u vezi sa saradnjom ili nesaradnjom sa četnicima, najčešće se u njemačkim, italijanskim i naročito u dokumentima NDH operiše pojmom »sve ustaničke snage«, tj. i četnici i partizani. Zašto? To je

ustaška krilatica, koja je zbog toga što su većinu ustanika sačinjavali Srbi uporno tvrdila da je »ustanak srpska stvar«, nešto što je »ubačeno iz Srbije« i slično. Nijemci te ustaške krilatice koriste u svojoj propagandi, kako zbog svog gledanja »na srpski problem« i Srbe uopšte, tako i još više zbog svojih obzira prema ustaškoj NDH, koju podržavaju i u odnosima sa Italijom stalno podvlače njenu »samostalnost« i njen »suverenitet«, a sve to u cilju da odvrate i spriječe italijanske osvajačke planove, odnosno olakšaju provođenje svoje dominacije i u italijanskoj okupacionoj zoni, posebno iz vojnoprivrednih razloga.[53b]

Ne čekajući na ugovorene rokove utvrđene odredbama »Zagrebačkog sporazuma«, Italijani su brzo napuštali ona područja gdje se NOP širio i jačao, prijeteći da uništi njihove opkoljene i demoralizirane garnizone. Žurba je bila tolika da mnoge italijanske trupe vrše povlačenje i prije dolaska ustaško-domobranskih jedinica. Međutim, povlačenje je išlo brže tamo gdje su partizanske snage bile jake i odmah upadale u ispražnjene garnizone, a tamo gdje su bile malobrojne italijanske posade su uspijevale da se održe kraće ili duže, ovisno od pristizanja pojačanja.

Bila je to gotovo apsurdna situacija. S jedne strane, ustaška NDH uporno zahtijeva da ital. trupe napuste 3. i 2. zonu, a s druge, kada italijanske trupe svojevoljno i bez prethodne najave napuštaju pojedina mjesta, vlada NDH zbog toga što ne raspolaže dovoljnim brojem vlastitih oružanih jedinica svakodnevno moli italijanske vojne komande da njihove trupe ostanu još jedno vrijeme u pojedinim mjestima.

Sva težina situacije bila je uočena i od Nijemaca, koji, iako su »gurali Italijane sve više prema jadranskoj obali«, sada sa velikom zabrinutošću gledaju šta se zbiva i »razmišljaju« o posljedicama koje mogu nastati za njihove vojne, političke i privredne interese. Već 29. juna, na konferenciji kod načelnika štaba Njemačke komande Jugoistoka, data je ocjena situacije poslije povlačenja ital. trupa iz 3. i više mjesta 2. zone. U toj ocjeni, pored ostalog, stoji:

»Italijani su evakuisali planine južno i zapadno od demarkacione linije, to je sada očišćeno područje istočne Bosne djelimično prepušteno ustanicima. Hrvatima nedostaju snage da bi mogli preuzeti zaštitu napuštenog područja. Kako će se vlada Hrvatske države pomiriti sa ovom situacijom, odavde se još ne može sagledati. Izgleda da ona nije potpuno svjesna opasnosti. Situacija u zapadnoj Bosni pokazuje da se sada akcija na Kozari mora što je moguće prije privesti kraju, kako bi se ponovo oslobodile snage radi sprečavanja prodora ustanika u mjesta koja su zaposjele njemačke trupe«.[54]

Njemačke vojne komande — na Jugoistoku, u Srbiji i ustaškoj NDH — pretpostavljale su da će se situacija sve više pogor-

šavati, ali sa svoje strane nisu mogle ništa značajnije preduzeti u cilju osiguranja demarkacione linije, jer su njihove trupe, takođe, bile angažovane u nizu operacija protiv partizanskih snaga, a najvećim dijelom u ofanzivi na Kozaru. S druge strane, ustaški i domobranski štabovi, shodno nastaloj situaciji, bili su prisiljeni da hitno pronalaze snage koje bi poslali u garnizone koje su italijanske trupe napustile, ali, slobodnih jedinica nije bilo, jer je, na primjer, dobar dio domobranskih jedinica boravio na obuci u Trećem Rajhu ili se već nalazio na istočnom frontu, dok su preostale snage bile angažovane u borbama protiv partizana i na obezbjeđenju gradova i komunikacija, a znatan dio je uzeo učešća i u operacijama »Borbene grupe zapadna Bosna«. Te jedinice su, inače, bile dobro obučene — tzv. gorski zdrugovi, brdske brigade — koje nisu bile vezane za određeno područje. Za razliku od njih, domobranske divizije — ukupno šest raspoređene širom NDH — imale su svoja određena operativna područja za čiju su bezbjednost bile nadležne i odgovorne. Tako je 3. domobranski korpus, odnosno Treće domobransko zborno područje, u čijem se djelokrugu nalazila i teritorija koju su ital. trupe napuštale, imao samo 5. i 6. diviziju, obje brojno slabe — 5. divizija sa 7. i 13. pješadijskim i Zagrebačkim konjičkim pukom i divizionom artiljerije, jedva je mogla da obezbijedi komunikaciju u dolini rijeke Prače, posjedne garnizone u Rogatici, Sokocu, Kalinoviku i Konjicu i osigura granicu između italijanske i njemačke okupacione zone duž Drine od Goražda do Ustikoline i na Jahorini.[55] Peta domobranska divizija nijednu svoju jedinicu nije mogla uputiti u ispražnjene garnizone. Sve i da je mogla i htjela, ona to nije mogla uraditi, jer je, kao i sve domobranske jedinice u njemačkoj okupacionoj zoni bila podređena njemačkim štabovima, koji su njene jedinice isključivo upotrebljavali u njemačkoj zoni i, uvijek tamo gdje je to za Nijemce bilo najznačajnije. Šesta divizija bila je toliko razvučena u Hercegovini i Dalmaciji — od Gacka i Bileće na istoku do Sinja na zapadu — tako da su se njene jedinice u svojim izolovanim garnizonima osjećale vrlo nesigurnim, jer su stalno bile ugrožavane od partizanskih snaga, protiv kojih su nerado preduzimale iole ozbiljnije vojne akcije.

Promatrajući kako ital. trupe napuštaju sjevernu Hercegovinu, domobranski štabovi su nemoćno posmatrali kako četničke jedinice uspostavljaju svoju vlast, naravno tamo gdje nije bilo partizanskih snaga.[56] Nemoć domobranskih štabova italijanske vojne komande su ironično komentarisale, na primjer, Štab ital. divizije »Murđe« u Mostaru, koji je 21. juna izvijestio Štab Šestog ital. korpusa, kako je od svoje posade u Gacku obaviješten o želji domobranske jedinice u Gacku da posjedne teritoriju »Kula—Borci—Zimlje—Bjelimić« u širem rejonu gornje Neretve, koju već posjedaju četničke jedinice. Na poziv da se komanda domobranske pješadijske divizije u Mostaru izjasni o ovome, ona je odgovorila da

se »gore pomenuti plan operacije za sada ne može ostvariti zbog pomanjkanja dovoljnog broja snaga«.[57]

Slično je bilo i u nekim oblastima Bosne, gdje je 9. pješadijski puk trebalo da posjedne veći broj garnizona — Bugojno, Gornji Vakuf, Kupres, Prozor. Najteža je situacija bila u oblasti Duvno—Livno—Glamoč—Mrkonjić-Grad, koja je bila izložena djejstvima krajiških partizanskih snaga — Petog i Trećeg KNOP odreda i Štaba IV operativne zone Hrvatske za Dalmaciju. Tamo je Pavelić uputio svog opunomoćenika pukovnika Šimića sa širokim ovlašćenjima da u toj oblasti uspostavi ustaško-domobranske garnizone i suzbije opasnost od partizana.[58]

Postavlja se pitanje koliko su CK KPJ i Vrhovni štab bili obaviješteni o novoj dislokaciji okupatorskih, posebno italijanskih, i kvislinških trupa u vrijeme kada je, po prestanku operacija »Trio« trebalo donijeti odluku kuda i kojim pravcem preduzeti ofanzivni manevar sa grupom proleterskih i udarnih brigada.

O tome najbolje govore riječi druga Tita upućene vojnim i političkim rukovodiocima neposredno pred pohod u zapadnu Bosnu, 19. juna 1942. godine, u selu Ljubini kod Vrbnice, dakle istog dana kada je sklopljen »Zagrebački sporazum«. Drug Tito je tada rekao:

»Mi odavde, danas-sjutra, krećemo u novom pravcu. Mi ćemo pronijeti zastavu Narodnooslobodilačke borbe, zastavu oružanog bratstva i jedinstva naših naroda kroz krajeve Jugoslavije (...) Kada budemo prolazili kroz nove zemlje, kada budemo dolazili u dodir sa ljudima drugih običaja, oni će možda biti nepovjerljivi prema nama, jer nas nisu još vidjeli na djelu i nisu čuli našu riječ. Vi ćete svojim držanjem i ubjeđivanjem pokazati da ste vojska novog kova; vi ćete tako steći njihovo povjerenje i razviti zastavu slobode i u krajevima koji je još nisu razvili...«[59]

Brzi odlazak italijanskih trupa sa područja gdje su izvođene operacije »Trio« iznenadio je Vrhovni štab, koji nije bio upoznat sa akcijama koje su dovele do potpisivanja »Zagrebačkog sporazuma«. No, bez obzira na to, neočekivan prestanak operacija i odlazak okupatorskih trupa znatno su olakšali dosta tešku situaciju i Vrhovnom štabu omogućili da svu pažnju usmjeri prema ugroženim pravcima koji su od Čemerna, Izgora, Mratinja i Šćepan-polja izvodili u dolinu Sutjeske i na plato Vučeva. Na tim pravcima djelovali su uglavnom hercegovački, crnogorski i sandžački četnici, koji su uporno napadali iscrpljene partizanske jedinice koje su se pod neprekidnim pritiskom povlačile ka Volujaku, Magliću i Vučevu i dalje u rejon Zelengore. Partizanskim snagama je uspjelo da se u relativno kraćem vremenu odvoje od neprijatelja, ali prostor na kome su se našle zajedno sa komorama i bolnicama nije omogućavao duže zadržavanje, na što, uostalom, drug Tito, CK KPJ i Vrhovni štab NOP i DVJ nisu ni pomišljali, a pogotovo nisu predviđali upuštanje u ma kakve iscrpljujuće borbe

u tom planinskom, ekonomski pasivnom kraju. To se vidi i iz jednog ranijeg pisma druga Tita, od 23. aprila, kada je bilo jasno da je otpočela velika neprijateljska ofanziva. To je pismo upućeno Operativnom štabu za Hercegovinu i u njemu je, pored ostalog, stajalo:

»Napominjemo vam da teritorija na kojoj smo bili nije pogodna za naš rad. Mi smo namjeravali da je napustimo, samo smo čekali povoljnije atmosferske prilike i razvoj vojno-političkih događaja.«[60]

Prekidom operacija »Trio« drug Tito, CK KPJ i Vrhovni štab su nastojali da se čim prije obavijeste o situaciji u partizanskim jedinicama i na samom terenu. Bilo je jasno da je ustanak u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini privremeno doživio poraz, da će NOB u tim krajevima za izvjesno vrijeme biti prigušena i da će zbog toga svaki pokušaj da se djejstva partizanskih jedinica ponovo prenesu na te teritorije biti osuđen na propast.[61] Na tim prostorima trebalo je zadržati neprijatelja samo nekoliko dana dok se ostaci partizanskih odreda iz Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i istočne Bosne odmore i predahnu, srede i reorganizuju, pa da se onda sa čitavom grupom snaga krene u najpogodnijem pravcu.

Poznato je da je u tzv. trećoj neprijateljskoj ofanzivi drug Tito bio u samom središtu zbivanja, lično je komandovao partizanskim jedinicama i bio kreator svih preduzimanih manevara da se osujeti i izbjegne okruženje, odnosno odsudna borba sa nadmoćnijim snagama neprijatelja tamo gdje su udruženi neprijatelji predviđali. On je vizionarski predviđao i ocjenjivao razvoj događaja i pronalazio najbolja rješenja kako sačuvati živu silu proleterskih brigada i partizanskih odreda. U razmišljanjima kojim pravcem krenuti sa prostorije Piva—Vučevo—Sutjeska—Zelengora Tito je već 21. maja u jednom svom pismu ovako ocijenio situaciju:

»Sada je u Crnoj Gori situacija takva da je veći dio Crne Gore očišćen od naših jedinica i zahvaćen od Italijana i četnika (...) Ja namjeravam sada stvoriti od crnogorskih udarnih bataljona koji su se povukli jednu ili dvije udarne proleterske brigade koje će biti jezgro crnogorskih partizana i udarna sila protiv četničkih bandita. Isto tako (...) od sandžačkih bataljona jednu udarnu proletersku brigadu, a u pozadini ćemo ostaviti manje partizanske jedinice i dio partijskog aktiva koji će voditi partizanski način ratovanja i stvarati uslove za novi polet ustanka. Uvjeren sam da kada mi krenemo sa jedno četiri do pet proleterskih brigada u jednom pravcu, da neće biti te sile koja bi nas zaustavila, da će opet biti oslobođene teritorije. Ako još tome dodamo i hercegovačke udarne bataljone, biće to strašna vojska za neprijatelja, jer je to sasvim ostvarljivo...«[62]

U relativno kratkom razdoblju, dok su pojedini bataljoni zatvarali najugroženije pravce od Čemerna do Suhe, od Izgora, Ravnog, Goranskog i Mratinja prema Magliću, Vučevu i dolini Sutjeske, a drugi vršili izviđanje prema dolini Drine i komunikaciji Foča—Kalinovik—Ulog, Vrhovni štab na čelu sa Titom je užurbano radio na prihvatu dijelova koji su pristizali, na izvlačenju bolnica sa ranjenicima i bolesnicima i na sređivanju jedinica. U takvim teškim uslovima, kada su partizanske jedinice poslije dvomjesečnih danonoćnih borbi bile prisiljene da uzmiču pred nadmoćnijim neprijateljskim snagama, Tito i Vrhovni štab su formirali tri nove proleterske NOU brigade — 3. sandžačku i 4. i 5. crnogorsku, i to u trenutku kada je ideja o napuštanju preostalog dijela slobodne teritorije na tromeđi Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne postepeno sazrijevala u skladu sa razvojem vojno-političke situacije, odnosno sa saznavanjem stvarnog stanja na svim pravcima koji su dolazili u obzir za ofanzivni manevar grupe proleterskih brigada i udarnih bataljona. To je podrazumijevalo solidno poznavanje vojno-političke situacije na prostorima sva tri predviđena pravca pokretanja sa Zelengore — Srbija, istočna Bosna i zapadna Bosna, jer je opredjeljenje za bilo koji od ovih pravaca iziskivalo, također, razrješavanje mnogih nepoznanica, negdje manje, negdje više.

S obzirom na razvoj događaja u Srbiji u toku posljednjih šest mjeseci, o čemu je Vrhovni štab bio dosta dobro upoznat, bilo je očigledno da situacija nije povoljna za odlazak na tu teritoriju, jer su okupatorske i kvislinške snage bile vrlo jake, tako da bi opstanak relativno malih partizanskih jedinica — 5—6.000 boraca — bio vrlo otežan.[63]

Razmatrana je i mogućnost odlaska u istočnu Bosnu. Međutim, i tamo je, po ocjeni Vrhovnog štaba, situacija bila dosta teška. Pozicije njemačkog okupatora, ustaša i četnika bile su jake, a narodne mase, poslije teških iskušenja u zimu i proljeće 1942. godine, zbog velikih neprijateljskih ofanziva — druge i treće — nisu bile spremne da u to vrijeme i pod tako nepovoljnim okolnostima ponovo masovno krenu u borbu protiv okupatora. I ovdje je došlo do jačanja četničkih jedinica; nastupio je i jedan novi momenat, koji je znatno uticao na stišavanje ustaničke masovne aktivnosti, a to je sklapanje sporazuma između civilnih i vojnih organa NDH sa četničkim štabovima; jedni i drugi su bili spremni da najaktivnije učestvuju u potpunoj likvidaciji ostataka partizanskih jedinica, koje su se, uprkos vrlo teškim uslovima, održale u istočnoj Bosni i postepeno preduzimale nove i sve češće napade na neprijateljske snage. O njihovoj stvarnoj snazi i broju Vrhovni štab nije u to vrijeme raspolagao tačnim podacima.[64] Zbog svih tih razloga odbačena je mogućnost ofanzivnog pohoda u istočnu Bosnu.

U razmatranju ofanzivnog pohoda u zapadnu Bosnu polazilo se od obavještenja da je situacija u toj oblasti dosta povoljna, bez obzira na relativno dosta jak četnički pokret u nekim dijelovima — Manjača, Mrkonjić-Grad, Glamoč — i što su se partizanske jedinice u srednjoj Bosni i južno od Banjaluke jednim dijelom raspale, a jednim dijelom bile uništene ili prinuđene da se prebace u Bos. krajinu ili Slavoniju, te da je i tu četništvo ostvarilo saradnju sa vojnim i političkim vlastima tzv. NDH radi što uspješnije borbe protiv NOP-a. Bilo je poznato, takođe, da je četnički pokret, uz pomoć Italijana, učvršćivao svoje pozicije oko Bos. Grahova i u Kninskoj krajini. O svemu tome Tito je pisao šire[65] i dodao ovo:

»... Rekao sam da treba ići tamo gdje ćemo ih (brigade) omasoviti, gdje je žarište najjačeg partizanskog razmaha, a to je zapadna Bosna. Mi smo točno znali šta stoji dalje (...) Ja sam rekao da ćemo mi sa pet brigada, ovako vojnički, ratnički prekaljenih, moći tamo ogromno mnogo da učinimo, da ćemo moći popuniti brigade i stvoriti više vojske...«[66]

Iz svega je vidljivo da su Tito, CK KPJ i Vrhovni štab procijenili ne samo mogućnosti proleterskih brigada nego i poziciju i snage neprijatelja u pojedinim krajevima zemlje, pa tako i odnose i suprotnosti među okupatorima. Iako nije znao da Nijemci svoje snage iz Srbije upućuju u zapadnu Bosnu, gdje je već bila u toku velika ofanziva »Borbene grupe zapadna Bosna« na Kozaru i da italijanske trupe napuštaju mnoge garnizone iz 3. i 2. zone, činjenica da se drug Tito opredijelio da preduzme ofanzivni pohod na zapad preko područja između italijanskih snaga lociranih bliže jadranskoj obali i ustaško-domobranskih kojih nije bilo dovoljno niti su zbog udaljenosti, a još više zbog snaga lokalnih partizanskih jedinica u Bosanskoj krajini, nisu mogle uopšte stići da popune ispražnjeni prostor — govori sama za sebe o Titu vizionaru i velikom strategu NOR-a i revolucije. On je na sve vojne i političke mjere okupatora i kvislinga, preduzimanih u cilju gušenja NOP-a i likvidiranja njegovog najvišeg vojnog i političkog rukovodstva, uvijek pronalazio najbolja rješenja i njihovim mjerama parirao protivmjerama NOP i DVJ, odnosno snagama NOV i POJ.

Ofanzivni pohod, kao što je poznato, otpočeo je 24. juna 1942. godine,[67] tako da na ovom mjestu nije potreban širi osvrt. Jedino treba podvući da su drug Tito, CK KPJ i Vrhovni štab u svakoj fazi pohoda veoma pažljivo razmatrali situaciju i na osnovu prikupljenih podataka o neprijatelju usmjeravali dalji pokret proleterskih brigada i određivali njihove vojne i političke zadatke. Radeći tako, ubrzo se pokazala sva ispravnost odabranog pravca i puna efikasnost protivmjera Vrhovnog štaba NOP i DVJ na vojne i političke mjere okupatora i njihovih slugu u cilju gušenja narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u ovom periodu.

Napomene

[1] Iako o Pokrajinskom savjetovanju KPJ za BiH u Ivančićima, 7. i 8. januara 1942. godine, nema sačuvanih izvornih dokumenata, ipak se o Savjetovanju relativno dosta zna; o njemu su pisali mnogi istoričari NOR-a i revolucije i preživjeli učesnici Savjetovanja. Među radovima istoričara pisali su: Dr Zdravko Antonić, O specifičnostima revolucionarnih zbivanja u BiH (1941—1943), »Godišnjak« Društva istoričara BiH, 1976, XXI—XXVII, str. 219—239; Isti, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine, poglavlje: Vojnopolitička situacija u istočnoj i centralnoj Bosni krajem 1941. i početkom 1942. godine, VIZ, Beograd, 1973, str. 487—520; Isti, O formiranju dobrovoljačkih jedinica u istočnoj Bosni početkom 1942. godine, »AVNOJ i NOB u BiH (1942—1943)«, Beograd, 1974, str. 31—48; Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918—1978, Beograd, 1980, str. 278—301; Pero Morača, O jednoj interpretaciji NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine, »AVNOJ i NOB...«, str. 97—112; Drago Borovčanin, KPJ i razvoj narodne vlasti u BiH (1941—1945). Sarajevo, 1982 — poglavlje: Narodna vlast u svjetlu Savjetovanja u Ivančićima, str. 69—79; Mišo Leković, Mere CK KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levog skretanja u politici KPJ, »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, knj. 2, Beograd, 1977, str. 81—99; Slobodan Milošević, Organizacija oslobođene teritorije sa centrom u Foči u prvoj polovini 1942. godine, »Istorija radničkog pokreta« — Zbornik radova 2, Beograd, 1965, str. 359—434.

Od preživjelih učesnika Savjetovanja (E. Kardelj, Uglješa Danilović, Svetozar Vukmanović, Nisim Albahari, Avdo Humo, Dragutin Kosovac, Branko Kovačević, Olga Marasović, Savo Bilić, Esad Čengić i drugi, od kojih neki imaju i više memoarskih priloga) posebno treba spomenuti opsežniji rad E. Kardelja, Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju, Marksistički studijski centar CK SK BiH »Veljko Vlahović«, Sarajevo, 1979, str. 123—171.

[2] Isto.

[3] Šire o tome vidi: Rafael Brčić, Italijanski planovi u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« 1941—1943. godine (sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, »Prilozi« Instituta za istoriju, br. 14-15, Sarajevo, 1978, str. 281—309; Isti, Reagovanje okupatora i kvislinga na ustanak u BiH, »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, 1973, str. 454—465; Isti, Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941. godine, Vojnoistorijski glasnik, br. 1970, 19—87.

[4] Isto; uporedi: Rafael Brčić, Prilog razmatranju okupacionih sistema u BiH 1941. godine, »Prilozi«, br. 5, Sarajevo, 1969, str. 217—259.

[5] Watther Hubatsch, Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. Dokumenten des Oberkommando der Wermacht, Frankfurt a/M, 1962, str. 175 — Hitlerova direktiva 39A.

[6] Arhiv Vojnoistorijskog instituta (A VII), njemačka arhiva (NjA), Mikroteka, T-821, R-64/001806; T-312, R-452/8036483-4.

[7] Isto; uporedi: Rafael Brčić, Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942—1943), »AVNOJ i NOB...«, o. c., str. 131—156.

[7a] Na primjer, njemački general u Zagrebu Glez-Horstenau, i vojne komande u sastavu 2. ital. armije u svojim dokumentima-izvještajima upućivanim višim komandama i nadleštvima.

[8] Kao napomena 6 — drugi dokumenat.

[9] Zbornik dokumenata i podataka o NOR — naroda Jugoslavije (Zbornik NOR) tom XII, knj. 2, dok. br. 21 — Izvod iz mesečnog izveštaja Operativnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 31. januara 1942. godine o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni, pripremi i izvođenju operacije protiv partizana u istočnoj Bosni i obostranim gubicima, str. 94—107; takođe dok. br. 25.

[10] A VII, NjA, k. br. 70, ber. reg. 18/1-14-16; Italijanska arhiva (IA), k. 56, br. reg. 3/1.

[11] O tome šire vidi: Mišo Leković, Neki aspekti italijansko-ustaških odnosa i njihov odraz na operacije NOV i POJ, Jugoslovenski istoriiski časopis (»JIČ«), 4/1965, 83—95; Rafael Brčić, Njemački i italijanski planovi..., o. c.; Isti, Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, »Prilozi«, br. 11-12, str. 177—206, Sarajevo, 1976; Zbornik NOR, tom XIII, knj. 2, dok. br. 25.

[12] Isto.

[12a] Zbornik NOR, tom XIII, knj. 2, dok. br. 25 — Zapisnik sa Konferencije vojnih predstavnika Italije, Njemačke i NDH održane 3. marta 1942. u Opatiji radi utvrđivanja saradnje u operacijama protiv snaga NOP i DVJ. Treba napomenuti da je ova konferencija u stvari počela 2. marta preliminarnim sastankom predstavnika Italije i Njemačke, gdje su usaglašeni načelni stavovi i određeni područje i snage za izvođenje prvih operacija, kao i vrijeme njihovog početka. A VII, NjA, Mikroteka, T-821, R-53/1125; NjA, k. 70a-VI, br. reg. 18/1.

[13] Isto. — Tačka X — Odnos s četnicima i komunistima (Zbornik NOR, tom XIII,, knj. 2, dok. br. 25, str. 108).

[13a] A VII, NjA, Mikroteka, T-821, R-53/1106.

[13b] Isto, T-84, R-93/1108; k 70, br. reg. 10/1.

[14] Kao napomena 12a; O saradnji Nijemaca sa Jezdimirom Dangićem, četničkim majorom i komandantom četničkih odreda u istočnoj Bosni, vidi: Zbornik NOR, tom XII, knj. 2, dok. br. 23. i Anton Miletić, O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Nemcima VIG, broj 2/1972, str. 135—145.

[15] Isto.

[16] Zbornik NOR, tom XIII, knj. 2, str. 106 — napomena 15. i 16.

[17] Zbornik NOR, tom II, knj. 3, str. 272; tom VI, knj. 2, dok. br. 34; A VII, NjA, k. 70, br. reg. 18/1; Mikroteka, T-120, R-200/153593-4; A NDH, k .242, br. reg. 2/1-9. Njemački komandant Jugoistoka nije se složio sa govorima Roate i Badera u Ljubljani, pa je 30. marta depešom obavijestio njem. generala pri Vrhovnoj komandi ital. oružanih snaga, generala Rintelena, da utiče da se Roatina namjera spriječi, a 2. aprila je zamolio OKW da preko odgovarajuće ital. instance izdejstvuje da pregovori izostanu, odnosno ako »...Roata istraje u svojoj namjeri« da se i Baderu »dozvoli da pregovara sa srpskim nacionalnim ustanicima«. Šestog aprila je njem. general u Rimu (Rintelen) obavijestio komandanta Jugoistoka da je ital. vrhovna komanda »...uvjerena u potrebu održanja čl. X protokola iz Opatije...« i da se od tog stava može odstupiti samo uz punu saglasnost njemačke i ital. vrhovne komande. U instrukciji generala Badera od 10. aprila 1942. godine ne pominju se pregovori sa četnicima, samo se odnos prema njima precizira: »Četnici koji se ne odupiru (...) ne treba ih tretirati kao ustanike. Njih do daljnjeg tretirati kao zarobljenike po odredbama Haške konvencije o vođenju suvozemnog rata«. (T-501. R-250/382-393).

[17a] A VII, NjA, Mikroteka, T-120, R-200/153593-4. Roata je, ipak, ostavio određenu rezervu rečenicom: »Ultimativni zahtjevi su dopušteni.«

[18] Šire o tome vidi: Anton Miletić, o. c.; Rafael Brčić, Osnovna obilježja korekcije..., o. c.

[19] Isto.

[20] Njemačke obavještajne službe u Jugoslaviji, knj. 5, Beograd, 1958.

[21] Šire o tome vidi: Rafael Brčić, Osnovna obilježja korekcije..., o. c.

[22] Njemački poslanik u Zagrebu, Zigfrid Kaše, bio je najveći pobornik protežiranja ustaša i ustaškog poglavnika, a u odnosu na Srbe bio je dosljedan Hitlerovom »srbofobstvu«. On je kasnije, u decembru 1943. godine, u iscrpnoj analizi pod naslovom »Situacija u Hrvatskoj i prijedlozi za dalje razvijanje njemačko-hrvatskih odnosa«, »srpsko« pitanje ocijenio »najdelikatnijim« i podvukao da on »praktično ne vidi pravo rješenje, posebno zbog toga jer se njemačke jedinice u borbi protiv NOVJ na području Hrvatske

široko oslanjaju na saradnju sa četničkim odredima i kada same njemačke komande od hrvatskih vlasti zahtijevaju teritorijalne ustupke u korist Srbije«. U nedostatku boljih rješenja Kaše podvlači da je on »...naredio da se pravoslavni u Hrvatskoj više ne nazivaju Srbi već pravoslavni građani Hrvatske«. A VII, NjA, Mikroteka, T-501, R-265/1114-1142, 3.XII 1943; uporedi: Muharem Kreso, Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a, »AVNOJ i NOB u BiH...«, o. c., str. 503—517; Rafael Brčić, Ubrzani proces slabljenja okupatorske vlasti i vojne sile, Sarajevo u revoluciji, tom IV, Sarajevo, 1981, str. 75—95.

[23] Šire o tome vidi: Rafael Brčić, Osnovna obilježja korekcije..., o. c.

[24] Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd, 1970 — poglavlje: »Nezavisna Država Hrvatska«; Rafael Brčić, Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941, »Prilozi«, br. 3, 1967; Isti, Osnovna obilježja korekcije..., o. c.

[25] Ladislaus Hory-Martim Broszat, Die kroatische Ustascha-Staat 1941—1945, Stuttgart, 1964; Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945, Zagreb, 1977; Gert Fricke, Kroatien 1941—1944. Der »Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise von Horstenau, Freiburg, 1972; Rafael Brčić, Vojne i političke mjere okupatora i kvislinga na gušenju ustanka 1941. godine, »Vojnopolitičko savjetovanje u Stolicama — Značaj i posljedice za NOP«, Beograd, s.a., str. 371—383; Isti, Osnovna obilježja korekcije..., o. c.

[26] Šire o tome u mojim radovima navedenim u ranijim napomenama; vidi i moj rad: Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« 1942—1943. godine (s posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala Bosne i Hercegovine), »Prilozi«, br. 4, 1968.

[27] Isto.

[28] Kao napomene 12, 13, 13a i 13b.

[29] Isto.

[30] A VII, NJA, Mikroteka, T-501, R-264/1087-1093. Izvještaj njem. generala u Zagrebu od 26. marta 1942. godine načelniku OKW feldmaršalu Kajtelu; Rasim Hurem, Sporazumi o saradnji drž. organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, »Prilozi«, br. 2, 1966, str. 285—325; Rafael Brčić, Njemački i italijanski planovi..., o. c.

[31] Isto.

[32] Zbornik NOR, tom XII, dok. br. 48. Zapisnik o razgovorima predstavnika oružanih snaga Nemačke, Italije i NDH, 28. i 29. marta 1942. godine u Ljubljani, o pripremama zajedničke operacije protiv NOP i DVJ, odnosima s četnicima i postupku sa stanovništvom u istočnoj Bosni, str. 241—250.

[33] Kao napomena 32.

[33a] Šire o tome vidi: Rafael Brčić, Osnovna obilježja korekcije..., o. c.

[34] Zbornik NOR, tom IV, knj. 4, dok. br. 44, 95, 97, 98, 99, 115, 131—136; A VII, NjA, Mikroteka, T-501, R-257/1197—1203; T-120, R-200/153593-4.

[35] Zbornik NOR, tom XIII, knj. 2, dok. br. 25. Zapisnik s konferencije u Opatiji, 3. marta 1942. godine. IX, Demarkaciona linija, str. 107.

[36] A VII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/1038-1051. Izvještaj njem. generala u Zagrebu, druga polovina maja 1942. godine, o situaciji u Hrvatskoj. Ovaj dokumenat je objavljen i u Zborniku NOR, tom XII, knj. 2, dok. br. 75, str. 405—419.

[37] Isto.

[38] Isto.

[39] Isto — dio: Spoljna politika, str. 413.

[40] Isto — dio: Hrvatska vojska, str. 416—419.

[41] Isto — dio: Privreda, str. 406—410.

[42] Isto.

[43] Zbornik NOR, tom XII, knj. 2, Prilozi, Prilog I — Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugoistoka od juna 1941. do avgusta 1942. godine. Obradio viši vojni arhivski savjetnik Ernst Vishaupr (skraćeni tekst); Širi tekst ovog rukopisa u: A VII, NjA, k. 70, br. reg. 18/1.

[44] Isto.

[45] Isto.

[45a] Savjetovanje je počelo 19. aprila, a sutradan su na savjetovanje stigli i predstavnici NDH (kao u napomeni 43).

[46] Isto — dio: Borbena grupa »Bader« predlaže da se prekinu zajedničke ital.-njemačke operacije, str. 1110—1111. General Bader je 20. aprila uputio još dva telegrama: komandantu Jugoistoka i njem. generalu pri Vrhovnoj komandi ital. kraljevske vojske (Rintelenu).

[47] Andreas Hillgruber, »Kriegstagebuch des Oberkommando der Wermacht 1940—1945«, tom II, knj. 1, str. 23.

[48] A VII, A NDH, k. 309, br. reg. 17/6.

[49] A VII, A NDH, k. 306, br. reg. 27/2-1. Okružnica Ministarstva inostranih poslova NDH od 23. juna 1942. godine upućena svim poslanstvima NDH.

[50] A NDH, IA, k. 309, br. reg. 12/6. Nota Ministarstva spoljnih poslova Italije od 1. juna 1942. godine; Zbornik NOR, tom XIII, knj. 2, dok. br. 67, str. 463—467.

[51] Isto.

[52] Isto.

[53] Šire o tome u mojim radovima: Vojne i političke mjere..., o. c.; Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu 1941—1943, »Sarajevo u revoluciji«. tom II. Sarajevo, 1978, str. 243—283.

[53a] Rafael Brčić, Osnovna obilježja korekcije..., o. c.

[53b] Isto.

[54] A VII, NjA, Mikroteka, Minhen—3/1012—1013. Zapisnik konferencije kod načelnika štaba Njemačke komande Jugoistoka, 29. juna 1942. godine.

[55] A VII, A NDH, k. 56, br. reg. 7/2—40. Bojna relacija 3. domobranskog korpusa za juli 1942. godine.

[56] A VII, IA, k. 421, br. reg. 9/13. Izvještaj štaba 6. ital. korpusa od 21. juna 1942. godine.

[57] Isto.

[58] A VII, A NDH, k. 56, br. reg. 6/2—16, 20. Bojna relacija 6. pješačke divizije domobranske za lipanj 1942. godine.

[59] Zbornik NOR, tom III, knj. 3, dok. br. 194.

[60] Zbornik NOR, tom II, knj. 3, dok. br. 164.

[61] Šire o tome vidi: Mišo Leković, Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942, Beograd, 1965, str. 16.

[62] Zbornik NOR, tom III, dok. br. 158.

[63] »Komunist«, 6. aprila 1961, Tito: Sjećanje na dane oslobodilačkog rata i revolucije.

[64] Odnosi se na grupu udarnih bataljona — Šesta istočnobosanska brigada — čije su snage uglavnom bile na području Birča (Šekovići), od kojih će Titovom naredbom nešto kasnije, 2. avgusta, i zvanično biti formirana ova brigada.

[65] Kao napomena 63.

[66] Isto.

[67] Kao napomena 61.

izvori i sjećanja

Dr CTIBOR NEČAS

NEPOZNATO PISMO ČEHINJE BOHUSLAVE KECKOVE, MOSTARSKE SLUŽBENE LIJEČNICE, ČEŠKOJ PJESNIKINJI ELIŠKI KRASNOHORSKOJ 1893. GODINE

Bohuslava Keckova (1854—1911) odigrala je važnu ulogu u borbi za ravnopravnost žena na području obrazovanja. Njezin otac bio je poduzetnik i trgovac u Pragu — Karlinu, gdje se aktivno uključio u javni i politički život.

Keckova je pohađala višu djevojačku školu i, završivši je s uspjehom, položila je 1874. kao prva Čehinja privatnu maturu u Gimnaziji u Pragu — Maloj Strani. Od 1874. do 1880. studirala je medicinu na Univerzitetu u Cirihu i, obranivši disertaciju »Über Struma-Bronchotomen«, postala je 1880. prva češka liječnica.

Budući da joj nije nostrifikovana švicarska diploma, morala je raditi kao asistentica pri porođajima. Svoj je liječnički poziv počela obavljati tek 1893. godine kada je postavljena za službenog liječnika u Mostaru. U državnoj je službi radila teško i pošteno sve do smrti.

Neposredno nakon dolaska u Hercegovinu Bohuslava Keckova je poslala češkoj pjesnikinji, prevoditeljici i libretistici Smetaninih opera, Eliški Krasnohorskoj zanimljivo pismo koje zbog njegove dokumentarne vrijednosti objavljujemo u prilogu. Pismo je pohranjeno u Literarnom arhivu Muzeja češke književnosti u Pragu.

U svom pismu Bohuslava Keckova najprije opisuje mukotrpno putovanje iz Beča preko Mađarske u Sarajevo, zatim prijem kod zemaljskog upravnika Bosne i Hercegovine baruna Appela i drugih službenih predstavnika. Slijedi opis putovanja kroz kanjon Neretve između »veličanstvenih planina« koje djeluju »veoma tužno i sjetno« jer, za razliku od Alpa, ovdje je »tiho, pusto i tužno«. Poslije dolaska u Mostar liječnica je primljena kod vodećih ljudi grada koji joj i kasnije izlaze u susret. Tada je predstavljena i

odgovornim predstavnicima svih triju religija. Njezina je dužnost bila da liječi žene bolesnice, koje su prije radije umirale nego bi dozvolile da ih liječnik pipne. Na kraju Keckova kaže da je već za 14 dana stekla povjerenje ovdašnjih žena. Opisuje i darove koje je dobila od svojih pacijentica. Između ostalog, zapaža i ovo: »Domorodne su žene jednostavne, bez ikakva obrazovanja, no drage i zahvalne za bilo kakvu liječničku pomoć.«

Mostar, Hercegovina 5/2 93.

Slovutná slečno!

Nejprve račte přijati můj nejvroucnější dík za laskavá a milá slova, jež jste mně v »Ž.L.« byla věnovala:[1] cítila jsem se nevýslovně šťastnou, čtouc zde, jak vřelého podílu na mém osudu béřete. Kéz bůh dá, by jste své ušlechtilé a pro poučení a povznešeni ženské inteligence tak nadšeně pracující péro ještě po dlouhá léta v úplné duševní i tělesné síle užívala!

A nyní v krátkosti mé zažité události.

Ve Vídni byla jsem jak u excelence ministra Kállaye,[2] tak i od generálního konzula a zdravotního rady velice vlídoě přijata.

Jízdu po dráze dolů nemohu právě k nejlepší čítati, zejména jedouc přes Uhry 1 1/2 dne nepřetržitě do Sarajeva, vytrpěla jsem hlavně v noci sibiřskou zimu, divím se, že jsem vše bez následků odbyla, však, »mráz kopřivu nespálí«, praví naše české přísloví a díky bohu, že se i na mně osvědčilo.

Jízda při zamrzlých oknech byla dosti jednotvárná, jela však sebou úřadnická rodina, takže jsme se velice dobře bavili. Z Bosna-Brodu se oteplilo a tu mně možno bylo z oken vagónu obdivovati se velkolepému horstvu, jímž dráha projíždí.

V Sarajevě představila jsem se zemskému šéfu j.e. baronu Appelovi, starému jednookému generálu, j.e. baronu Kutscherovi a zdravotnímu radovi, kteříž mně všichni neobyčajně vlídně přijali.[3]

Zde jsme již v Orientu, u těchto hodnostářů vidíme na chodbách i v předpokojích domorodce služebníky v civilu s fezem na hlavě a ta naše němčina započíná hrozný zápas s chorvatštinou či srbštinou, domluvíme se, ale prapodivně, baví to obě strany. Úřaduje se, jak se samo sebou rozumí, německy.

Odpůldne prohlédla jsem si starobylé, novými, vládou vystavenými budovami ozdobené město. O městu samém se šířiti nebudu, an je račte asi z dopisů Dr. Bayerové[4] dostatečně znáti.

Ze Sarajeva jsem za den dorazila do Mostaru, kamž jsem 11. ledna šťastně přibyla. Celá železniční trať vede dvěma řadami horstva, jež jest velkolepé, činí ale svou nahotou, rozervaností a strnulostí velice smutný a teskný dojem. Několik velice pěkných vodopádů oživují smutnou tuto stafáž. Jaký to rozdíl se švýcarskými Alpy: zde jas, čilý ruch a bujný život, onde ticho, pusto a smutno.

Jest to směšné, ale přece pravda — v Bosna-Brodu, Sarajevě a Mostaru žádali na mně v nádraží vojenští zřízenci pas, zde jest vše ve vojenských rukou, všichni přibylí musí se legitimovati. Já neměla ani tušení, že bych jej zde potřebovala — na udání jména a účele cesty byla jsem arci ihned propuštěna. V Mostaru v nádraží byli již avizováni, že přijdu.

Druhého dne představila jsem se vládnímu zástupci baronu Benkovi, okresnímu přednostovi Foglárovi a tureckému purkmistru Ibrahimu Begu Kapitanovići.[5] Byla jsem laskavě přijata a vládní kruhy přichází mně ve všem s největší ochotou vstříc. Turecký purkmistr, velice inteligentní muž, dal mně druhý den představiti své ženě, velmi krásné a roztomilé paní, a ženám vynikajících tureckých i srbských osobností.

Instalace odbyla se 13. ledna u přítomnosti vládních osob a tureckého purkmistra hladce a klidně. Přísluší mně vojenská bluza se třemi rosetami. Před touto byla jsem představena tureckému biskupu Mufti Ali Efendi,[6] srbskému nejvyššímu duchovnímu vladykovi a katolickému biskupu. Všichni, zejména dva prvejší, včele mně děkovali, že jsem přišla léčiti jich ženy, jež raději zahynou, než by lékaře připustily — léčíce se obvyklými domácími prostředky.

Jsem povinna léčiti domácí ženské, hlavně Turkyně a Srbky, dále na žádost nemocné ženské ve zdejší nemocnici a konati inspekční cesty ve vládou mně ustanovených osadách. Cesta i výlohy se kryjí. Požívám v Mostaru tatáž práva jako ostatní lékaři a zúčastňuji se sezení zdravotní komise, jež se za přítomnosti purkmistra, radních a dotyčných městských lékařů odbývají.

Bude Vás, slovutná slečno, zajisté těšiti zpráva, že se mně v kratičké době 14 dnů podařilo získati si důvěry tureckých i srbských žen, mám totiž již 8 žen v léčení a mezi těmito, co hlavně na váhu padá, mladou ženu tureckého biskupa Mufti Ali Efendi, 2 ženy tureckých bohatých begů dceru u svých souvěrců váženého kadija (turecký sudí).

Dostalo se mně již darů od mých pacientek, bílé mulové šátky, jichž rohy jsou zlatým vyšíváním ozdobené, dary to nevěst svým ženichům před svatbou, zlatem vyšívaný ručník, sametové, fialové, zlatem bohatě vyšívané pantoflíčky a od ženy Kara Bega (beg, hraběcí titul) rodinný, zlatý, perlami zdobený prsten.[7]

Domorodé ženy jsou jednoduché, arci bez všelikého vzdělání, ale milé a za každou lékařskou pomoc vděčné. V harémech bohatých begů panuje přepych, nádhera, ženy, plno zlata, dukátů a perel — u chudých jednoduchost a nedostatek, jako u nás.

Později zašlu podrobnější popis města atd.

S vřelým pozdravem na Vás, slovutná slečno, trvám v hluboké úctě

Dr. B. Kecková.

Vysvětlivky

[1] Přivítání a rozloučení. In: Ženské listy 21, 1893, 2, s. 31. Časopis, jehož redaktorkou byla Eliška Krásnohorská, vycházel jako měsíčník od r. 1872 nákladem Ženského výrobního spolku českého v Praze.

[2] Benjamin Kállay z Nagy-Kalló, maďarský státník a znalec rakouské balkánské politiky, převzal r. 1882 společné ministerstvo financí; jeho nejdůležitějším oborem byla správa okupovaných zemí, kterou uskutečňoval protinárodně, absolutisticky a byrokraticky.

[3] Představitelé Zemské vlády pro Bosnu a Hercegovinu v Sarajevě zemský šéf Johann Appel a civilní zástupce Hugo Kutschera.

[4] Dr. Anna Bayerová, první státní lékařka v Bosně, která působila od ledna 1892 do července 1892 v Tuzle a od srpna 1892 do února 1893 v Sarajevě.

[5] Zástupci státní správy v Mostaru krajský přednosta Isidor Benko, okresní přednosta Friedrich Foglár a politický úředník Ibrahim Beg Kapitanović.

[6] Džabić Ali Fehmi byl muftím v Mostaru od r. 1884 a angažoval se později v tzv. autonomním boji jako vůdce hnutí za náboženskou a kulturní autonomii hercegovských muslimů.

[7] Některé z těchto darů, které odeslala r. 1896 do Náprstkova muzea v Praze, jsou dnes součástí sbírek národopisného oddělení Národního muzea v Praze.

STJEPAN IVANKOVIĆ

PISANA OSTAVŠTINA MARKA ZOVKE

Marko Zovko rođen je 5. veljače 1894. u selu Lise, općina Lištica. Četiri razreda osnovne škole završio je u rodnom selu Lise, a šest razreda gimnazije u Lištici. O tom razdoblju Zovko kaže: »Ne mogu da ne spomenem 1912. godinu i balkanski rat. U to sam vrijeme bio osamnaestogodišnjak, đak franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu. Svi naši profesori i nastavnici, franjevci, izuzev turkofila fra Šime Ančića, bili su oduševljeni uspjesima što su ih u ratu protiv Turske postigli Bugari, Srbi i Crnogorci. Skupljali smo dobrovoljne priloge za Srpski crveni krst. Moje jugoslavenstvo je brzo preraslo u panslavizam, koji je ugasila tek velika socijalistička oktobarska revolucija.«[1]

Po svršetku šestog razreda, 1913. godine, prešao je u tuzlansku Gimnaziju, gdje je ostao do sarajevskog atentata, kada nastavlja svoje gimnazijsko školovanje u Sarajevu. »Tamo se moj Panslavizam još više rasplamsao, jer sam se družio isključivo sa naprednijim omladincima. Neki od tih mojih prijatelja osuđeni su zbog sudjelovanja u vidovdanskom atentatu.«[2]

U takvom raspoloženju Zovko je dočekao školski raspust 1915. godine, koji je provodio kod roditelja u Lisama. Svoje raspoloženje iskazivao je izjašnjavanjem protiv Austro-Ugarske, što ga je iste godine dovelo pred Vojni sud u Mostaru, koji ga je osudio na mjesec dana zatvora »radi pokušaja bune«. Tom prilikom isključen je iz svih srednjih škola na području Austro-Ugarske.

U jesen 1915. godine pozvan je u vojsku i upućen na talijanski front, gdje je ostao do ljeta 1918, kada mu je dozvoljeno da može polagati maturu, ali izvan Bosne i Hercegovine. U jesen iste godine maturirao je u Gimnaziji u Karlovcu.

Slom Austro-Ugarske dočekao je kod kuće u Hercegovini. Svoje raspoloženje prema propasti crno-žute monarhije iskazao je

ovim riječima: »Bio sam veseo što gledam pogreb mrske Austro-Ugarske Monarhije, ali se nisam oduševljavao ni novoosnovanom Jugoslavijom, jer sam instinktivno osjećao da ova nova kraljevina, u čije sam podanstvo i ja došao, neće biti mnogo bolja od bivše carevine.«[3] Očito ga osjećaji nisu prevarili.

Njegovo opredjeljenje za revolucionarnu borbu datira iz gimnazijskih dana. »U višim razredima gimnazije počeo sam se pomalo baviti čitanjem socijalističkih knjiga. Velika socijalistička oktobarska revolucija zatekla me je na jednom alpskom vrhu preko 2.000 metara visokom. Radiogram 'SVIMA', otkucan sa Kronštatske tvrđave, definitivan je prelom sa maglovitim panslavizmom i geografskom jugoslavenskom nacijom. Ni u početku samog rata nisam ni najmanje vjerovao u austrijsku pobjedu, ali poslije oktobarske revolucije gledao sam na 'slavensku misiju' Rusije drugim očima.«[4]

Odmah po svršetku prvog svjetskog rata dolazi u Zagreb, gdje se u prosincu 1918. upisuje na Pravni fakultet. Od tada čitav svoj život posvećuje jugoslavenskom revolucionarnom radničkom pokretu.

Početkom 1919. godine na Zagrebačkom sveučilištu osnovan je Klub studenata socijalista, čiji je član bio i Zovko. Nešto kasnije studenti komunisti osnovali su Klub studenata komunista, u kojemu je Marko Zovko vršio dužnost sekretara.

U Zagrebu je 11. listopada 1919. osnovan Savez komunističke omladine Jugoslavije — SKOJ. U grupi naprednih omladinaca i studenata koji su osnovali SKOJ isticao se znatan broj studenata iz Hercegovine: Ante Tuna Ramljak, Marko Zovko, Milan Krešić i drugi.

Zovko je vrlo aktivan u mladoj organizaciji SKOJ-a, u toku 1919. i 1920. godine bio je pokrajinski sekretar SKOJ-a za Hrvatsku. U siječnju 1920. primljen je u članstvo KPJ.

Sudionik je Prvog kongresa SKOJ-a, koji je u lipnju 1920. održan u Beogradu.

U vrijeme predizborne agitacije za prve parlamentarne izbore u Kraljevini SHS, u jesen 1920, proveo je, s Antom Tunom Ramljakom, po odluci CK KPJ, petnaest dana u Hercegovini agitirajući za komunističku listu, čiji je nosilac bio Gojko Vuković. O tome Zovko u svojim »Zapamćenjima« piše: »Centralni odbor KPJ dao je direktive da se sve omladince komuniste iz gradova uputi u njihove rodne krajeve u agitaciju. Tako smo Tune Ramljak i ja prvih dana mjeseca novembra pošli na put u Hercegovinu.

Zaustavili smo se u Mostaru da se dogovorimo s drugovima. U Radničkom domu našli smo Gojka Vukovića, Ivana Krndelja i omladinca Mladena Čonića, kojega sam upoznao na Prvom kongresu SKOJ-a u Beogradu. Radilo se o tome kako da podijelimo teren zapadne Hercegovine između Krndelja, Ramljaka i mene. Iako je Krndelj bio na kandidatskoj listi u tuzlanskom okrugu, pa je

morao i tamo ići, a osim toga je preuzeo zadatak da će obići i konjički kotar, ipak je preuzeo i kotar Ljubuški. Tune je trebao da obiđe Posušje i okolicu, a ja gravitaciona sela k Ličtici.

Pošli smo pješke iz Mostara, kao i pred dvije godine, kad smo pjevali opijelo pokojnoj Austriji. Imali smo sobom i izborni proglas Komunističke partije Jugoslavije. Putem smo se zaustavljali, razgovarali sa narodom, čitali im pojedine pasuse iz proglasa i tako počeli agitirati.«[5]

Da je Zovkina predizborna agitacija padala na plodno tlo, pokazuje izvještaj komesara Željezničke policije iz Mostara, Nikole Šeata, ministru unutrašnjih dela u Beogradu, 27. srpnja 1921. godine: »Kad je ovaj (misli na svog povjerenika Stjepana Grubišića) stigao u Široki Breg, 20 km od Mostara, morao je da siđe sa kola i da sačeka druga poštanska kola za Posušje, i skrene u jednu kafanu. Tu se upoznao sa nekoliko seljaka i videvši da su komunisti stupi sa njima u razgovor.

Nakon svršenog razgovora iziđe iz kafane, gde ga zaustavi komandir Žandarmerijske stanice i zatraži legitimaciju, a pošto Grubišić ove nije imao ovaj ga je uhapsio i pritvorio. O ovom podupiranju komunista od strane žandarmerijskih organa izvestio sam istog dana komandanta Žandarmerijskog bataljona u Mostaru.«[6]

Poslije Obznane Marko Zovko radi na izdavanju ilegalnog glasila KPJ »Komunist« koji je 1921. izlazio u Zagrebu. Njegova revolucionarna djelatnost nije ostala nezapažena policiji, pa ga je u svibnju 1921. protjerala zagrebačka policija na pet godina u rodnu Hercegovinu.

Policija ga nije pustila na miru ni u rodnom kraju. Poslije atentata Alije Alijagića na ministra Draškovića u Delnicama bio je uhapšen i Zovko u srpnju 1921. godine, o čemu svjedoči pismo Žandarmerijske stanice iz Ličtice, upućeno 27. srpnja Kotarskom uredu Duvno, u kojemu, između ostalog, piše: »Prema naređenju Policijske Direkcije u Sarajevu br. 1195 prez od 25. o.mj, uputio sam se u svrhu osobne i kućne premetačine sveučilištarca Marka Zovke iz Oklaja, Široki Brijeg. Premetačinu nijesam izvršio, jer se Marko Zovko nalazi na ljetnoj ispaši Svinjača, tamošnji kotar. Molim da se kod istoga odmah pretres tijela, stvari i stana provede i rezultat odmah javi Gradskom kotarskom uredu Mostar.

Marko Zovko bavi se komunističkom propagandom te je ovo uzrok pretresu. Bojati se je, da bi Marko Zovko mogao biti potajno obaviješten o stvari te bi osujetio uspjeh pretresa, stoga je stvar vrlo hitna i preporučuje se, da se pretres najhitnije sprovede.«[7]

U »Zapamćenjima« je Zovko pisao o svom hapšenju na Svinjači: »Kad sam se pojavio pred žandarima, jedan od njih izvadi iz torbe nekakav telegram te mi reče:

— Gospodin sreski načelnik iz Mostara moli našeg gospodina sreskog načelnika iz Županjca (sada Duvno) da vas se doprati u

Mostar. Naš gospodin sreski načelnik nam je naredio da izvršimo kućnu premetačinu i da vas sprovedemo u Županjac. Dok mi izvršimo premetačinu, pojedite nešto i spremite se za put. Ako nam obećate da nećete bježati, nećemo vas vezati, iako smo dobili nalog od gospodina sreskog da vas vodimo vezanog.

— Pa zašto bih bježao. Nisam ništa protuzakonito učinio.«[8]

Zovku su duvanjski žandari predali žandarima u Studenim Vrelima, a ovi posuškim, posuški ličkim, a lički, konačno, mostarskim. Tako se Marko Zovko ponovo našao u mostarskom zatvoru, gdje je proveo dva mjeseca.

Poslije puštanja iz mostarskog zatvora u jesen 1921. godine, na njegovu molbu, postavljen je za carinika na austrijskoj granici, ali je u srpnju 1922. otpušten iz službe, jer su saznali da se bavi »komunističkom djelatnošću«. Do kraja iste godine radio je u Grazu, u Austriji.

Početkom 1923. godine ilegalno se vratio u Zagreb, gdje se odmah uključio u predizborne aktivnosti Nezavisne radničke partije Jugoslavije za skupštinske izbore. Nezavisna radnička partija Jugoslavije bila je legalni oblik djelovanja ilegalne Komunističke partije Jugoslavije.

U proljeće iste godine uspio je legalizirati svoj boravak u Zagrebu, što mu je omogućilo da se zaposli u poduzeću carinskog posrednika Ive Rončevića, gdje je radio 12 godina. U tom razdoblju intenzivno radi u naprednom sindikalnom pokretu. Sudjelovao je u svim partijskim zadacima. Njegov stan bio je stalno sastajalište komunista. U tom periodu bio je zadužen za veze Partije s inozemstvom. Koristio je svoje veze na austrijskoj granici iz vremena kada je tamo radio kao carinik. Tom je vezom 1924. godine prebacio Mošu Pijadu u Austriju.

Uvođenjem šestojanuarske diktature 1929. počeo je strahovit progon komunista. Policija je mnoge komuniste na svirep način ubila, među njima Đuru Đakovića i Nikolu Hećimovića, koji je bio rukovodilac Crvene pomoći. Po ovlaštenju Centralnog komiteta KPJ iz Beča Zovko je preuzeo zadatke Nikole Hećimovića u Crvenoj pomoći i njome rukovodio do kraja 1931. godine.

Krajem 1933. godine uhapšen je Marijan Stilinović, koji je rukovodio Centralnom tehnikom KPJ u Zagrebu. Prema odluci Centralnog komiteta KPJ, koji se tada nalazio u Beču, Zovko je početkom 1934. postavljen za rukovodioca Centralne partijske tehnike u zemlji. Taj partijski zadatak obavljao je do jeseni 1935. godine. O svom radu u Centralnoj tehnici Zovko kaže: »Poslije hapšenja druga Marijana Stilinovića preuzeo sam početkom 1934. godine vođenje Centralne tehnike. Tu sam dužnost vršio sve do septembra 1935. godine. Od starog aparata nisam nikoga preuzeo, nego sam postepeno izgrađivao novi aparat. Primao sam materijal iz Beča preko kurira koje sam ja slao ili koje su oni slali i dijelio ga i otpremao pokrajinskim tehnikama. Primao sam drugove iz

cijele zemlje koji su trebali ići u inostranstvo i otpremao ih dalje. Brinuo sam se za stanove članova i instruktora CK koji su dolazili iz inostranstva u zemlju. Bio sam u stalnom kontaktu sa 'Zembiljom' (Zemaljski biro Partije) koji je imao sjedište u Zagrebu. Sudjelovao sam kod organizacije Zemaljske konferencije Partije, koja je održana krajem 1934. u Ljubljani, kao i Konferencije o seljačkom pitanju u ljeto 1935. u Vrapču kod Zagreba, u kući druga Jurice Draušnika. U moju je dužnost spadala i opskrba ilegalaca sa krivim legitimacijama i pasošima. U početku ljeta 1935. pozvao me je CK da odmah dođem u Beč sam ili sa mojom drugaricom radi preuzimanja dužnosti sekretara Centralne tehnike kod CK. Drugovi iz Zemaljskog biroa odgovorili su CK da je nemoguće da odmah idem, jer se ne može tako brzo naći zamjena ovdje. Stoga je mjesto mene poslana drugarica Marija Habulin koja je radila u mom aparatu.«[9]

U jesen 1935. godine došlo je do velike provale komunista u zemlji i hapšenja mnogih komunista u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i drugim gradovima. Zovko je uhapšen 4. prosinca 1935. kod Jesenica prilikom pokušaja bijega u Austriju. U lipnju 1936. Sud za zaštitu države u Beogradu osudio je Marka Zovku na dvije godine robije i dvije godine gubitka građanskih prava. Zatvor je izdržao u robijašnicama u Sremskoj Mitrovici i Nišu.

Potkraj 1939. godine ponovo je uhapšen u Zagrebu. Tom prilikom sudjelovao je u 9-dnevnom štrajku glađu koji su organizirali zatvoreni komunisti, poslije čega su pušteni iz zatvora.

Zovku dugo policija nije pustila na miru. Ponovo je uhapšen 31. ožujka 1941, ali je nakon desetak dana pušten iz ustaškog zatvora, s obavezom da se svaki dan javlja u ustaško redarstvo.

Dan poslije poznate kerestinačke tragedije,[10] 15. srpnja 1941, ponovo je uhapšen i nakon nekoliko dana, sa 16 drugova i drugarica, odveden u ustaški logor u Gospić.

U logoru u Gospiću proveo je mjesec dana, a zatim je prebačen u logor Jastrebarsko, pa u logor »Danica« u Koprivnici, odakle su ga ustaše 26. siječnja 1942. prebacile u najzloglasniji ustaški logor Jasenovac. U jasenovačkom logoru Marko Zovko je proveo do 4. ožujka iste godine, kada je pušten.

U svojoj biografiji Zovko piše o zatočeništvu u Jasenovcu: »Iz Koprivnice sam prebačen u Jasenovac krajem siječnja 1942. godine. Smješten sam u 'katoličko-muslimansku' baraku. Ja sam radio sa mojom barakom na raznim radovima. Sa zdravljem nisam bio najbolje ni kod dolaska u Jasenovac, te uslijed teškog fizičkog rada i vrlo slabe hrane bez kruha, počeo sam naglo propadati, ali ipak nisam htio tražiti da idem u 'Bolesničku baraku' jer se je u toj baraci samo umiralo. Svaki je dan osvanulo po 10—20 mrtvih, koji su preko noći umrli uslijed iznemoglosti od gladi i rada. Sa vanjskim svijetom nismo imali nikakve veze. Nakon mjesec dana izgledao sam kao sjena i bio sam uvjeren da su mi dani odbrojeni.«[11]

O puštanju iz jasenovačkog logora Zovko kaže: »4. ožujka pozvali su me u upravu logora sa stvarima. Iste sam večeri otpraćen u Zagreb na ustaško redarstvo. Sutradan sam dobio otpusnicu bez da mi je što drugo rečeno. Kad sam došao kući, saznao sam kako sam pušten. Moja drugarica, koja se je sklonila u sanatorij, jer je trebala biti uhapšena sa mnom zajedno, napravila je molbu da me se pusti iz logora. Molbu su preporučili sa pismenim izjavama: Vlatko Smoljan, Drago Jelić, Ivan Pejić, Mišo Removček, Marko Špalj, dr Mikulčić i još neki. Na osnovu ovih izjava donesena je odluka da me se pusti iz logora... Ni kod hapšenja niti kasnije nisam bio nikad preslušavan na ustaškom redarstvu ili u logoru.«[12]

Iz Jasenovca je Zovko izašao osjetno narušenog zdravlja, zato je njegovo liječenje trajalo sve do kraja ljeta 1944. godine. Liječio se u sanatoriju »Zelengaj« i kod kuće. Za čitavo vrijeme liječenja bio je u stalnom kontaktu sa partijskom organizacijom.

Početkom rujna 1944. Zovko je otišao u moslavačke partizane. Do kraja rata obavljao je razne dužnosti u Kotarskom narodnooslobodilačkom odboru Kutina, najduže je bio pročelnik Financijskog odjela.

Krajem srpnja vratio se u oslobođeni Zagreb.

Jesen 1945. proveo je sa drom Antom Tunom Ramljakom u predizbornoj agitaciji po selima zapadne Hercegovine, gdje su agitirali i prije 25 godina za komunističku listu na čelu sa Gojkom Vukovićem. Sada se na izbornoj listi našao i dr Ante Tuna Ramljak koji je bio izabran sa velikom većinom glasova za narodnog poslanika.

Od kraja 1945. do umirovljenja, 1954. godine, proveo je na raznim odgovornim dužnostima u zagrebačkoj privredi i društveno-političkim organizacijama.

Marko Zovko umro je 20. ožujka 1980. u Rijeci u 86. godini života. Sahranjen je na zagrebačkom groblju Mirogoj.

Pismenu ostavštinu Marka Zovke preuzeo je Arhiv Hercegovine 1982. godine. Ostavština je poklon Markove kćeri Ruške Cuculić-Zovko iz Zagreba. Preuzeta dokumentacija smještena je u pet arhivskih kutija i vodi se pod nazivom Ostavština Marka Zovke — OMZ/K 1 do 5.

Ostavština se najvećim dijelom sastoji od Zovkinih rukopisa, čiji se sadržaj odnosi na razne događaje i ličnosti iz bogate povijesti jugoslavenskog naprednog radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije.

Zovko je mnogo pisao od najranijih dana SKOJ-a i Partije pa do prvih poslijeratnih izbora u Hercegovini. Ostavština je podijeljena po grupama, odnosno vrstama dokumenata i rukopisa.

Prva grupa sastoji se od biografskih dokumenata Marka Zovke. Tu su uvršteni razni biografski dokumenti, od prijepisa krsnog lista do raznih pozivnica, iz kojih se može doći do dragocjenih

podataka o Zovkinu revolucionarnom putu. Među dokumentima vrlo je važna Zovkina biografija koju je sam pisao, zatim prijepis policijskog kartona, razne članske knjižice, originalna otpusnica iz ustaškog logora Jasenovac ožujka 1942. Osim toga, tu su i izjave o revolucionarnom i partijskom radu Marka i Merike Zovko, te isječci iz novina itd.

Druga grupa dokumenata sastoji se od rukopisnih radova.

Marko Zovko je ostavio mnogo radova o raznim događajima i ličnostima iz jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta i iz NOB-a i socijalističke revolucije. Zovko je jedan od osnivača SKOJ-a; mnogo je pisao o SKOJ-u, posebno o njegovim prvim godinama poslije osnivanja. Nabrojit ćemo neke Zovkine rukopise o revolucionarnoj djelatnosti SKOJ-a: Osnivanje SKOJ-a, Kako je rođen SKOJ, Stav SKOJ-a prema općinskim izborima 1920. godine, zatim Osnivanje Kluba komunista Sveučilišta u Zagrebu i dr.

Za proučavanje revolucionarnog pokreta u Hercegovini prvih godina poslije prvog svjetskog rata vrlo je značajan Zovkin rad Odraz velike oktobarske revolucije u Hercegovini. U tekstu se iscrpno govori o revolucionarnim gibanjima u zapadnom dijelu Hercegovine od 1919. do 1921. godine, te Hercegovcima, sudionicima u oktobarskoj revoluciji.

Jedan od najznačajnijih rukopisa Marka Zovke su njegovi memoarski zapisi pod naslovom »Zapamćenja«.

»Zapamćenja« imaju 215 stranica kucanog teksta, u kojemu Zovko iznosi svoja sjećanja i kritičke osvrte o mnogim događajima u kojima je sudjelovao i ličnostima s kojima je surađivao u dugom i bogatom revolucionarnom životu od 1912. do naših prvih poslijeratnih izbora, u studenom 1945. U svemu što je pisao u »Zapamćenjima« i sam je bio sudionik i zato tekst ima snagu argumenta i svjedočanstva iz prve ruke. Tu nalazimo veliki broj činjenica i pojedinosti o ličnostima i događajima iz revolucionarnog pokreta i NOR-a, o kojima nismo dovoljno znali.

»Zapamćenja« su pisana po poglavljima. U prvom Zovko obrađuje razdoblje od 1912. do 1918. godine. Sam naslov »Školovanje — prvi svjetski rat — propast Austro-Ugarske« jasno nam kaže što je u tom poglavlju obrađeno.

Drugo poglavlje pod naslovom »U Zagrebu od 1918. do 1920. godine« podijeljeno je na dva perioda: do Obznane i poslije Obznane do kraja 1920. godine.

U jednom od najznačajnijih poglavlja u »Zapamćenjima« Zovko obrađuje rad Centralne partijske tehnike u Zagrebu dok je njome rukovodio.

Period NOR-a i socijalističke revolucije opisan je u poglavljima: »Ustaški logori«, »Poslije 'odmora' u ustaškim logorima« i »Na oslobođenom teritoriju«.

U poglavlju »Izbori za Konstituantu« opisuje predizbornu agitaciju koju su on i dr Ante Tuna Ramljak vodili po zapadnoj Hercegovini u studenom 1945. godine. Nije to samo tekst koji opisuje predizborne aktivnosti već je to analiza o političkom, ekonomskom, kulturnom i uopće društvenom stanju u tom dijelu Hercegovine prvih poratnih dana.

Marko Zovko je najviše pisao o revolucionarnoj djelatnosti svojih drugova i suboraca, a takvih je bilo mnogo. Zato u njegovoj ostavštini ima najviše rukopisnih radova o ličnostima iz naše revolucionarne historije. Držao je da je njegova dužnost i obaveza da pravilno valorizira revolucionarnu djelatnost mrtvih drugova i suboraca.

Od pojedinaca Zovko je najviše napisao o velikanu jugoslavenskog radničkog pokreta Ivanu Krndelju. Bili su prijatelji od rane mladosti. Robijali su u mostarskoj Ćelovini 1921. godine. Opisao je sve do 1941. godine, do Krndeljeva zatočenja u Kerestinec i tragičnog kraja, 17. srpnja 1941, u Maksimirskoj šumi u Zagrebu.

Zovko je, pored rukopisnih radova, ostavio mnogo dokumenata, filmova, slika, referata i pisama o revolucionarnom djelu i liku Ivana Krndelja. Osim o Krndelju, Zovko je ostavio obimnu i značajnu dokumentaciju o revolucionarnoj djelatnosti niza revolucionara: braće Bedek, Alfreda Bergmana, Budislava Borjana, Dušana Dule Grkovića, Ivana Grižetića, Kamila Horvatina (rukopis je objavljen kao posebna knjiga), Ladislava Kordića, Blagoja Parovića, Moše Pijade, Franje Zmazeka i drugih.

Među tekstovima ističu se svojom važnošću o ustaškom logoru Kerestinec i o Partijskoj tehnici.

Također su sačuvani radovi, objavljeni u raznim novinama i listovima, te razne bilježnice, rokovnici i blokovi.

Po velikom broju sačuvanih pisama zaključujemo da je Zovko vodio živu korespondenciju sa mnogim ličnostima i institucijama.

Pisana ostavština Marka Zovke je značajna za proučavanje historije revolucionarnog radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije. Zovko je mnogo napisao u poodmaklim godinama, ozbiljno narušenog zdravlja. Bio je skroman, uporan i istrajan. Iz njegovih tekstova izbija ljudska čestitost i poštenje koji nas, naprosto, ne mogu ostaviti ravnodušnim.

Bilješke

[1] Arhiv Hercegovine Mostar, Ostavština Marka Zovke, OMZ/K 1—28.
[2] Ibidem.
[3] Ostavština Marka Zovke, OMZ/K 1—2(1).
[4] Ostavština Marka Zovke, OMZ/K 1—28.
[5] Ibidem.
[6] Arhiv Hercegovine Mostar, Pokrajinska uprava za BiH (1919—1924), PU/K 4—17. Original u Arhivu BiH Sarajevo.
[7] PU/K 3—126.
[8] Arhiv Hercegovine Mostar, Ostavština Marka Zovke, OMZ/K 1—28.
[9] Ibidem.
[10] Kerestinec je selo kraj Samobora. U srednjovjekovnom dvorcu u Kerestincu, od svibnja do srpnja 1941, postojao je ustaški logor u kojem je bilo zatočeno preko stotinu komunista, među kojima Ivan Krndelj, Dušan Dule Grković, Alfred Bergman i Dušan Samardžić iz Hercegovine. Osmog srpnja 1941. ustaše su iz kerestinačkog logora strijeljale grupu komunista, među kojima su bili: Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Božidar Adžija, Alfred Bergman i drugi. Razlog njihovom strijeljanju ustaše su našle u ubistvu jednog ustaškog agenta 4. srpnja 1941. u Zagrebu. Preostali zatočeni komunisti izvršili su bijeg iz Kerestinca u noći 13/14. srpnja 1941. Iako su komunisti pružili herojski otpor ustaškoj policiji i vojsci, bili su u bijegu savladani. U neravnopravnoj borbi poginulo je 27, među kojima je bio i Dušan Samardžić, a uhvaćena su 44 zatočenika. Sve uhvaćene su strijeljali 17. srpnja u Maksimirskoj šumi u Zagrebu. Među njima su bili Ivan Krndelj i Dušan Dule Grković. Ustaškoj potjeri uspjela su pobjeći trinaestorica, od kojih je devet poginulo u NOB-u.
[11] Ostavština Marka Zovke, OMZ/K 1—2(2).
[12] Ibidem.

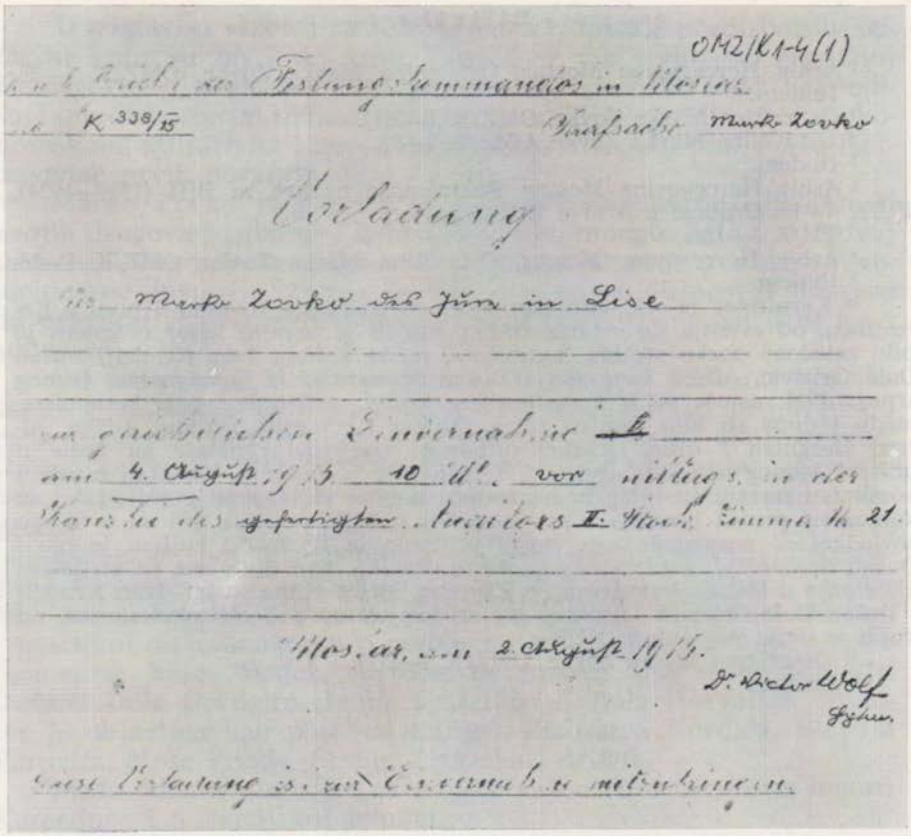

C. i k. tvrđavni sud u Mostaru poziva Marka Zovku na saslušanje. Zovko je osuđen na mjesec dana »strogog tvrđavskog zatvora zbog pokušaja dizanja javne bune«.

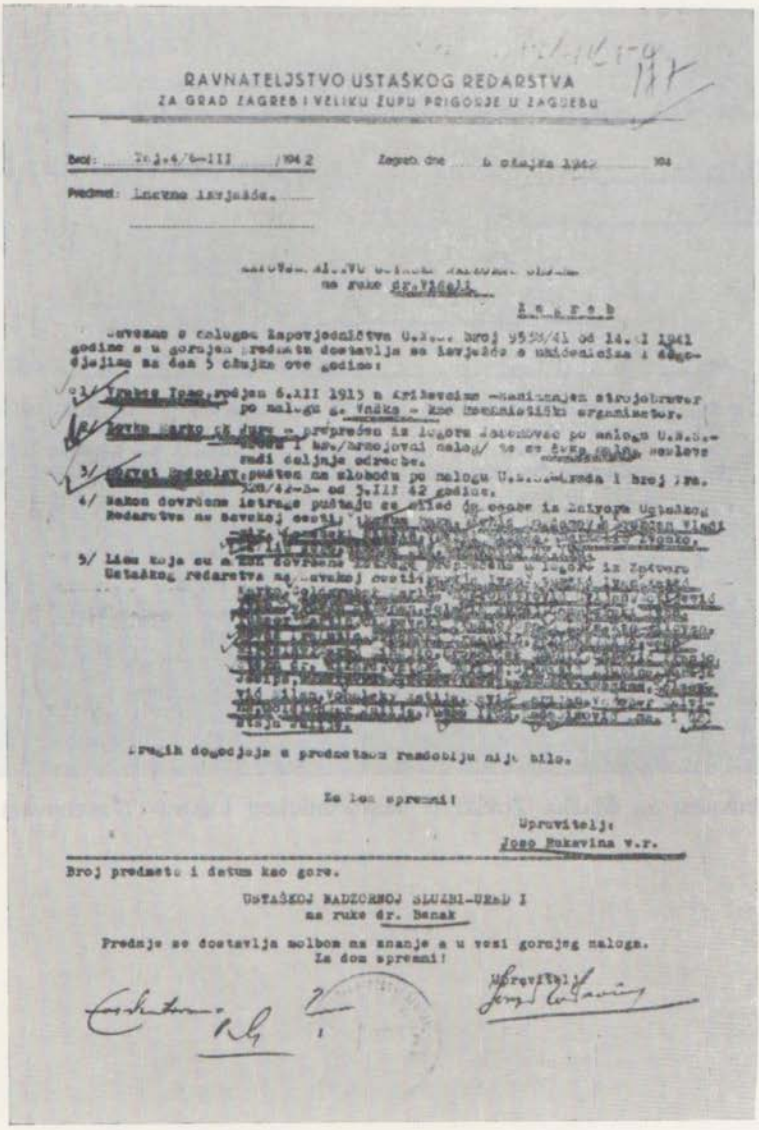

RAVNATELJSTVO USTAŠKOG REDARSTVA
ZA GRAD ZAGREB I VELIKU ŽUPU PRIGORJE U ZAGREBU

Broj: Taj.4/6-III /1942 Zagreb, dne 6 ožujka 1942 104

Predmet: Lnevno izvješće.

[illegible]
na ruke dr. Vidali

Zagreb

Uvezno s nalogom Zapovjedništva U.N.S. broj 9538/41 od 14.XI 1941 godine a u gornjem predmetu dostavlja se izvješće o ukidenicima i dogodjajima za dan 5 ožujka ove godine:

1/ Vrabec Ivan, rodjen 6.XII 1915 u Križevcima - [illegible] strojobraver po nalogu g. Vaška - kao [illegible] organizator.

2/ Lovka Marko ck Jure - preprećen iz logora Jasenovac po nalogu U.N.S.-[illegible] i br./brnojovni nalog/ te se šeka [illegible] radi daljnje odredbe.

3/ [illegible], pušten na slobodu po nalogu U.N.S.-Greda i broj [illegible] 328/42-B- od 3.III 42 godine.

4/ Nakon dovršene istrage puštaju se [illegible] iz Zatvora Ustaškog Redarstva na Savskoj cesti: [illegible]

5/ Lica koja su a [illegible] dovršene istrage preprećene u logore iz Zatvora Ustaškog redarstva na Savskoj cesti: [illegible]

Drugih dogodjaja u predmetnom razdoblju nije bilo.

Za dom spremni!

Upravitelj:
Joso Rukavina v.r.

Broj predmeta i datum kao gore.

USTAŠKOJ NADZORNOJ SLUŽBI-URED I
na ruke dr. Benak

Predmje se dostavlja molbom na znanje a u vezi gornjeg naloga.
Za dom spremni!

Upravitelj:

Ravnateljstvo ustaškog redarstva za grad Zagreb izvještava Zapovjedništvo ustaške nadzorne službe (UNS-a) u Zagrebu o puštanju Marka Zovke iz logora Jasenovac.

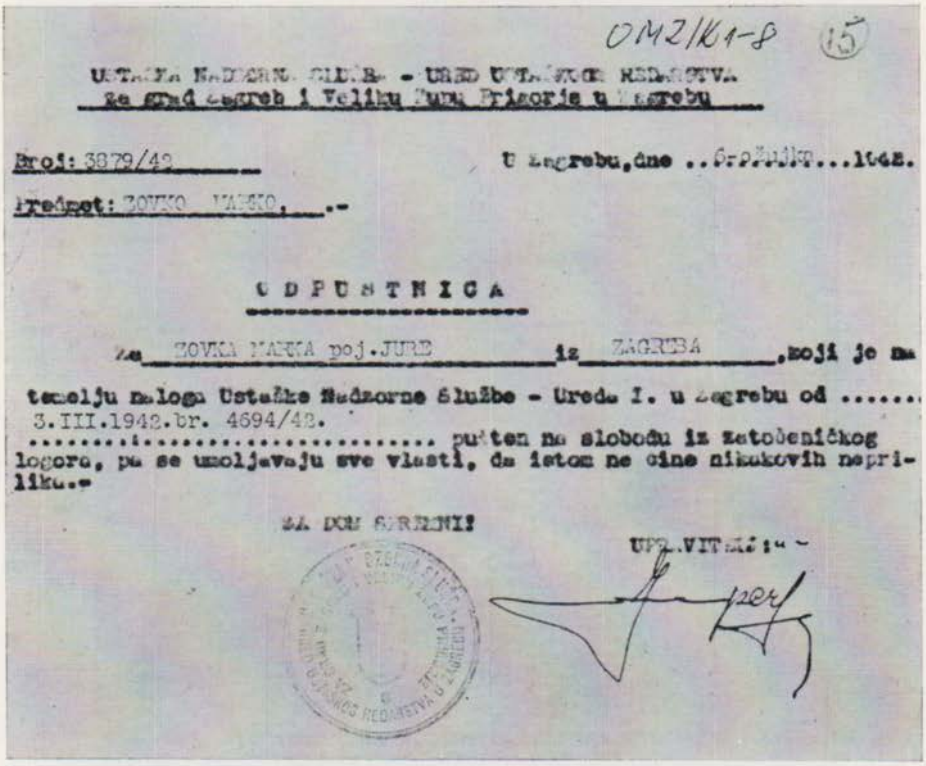

OMZ/K1-8 (15)

Broj: 3879/42 U Zagrebu, dne ...1942.

Predmet: ZOVKO MARKO, .-

ODPUSTNICA

za ZOVKA MARKA poj.JURE iz ZAGREBA, koji je na temelju naloga Ustaške Nadzorne Službe - Ureda I. u Zagrebu od ..... 3.III.1942.br. 4694/42. ..... pušten na slobodu iz zatočeničkog logora, pa se umoljavaju sve vlasti, da istom ne čine nikakovih neprilika.-

ZA DOM SPREMNI!

UPR.VITEZ ...

Otpusnica za Marka Zovku iz »zatočeničkog logora« (Jasenovac).

osvrti i prikazi

UMJETNOST NA TLU JUGOSLAVIJE
Prva književna komuna Mostar, 1983.

Najavljujući ediciju *Umjetnost na tlu Jugoslavije*, poznavaoci umjetnosti izrekli su nesvakidašnju ocjenu da je to najveći poslijeratni izdavački poduhvat kod nas. Ako smo često skloni tvrditi da najave predstavljaju paušalne ocjene i da se u takvim slučajevima često gube iz vida neki bitni elementi u donošenju suda, kada je u pitanju ova edicija, moramo da se složimo s iznesenom ocjenom. Do trenutka pisanja ovog teksta iz štampe se pojavilo jedanaest knjiga, a pripremljeno je i ostalih sedam. I, zaista, ono što se našlo pred sudom javnosti predstavlja vrhunsku izdavačko-estetsku vrijednost. Za istoriju umjetnosti uopšte i za proučavanje istorije svih naših naroda i narodnosti, njihovih kulturnih tokova i rezultata, izvorišta stvaralačkog impulsa i identiteta ovakve knjige su doista potrebne.

Da bi nastala edicija *Umjetnost na tlu Jugoslavije*, za što je povod bila istoimena izložba u Parizu, a zatim u sarajevskoj Skenderiji prije više od jedne decenije, angažovani su vrhunski stručnjaci iz oblasti istorije umjetnosti, arhitekture, likovni kritičari i teoretičari, folkloristi i mnogi drugi... Osnovna karakteristika ponuđenih tekstova je analitički pristup, marksističko vrednovanje i poimanje umjetničko-istorijskog fenomena uopšte. Svaka knjiga je ilustrovana nizom kolor-fotografija koje govore o neumitnom stvaralačkom procesu i snazi koju iz sebe izlijeva u umjetnost svaki narod i narodnost Jugoslavije ponaosob i svi zajedno.

Pred nama su knjige *Antika* Đorđa Mano-Zisija, *Stećci* Nade Miletić, *Praistorija* Milutina Garašanina, *Narodna umetnost* Đurđice Petrović i Mirjane Prošić-Dvornić, *Islamska umjetnost* Husrefa Redžića, *Srpska umetnost u srednjem veku* Svetozara Radojčića, *Freske i ikone u Makedoniji* Koste Balabanova, *Osvit novog doba — XIX vek* Miodraga Kolarića, *Skulptura XX veka* Miodraga B. Protića, *Slikarstvo XX veka* takođe Miodraga B. Protića i *Mi-*

nijatura Anđelka Badurine, France Stelè, Vladimira Mošina, Zagorke Janc i Milice Mihailović. Sve su to, dakle, autori specijalisti za pojedine oblasti, čije popularno i jezgrovito kazivanje nudi čitavo obilje najrazličitijih informacija iz svih oblasti umjetničkog djelovanja ljudi na ovom tlu od najstarijih vremena do danas.

Za hercegovačko podneblje posebno su interesantne knjige *Islamska umjetnost* Husrefa Redžića i *Stećci* Nade Miletić. Ove dvije knjige ubuduće će, uvjereni smo, biti nezaobilazna literatura za sagledavanje kulturnog identiteta naroda i narodnosti Hercegovine. Naravno, Bosna i Hercegovina su dosta zastupljene i u drugim knjigama, posebno gdje se govori o minijaturi i umjetnosti XX vijeka.

Na prvim stranicama knjiga zapisan je moto: »Tek su se u naše doba stekli svi za taj poduhvat neophodni uslovi. Stoga naši najistaknutiji stručnjaci... imaju sada prvi put mogućnost da u integralnom vidu, obraćajući se široj kulturnoj javnosti, izlože tu raskošnu panoramu vekova, pridružujući tako svoj napor zajedničkom nastojanju da se izvorna kulturna baština ovog podneblja predstavi u perspektivi savremenog, naučnog iskustva...«

Knjige su korektno realizirane; jedinstvo slike, fotografije, odnosno reprodukcije, čini svaku knjigu neponovljivim doživljajem i, kako rekosmo, pravim izvorištem obilja podataka. Jednom riječju, edicija *Umjetnost na tlu Jugoslavije* je izuzetno vrijedna sinteza prikaza plastičnih umjetnosti na našem, jugoslovenskom, tlu od praistorije do danas.

Omer Tipura

Boško Zec: ČETA KOZARČANA, Prva književna komuna Mostar, 1983.

U knjizi *Četa Kozarčana* Boško Zec se bavi sudbinom naroda i partizana Kozare tokom 1942. godine. I sam neposredni učesnik u borbama na Kozari, Zec je ostvario snažnu literarno-memoarsku sliku dijela kozarske epopeje koja je s pravom postala sastavni dio legendi naših naroda i narodnosti o borbi za slobodu i nacionalni identitet. Kazivanje je u ovoj knjizi živo, jednostavno, nadahnuto i upečatljivo. Narod i partizani su jedno, sudbina borbe i sudbina pojedinca iz pasaža u pasaž konotiraju, pa se, tako, nalazimo pred zanimljivom mogućnošću sagledavanja borbe naroda Kozare u više ravni i perspektiva, u više mogućih tumačenja i sagledavanja. Četa o kojoj je riječ izgubila je na prostorima Patrije i Pogleđeva za samo nekoliko nedjelja nadljudske borbe 126 boraca. No, za nju to ne znači rasulo. Naprotiv, borci istrajno ojačavaju, narod sve više postaje nemjerljivi izvor novih snaga. Tako se, u stvari, ne samo nadoknađuju izgubljeni borci nego i ostvaruju nove revolucionarne staze i sudbine. Da li smo upotrijebili pravi izraz kad smo kazali riječ »izgubljeni«? U ovom slučaju moramo je uzeti više uslovno, jer kada heroji odlaze, onda je njihov odlazak nadahnuće za one koji dolaze da se istim stazama dalje krene, do konačnog cilja, do konačne pobjede. Zec je upravo po tome dosta karakterističan, što je i sasvim logično.

Rat donosi mnoge teške trenutke. Rat nije samo jednodimenzionalno življenje, on nije ni stvar samo određenih ljudi, društvenih klasa i političkih krugova, on je stvar, pogotovo kada je revolucionarno-oslobodilački, svakog čovjeka. Sagledavajući skalu proživljavanja ljudi u kozarskom ratnom vihoru, gdje strah, nada i beznađe gotovo istovremeno kao u kakvom košmarnom snu egzistiraju, Zec uspješno i objektivno govori čak i o kukavičlucima, primjerima apatije i straha, »pa čak i rijetkim primjerima izdaje«, kako kaže Mladen Oljača, recenzent knjige i autor Pogovora. Zec

pošteno, objektivno i otvoreno pripovijeda, što je odlika iskusnih publicista i znalaca. Također posebnu pažnju poklanja opisu detalja, koji su, prije svega, u funkciji upečatljivijeg pričanja, pojačavanja i akcentiranja dramatike pojedinih situacija. On detaljima vješto podvlači dramatiku idući čak i do naturalističkih opisa koji po svojoj uvjerljivosti i te kako mogu zainteresirati čitaoca i aktivirati ga da pažljivo prati kazivanje od prve do posljednje strane.

Četa Kozarčana Boška Zeca je knjiga koju je izdala Prva književna komuna upravo u vrijeme obilježavanja četrdesetogodišnjice bitaka na Neretvi i Sutjesci. Rukopis ove knjige čitao je i drug Tito i o njemu se pohvalno izrazio. Titovo pismo upućeno autoru tim povodom objavljuje se prvi put u ovoj knjizi. To je razlog više da posegnemo za *Četom Kozarčana.*

Omer Tipura

Dr Ante Markotić: DEMOGRAFSKI RAZVITAK HERCEGOVINE, Prva književna komuna Mostar, 1983.

Stanovništvo Hercegovine oduvijek je za njegove promatrače bilo izazov za proučavanje, donošenje određenih zaključaka i konstatacija. No, do pojave knjige dra Ante Markotića *Demografski razvitak Hercegovine* nismo imali cjelovite studije o osnovnim demografskim karakteristikama stanovništva ovog regiona. Ova knjiga predstavlja, u stvari, kompletnu analizu demo-geografskog praćenja stanovništva i pruža obilje podataka s komentarima kako se stanovništvo ponašalo u raznim vremenskim periodima, a posebno otkad se prati statistički (od drugog svjetskog rata naovamo). Svaka opština Hercegovine obuhvaćena je detaljnim promatranjem na osnovama marksističkih načela valorizacije. Takav pristup omogućio je autoru da realizira kompletnu studiju koja, može se slobodno reći, predstavlja temeljni izvor podataka za sve one koji se na bilo koji način bave pitanjem stanovništva Hercegovine. Hercegovina je oduvijek po mnogo čemu, kad je u pitanju stanovništvo, osobeno područje s kojeg se išlo iz ekonomske nužde i kojem se uvijek vraćalo. Hercegovina je i izrazito emigracijsko područje. Eksodusni tipovi su različiti po pojedinim dijelovima Hercegovine, a analizom procesa migracija autor dolazi do zaključka da nepovoljan trend pokazuje istočna Hercegovina, dok se, na primjer, taj trend u zapadnoj Hercegovini polagano smiruje. U proteklim decenijama jedino je opština Mostar imala stalnu karakteristiku imigracijskog područja, što je i razumljivo kada se ima u vidu da se stanovništvo okuplja uz mjesta sa razvijenom infrastrukturom, industrijom, većim nacionalnim dohotkom...

Posebno je ukazano na moguće posljedice za opštine koje su jače zahvaćene eksodusom. Pojedina područja polako »stare« i ako se ne zaustave snažni procesi odlaska mladih, ona će postajati sve manja i doći će do njihovog izumiranja. Sve to ukazuje na potrebu

društvene intervencije u smislu stimulisanja razvoja poljoprivrede, male privrede, disperzije proizvodnih kapaciteta itd.

To su, sasvim razumljivo, samo neki akcenti iz ove studije, za koju je recenziju napisala dr Zlata Grebo. I nije samo vrijednost *Demografskog razvitka Hercegovine* što osvjetljava razvitak stanovništva u proteklim decenijama i što obuhvata analizu pokazatelja i trendova iz posljednjeg popisa stanovništva, nego daje i projekcije do 2000. godine. Tako ovaj rad nije samo *za juče* i *za danas* nego i *za sutra*, pa i na taj način Hercegovina ima djelo koje je osvjetljava iz jedne karakteristične naučne perspektive, zanimljive i veoma potrebne.

Omer Tipura

TRIBUNIA 6, ZAVIČAJNI MUZEJ TREBINJE, 1982.

Tribunia je periodična publikacija, pokrenuta u cilju prezentiranja rezultata istraživanja iz oblasti istorije, arheologije, etnologije, umjetnosti i kulture trebinjskog kraja, ali s obzirom na koncepciju publikacije i do sada objavljene radove, ima daleko šire značenje.

Nakon male stanke izašao je i 6. broj, koji će sigurno obradovati mnoge prijatelje naše kulture i sve poslenike u oblasti nauke i umjetnosti.

Zavičajni muzej u Trebinju po bogatstvu prikupljene građe i vrijednosti muzejskih zbirki zauzima značajno mjesto, pa pokretanje vlastite publikacije ima puno opravdanje. Svoj zadatak da prikuplja, obrađuje, čuva i istražuje kulturno-istorijsku baštinu i revolucionarnu prošlost trebinjskog kraja Muzej ostvaruje publikovanjem *Tribunie,* a to čini nov i nužan element uspješnosti u njegovom cjelokupnom i ambicioznom radu.

Posebno imponuje korektnost u tehničkim rješenjima i bogato ilustrovanim (skice, fotosi, crteži) prilozima, što je kod ovakve vrste publikacija ustaljena praksa.

Sadržaj *Tribunie* 6 je raznolik, a objavljeni radovi svrstani su u slijedećim rubrikama:

I Članci — rasprave — studije,
II Građa — hronologija,
III Mišljenja — prilozi,
IV Osvrti — prikazi,
V Iz Muzeja.

Rad Borivoja Čovića (Praistorijski tumulusi sa srednjovjekovnim ukopima u selu Orahu kod Bileće) objašnjava rezultate istraživanja tumula na tom području. Ispitano je pet tumula, od kojih četiri čine kompaktnu grupu. Prilikom istraživanja pronađeni su i

fragmenti manjih posuda, grafičke rekonstrukcije posuda, a nađeni ostaci skeleta uglavnom su loše sačuvani. Tumuli u Orahu pripadaju ranom bronzanom dobu, a jedan od njih je iz eneolita.

Pavao Anđelić (Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji) tretira podatke o župi Primorje kao posebnoj župi Humske zemlje. Ovaj interesantan rad obuhvata pitanja imena župe Primorje, teritoriju i granice, politički razvoj, teritorijalno-upravnu podjelu, organizaciju lokalne uprave, porijeklo porodica na tom području, funkcioniranje vlasti, političke i kultne centre i privredne pogodnosti u župi.

Rad Đorđa Odavića (Neka zapažanja o arheološkom lokalitetu Varina Gruda u Dživarskom polju kod Trebinja) objašnjava taj kompleks sa nekropolom stećaka. Pored stećaka nalazi se i desetak grobova bez posebnog obilježja. Autor je istražio i crkvicu na tom lokalitetu i dao osnovne podatke o njoj. Vremenski, crkvica bi pripadala kasnom srednjem vijeku.

Marian Wenzel (TWO MEIEVAL RINGS IN THE ZAVIČAJNI MUZEJ TREBINJE) opisuje i raspravlja o dva srednjovjekovna prstena iz zbirke trebinjskog Muzeja. Članak predstavlja i doprinos heraldici.

Pitanje predstavnika državne i društvene vlasti u Hercegovini, u oblasti Trebinja i Popova predmet je rada Bogumila Hrabaka (Knezovi i vojvode Trebinja i Popova do XVII veka). Autor daje podatke o knezovima i vojvodama Trebinja i Popova u radu koji je podijeljen u dva dijela: Oblici državne i feudalne vlasti u Trebinju i Popovu prije dolaska Turaka i Vojvode i knezovi u Trebinju i Popovu pod osmanlijskom vlašću. Osim knezova i vojvoda za vrijeme osmanske uprave spominju se i subaše. Od početka 17. vijeka javljaju se spahije i janjičarske age, pa politička snaga vojvoda slabi.

Treba istaći da je autor maksimalno koristio arhivsku građu Historijskog arhiva u Dubrovniku, koji je inače prava riznica arhivskog blaga.

O pravnom položaju stranaca u Dubrovniku u drugoj polovini 18. stoljeća, koji je bio tačno određen i za Dubrovačku Republiku od životne važnosti, sažeto i jezgrovito piše Ilija Mitić.

Marijan Sivrić je u radu (Radnički pokret u Trebinju od konca 19. stoljeća do 1918. godine) temeljito obuhvatio tri osnovna problema: društvene promjene i strukturu radništva, početke radničkog pokreta u Trebinju i formiranje i djelatnost strukovnog i političkog (socijaldemokratskog) radničkog pokreta u Trebinju 1909—1914. godine. Razvoj revolucionarnog radničkog pokreta u Trebinju ima vidno mjesto u cjelokupnom radničkom pokretu i po svom obimu i sadržaju tema je kojom će se autor ovog članka, i drugi istraživači, još baviti.

U rubrici Građa — hronologija objavljen je prilog Marka Vege Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku, sistematizirani hro-

nološki, a na istom principu urađen je i prilog Marijana Sivrića Hronologija događaja radničkog pokreta (KPJ/SKJ, revolucionarni sindikati) trebinjskog kraja od 1919. do 1941. godine.

U rubrici Mišljenja — prilozi Anđelko Zelenika piše o problemu sanacije Crkve Manastira Zavala koristeći se podacima kojima raspolaže Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru i podacima do kojih je autor došao sopstvenim istraživačkim radom.

Porijeklo imena Brova, koje označava dvije uvale i selo u području Ljubomira kod Trebinja, predmet je razmatranja Momčila Ćurića. Autor nudi dvije pretpostavke za rješenje imena Brova, od kojih je ona druga bliža istini.

Saradnici *Tribunie* Mladen Aničić i Esad Arnautović u rubrici Osvrti — prikazi daju ocjene, prvi o knjizi Desanke Kovačević-Kojić Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, a drugi o »Hercegovini«, časopisu za kulturno i istorijsko nasljeđe, br. 2.

Osvrt o jednom darivanju napravila je Veseljka Salatić, a Marija Zanetić-Veber piše o radu Zavičajnog muzeja u Trebinju u 1982. godini.

Pojava 6. broja *Tribunie* značajan je uspjeh izdavača i podstrek da se na tom korisnom poslu istraje, a naša je želja da još dosta brojeva prikažemo i u našem časopisu.

Šaban Zahirović

Mahmud Konjhodžić: KRONIKA O LJUBUŠKOM KRAJU, knjiga prva, Općinski odbor SUBNOR-a Ljubuški, 1974; knjiga druga, IRO »Veselin Masleša« Sarajevo, 1981.

Krajem 1974. godine izašla je iz štampe *Kronika o ljubuškom kraju,* knjiga prva, Mahmuda Konjhodžića, u izdanju Općinskog odbora Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Ljubuški. Sedam godina kasnije, 1981. godine, izašla je druga knjiga *Kronike o ljubuškom kraju,* istog autora, posmrtno, u izdanju »Veselina Masleše« iz Sarajeva. Prva knjiga ima 390, a druga 414 strana, što znači da je to pozamašno djelo od 804 strane. Ta činjenica ukazuje da je autor uložio ogroman napor u sakupljanju raznih dokumenata, sjećanja učesnika u događajima na području nekadašnjeg ljubuškog kotara od početka stoljeća do svršetka drugog svjetskog rata. Sav trud autor je uložio s namjerom da bi što vjernije prikazao politička zbivanja u ljubuškom kraju od početaka radničkog pokreta do konačnog oslobođenja 1945. godine. I naslov knjige upućuje da je autor obradio šire područje nekadašnjeg ljubuškog kotara, odnosno sadašnjih općina Ljubuški, Grude, Posušje i Čitluk. Autor je u nekim poglavljima *Kronike* obradio događaje i ličnosti iz čitavog zapadnog dijela Hercegovine. Sve nam to govori da imamo kroniku, istina nekompletnu, u kojoj je autor dao pregled nastanka i razvoja radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području zapadne Hercegovine.

Kronika o ljubuškom kraju pobudila je veliko zanimanje širokog kruga čitalaca, posebno sa područja na koje se odnosi tekst.

Organizirani radnički pokret u Ljubuškom počeo je 1906. štrajkom radnika i radnica u Duhanskom otkupnom uredu i sastavni je dio prvog generalnog štrajka bosanskohercegovačkih radnika, što dovoljno ukazuje na organiziranost i političku svijest ljubuških radnika, iako ne samo u Ljubuškom već i u čitavoj

zapadnoj Hercegovini u to vrijeme nije bilo nijednog značajnijeg privrednog objekta osim Duhanske stanice. Podrška koju je narod pružio štrajkačima jasno potvrđuje njegovo raspoloženje prema revolucionarnim idejama koje su zahvatile malobrojnu radničku klasu.

Naglo jačanje revolucionarnog radničkog pokreta u prvim godinama poslije prvog svjetskog rata nije mimoišlo ni ljubuški kraj. Već u jesen 1919. osnovana je partijska organizacija u Ljubuškom. Ideje Komunističke partije Jugoslavije vrlo brzo su se širile po ljubuškom kraju, što najbolje pokazuju rezultati prvih parlamentarnih izbora u Kraljevini SHS 1920. godine. U tadašnjem ljubuškom kotaru koji je, kako je rečeno, obuhvaćao i područja današnjih općina Grude i Posušje i dio čitlučke općine, lista KPJ dobila je 509 glasova, što je veliki broj ako se ima u vidu ukupan broj glasača. U Posušju je za listu Partije glasalo 23% upisanih glasača, u Tihaljini 171 glasač dao je svoje povjerenje komunistima itd.

Djelatnost KPJ nije se prekidala ni u vrijeme najgrubljih progona komunista i drugih naprednih ljudi ovoga kraja. Teror nije mogao slomiti revolucionarni duh čovjeka, koji je imao samo goli život, visoko nebo i ljuti hercegovački krš.

I u najtežim danima naše povijesti, u vrijeme okupacije od 1941. do 1945. godine, narod ljubuškog kraja dao je svoj doprinos zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih domaćih slugu.

Propašću Kraljevine Jugoslavije i stvaranjem marionetske Nezavisne Države Hrvatske situacija je u ovom dijelu Hercegovine bila prividno mirna. Politika stare Jugoslavije i, posebno, socijalno i nacionalno ugnjetavanje doveli su do toga da se kod dijela hrvatskog stanovništva stvorio privid da je NDH hrvatska nacionalna država, pravedna i nezavisna. Aktivnost članova KPJ u ljubuškom kraju doprinijela je da je ta iluzija postepeno ali sigurno nestajala u najširim hrvatskim masama. Poslije prvih ustaških zločina narod je uvidio tko su ustaše i kamo vodi njihova politika.

Već u prvim danima okupacije ljubuški komunisti su se pobrinuli da pomrse račune ustaškom »spokojstvu«. Upravo kad su slavili prvi imendan svoga poglavnika u »svojoj« državi, 13. lipnja 1941, ljubuški komunisti bacili su letke ispred crkve na Humcu. Tom akcijom narodu su dali do znanja da nije prepušten pogubnoj ustaškoj propagandi.

I redale su se akcija za akcijom, od sudjelovanja u partizanskim jedinicama van ljubuškog područja pa do Ljubuške čete, Ljubuškog bataljona i Zapadnohercegovačkog odreda. I u teškim i tragičnim vremenima narod ljubuškog kraja pokazao je svoju veličinu, svoje herojstvo, svoju privrženost ideji bratstva i jedinstva, svoju odanost socijalističkoj revoluciji.

To pokazuju tri narodna heroja iz ovoga kraja: Jure Galić Veliki, Enes Orman i Marijan Primorac, to dokazuju i 202 poginula borca NOR-a i 94 žrtve fašističkog terora.

Kako je Mahmud Konjhodžić, autor *Kronike o ljubuškom kraju*, obradio sva ta gibanja i previranja na ovim prostorima od austrougarske okupacije 1878. pa do svršetka NOR-a i pobjede socijalističke revolucije? Sigurno je da je pred njim bio čitav niz problema i dilema koje je trebalo osvijetliti.

Da bismo pravilno valorizirali *Kroniku o ljubuškom kraju*, moramo poći od dvije činjenice:

1. *Kronika o ljubuškom kraju* je, kako naslov kaže, kronika, a ne monografija, što znači da nije analitičko djelo koje ulazi u dublju analizu uzroka i posljedica pojava, već da kronološki prati zbivanja na području koje obrađuje.

2. Autor *Kronike* nije historičar »od zanata«, već publicista, novinar. Zato u tekstu nema dublje analitičke obrade događaja, ali je tekst upravo zato čitljiv i tečan.

Od tih činjenica treba poći ka konačnoj ocjeni tih dviju, bez sumnje vrijednih i zanimljivih, knjiga. Autor je uložio dosta truda u sakupljanju dokumenata i podataka za vremenski dugo razdoblje, koje je zbivanjima bogato i raznoliko. Ako se tome doda da je o događajima i ličnostima sačuvano malo originalnih dokumenata, onda je njegov pothvat još značajniji.

I u jednoj i u drugoj knjizi, više u prvoj, naći ćemo i neprovjerenih podataka, pa i proizvoljnih interpretacija, ali u vrlo malo slučajeva. Autor nije dublje obradio ulogu Hrvatske seljačke stranke na tom području, pa ni drugih buržoaskih stranaka, koje su u manjoj ili većoj mjeri djelovale na terenu Ljubuškog. Autor je Ljubušak, pa nema sumnje da je dobro poznavao prilike u Ljubuškom, ali ponešto i griješi kada piše o udaljenijim područjima.

U prvoj knjizi autor je obradio period od početaka radničkog pokreta u Ljubuškom pa do kraja 1941. godine. U knjizi su značajni prilozi koje autor objavljuje, a to su:

1. fotografije palih i umrlih boraca (do kojih se moglo doći),

2. fotografije građevinskih objekata u kojima su se odigravali događaji,

3. faksimili dokumenata, čiji se sadržaj odnosi na važne događaje iz revolucionarne povijesti Ljubuškog i na djelatnost revolucionara iz ovog kraja.

U drugoj knjizi autor je obradio razdoblje od početka 1942. do oslobođenja 1945. godine. To je, zapravo, autorovo kazivanje o aktivnosti KPJ i NOP-a u zapadnoj Hercegovini od početka druge ratne godine do njenog oslobođenja u veljači 1945. Druga knjiga je izišla poslije autorove smrti, pa se u njenom tekstu više osjeća rad recenzenata, u pozitivnom smislu.

I u drugoj knjizi ima priloga:

1. fotografije spomenika i spomen-obilježja iz revolucionarne prošlosti na području Ljubuškog,

2. popis poginulih boraca NOR-a i žrtava fašističkog terora iz ljubuške općine.

Na kraju da zaključim da je *Kronika o ljubuškom kraju* značajno djelo o razvoju revolucionarnog radničkog pokreta, NOP-a i socijalističke revolucije u zapadnom dijelu Hercegovine, posebno ako se ima u vidu da je ovo prvo djelo te vrste u ovom dijelu Hercegovine. U svakom slučaju, *Kronika* je dobra osnova za proučavanje revolucionarne prošlosti ne samo ljubuškog kraja već i šireg područja. Za istraživače i naučne radnike, ali i za neupućena čitaoca ona je solidan izvor saznanja o povijesti revolucionarnog radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije za područje koje obrađuje.

Stjepan Ivanković

SADRŽAJ

RASPRAVE, STUDIJE I ČLANCI

Mr TOMISLAV ANĐELIĆ
Arheološka istraživanja na Bratačkom Gracu kod Nevesinja — — 7

GOJKO KRALJEVIĆ
Rimski novci iz Mostara i okoline — — — — — — — — — 15

Dr ĐURO BASLER
Istočni zid grada Blagaja na Buni (arheološka skica) — — — — 29

Dr PAVAO ANĐELIĆ
Srednjovjekovna humska župa Žaba — — — — — — — — — 35

Dr JOSIP LUETIĆ
Iz međunarodne nautičko-trgovačke i lučke djelatnosti luke na Neretvi u drugoj polovici XVI stoljeća — — — — — — — — 57

STIPO MANĐERALO
Prilog proučavanju bosančice u livanjskom kraju — — — — — 67

JASMINKO MULAOMEROVIĆ
Jedan stari astronomski instrument iz Konjica — — — — — — 79

Mr ANĐELKO ZELENIKA
Konzervatorski zahvati na ikonama u Hercegovini — — — — — 87

Mr SALIH RAJKOVIĆ
Neki novi podaci o spomenicima kulture u Hercegovini — — — 101

Mr MARIJAN SIVRIĆ
O nekim upisima hercegovačkih prezimena od početka 18. stoljeća do pada Dubrovačke Republike 1808. godine u maticama župe Grad u Dubrovniku (I dio) — — — — — — — — — — — — — — 119

RADOMIR STANIĆ
Nadgrobni spomenici sa natpisima iz XVII i XVIII veka u groblju na Pašinovcu u Mostaru — — — — — — — — — — — — — 153

MELIHA SANDŽAKTAR
Mlinice na ponorima Trebišnjice — — — — — — — — — 197

DRAGO KARLO MILETIĆ
Mostarski mostovi na Musali i Luci — — — — — — — — 227

DANKA IVIĆ
Običaji i vjerovanja u vezi sa zdravljem i bolestima stoke u Brotnju 243

DANILO DŽELETOVIĆ
Pitanje hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori za vrijeme i poslije ustanka 1882. godine — — — — — — — — — — — — — — 273

LJUBOMIR ZOVKO
Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini za vrijeme Sporazuma Cvetković-Maček — — — — — — — — — — — — — — 309

Mr RAFAEL BRČIĆ
Vojne i političke mjere okupatora i kvislinga za gušenje NOP-a u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine — — — — — 325

IZVORI I SJEĆANJA

Dr CTIBOR NEČAS
Nepoznato pismo Čehinje Bohuslave Keckove, mostarske službene liječnice, češkoj pjesnikinji Eliški Krasnohorskoj 1893. godine — — 355

STJEPAN IVANKOVIĆ
Pisana ostavština Marka Zovke — — — — — — — — — — — 359

OSVRTI I PRIKAZI

Umjetnost na tlu Jugoslavije (Omer Tipura) — — — — — — 373

Boško Zec: Četa Kozarčana (Omer Tipura) — — — — — — — 375

Dr Ante Marković: Demografski razvitak Hercegovine (Omer Tipura) 377

Tribunia 6 (Šaban Zahirović) — — — — — — — — — — — 379

Mahmud Konjhodžić: Kronika o ljubuškom kraju (Stjepan Ivanković) 383